

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՌԻՍԻՄԼԱՍԻՐՈՂ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ (RAA) ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Արեղիսկոյու Սեւրոյ Աճճյան (Նյու Յորկ), որո՞ք. Դ. Բուշաուզեն (Վիեննա), որո՞ք. իր. Ա. Մուքաթյան (Փարիզ), որո՞ք. իր. Սիրարիկ Տեր-Ներսիսյան (Փարիզ) [†], որո՞ք. իր. Դոմիտիլա (Թայլանդ), որո՞ք. իր. Ռ. Դովիանիսյան (Լոս-Անջելես), որո՞ք. իր. Վ. Բարսեղյան (Նյու Յորկ) [†], որո՞ք. իր. Ժ. Փիլիք (Ապսեն), որո՞ք. իր. Ա. Զարյան (Երեւան) [†], որո՞ք. իր. Լ. Զեֆյան (Վենեսիկ)

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է ՀՀ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՊԱՂԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԱՍ ԱՐԿԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԳԻՏԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԻ ԵՐԱՇԽԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԲ

RAA ԳԻՏԱԿԱՆ ՌԻՍԻՄԼԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԳԻՐԶ III (I)

Սամվել Կարադեյան

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻՆ ԲՈՆԱԿՑՎԱԾ
ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ

ՀՀ ԳԱՍ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1999

ԴՏՀ 008
ԳՄԴ 71(2Հ)
Կ-294

ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ Ս.

Կ-294 Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին
ընկալված շրջաններում. .-Եր.: ՀՀ ԳԱԱ
«Գիտություն» հրատ., 1999 - 288 էջ:

ԳՄԴ 71(2Հ)

Գիրքը նվիրված է 1979 թվականից ի վեր, բայց հասկալիս 1993-1996 թվականներին RAA կազմակերպության նախաձեռնությամբ Քարվաճաղի (Քյալբաջար), Քաւաթաղի (Լաչին), Քաւունիքի (Ղուբաթլի), Չանգելանի, Չաբրայիլի, Ֆիզուլու, Բայլականի, Աղդամի, Աղջաբերդու, Թարթաղի եւ Պարսավի (Բարդա) շրջաններում իրականացված ողորդական եւ հետազոտական աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերված լուսանկարային հուշարձաններին: Տեսական մի շարք ճանապարհորդությունների շնորհիվ կուտակված դաշտային նյութի, ինչպես նաեւ գրավոր աղբյուրների (մասնագրություն, արխիվային վավերագրեր, պատմական մամուլ, հին ու նոր փաստագրեր) համատեղ ուսումնասիրմամբ ներկայացված են շրջանի բազմաթիվ բնակավայրերն ու հնավայրերը:

Հասցեարգվում է հայ ժողովրդի լուսնությամբ ու մշակույթով հետաքրքրվողներին:

Կ $\frac{0505000000}{703(02)-99}$

ISBN 5-8080-0144-8

© Սամվել Կարապետյան. 1999

© Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող
կազմակերպություն (RAA)

Նվիրվում է
Հայաստանում Զրիստոնեության
ընդունման 1700-ամյակին

Հրատարակվում է
հովանավորությամբ
ԲԱՐՁՐԱՇՆՈՐՀ Տ. ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՇՅԱՆԻ
եւ մեկենասությամբ Բոստոնաբնակ
ՏԵՐ ԵՎ ՏԻԿԻՆ ԺՈՋԵՖ ՄԵԼԻՔՅԱՆՆԵՐԻ

ԽՕՍՔ ՈՂՋՈՅՆԻ ԵՒ ԳՆԱՀԱՏՈՒԹԵԱՆ

Անհուն ուրախութեամբ է որ կ'ուզեն իմ գնահատանքս յայտնել սքանչելի հայորդիի մը՝ Սամուէլ Կարապետեանին, որ առաքեալի մը նախանձախնդրութեամբ եւ պատմութեան ոյժին խոր գիտակցութեամբ երազած, այցելած, պտղտած, նօթագրած, չափագրած եւ գրին յանձնած է հազարաւոր հայ վանքերու, եկեղեցիներու, խաչքարերու, բնակարաններու արձանագրութիւնները եւ մամուլի միջոցաւ եւ կամ առանձին հատորներով զանոնք փրկած է մոռացումէ եւ ուրացումէ: Այս արդէն իսկ շնորհակալ ախշատանքէն յետոյ Սամուէլ Կարապետեան մեզի կը ներկայանայ այժմ ուրիշ եւ եզակեան հատորով մը «Հայ Մշակոյթի Յուշարձանները Խորհրդային Աղբրեջանին Բռնակցուած Շրջաններում»: Գրքի նախաբանը տոյն հատորին կոչումը, որով աւելի քան 1600 կոթողներ յաւիտ փրկուած են մոռացումէ, բնութեան աւերներու ճարակ դառնալէ, կամ ալ դիտաւորեալ կերպով քանդումէ եւ փճացումէ: Ս. Կարապետեանի նկարագրած երկիրը՝ հայոց աշխարհն է, Արցախն է, Ուտիքն է, Փայտակարանն է, Սիւնեաց եւ Վասպուրականի աշխարհներն են, «Հայոց Երկիրն է, հայոց հողն է»: Եւ, եթէ մարդիկ լռեն ու փորձեն այդ սրբազան հողին պատմութիւնը ուրանալ, անոր տիրոջ ձայնը խեղդել այս գրքի մէջէն հարկաւոր քարեր պիտի աղաղակեն եւ ըսեն՝ որ այս հողին վրայ հայը ապրած է, հայը ստեղծագործած է, հայը քարին շունչ տուած է, հայը քարին լեզու տուած է:

1997 թ. Յունիսին, շուրջ քսան օր առիթ ունեցայ ուխտի երթալու իմ հայրերու երկիրը՝ Արեւմտեան Հայաստան: Եղայ Կիլիկիա, եղայ Սասնայ աշխարհ, եղայ Վասպուրական, եղայ Անի: Շատ պատճառներ ունէի աղոթելու, լալու, ընդվզելու, պոռթկալու, բողոքելու: Բայց՝ այդ բոլորէն վեր՝ մեծ տառապանք մը ունէի - գերեզմաններ չկային: Անապատի Դրութանը մեր երկիրը գրաւող Թուրքիան, ոչ միայն քանդած, աւերած, ջարդած է մեր շէնքերը, մեր գիւղերն ու աւանները, մեր տաճարներն ու լոյսի կեդրոնները, այլ կարծէք դիտաւորեալ, ծրագրեալ կերպով հիմնադրական կործանած է մեր գերեզմանները: Մեր հայրերը այնտեղ գերեզման չունին, մեր հայրերը այնտեղ յիշատակ չունին: Արձանագրութիւն չկայ, պատմութիւն չկայ:

Ահա թէ ինչո՞ւ ինձի համար հրաշք բան է այս հատորը - թշնամիէն եւ աւերումէն Սամուէլ Կարապետեանը յափշտակած եւ փրկած է մեր պատմութեան ծուկները: Եւ ասոր հետեւանքով՝ այսօր, աշխարհի բոլոր ծագերուն, հայերս կրնանք ճանչնալ մեր պատմութեան «քաջ ու արի պարոններ»ը (Նախիջեւանի մէկ արձանագրութիւնը, 1387), Վայկունիքի կամ Ծարայ երկիրը, Վերի Խաչենը, Հանդաբերդը, Իգաձորը, Յրագետի անապատը, Աղահեճը...

Այս հատորը փառքը կը հիւսէ անոնց՝ որոնք իրենց արեամբ ազատագրեցին: Դատի վանքը՝ 30 Մարտ, 1993 թուին եւ անոնց որոնք 3 Ապրիլ 1993 թ. ազատագրեցին Քելբաջարը եւ Ղարաբաղեան շարժման միւս իրագործումներու եւ յաղթանակներու հետ միասին՝ մեզի, Հայաստանի եւ սփիւռքի հայերուս ետ տուին մեր արժանապատուութիւնը, մեր հպարտութիւնը:

Շնորհակալութեան խօսք ունինք Հայկական Ճարտարապետութիւնն Ուսումնասիրող Կազմակերպութեան, անոր անձնուէր նախագահին՝ Տօքթ. Արմեն Հախնազարեանին, այս հատորի հրատարակութեան վաստակաւորներուն՝ Սամուէլ Կարապետեանին, Հայկ եւ Նաիրա Թորոսեաններուն, Արմեն Մնացականեանին, Ալեք Պօղոսեանին եւ Վահագն Թոռչեանին: Անոնց հետ միասին, կը խնդրեմ որ միանանք եւ շնորհակալութիւն յայտնենք Պոսքընէն, Տէր եւ Տիկ Ժոզէֆ Մելիքեաններուն, որոնց նիւթական աջակցութեամբ ալ լոյս կ'ընծայուի այս գեղատիպ հատորը:

Օրինութեամբ եւ Աղոթքով՝

Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Աճեան

1700-ամեակի Տօնակատարութեանց

Վարիչ Զարտուղար

Թորոս Թորամանեանը հայկական դասական ճարտարապետութեան ուսումնասիրութեան հիմքը դրեց որն ընդհատեց առաջին համաշխարհային պատերազմը:

Մեծ Եղեռնի գոհն է մաեւ դարեր կերտած ճարտարապետութեան մշակույթը, որի ոչնչացումը շարունակվում է մինչ այսօր եւ չի սահմանափակւում միայն Թուրքիայի տարածքում եղածով...

Քարվաճառ անունով ճանաչած երկրամասի եւ հարակից շրջանների ազատագրումը RAA կազմակերպութեան համար եզակի առիթ էր եզակի ուսումնասիրութեան համար, որը կատարեց Սամել Կարապետեանը:

1993-ի գարնան, երբ ընդհարումների դաժանութիւնն էր իշխում եւ հեռում դեռ կրակ ու ծուխ կար, Սամել Կարապետեանը տեղում էր՝ շտապ նկարելու ու չափագրելու եկեղեցիները, արտագրելու հալածադատ արձանագրութիւնները: Ձիւնհալքից յետոյ՝ մինչ ուշ աշման առաջին ձիւնը, երբեմն գործակիցներով, բայց շատ ատելի մեմակ, դժարին՝ յաճախ վտանգատուր պայմաններում սրբազան արկածախնդրութեան տենդով բռնած, անխորտակելի հետետղականութեամբ շրջում էր, գտնում իր փնտրածը՝ լինի դա ձորերի ծմակներում քազնւած վանքեր, ժայռերի կատարներին թառած միջոցը հսկող բերդեր, անտառների բացատներում մատուռներ, քարակամար կամուրջներ, գիտատեղիներում եկեղեցիներ, աղբիւրներ՝ կենաց ծառը ճակատներին եւ խաչքարեր, խաչքարեր: Այժմ գրքի էջերը իրենք իրենց են թերթում՝ հայացքը գամւած պահելով իրենց: Նրանք գրուցում են, բողոքում, լաց լինում, մաեւ խօսող պատկերներով երբեմն ժպտում: Այս գիրքը զբոսանք է հայ ճարտարապետութեան պարտէզի մէջ՝ մեզ ծանօթացնելով մեծ մասով մինչ այս անծանօթ մնացած բազմաթիւ շէնքերի, ծանօթացնելով մեզ մաեւ բարձրաբերձ ջրբաժան լեռների, անթիւ մշտաձուս վտակների, սարերին հարող անտառների, թաւիշ մարգագետինների, փափուկ դաշտերի: Եւ այս բոլորի հետ ու միասին խաղաղ վեհութեամբ մտած կոթողներ, բնութեան եւ ճարտարապետութեան դաշն մի համադրութիւն:

ճարտարապետական տեսլանքի հաւաքին զուգահեռ պատմական դիտարկումով ուսումնասիրել են քրիստոնէութեան վաղ շրջանից մինչ 20-րդ դարին պատկանող կոթողներ: Շէնքեր, որոնք մախ միջոց են, ապա՝ լոյս: Լոյսը՝ որպէս բանալին հայ ճարտարապետութեան, ուր տեսնում ես պարզութիւն եւ ներդաշնակութիւն, հայ ժողովրդի՝ գեղեցիկի հասկացողութիւնն արտայայտելու հմտութիւնը: Շէնքերի մէջ կայ կամք ու իմաստութիւն:

Վերջին շրջանում այստեղ ապրող վրանաբնակ ցեղերը, գերծ որեւէ հոգեկան կապից, եկեղեցիներն ու վանքերը օգտագործում էին կամ որպէս պատրաստ շինանիւթ, կամ լաւագոյն պարագային՝ որպէս շտեմարան:

Տարիները զատել են այն բոլոր մարդկանց, որոնց վկայութիւնը այսօր կարող էր ցրել պատմութեան խաւարը, բայց կան այդ մարդկանց ու իրենց պապուպապերի կերտած շուրջ 1700 կառուցածը՝ որպէս կենդանի վկայութիւն:

Սամել Կարապետեանի այս անմախքնքաց ուսումնասիրութիւնը տունդարձ է՝ հայկական կոթողների, որոնց շողախի մէջ կայ սերն ու տառապանքը եւ, որ կարեւորագոյնն է՝ հաւատը հանդէպ ճշմարտութեան:

Ազատագրւած տարածքներում ճարտարապետութեան ուսումնասիրութիւնը լցնում է գիտական մի մեծ բաց: Նույն ժամանակ մայող, բայց տեսնել չուզողների համար պատմական հարիւրատու շէնքերը հարիւրատու կնիքներն են՝ հայոց անհերքելի պատկանելիութեան:

դոկտ. Արմէն Հախնազարեան

RAA-ի հիմնադիր նախագահ

ԲԱՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ	7
ԶԱՐՎԱՏԱՌԻ (ԶՅԱԼԱԲԱՋԱՐ) ՇՐՋԱՆ	8
ԱՇխարհագրական միջավայրը	8
Վարչաֆառական կացությունը	10
Պատմական ու մաթիկին անվանումները,	
որանց փոփոխություններն ըստ	
ժամանակագրության	13
Բնակչությունը	14
Բնակավայրերը	18
Պատմական հուշարձանների	
ուսումնասիրությունը՝ մինչև 1920 թ.	21
Խորհրդային տարիների	
ուսումնասիրությունները	22
Ուսումնասիրություններ Զարվաճառի	
երջանում 1979-1987 թթ.	22
Ուսումնասիրություններ մինչև	
Զարվաճառի ազատագրումը	23
Ուսումնասիրություններ	
RAA կազմակերպության	
մախսածեղությունը 1993-1996 թթ.	23
Հանդարտելու և մեծակայք	24
Լեռնային մեծակայք	39
Յանալու և մեծակայք	40
Իգաճուր և Երիցուճու	42
Բարսղիճեն և մեծակայք	44
Ջերմաղբյուր և մեծակայք	47
Հանալ և մեծակայք	49
Զարվաճառ և մեծակայք	51
Յրսնոս և Խոլոզանց	54
Ծար և մեծակայք	55
Աղախեն (Տղել) և Եզմարաճանց	72
Կոսուր (Կոդուր) գյուղ և քեր	73
Մոս և Կարմիրվանք	73
Խնձորեն և մեծակայք	74
Մրջան և մեծակայք	74
Ժայռադասկերներ Սեռ և	
Ջալիսա լճերի երջանում	75
Սր. Ասվաճառին վանք և մեծակայք	76
Աղդարան	81
Դաղի վանք	81
ԶԱՇԱՄԱՐԻ (ԼԱՇԻՆ) ՇՐՋԱՆ	125
Եզմազոներ (Դարաբեխ, Լեռնիմյանը)	127
Չրաղու (Ճաղ)	128
Հակ (Միմյանը)	128
Հայրի (Հերիկ, Անաղու)	132
Բուլիջա (Դալաչա)	133
Բոզլու	134
Մերիկ (Միլիկ)	134
Վարազզոն (Վարազզոն, Վարազզան)	136
Ղըլըլուի	138
Ղուճի	138
Սթունիս (Մաղիմլար)	139
Հարճլաճ (Հաջիլար)	139
Դարաղլու (Դարաղլու)	139
Ծիծեռնավանք (Ջեյվա, Գյուսուլու)	141
Զաւաթաղ (Սուլթանյանը, Սուլթանլար)	151
Մալիքեյի (ղասմ. Մախո՛ւն)	153
Յալղուզան (Ուլոսյուղ)	154
Մարգ (Մարկիզ, Մարգիս)	154
Ճաղաճուր (Ճաղազուր)	154
Ջարուխ (ղասմ. Շարալի՛)	154
Մոխակաջուր (Աղբուլաղ)	155
Շեյլանլի	156
Կասոս (ղասմ. Գեռո՛ւզ)	156
Աղջաֆյանը (Զարազլուխ) և Ղուսասու	159
Շրվական և Արվական	159
Մեծնի (Միլնի)	160
Ջիսասար (Սոմասար)	161
Հունչաֆ, Հոչանց կամ Հոչես (Հոչազ)	162
Շարվա	164
Ջառիս (Հաջի-Մամլու)	166
Աղբի (ղասմ. Արուզեհ, Արու)	167
Ալյակչի	171
Բճանց (Բչանիս)	171
Աղբուլիճեն և մեծակայք	173
Բերճուր (Լաչին)	176

Մալիսալաֆ	178
Մեղի (Մըղղդարա)	179
Հարա	179
Փարաջան	183
Գիլաքերը (Գյուլեքիդ)	184
Վանոցա (Ջիջիմլի)	184
Անաղաշիկ	185
ԶԱՇԱՄԱՐԻ (ԼԱՇԻՆ) ՇՐՋԱՆ	186
Մազրա	187
Նովու	189
Սեթանց	189
Տանկաճուր (Մամեղի)	190
Ճաղկոս (Ջիլիլի)	190
Ալն (Ալին)	191
Խալաւ (Խալաջ)	191
Չուր (Չոռ)	192
Երկաթալուր (Դամբիլար)	192
Ազաշի (Ակաշի, Այաղի)	194
Փոռջանց (Փոռանց)	194
Հարթի	194
Աթուլի	195
«Լալազար» կամուրջ	196
Ամուսեղ	198
Բաւարաթ	200
Հաւ	200
Դաւաւաւաւ	200
ԿՈՎԱՍԱՎԱՆԻ (ՋԱՆԳԵԼԱՆ) ՇՐՋԱՆ	202
Թուրսաճուր	203
Տանճասալի	204
Խաչալի	206
Վթանանց	206
Կըղըրխանա	206
Բերմի (Շասարխ)	208
Զյուլուղլաղ	208
Թուլի	209
Ծոքի	209
Տարվանոս (Տուրվանոս)	209
Մեծարաֆյան գյուղեր	209
ԶԱՇԱՄԱՐԻ (ՄԻՐ-ԲԱՇԻՐ) ՇՐՋԱՆ	211
Բեզուն-Մարուլ	213
Մարալյան-Մարուլ	215
Խորղու կամ Դղախիլար	216
Դարամանլու (Բոզլու) և Նամարլու	216
Թուր-Մարուլ	216
ԶԱՇԱՄԱՐԻ (ԲԱՐԴԱ) ՇՐՋԱՆ	217
Պարալ	217
Հասանղայա (Հասանղի)	221
ԱՂԴԱՄԻ ՇՐՋԱՆ	222
Աղղան	222
Վանաւար	223
Տիգրանակերտ	227
Խաչեն-Դորանղի	227
Գյալուղլալ	227
Փափրավենը	228
Դարաթափա (Դալաթափա)	228
Գյուլալի	228
ԱՂԶԱԲԵԴՈՒ ՇՐՋԱՆ	230
Թազաֆյանը	231
Բոյաթ (Բայաթ)	231
ԲԱՇԼԱՎԱՆԻ ՇՐՋԱՆ	233
Բեղուկան (Բալլական)	234
Թազաֆյանը	235
ՖիճուԼԼԻ ՇՐՋԱՆ	236
Հողեր (Ողեր)	237
Ակարուն (Խալաֆա)	238
Դարաթաֆա	238
Ֆիզուլի	238
Դաջար, Դիլազաղա, Վեյսալու	239
ԶԱՐԱՅԻՆԻ ՇՐՋԱՆ	240
Ջալալի	240
Թումաս	241
Խոլափերին	242
ՎԵՐԶԱՐԱՆ	243
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	244
ԳՈՒՆԱՎՈՐ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	247

ՆԱԽԱԲԱՆ

Դարեր շարունակ, պատմության անշրջելի իրադարձությունների բերումով, հայի զբաղեցրած տարածքն իր իսկ բնօրրանում շարունակաբար կրճատվել է: Երեւոյթը անմախաղեպ չափեր ընդունեց հատկապես Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքում եւ դրան հաջորդած մի քանի տարիներին: Արդյունքում՝ Հայաստան աշխարհի մեծագույն մասը հայաթափ եղավ ու բռնակցվեց Թուրքիային (մեծագույն մասով) եւ, վերջինիս ճնշմամբ գոյացված, նորաստեղծ Ադրբեջանի Հանրապետությանը, իսկ Պատմական Հայաստանի միայն 1/10-ը մասի վրա ծնունդ առավ Հայաստանի Հանրապետությունը:

Տարածքային այդ կորուստներով պայմանավորված՝ հայ ժողովուրդը օտարության մեջ բողեց բազում դարերի ընթացքում իր իսկ հայրենիքում արարած մշակույթի մեծարժեք ու անհաշիվ կոթողներ, սուրբ ու նվիրական մատուցներ:

1920 թվականին, միայն՝ Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետությանը բռնակցվեց ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության զբաղեցրած մակերեսի չափ մի տարածք՝ ավելի քան 30.000 քկմ (այդ թվում՝ 1923 թ. կազմավորված Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը եւ 1924 թ. կազմավորված Նախիջեւանի Ինքնավար Հանրապետությունը): Փաստորեն, Ադրբեջանի կազմում ամբողջական տեսքով միանգամից հայտնվեցին պատմական Մեծ Հայքի 15 մահանգներից 2-ը՝ Արցախը, Ուտիքը, նաեւ Սյունիք եւ Վասպուրական մահանգներից՝ առանձին գավառներ:

Նշված տարածքների դեռեւս հայաբնակ շրջանների հիմնական մասից նպատակամղված կերպով, ընդամենը մի քանի տասնամյակների ընթացքում հայ բնակչությունը դուրս մղվեց (ինչպես օրինակ՝ Նախիջեւանի Ինքնավար Հանրապետությունում), իսկ մնացածներն էլ բռնագաղթի ենթարկվեցին 1988-89 թթ. ընթացքում (ինչպես օրինակ՝ ողջ Հյուսիսային Արցախը՝ շուրջ 50 գյուղերով): Արդյունքում՝ Ադրբեջանին բռնակցված հայկական տարածքներում հայաբնակ շրջանը անընդհատ կրճատվելով մեկուսացավ ու կղզիացավ հիմնականում ներկայիս Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության սահմանների մեջ եւ Գարդմանքում (Հյուսիսային Արցախ):

Հայոց պատմական հողերը յուրացնելու բնագավառում հմտացած Ադրբեջանի անհազ իշխանությունները ձեռք բերածով, սակայն, չբավականացան եւ սկսած 1989-90 թվականներից, նաեւ Լեռնային Ղարաբաղը հայերից պարպելու նպատակով, հրահրեցին իսկական պատերազմ:

Հանուն իրենց իսկ նախնիներից ժառանգած հողի վրա ապրելու իրավունքի, նաեւ այլեւս մահանջելու տեղ չունեցող եւ իրապես օրհասական վիճակում գտնվող հայերը նույնպես զենքի դիմեցին:

Ծնունդ առած ու ծավալված ազգային-ազատագրական պայքարի ընթացքում, որը տեւեց շուրջ 6 տարի (1989-1994), հայերը ազատագրեցին եւ կարողացան տեղ մնալ իրենց պատմական հայրենիքին: Ազատագրվեցին ոչ միայն հայաթափ հին գյուղերն ու քաղաքները, այլեւ պատմական հուշարձանները՝ վանքերն ու եկեղեցիները, բերդերն ու կամուրջները, գերեզմանոցներն ու խաչքարերը:

Նախկին ԼՂԻՄ-ի տարածքի վրա կազմավորված ներկայիս ԼՂՀ-ի սահմաններում գտնվող պատմական հուշարձանները փոքր ի շատե արդեն գիտական շրջանառության մեջ ներկայացված են հրատարակված մի շարք աշխատությունների շնորհիվ (թեկուզ եւ դրանք էլ հեռու են բավարար համարվելուց), բայց ահա նրան հարակից (մեծ մասամբ արդեն ազատագրված) շրջաններում (Դուբաթի, Ջանգելան, Թարթառ, Պարտավ, Քյալբաջար, Լաչին, Բայազան, Ֆիզուլի, Աղդամ, Աղջաբեդի եւ Ջաբրայիլ) պահպանված հայ մշակույթի մեծաքանակ կոթողները (մեր հաշվառմամբ՝ շուրջ 1700 միավոր) մինչեւ հիմա մեծամասամբ մնացել էին՝ անհայտության մեջ:

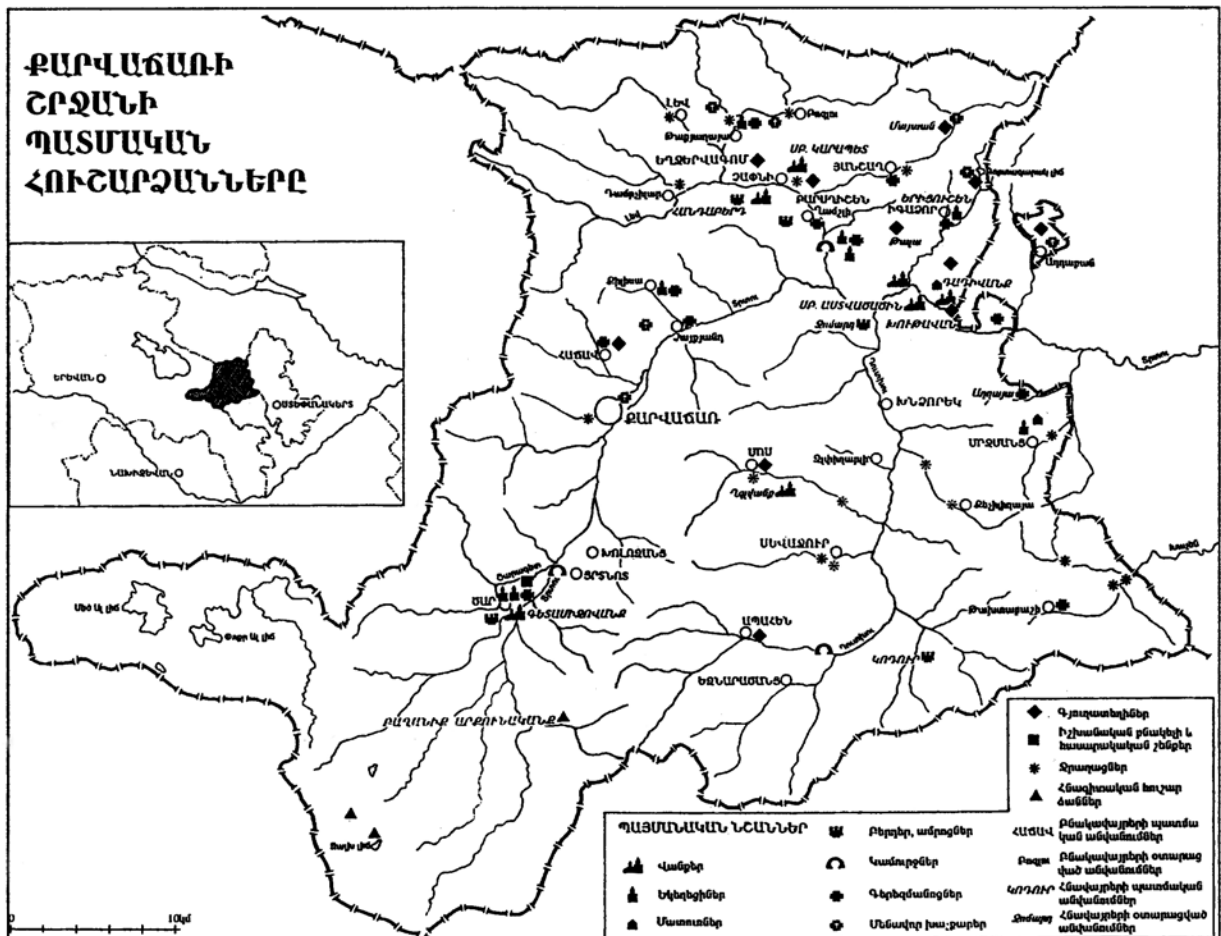
Ներկա աշխատությունը կոչված է լրացնելու այդ ակնհայտ ու կարեւոր բացը:

Նաեւ նշենք, որ 1920 թ. Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված հայկական տարածքների վրա հետագայում կազմավորված վարչական շրջանների իրական թիվը շատ ավելի է, քան սույն աշխատության մեջ ներկայացված 11 շրջաններն են: Մասնավորապես Հյուսիսային Արցախում՝ Ղազախի, Շամխորի, Թուրգի, Գետաբեկի, Դաշքյասանի, Խանլարի, Գյորանի շրջանները եւ Նախիջեւանում՝ Նորաշենի, Նախիջեւանի, Շահբուզի, Ջուլֆայի եւ Օրդուբադի շրջանները եւս հարուստ են հայ մշակույթի բազմադարյան եւ տարատեսակ հուշարձաններով, որոնց համալիր ուսումնասիրությունները, սակայն, կներկայացվեն RAA գիտական ուսումնասիրությունների առաջիկա հատորներով:

Ներկա աշխատության հիմքն են բազմաթիվ ուսումնասիրական ճամփորդությունների ընթացքում հավաքագրված տվյալները: Այդ աշխատանքներին իրենց մասնակցությամբ աջակից են եղել Հայկ Ասատրյանը (1984-85 թթ.), Վլոդյա Հարությունյանը (1987 թ.), Վահագն Կարապետյանը (1993 թ.), Հայկ եւ Նաիրա Թորոսյանները (1993-94 թթ.), Արմեն Մնացականյանը (1994-95 թթ.), Ալեք Պողոսյանը (1995 թ.) եւ Վահագն Թորոսյանը (1996 թ.), որոնց եւ շնորհակալ ենք: Սույն հատորը լույս ընծայվեց շնորհիվ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Աճնյանի եւ բոստոնաբնակ տեղ եւ տիկին Փոգեֆ Մելիքյանների, որոնց երախտապարտ ենք:

Աշխատության որոշ դրվագներ, մասնով ընձեռած հնարավորությունների սահմաններում, արդեն հրապարակել ենք տարբեր պարբերականներում: Ի դեպ, 1997-98 թթ. ընթացքում «Հայաստանի Հանրապետութիւն» օրաթերթում հոդվածաշարով լույս տեսավ նաեւ ներկա աշխատության գիտահանրամատչելի տարբերակը (տես օրաթերթի 1997 թ. NN 183-191, 193-200, 218-227, 242, 244-251, 1998 թ. NN 12-15, 30-34):

ՔԱՐՎԱՃԱՌԻ (ՔՅԱԼԲԱՋԱՐ) ՇՐՋԱՆ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅԻՐԸ

Տարածքը: Քարվաճառի շրջանը զբաղեցնում է 1936 կմ² մակերես, որից շուրջ 140-ը (Մեծ եւ Փոքր Ալ լճերի ավազանը), անջատելով Խորհրդային Հայաստանից շրջանին է կցվել 1923 թ.:¹ Սահմանակից է ԼՂՀ Մարտակերտի (արեւելքից) եւ Քաշաթաղի (հարավից) շրջաններին, ՆՂՎարդենիսի, Վայքի եւ Սիսիանի (արեւմտյան եւ հարավ-արեւմտյան կողմերից) եւ Ադրբեջանի՝ Դաշքասանի, Խանլարի

(հյուսիսից) շրջաններին:

Լեռները: Շրջանի ողջ տարածքը խիստ լեռնային է ու կտրուված: Շար են բարձրաբերձ լեռնագագաթները (Գյամիշ 3724.6 մ, Սպիտակքար՝ 3300.4 մ, Քոնգուր՝ 3043.2մ, Իծաքար՝ 3125.8մ, Ցամաքասար (Սուսուզլուղ) 2845 մ, Պահակ՝ 2018.3 մ, Քոչլեռ՝ 2525.0 մ, Լաչին՝ 2261 մ, Քեթի՝ 3399 մ, Երկաթասար՝ 2900.9 մ եւ այլն): Առավել բարձրադիր՝ հյուսիսում Մոավի, արեւմուտքում Ռմբուտյան եւ հարավում Ծավդեից լեռնաշղթաները ձգվում են շրջանի սահմանների երկայնքով:

Լեռնանցքները: Ինչպես նշվեց, շրջանը երեք կողմերից (բացառությամբ՝ արեւելյանի) մեկուսացած է բարձրաբերձ ու ջրբաժան լեռնաշղթաներով: Հաղորդակցությունը հարեւան շրջանների հետ պահպանվում է լեռնանցքների շնորհիվ: Առավել բարձրադիր Մոավի լեռնաշղթայում են Ջնգրիի (2885 մ), Օմարի (3261 մ) եւ Գյամիշի (3505 մ) լեռնանցքները: Արեւմուտքից շրջանը երիզող Վարդենի

1. Ինչդեհ հայտնի է, Մեծ եւ Փոքր Ալ լճերի շրջանը Հայաստանից խլել են Ադրբեջանին կցելու որոշումն իրականացվել է Անդրկենգործկոմի հողային ու անասնաբուծական լուծող հանձնաժողովի փեթկարի 2-ի նիստի, առկա եւ՝ Անդրկենգործկոմի նախագահության՝ փետրվարի 18-ի նիստի որոշմամբ: Համաձայն դրա՝ «...որովհետ 2.000 դեպյախն զբաղեցնող Ալազղույարը եւ հարակից արոտավայրերը վերցնել Հայաստանից ու տալ Քուրդիստանի գավառին, այն է՝ Ադրբեջանին» (Ռ. Գրիգորյան, Հայաստանի սահմանամերձ տարածքների զավթումը Խորհրդային Ադրբեջանի կողմից 1920-30-ական թվականներին, «Առեւտում», 1996, N16, էջ 6):

նիսի կամ Ռմբոսպյան լեռնաշղթայում են գտնվում Ռմբոսպյան կամ Սողբի (2400 մ), Նորաբակի (2600 մ) և Վ. Շորժա-Զայլի (2751 մ) լեռնանցքները: Վերջապես՝ հարավում ձգվող Ծավդեից լեռնաշղթան հարում են Նաղդալի-Թախաբաբաշի (2045 մ), Լյալաբաղրի-Ղազիխանի (2215 մ) և մի քանի այլ ավելի դժվարանցանելի լեռնանցքներ: Ի դեպ, բուն Քարվաճառի շրջանի փարածքում էլ կան բազմաթիվ լեռնանցքներ, որոնցից հիշարակելի են դեպի Խաչեն և Արագջուր գետերի հովիտները փանող լեռնանցքները (Քեչիլու-Աղջաքյանդի՝ 2180 մ և Օթախլար-Մրջմանի՝ 1930 մ):

Գետերը: Բարձրլեռնային Քարվաճառի շրջանը բնականաբար հարուստ է բազմաթիվ գետերով ու վտակներով: Լեռնաշխարհի ջրհավաք ավազանով սնուցվում է Նայասպանի խոշոր գետերից մեկը՝ Տրսու (Թարթառ): Լեռնային աղբյուրներից գոյացած հարյուրավոր վտակները միախառնվելով սնուցում են շրջանի երեք հիմնական՝ Լեւ, Տրսու և Դուրխու գետերը: Այդ և մյուս ավելի փոքր գետերն

Տրսու (Թարթառ) գետի կիրճը վերին հոսանքի Երջանում

ու վտակները մշտապես են, բայց հատկապես ջրառարձ գարնանն ու ամռան սկզբին՝ ձնհալի ժամանակ: Այդ ամիսներին գետերի վարարումները սովորական երեւոյթ են: Հաճախ դրանք ողողում են լայնածավալ հովիտներ, քանդում կամուրջներ ու ավերում ճանապարհներ: Այդ է նաեւ պարճառը, որ շատ գետերի ու վտակների վրա կառուցված բազմաթիվ միջնադարյան կամուրջներ չեն պահպանվել կամ պահպանվել են միայն դրանց խելերը:

Լճերը: Շրջանի փարածքում կան մի քանի փոքրիկ լեռնային լճեր: Դրանցից նշանավոր են Մեծ և Փոքր Ալ (թուրք. Ալագյուլ), Գորպագարակ (թուրք. Ղանկիգյուլ), Սեւ (թուրք. Ղարագյուլ) և Զայխա լճերը: Բոլորն էլ ու-

նեն հրաբխային ծագում և որպես կանոն գտնվում են ալպիական գոտում, ծովի մակերեւույթից ավելի քան 2000 մ բարձրության վրա (Մեծ Ալ՝ 2729 մ, Փոքր Ալ՝ 2739 մ, Գորպագարակ՝ 2056 մ, Զայխա՝ 3062 մ): Լճերի մեծ մասը սնուցվում է մութակա աղբյուրներից և ունի ջրհավաք փակ ավազաններ: Միայն Զայխա և Գորպագարակ լճակներն են, որ սնուցում են համապատասխանաբար՝ Որտրան և Իրիցաջուր գետերը:

Զրվեժները: Որպես լեռնային, ջրառար շրջան՝ Քարվաճառը զուրկ չէ նաեւ ջրվեժներից, բայց դրանք, նախ՝ շատ բարձր չեն և երկրորդ՝ գտնվում են ոչ թե հիմնական գետերի, այլ դրանց մանր վտակների վրա: Հիշարակելի են, օրինակ, Լյակ-գուգեթի վրա Ղարագյունեյ գյուղի եզրին գտնվող (բարձր. 5 մ) Լեւ գետի ձախ վտակի վրա (8 մ) և աջ վտակին (5 մ, երկուսն էլ Լեւ գյուղից 2-2,5 կմ հյուսիս-արեւմուտք), Եղցաջրի վրա (3 մ), Գյոյդարա գյուղից 0,5 կմ ներքեւ գտնվող և այլ ջրվեժները:

Անտառները: Չնայած Կեղանքի խիստ կտրուկ վաճառյալը, այնուամենայնիվ շրջանի փարածքի 28,2 հազ. հա մակերեսը անտառածածկ է: Վերջիններս գլխավորապես տարածված են Տրսու և Դուրխու գետերի հովիտներում ու դրանց հարող նախալեռներում: Ծառատեսակների մեջ գերակշռում են կաղնին, ավելի սակավ՝ փշադեղնե ծառերը: Անտառներն առար են վայրի մրգատու ծառատեսակներով:

Արոսավայրերը և դաշտերը: Զբաղեցնում են շրջանի բարձրլեռնային փարածքների հիմնական հարվածները: Ալպիական գոտիներում դրանք փրկված են ծովի մակերեւույթից 2000-2800 մ բարձրության վրա: Ավելի ցածրադիր մասերում դաշտավայրեր գրեթե չկան: Ի դեպ, այս գոտում բազմաթիվ են փարախներն ու անասնապահական համալիրները:

Հանքային աղբյուրները: Հնուց անտի հայրնի են եղել Քարվաճառի բուժիչ հանքային ջրերը: Միջնադարի շատ պարմիչներ զանազան հիշարակություններ են թողել դրանց մասին: Քարվաճառի շրջանի փարածքում բխում են ինչպես սառը, այնպես էլ տաք հանքային աղբյուրներ: Ուշագրավ օրինաչափությամբ բոլոր աղբյուրները բխում են խոր ձորերի կամ հովիտների մեջ, մեծ գետերի ափերից ոչ հեռու: Դրանցից նշանավորներն են, օրինակ, Խոլոզանց գյուղատեղիից 1 կմ հյուսիս-արեւմուտք, Տրսուի աջ ափին (սառը) և նույն գյուղատեղիից 2 կմ հյուսիս-արեւելք, Տրսուի հանդիպակաց երկու ափերին (տաք), Քարվաճառի հյուսիս-արեւելյան եզրին, Բոյախի գյուղատեղիի մոտ, Տրսուի աջ ափին՝ երկու տեղ (սառը), նույն գյուղատեղիից 2,7 կմ հարավ-արեւելք, Դուրխու գետի ձախ ափին (սառը), Զվիդարի գյուղատեղիից 3 կմ հարավ, Դուրխու գետի ձախ ափին (սառը), Զերմաջուր (թուրք. Իսրիսու) առողջարանային ավանի հարա-

վային ծայրում (տաք եւ սառը), Ղալաֆալդ գյուղա-
տեղիում (սառը), Ապահեն կամ Տպել (թուրք. Բաշ-
լիբել) գյուղատեղիից 2,5 կմ արեւելք (սառը)
գտնվող հանքային աղբյուրները:

Ճանապարհները: Քարվաճառի շրջանում գը-
լաավոր ճանապարհները հիմնականում անցնում են
գետահովիտներով եւ առանձին դեպքերում միայն
հատում ջրբաժան լեռնաշղթաները: Որպես կանոն,
գոյություն ունեցող եւ համեմատաբար բարվոք վի-
ճակում գտնվող ճանապարհները գործել են առնը-
վազն միջնադարից, իսկ խորհրդային տարիներին
դրանք միայն լայնացվել են կամ պարվել կոշտ

Լեւ գետի կիճով անցնող Ղվին-Պարսավ տարանցիկ
հնագույն ճանապարհը

ծածկույթով (Ջերմաջուր-Խութավան հատվածը):
Ուշագրավ է, որ ընդամենը 1-2 տարի չգործածված
նորակառույց բազմաթիվ գյուղամիջյան ճանա-
պարհներն արդեն հասցրել են իսպառ քայքայվել ու
անհետանալ, իսկ հարյուրավոր տարիներ առաջ,
հայերի կողմից պատրաստված ճանապարհները
(օր. Ծար-Քարվաճառ կամ Քիլիսալի-Ղուշուվա-
սի) այսօր էլ պիտանի են ու անցանելի:

Ի դեպ, ներկայիս շրջանի տարածքով էր անց-
նում միջնադարյան Նայաստանի հնագույն ճանա-
պարհներից մեկը, որը Սեւանի ավազանը միացնում
էր Պարսավ քաղաքին:

ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կան աղբյուրագիտական տվյալներ, որոնք ա-
ռիթ են տալիս կարծելու, որ Քարվաճառի շրջանի
տարածքը միավորված եղել է Վանի թագավորու-
թյան կազմում: Կարելի է մի հանգամանք. ողջ Արե-
ւելյան Նայաստանում շրջանն առաջիններից էր, ուր
սկսեցին տարածվել քրիստոնեական գաղափարնե-
րը (V դարից սկսած եպիսկոպոսանիստ Դադի
վանքն ըստ ավանդության հիմնադրվել է մ. թ. I դա-
րի 2-րդ կեսին քրիստոնեական քարոզչության հա-
մար նահապետկան Թադեոս Առաքյալի յոթանա-
սուն աշակերտներից մեկի՝ Դադիի գերեզմանի տե-
ղում):² V-VI դարերում շրջանի տարածքը մաս էր
կազմում Աղվանից մարզպանության, որը կախում
ունեւր Պարսկաստանից: Ըստ «Աշխարհացոյցի» շր-
ջանը արդեն իսկ VII դարում պատմական Արցախ
նահանգի 12 գավառներից մեկն էր՝ Վայկունիք ա-
նունով:³ Նույն դարի կեսերից մինչեւ VIII դարի
վերջերը գավառը ողջ Արցախի հետ միասին գտնե-
վում էր արաբական տիրապետության ներքո:

IX դարի սկզբներից սկսեց հզորանալ գավառին
տիրող հայ Առանշահիկ տոհմը, որի ներկայացու-
ցիչները ամենաեռանդուն կերպով մասնակցում էին
հակաարաբական պայքարին՝ միաժամանակ նորո-
գելով ու կառուցելով պաշտպանական ամրություն-
ներ, բերդեր:

Մինչեւ մոնղոլների տիրապետության շրջանը
Վայկունիք-Ծարի իշխանության ներկայացուցիչնե-
րը խնամիական կապերով բարեկամացած էին Զա-
քարյան զորավարների հետ (մասնավորապես՝ Զա-
քարե եւ Իվանե իշխանների քույրը՝ Դուփը, ամուս-
նացել էր տեղական իշխան Նասանի հետ):⁴ Եւ վա-
յելում էին վերջիններիս հովանավորությունը:

XII-XIII դարերում Ծարի կամ Վերին Խաչենի
իշխանության սահմանները զգալի ընդարձակվել
էին: Թերեւս, պարզապես Իվանե աթաբաղից որպես
օժիտ իշխանուհի Դուփի ստացած կալվածներն էին,
որ ձգվում էին Սեւանա լճի հարավային ափի ողջ
երկարությամբ՝ Սողբից մինչեւ Շողվազա հատվա-
ծը:⁵ Արեւելքում իշխանության սահմանները հաս-
նում էին մինչեւ Ականաբերդ: Այս սահմանների մեջ
Դուփյան իշխանությունը կարողացավ մնալ մինչեւ
XIV դարի սկզբները: Նամենայն դեպս 1312 թ. Խա-

2. Միխայիլ Ասուրի, Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ,
1877, հավելված, էջ 33:

3. Անանիա Շիրակացի, Մասեմագրություն, Երևան,
1979, էջ 295:

4. Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանի կամ Պոռոյանի Հայոց
դաստիարակման մեջ, Վաղարշապատ, 1928, էջ 19-20:

5. Կարապետ Եղիսկողոս, Նիսբեր հայ մեյիփոքեան մա-
սին, որակ Բ. Դօփեանի եւ Մելիք Շահնազարեանի, Էջմիա-
ծին, 1914, էջ 34 (այսուհետեւ՝ «Նիսբեր հայ մեյիփոքեան», հա-
մադաստիսան էջերով):

չակապի Թարգմանաց վանքում գրված ավերարանի հիշարարարանում մարտնչված են վերոհիշյալ սահմանները. «...Գրիգոր իշխան Հայոց՝ Կրե և պարոն Փոքր Սինեան՝ Հանդաբերդոյ և Ականոյ և բարձր լեռանց ծովակին Գեղամայ, Սոթից մինչեւ ի Շաղուազայ և գաւառք մեր յանուանէ այս է՝ Սոթ Գուլիս և Բերդաձոր և Ճոխանց, Հասկաբակս, Արրենիս, Կալեր, Ութիաձոր և Խորուագեպ, Դաւնոց և այլ իւրեանց միջոց մագրովն ի մեր նախնեաց մնացեալ հայրենիքէ, իւրեանց չորս սահմանովն...»⁶ Դոփյանների իշխանական փունը մեծ կորուստներ կրեց Լանկյամուրի 1387 թ. արշավանքի ժամանակ։ Բացի այն, որ Ծար գավառի բնակչության շրջանում եղան կոտորածներ, նահապարկվեցին նաեւ իշխան Հասանը, կնոջ՝ Խոնձայի և որդիների՝ «քաջ ու արի պարոններ» Գրիգորի, Սարգսի, Շանշեի, Ջհանշեի, Աղբուղայի և Շրվանի հետ միասին։⁷ Այսուհանդերձ Դոփյան իշխանությունը կարողացավ իր գոյությունը պահպանել մինչեւ XVIII դարի սկզբները։ Այդ ընթացքում արդեն Արեւելյան Հայաստանի որոշ գավառներ թափանցած թյուրքական փարրերը ոչ միայն չէին կարողացել մուտք գործել իշխանության սահմաններից ներս, այլեւ Ծարը, որպէս մի ամուր և պաշտպանության տեսակետից հուսալի երկրամաս, կայուն ապաստարան էր դարձել թուրք-պարսկական պայքարագնների հետեւանքով փեղահանված շատ հայերի համար։ Այդպէս է եղել, օրինակ, 1552 թ., երբ Շահ-Թամազի դեպի Արեւմտա-Հայաստան կարարած ավերիչ արշավանքի հետեւանքով փեղահանված հայերի մի մասը ապաստան գտավ «ի յաստուածապահ յամուրն Ծար»։⁸ XVI դարի վերջերից ողջ Արեւելյան Հայաստանի հետ միասին շրջանի փարածքն էլ գտնվում էր պարսից փրկապետության ներքո, սակայն 1603 թ. Դոփյան Հասանի որդի Ջհանշեի սերունդները Շահ-Աբբասից ստացան գավառի վրա օրինական մեղիքության վավերացումը։⁹ Ծարի մեղիքությունը կարողացավ պահպանել իր գոյությունը մինչեւ XVIII դարի սկզբները։ Այդ ընթացքում նորոգվեցին մի շարք բնակավայրերի եկեղեցիներ, կառուցվեցին նորերը։ Մելիքների նախաձեռնությամբ ստեղծվեցին նաեւ բազմաթիվ հասարակական նշանակության կառույցներ՝ կամուրջներ, աղբյուրներ և այլն։ Վավերագրերից ու վիճակագրերից

հայտնի են այդ շրջանի մի շարք մելիքների անունները։ Դրանցից էին օրինակ՝ մեծ իշխան Միրզա-ջանը (հիշ. 1549 և 1552 թթ.),¹⁰ մելիք Բալասանը (հիշ. 1630 թ.),¹¹ Ջհանգիր բեկը (հիշ. 1676 թ.),¹² Մելիք Միրզախանը (հիշ. 1684 թ.,¹³ 1701 թ.)¹⁴ Մելիք-բեկը (հիշ. 1717 թ.)¹⁵ և այլն։¹⁶ Սկսած XVIII դարի սկզբներից՝ ավելի ու ավելի հաճախակի կրկնվող թյուրքական ցեղերի հարձակումներն ու պարսկական ծանր հարկահանությունը դժվարին կացության մեջ էին դրել գավառի մելիքներին ու բնակչությանը։¹⁷ XVII դարի վերջին Ծարի մեղիքությունը լուծվեց հարեւան Սողբի և Ջրաբերդի մելիքությունների մեջ։ XVIII դարի 2-րդ քառորդը գավառի դեռեւս միափարը հայ բնակչության համար առավել ծանր, անգամ օրհասական ժամանակաշրջան դարձավ։ Կովկասյան լեռնականների, մասնավորապէս՝ լեզգիների թալանչիական արշավանքները իրար հետեւից հաջորդում էին միմյանց։¹⁸ Մյուս կողմից էլ, շրջանի հարուստ արտավայրերին աչք էին դրել Կուր-Արաքսյան փափասաններին վաղուց ի վեր փրկացած, ծագումով՝ թուրք և լուրդ, քոչվորական խաշնարած զանազան ցեղեր։ Սրանք իրենց անհամար հոփերով սկսել էին յուրաքանչյուր փարվա ամառային ամիսներին

10. Մ. եղիս. *Բարխուսարեանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 406* (այսուհետեւ՝ «Արցախ» համադասախան էջերով)։ «ՄԺԲ», էջ 275։

11. «Արարս» ամսագիր, 1914, էջ 736։

12. «Արցախ», էջ 406։

13. «Արարս», 1915, էջ 791։

14. «Դիվան հայ վիճակագրության», դրակ. 3, կազմող՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1973, էջ 332։

15. Նույն տեղում։

16. Գավառի տերերի տոհմաժողովն առնչվող նյութեր տես՝ *Ղ. Այծան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 37*։

17. Պատմական հիմքից միանգամայն գուրկ են որո հեճազոտների այն ողնույնները, թե Քարվաճառի Երջանի ներկայիս տարածքը հայաբափ է եղել XVII դարի սկզբին, Շահ-Աբբասի կազմակերպած բռնագաղթի ժամանակ (օրինակ՝ *Հ. Միմոնյան, «Նոյանակ»* N 1, 1995, էջ 1։ *Գ. Գեւորգյան, «Հանդիպում»*, 1995, N 9, էջ 7-8 կամ *Ջ. Թադևոսյան, «Ազատամարտ»*, N 49, 1993, էջ 13)։ Իրականում XVII դարի սկզբին Ծար գավառի բնակչությունը բռնագաղթի չէր ենթարկվել (այն հետո էր թուրք-պարսկական ռազմական գործողությունների թափարեմից)։ Ավելին, այնտեղ հանգրվան էին գեղ բռնագաղթից խուսափած բազմաթիվ հայեր։ «Յորժամ եղել գարուն, այս բարեմիս և ինասուն իշխանս դարձն Մելիք Զահնագարս, իմացու գոխս սրից Օմար ազգին, հրաման արար երկրիս, թե «Եկայք մսցուր յամուրս, զի մի լիցուր կոխան ալլազգեաց» և ինքն գնաց ի Ծար և ի Տոլէ։ Եւ որք զհեճ նորս գնացին, զերժան ի սոյլ և ի գերութեն ալլազգեաց» («ԺԷ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», հասո. Ա. Երևան, 1974, էջ 218)։ Հարցի առթիվ ավելի մանրամասն տես մեր «Հայ մշակութականները և Շահ-Աբբասի չգործած հանցանքը» հոդվածը («Հայք» օրաթերթ, 1995, 13 հունիս, N 105, էջ 7)։

18. 1722 թ. կասարված հերթական կործանարար արշավանքներից մեկի մասին դասում է նաեւ Եսայի կարողիկոսը («Պատմություն համառոտ Աղուանից երկրի յորինեալ ի Տ. Եսայի Աղուանից կարողիկոս Հասան Ջալալեանց, Յերուսաղէմ, 1868, էջ 37-38)։

6. «ԺԷ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Երևան, 1950, էջ 84։

7. *Գրիգոր Նյարեցի, Յիշատակարան աղեկից, Վաղարշապատ, 1897, էջ 6*։ «Նյարեցի հայ մելիքութեան», Բ, էջ 84։

8. «Մանր ժամանակագրություններ», հասո. Բ, Երևան 1956, էջ 275 (այսուհետեւ՝ «ՄԺԲ», համադասախան էջերով)։

9. Ա. Յովհաննիսեան, *Գեղամայ և Ծարայ մելիքների տոհմը*, «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի», գիրք Ա և Բ, 1921-1922, էջ 105-113։ Բ. Ուրտաբայան, *Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում*, Երևան, 1975։

սփռվել գավառի ամբողջ ալպիական գոտու արտադրարեքում:

XVIII դարի սկզբներին խամսայի մելիքների օրինակով ազապագրական պայքարի էին նախապարտասվել նաև Ծար գավառի¹⁹ հայերը: Սրանք իրենց փարածքում եւս ստեղծել էին հաբուկ զորակայաններ՝ սղոխներ:²⁰ 1720-ական թվականների վերջերից, սակայն, գավառի շարք գյուղեր կամաց-կամաց սկսեցին պարավել բնիկ հայ բնակչությունից: Հայաթափումն աննախադեպ ու մասսայական չափեր ընդունեց հաբուկապես 1724 թվականից հետո, երբ հակառակ արցախահայությանը մինչեւ այդ փված բազմաթիվ խոսքումներին՝ կայսր Պետրոս Մեծը, Պարսկաստանից նվաճած մերձկասպյան խանությունները Ռուսաստանի համար ապահովելու միտումով, Թուրքիայի հետ կնքեց պայմանագիր՝ վերջինիս արտոնելով ողջ Անդրկովկասում (մինչեւ՝ Շամախի) վարվել իր հայեցողությամբ:²¹ Նույն թվականից երկրամասով մեկ տիրույթին օսմանյան բանակները, առաջին հերթին պարսիկները արցախահայությանը, որոնք իրենց մելիքների գլխավորությամբ եւ ռուսների աջակցության հույսով համարձակվել էին պայքարի ելնել հանուն անկախության:

Սկսված արտագաղթի ընթացքում, որքան ավելի քիչ հայաբնակ գյուղեր էին մնում Քաղաքացիական զինուորի փարածքում, այնքան ավելի էր ծանրանում մնացողների վիճակն ու արագանում նաև վերջիններիս արտագաղթի ընթացքը:

Դեռևս 1725 թ. հանգուցյալ Եսայի կաթողիկոսի փոխարեն նրա եղբորը Գրիգոր վարդապետին կաթողիկոս ձեռնադրելուց հետո թեմերի առաջնորդներին եւ իշխաններին հղված ուղերձը (որով գավառի գործակալներին, մելիքներին եւ գյուղավազներիս փողեկացիները էր կաթողիկոսական փոփոխության մասին եւ խնդրվում առաջվա պես հավատարիմ մնալ Սուրբ Աթոռին)²² վկայում է, որ ի թիվս հարեւան Գանձակի եւ Մաղավուզի²³ գավառների «Ջարուզիքիլու» («Ծարայ») գավառում նույնպես դեռ այդ ժամանակ գոյություն ունեին հայաբնակ գյուղեր: Հիմնական գաղթը փողեի է ունեցել 1725 թվականից հետո, եւ հետագա 2-3 փասնամյակների ընթացքում Ծար գավառը գրեթե ամբողջովին հայաթափ է եղել: Ի դեպ, այդ փարիներին արտագաղթի էր դիմել (իր չափերով աննախադեպ) ողջ արցա-

խահայությունը: Անխաղիք գաղթել էին բնակչության բոլոր խավերը: Օրինակ՝ Գյուլիստանի մելիքները հանգրվանել էին Կախեթի Թելավ քաղաքում եւ Վրաստանի կազմում գրավող Գուգարքի Բողոտիոր գավառում (Բոլնիս): Արտագաղթած հայերով համարվել էին նաև բուն Տփղիսի եւ ողջ Քարթլիի բազմաթիվ վրացական գյուղերը: Միայն շուրջ հարյուր գյուղ էին հիմնադրել արտագաղթած արցախահայերը Շաքի եւ Շիրվան գավառներում: Ինչ վերաբերում է Ծար գավառի հայերին, ապա սրանց մեծ մասը նույնպես հանգրվանել էր Վրաստանում: Մասնավորապես հայտնի է, որ Չիրքին գյուղի հայերը վերաբնակվել էին Տփղիսում, Ցանշաղցիները՝ Տփղիսից ոչ հեռու Տաբախմեյիք (այժմ Տաբախմեյա գյուղը Գարդաբանի շրջանում) գյուղում, Խուրթավանցիների մի մասը՝ Շուլավերում եւ այլն:

Արդեն 1760-ական թվականներին շրջանի փարածքը գրեթե լիովին հայաթափ էր, բացառությամբ Խուրթավան գյուղի եւ երբեմնի եպիսկոպոսանիստ ու թեմական կենտրոն Դաղի վանքի:

XX դարի սկզբներին շրջանի փարածքում ճամփորդած Մեսրոպ մագիստրոսը գրել է. «Բնիկ հայ ազգաբնակչությունը մահմեդական ծով ժողովրդով շրջապատում, չտրակալվելով երկար անհաւասար կռիւների եւ հիւսիսի ռուսական «քրիստոնէայ» Պետրոս Մեծ» կոչւած ցարից խաբուելով, գաղթի դիմեց դէպի այդ ցարի մեծ անապարները, Մոզդուկի ու Ղզարի շրջաններն, ամայի եւ անմարդաբնակ ձգելով իր բնիկ երկիրը: ԺԸ դարում փոքր չափով կարարվեց այն, ինչ որ առեւտրի լրկնեց «մեծ պարերազմին» Հայաստանի մեծագոյն երկրամասի մէջ»:²⁴

XVIII դարի 2-րդ կեսից ամայի լեռնաշխարհը ազալ էր քոչվոր ցեղերի առջեւ, բայց այդ ընթացքում վերջիններս անընդհատ փեղաշարժերի մեջ էին. մասնավորապես՝ ծնունդ ամիսներին սրանք լքում էին ամառանոցի վերածած երկրամասի լայնածավալ արտոններն ու իջնում Ուրիքի եւ Առանի (Մուղանի) փափաստանները՝ հաջորդ փարի, ձյան քաշվելուց հետո, նորից վեր բարձրանալու մրադրությամբ:

Ուսումնասիրությունները ցույց են փայլա, որ խաշնարած ցեղերի՝ գավառի փարածք ներթափանցելու պահին, թեկուզ սակավաթիվ, այնուամենայնիվ մի շարք բնակավայրերում դեռևս կային հայ բնակիչներ: Համենայն դեպս, մեզ հասած բազմաթիվ թարգմանված կամ աղավաղված գյուղանունները դրա ապացույցն են: Չէ որ նորահաստար խաշնարածները միայն փեղաբնակներից կարող էին իմանալ փվալ գյուղի անունը, որն էլ հարմա-

19. Ի դեպ, արդեն այդ ժամանակներից սկսած օսարներն կողմից գավառի համար գործածական էր դարձել «Քոլան» անվանումը:

20. «Հայ ժողովրդի դասնորոշում», հատր 4, Երևան, 1972, էջ 151:

21. Առն Յովհաննիսեան, Պետրոս դի Սարգիս Գիլանեց, Վարդապետ, 1916, էջ 16:

22. ՀՀՊԳԿԱ. Ֆոնդ 57, ցուցակ 1, գործ 4, քեր 1:

23. XVII-XIX դարերում ներկայիս Քաղաքացիական (Լայիմի) շրջանը առավելապես հայնի էր Մաղավուզ անունով:

24. Մեսրոպ մագիստրոս արեւելիս. Տր-Մովսիսեան, Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաբախ, Հաղարծնի եւ Դաղի եկեղեցիները եւ վանական շինությունները..., Երուսաղեմ, 1938, էջ 84:

րեցնելով իրենց լեզվական հնարավորություններին՝ աղավաղել ու իմաստալիս կամ բառացի թարգմանության էին ենթարկել: Օրինակ՝ Երիցուշենը թարգմանվել է՝ Քեշիշյանը (քեշիշ=քահանա, քյանդ=շեն/գյուղ), Խնձորեկը՝ Ալմալու (ալմա=խնձոր), Յրվոնփը՝ Սոյուլբուլաղ (սոյուլ=սառը/ցուրտ, բուլաղ=աղբյուր), Ապահենը՝ Բաշիբեկ (բաշ=գլխավոր/հիմնական, բեկ=մեջք/ հեն եւ ուրեմն՝ ապահով կամ ապառաժ հենարան՝ Ապահեն), Եզնարածանը՝ Չովդառ (չովդառ=անասնաշուկա, անասնապահ), Սեւաջուրը՝ Ղարասու (ղարա=սեւ, սու=ջուր), Մրջմանը՝ Մարջումակ, Ծարը՝ Ջառ, Մոսը՝ Մոզքյանդ եւ այլն:²⁵

1813 թ. շրջանի փարածքը վերջնականապես միացավ Ռուսաստանին, իսկ 1868 թ. այն վարչականորեն մտավ Զիվանշիրի գավառի (ուեզդ) մեջ, որն էլ իր հերթին մաս էր կազմում նորաստեղծ Ելիզավետպոլի նահանգի:

Տարածքը՝ Ռուսաստանին միացնելուց հետո կառավարության պահանջով բոլորների որոշ խմբեր սկսեցին կամաց-կամաց մշտապես հաստատվել մի քանի գյուղատեղիներում, բայց մինչև 1850-ականները դրանք խիստ սակավաթիվ էին:

Ուշագրավ է, որ հենց այս շրջանում Արցախի հոգեւորականությունը եւ առաջին հերթին Բաղդասար մեկրտչապետը սկսեցին եռանդուն կերպով աշխատանք ծավալել հին կալվածագրերով վավերացված Դադի վանքին պարկանսած երբեմնի կալվածները օրենքի ուժով բոլորներից եւ վերադարձնելու ուղղությամբ: Տարիների հետեւողական ջանքերը փվեցին արդյունք, եւ վանքապարկան փարածքներից 140000 դեսյատին հողատարածքը վերստին անցավ վանքի փնտրիությանը: Այդ կալվածքի փարածքը կազմում էր ներկայիս Քարվաճառի շրջանի մոտավորապես կեսը եւ ԼՂՄ փարակերտի շրջանի արեւմտյան սահմանամերձ մասը: Ի դեպ, մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումը Դադի վանքը տեր ու փնտրեն էր այդ հսկայական կալվածքի, որի եկամուտներով եւ գոյատևում էր: Սակայն 1920 թվականից հետո, խորհրդային կարգերի հաստատումից ու Ադրբեջան անունով հանրապետության ստեղծումից իրերի ընթացքը կտրուկ փոխվեց: Նախ՝ Դադի վանքն ամայացավ գրկվելով իր բոլոր կալվածներից, իսկ նորաստեղծ Քարվաճառի շրջանը միացվեց Ադրբեջանին: 1923-ից շրջանը ընդգրկվեց վարչական մի նոր միավորի՝ Կարմիր Բրդստանի կազմում, բայց 1930-ին, վերջինիս կազմալուծումից հետո, Քարվաճառը վերածվեց վարչական առանձին շրջանի՝ Ադրբեջանի Խորհրդային Նանրա-

պետության կազմում:²⁶ Այդպիսով պարմական Ծար կամ Վերին Խաչեն գավառի փարածքի վրա 1930 թ. կազմավորվեց Ադրբեջանի վարչական 60 շրջաններից մեկը՝ Քյալբաջարը (Քարվաճառ հայաթի գյուղի անունով), իսկ համանուն գյուղը վերածվեց շրջկենտրոնի: Վերջինս 1960 թվականից վերածվեց քաղաքապետի ավանի, իսկ 1980-ին ստացավ քաղաքի կարգավիճակ:²⁷

1988 թվականից Ադրբեջանի իշխանությունները Քյալբաջարի շրջանը վերածեցին Արցախին թիկունքից հարվածելու հենակետի, բայց Արցախյան ազատամարտի հզոր ալիքը հասավ նաեւ հայոց հիմնավորք Քարվաճառին:

1993 թ. մարտի 31-ին Դադի վանքի ազատագրումով սկսվեցին ու հաշված օրերի ընթացքում (ապրիլի 3-ին ազատագրվեց շրջկենտրոն Քարվաճառը) ավարտվեցին ողջ շրջանի ազատագրման գործողությունները:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՈՒ ՆԱԽԿԻՆ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԸ, ԴՐԱՆՑ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԸՍՏ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

«Քարվաճառի շրջան» անվամբ հայտնի է վարչատարածքային այն միավորը, որը շնորհիվ ջրբաժան բարձրաբերձ լեռնաշղթաներով բնականից առանձնացած կամ մեկուսացած դիրքին, առնվազն վաղ միջնադարից շատ որոշակի սահմաններով ընկալվել է որպես մի առանձին գավառ՝ Արցախ նահանգի կազմում: Վաղ միջնադարի մատենագիր աղբյուրները փարածքը հիշում են Վայկունիք անվամբ (Անանիա Շիրակացի, Մովսես Կաղանկարվացի), բայց հետագա դարերում գավառը բազմիցս հիշվում է «Ծար գավառ» կամ «Ծարա երկիր» անուններով: XII-XIII դարերում Ծար գավառը աղբյուրներում սկսում է հիշատակվել նաեւ «Վերին Խաչեն» անունով (օրինակ՝ Դադի վանքի արձանագրություններում): XVII դարի սկզբներից Ծարը կամ Վերին Խաչենը ավելի հաճախակի, եւ մանավանդ, օրարների կողմից սկսում է կոչվել Զարուգիբիլ (Զարուգիբիլ) գավառ:²⁸ Այս անունն էլ ծագել է իշխանանիստ Ծար (թուրք. Զառ կամ Զար) եւ մոտակա Զիբիլ կամ Զիվիլ (պարս. Զուար) գյուղերի

26. Փաստորեն Քարվաճառի Երջանը համանուն Երջենստունով կազմավորվել է 1930 թվականին, հետեւաբար ճիշտ չէ այն կարծիքը, թե Ծար գավառը Քարվաճառ անունով իր հայտնի էր արդեն XVII դարից սկսած (Տեւ օրինակ՝ Ա. Մեխումյանի՝ «Քերթաւարի եւ Լաչինի դասնութայնից» հոդվածը, «Հայրենիքի ձայն», N 12, 1993, էջ 6 կամ Հ. Սիմոնյանի հետ հարցազրույցը «Նոյաւսակ», N 1, 1995, էջ 1):

27. «Ադրբեջանական խորհրդային հանրապետութեան» (ադրբեջաներէն), հասր N 5, Բաքու, 1981, էջ 334:

28. Չոբիի տակ ունենի 1630 եւ 1725 թթ. իրաւասկումները («Աւարտ», 1914, էջ 736 եւ ՀՀՊԳԿԱ, ք. 57, գ. 1, գ. 4, ք. 1):

25. Հարցի առթիվ ավելի հանգամանաւոր Տեւ մեր՝ «Արդո՞ւ՞ խոյաւ հայաթափ էր Ծար գավառը խաւճառած ցեղերի ներքախանցման դաւին» հոդվածը, «Ար» Երթարաբեր, 1995, N 9, էջ 5:

անունների միացումից:²⁹ Վերջինս, ըստ պարսից վարչական բաժանման, Երեւանի բեկլերբեկության գավառներից մեկն էր:³⁰ XVIII դարի կեսերից ներկայիս Քարվաճառի շրջանը ավելի հայտնի էր Քուլանի գավառ անունով:³¹ Սրա ծագումն էլ կապված էր փարաձը ներթափանցած խաշնարած ցեղերից մեկի՝ քուլանիների անվան հետ:

Հարկ է նշել, որ այդ նույն ժամանակներում, երբ գավառը օտարների կողմից պաշտոնապես մերթ կոչվում էր Զարուգիբիլ, մերթ՝ Քուլան եւ կամ Զվանշիր, հայկական աղբյուրները բոլոր դեպքերում գործածում էին հնավանդ՝ Ծար գավառանունը:³²

ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

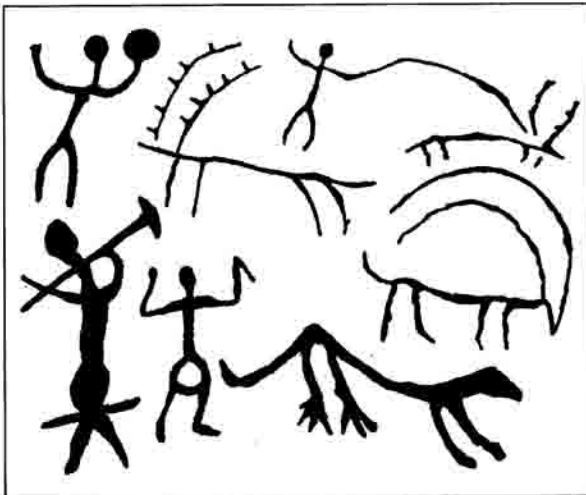
Քարվաճառի շրջանում հայրնաբերված հնագիտական հուշարձանները վկայում են, որ փարաձը բնակեցված է եղել վաղնջական ժամանակներից սկսած: Մասնավորապես հնագույն ժամանակներից ի վեր Տրսուի կիրճում գրավող մի շարք բնական քարայրներն օգտագործվել են որպես կացարաններ: Բացի այդ, Զալխա լճի մոտ՝ Այիչինգիլ եւ Փերիչինգիլ լեռների փեշերին, հսկայական ժայռաբեկորների վրա պահպանվել են մ.թ.ա. IV-III հազարամյակներով թվագրվող իծագրեր (ժայռապարկերներ): Դրանց ոճական ու գեղարվեստական առանձնահատկությունները, պարկերների

բնույթն ու բովանդակությունը, կադարման արվեստն ու կերպը հար եւ նման են Վարդենիսի ու Սյունիքի լեռներում պահպանված համանման հուշարձաններին:

Տարածքի միջնադարյան շրջանին վերաբերող բազմաթիվ ու բազմաբնույթ հուշարձանների, մասնավորապես՝ գյուղատեղիների, ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ հարյուրամյակներ շարունակ, ընդհուպ մինչեւ XVIII դարի առաջին քառորդի վերջերը, շրջանի փարաձքում գոյություն են ունեցել շուրջ 140 մեծ ու փոքր գյուղեր: Տարբեր դարաշրջաններին վերաբերող հուշարձանների առկայությունը վկայում է, որ շրջանի փարաձքում հայ կյանքը ընդհանրապես չի ընդհատվել կամ ընդմիջվել: Ակնհայտ է նաեւ, որ մինչեւ XVIII դարի 30-ական թվականները գավառի բնակչությունը բաղկացած է եղել բացառապես հայերից: Համեմայն դեպս, ըստ մեր ձեռքի փակ եղած խնդիրն առնչվող նյութերի, ինչպես պարմական հուշարձանները, այնպես էլ աղբյուրները ակնարկ անգամ չեն պարունակում այն մասին, թե մինչեւ 1730-ական թվականները բացի հայերից շրջանի փարաձքում եղել են այլ ազգություններ:

XVIII դարի կեսերից սկսած, արդեն զգալի մասով հայաթափ շրջանը խաշնարած ցեղերի համար վեր էր ածվել այսպես ասած ամառանոցավայրի, իսկ բնիկ հայ բնակչությունը, չկարողանալով դրիմակայել լեռնականների, թուրքերի ու փափասփաններից ամեն փարի գավառի փարաձք թափանցող ցեղերի բազմաբնույթ ճնշումներին (հարկապես՝ գերեարություն եւ թալան), բռնել էին գաղթի ճամփան:

Ավելորդ չենք համարում մեջբերել հայերի համարարած արտագաղթի մասին ուշագրավ մի դրվագի պատմություն, որը գրի է առել ուսուցիչ Սարգիս Քամալյանը Հաթերք գյուղում, ծերունագարդ Գյուլբի ապորից՝ 1892 թվականին. «Է՛, վարժապետ. Խոթայ վանքը՝³³ շար գարմանալի շէն եւ հարուստ է եղել, բայց անիրաւ լեզգիքը թափուրդա արին: Դրանք աներեսի պէս՝ հենց որ կամ աղն էր պակաս լինում կամ մաղը, վազում էին մեր պապերի մօտ եւ նստում ամիսներով, ամեն ինչ պահանջում առօք փառօք վայելում: Վերջը՝ որ յուսահատւում են, դրանց ձեռքից ազատուելու համար, խորհուրդ են անում հայ իշխաններն ու մեծերը, այդպեղ լինում է ամբողջ Ջրաբերդին յայտնի Սիպրակ երեցը, որ նրանց երկար խօսք ու զրոյցը կտրում է հեփեւեալով.- ամենից լաւ հնարն է, վեր կացէք գիշեր ժամանակ ձեր փներում քնոքած շուն-լեզգիներին կտորերեցէք, որ միանգամ աչքները վախենայ, մեր երկիրը ուրք չկոխեն: Այս պատուէրը իսկութեամբ

Մի նմուշ Ջերմաջրից հարավ-արեւելք, Զալխա լճի մոտ գտնվող ժայռադասերներից (արտատված «Աղբյուրանական խորհրդային հանրագիտարան»-ից, հ.Վ, Բաբու, 1981, էջ 334):

29. Համանուն գյուղ կար նաեւ Սողոմոն:

30. Լեո, Հայոց դաստիարակ, հատ. 3, գիրք 1, Երեւան, 1969, էջ 56:

31. Չամբո համաժողովեցեալ եւ շարադրեցեալ ի Սիմեոն կաթողիկոս Երեւանցոյ, Վաղարշապատ, 1873, էջ 283 (այսուհետեւ՝ «Չամբո», համադասասխան էջերով):

32. Տես նաեւ մեր՝ «Վերջադէս ո՛րն է ճիշտ անվանածները (Քարվաճառ տեղանվան մասին)» հոդվածը, «Հայաստանի Հանրապետութիւն» օրաթերթ, 1995, 19 ապրիլ, N 89, էջ 2:

33. Իմա՝ Դադի վանքը:

կարարեց մեծ մասը, բացի մի քանի վախկոկություններից: Լեզգիներին կոտորելու լուրը հասավ Դաղըս-տան, անթիւ անհամար լեզգիք թափուեցին Խոթայ վանքի մօտերը, ժողովուրդն իր ընտանիքն առած խոր ծանկներն ապաւինեց, իսկ նրանց թողած փնթերն ու իրերը կրակի բոցերին մարմնուեց: Երկար հարցնելուց յետոյ լեզգիքը իմացան, որ այդ կոտորածը Սիպրակ երեցի (աղ-քէշիշ) խորհրդով է եղել: Վարասարի մէկը կաշառում, ցոյց է փախ Սիպրակ երեցի թագստաբերին, որ լինում է մի հըն-ձան: Լեզգիքը հանում են սրան եւ կախաղաւար յարձակուելով ջախջախում են քարերով գլուխը եւ մահացնում: Այդ սոսկալի պարտի ձայնը երբ լսում են, վերցնում են ու որդով, դստրով քոչում այս ու այն կողմը: Այն օրից շատ փարիք անցան ու մեր աշխարհը խաղաղ օր չտեսաւ: Խոթայ վանքում Ս. Նշան կար, մեռնիմ նրա զօրութեանը, չի երեւում, ո՞վ գիտէ որպէ՛ղ են փարել կամ ո՞ր կորցրել»: ³⁴ Ի ամփոփումն Գլուքի ապոր պարմածին Ս. Քամա-լանը հավելել է. «Անթիւ ժողովրդի հետ դէպի Գեղամայ ծովի կողմերը գաղթում են Ջալալեանց փոռնի անդամներից ոմանք, իրենց հետ փախցնելով Խոթայ Ս. Նշանը եւ այլ մասունքներ: Ներգիւ-տել կրկնուող աւերմունքների ու սրածուրծիների մէջ չեն կարողանում աչք բանալ եւ Խոթ վերադառ-նալ, այլ մի քանից միւսը պանդխտելով այդ Ջալալ-եան շառաւիղները ս. մասունքները հասցրել են Բորչալու գաւառի Շուլաւեր աւանը: Այս բանը իմ լսածներսիս համեմատ (ինձ ասողը Ջալալեանց ազ-գից էր, որ դեռ այժմ կենդանի է 86-ամեայ Նեքիմ Խեչօ անունով) պարահել է ԺԹ դարու սկզբ-քին...»: ³⁵

Հայերի գաղթից հետո, փաստորեն, խաշնա-րած ցեղերի համար մութը՝ դէպի ընդարձակ ողջ լեռնաշխարհ, միանգամայն ազատ էր: ³⁶ XVIII դարի կեսերից սկսած վրանաբնակ ցեղերը, դեռ միայն ամառային ամիսներին, սկսեցին հաստատու-վել հայաթափ շրջանի փարածքում, մեծ մասամբ՝ հայերից մնացած գյուղատեղիներում: Ի դեպ, խաշնարած ցեղերի՝ շրջանի արտոններին փորա-նալու ձգտումը, խրախուսվում եւ հովանավորվում էր Շուշում ամրացած խաների կողմից: Չնայած դրան, միշտ չէ, որ խաշնարածները դյուրութեամբ են մութը գործել ամայի երկրամասը: Մասնավո-

րապես 1760-ական թթ. քրդի է ունեցել հետեւյալ ուշագրավ դեպքը, որին ականատես էր Ղովսէսի Է-մինը. ինչպէս հիշատակում է Լեոն. «Ճանապարհին Սեւանա լճի մոտ լեզգիները պարահեցին քյոլանի անունով քուրդ թափառական ցեղին, որ գաղթում էր Արարատյան երկրից Ղարաբաղի հյուսիսային լեռնամասերը: Այս գաղթականությունը կարար-վում էր Շուշու Իբրահիմ խանի ջանքերով: Ղարա-բաղի նորահաստատ խանության համար կարեւոր քաղաքական հարց էր մահմեդական ազգաբնակ-չություն կազմելը երկրի այն կողմերում, ուր չկար այնպիսի փարք, որը պիտի խանական իշխանու-թյան նեցուկը դառնար: Փանահ խանը դավաճա-նությամբ սողոսկելով զուր Կալաբնակ Խամսայի երկրի սիրտը, շուրջ զգաց, որ Շուշու ժայռերը դեռ բավարար հիմք չեն փորապետություն հաստատու-լու համար եւ նա շտապեց թուրք թափառական ցե-ղեր գրավել դրսից՝ հարեւան խանություններից, խոստանալով նրանց զանազան արտոնություններ: Այսպիսով, Վրաստանից եւ այլ քրդերից Ղարա-բաղ փոխադրվեցին փյուսյան, կարաշարի, ջիւլի, դամրչի-հասանի, դըզըլ-հաջիլի, սաֆի-քյուրդ, բոյ-ահմեդի, սահաթի, քենգերի եւ այլ շատ թա-փառական ցեղեր: Հոր օրինակին հետեւելով Իբ-րահիմ խանն էլ ամեն ջանք գործ էր դնում դրսից բերելու նոր մահմեդական փարքեր: Քյուլանի քր-դերը դեռ նոր էին հասել Սեւանի ափերին՝ Թար-թառ գետի վերին ակունքների լեռնաստանն անց-նելու համար, երբ հանդիպեցին լեզգիներին: Հա-մառ ու արյունահեղ կռիվ սկսվեց, որի մեջ, ի վեր-ջո, հաղթող հանդիսացան լեզգիները: Էմինը, որ ներկա էր այդ ճակատամարտին պարմում է, թե լեռնցիները քրդերից վերցրին 814 գերի, 8000 ոչ-խար, 2000 փավար եւ 600 մարակ ձի: Մրացված ավարը 12.000 թումանի արժեք էր ներկայաց-նում»: ³⁷

Այնուամենայնիվ ժամանակի ընթացքում, ինչպէս քյուլանիները, այնպէս էլ ուրիշ խաշնարած թուրք եւ քուրդ ցեղեր մութը գործեցին հայաթափ երկրամաս, բայց ոչ իբրեւ նստակյաց մշտաբնակներ:

Ահա, թե ինչպէս է բնութագրում ժամանակակի-ցը քյուլանի ցեղին. «Քյուլանի, - սա մի թուրք փարք է, որ Ջիվանշիրում նոյն է անում, ինչ որ աւագակ եւ թափառական քրդերը Տաճկահայաստանում: Կեր-պարանքները՝ դաժան, աչքերը՝ արեան ծարավ, ու-սերին՝ հրացան, մէջքներին դաշոյն..., քյուլանիները ճակատ առ ճակատ կռուողներ չեն...: Չը բաւակա-նանալով գիւղացիներից արած յափշտակութիւննե-րով, քյուլանիները երբեմն յարձակում են եւ վանքերի

34. Ս. Քամալեանց, Խոթայ վանքի Ս. Նշանը, «Արձա-գան», 1892, N III, էջ 1-2:

35. Նոյն տեղում:

36. Ներկայիս Քարվաճառի Երզանի տարածքից բացի 1730-50-ական թթ. ընթացքում բնիկ հայ բնակչությունից պարզվել էին նաեւ ներկայիս Քաւաթաղի, Ղուրաթլիի, Չան-գելանի, Չարբայի, Քարհասի եւ Խանլարի (վերջին երկուսի հարավային կես մասերը), Գեւաթեկի եւ Թուրգի Երզանները, ինչպէս նաեւ Սեւանա լճի արեւելյան ափը, Գեթիկի հովիտը (Միսիսի գավառ) եւ այլ տարածքներ:

37. Լեոն, Հայոց դասմութիւն, հատր 3, գիրք երկրորդ, Երե-ւան, 1973, էջ 303: Տես նաեւ՝ «The Life and Adventures of Joseph Emin, London, 1792, էջ 372: «Դիւան Հայոց Պատմութեան», Գ. Թիֆլիզ, 1894, էջ 494:

վերայ, սպանում վանահայրերին (Եղիշե Առաքելի վանահորը՝ օրինակ) եւ վանքը թալանում...»:³⁸ Նրանց ձեռքի գործն էր նաեւ Զանյաթաղ գյուղի մոտ գտնվող ձիաբուծարանի տնօրեն գերմանացի Վիլմանի սպանությունը:

Այդպիսով, փասնամյակներ շարունակ (մոտ 80-90 տարի) երկրամասը փաստորեն հանձինս այդ ցեղերի չունեւ նստակյաց, մշտական բնակչություն:

Երբ, 1830-ական թթ. վերջերին Արցախի հոգեւոր առաջնորդ Բաղդասար մեթրոպոլիտ Նասան-Ջալալյանը մեծ ջանքերի գնով կարողացավ դադարեցնել կարգով հաստատել տալ Դադի վանքի կալվածների օրինականությունն ու սահմանները, այդ տիրույթներում արդեն հաստատվել էին թափառական շար ցեղեր (դեռեւս ոչ մշտաբնակ): Ի դեպ, ըստ շահաւոր դադի արդյունքների, կալվածների սահմաններում թեկուզ ժամանակավոր հաստատված ցեղերը որոշակի տուրք պիտի վճարեին վանքին: Իր ժամանակին մեթրոպոլիտի ներդրած ջանքերը՝ վանքից խլած կալվածները ետ բերելու ուղղությամբ, համարվել էին անհույս եւ իզուր, բայց հոգեւոր առաջնորդը կարողացավ հասնել իր նպատակին, եւ Դադի վանքը սկսեց ստանալ իր ամենամյա եկամուտները, շուրջ 140000 դեսյապին հողատարածքի վրա հաստատված խաշնարածներից:³⁹ Յավոք, առաջնորդի մահից հետո (1854 թ.) նրա հետագա տեղապահները չկարողացան պահպանել ձեռք բերածը, եւ կալվածների մի մասը հետգնեցին կրկին անցավ մահմեդական բեկերի ձեռքը (Մեհրիդուլի խանի Խուրշիդ դստեր, Դավութ աղա-Աղալարովի եւ այլոց): Արդեն 1895 թ. «թիւրք ղշաղներ»-ի թիվն անցնում էր 22-ից (150 տուն):

Ի դեպ, դեռեւս 1870-ական թթ. սկզբներից ցարական կառավարությունը մտադրվել էր փարածքից հեռացնել ավազակաբարո վաչկաբուն ցեղերին. «...դեռ նախկին փոխարքայի ժամանակից հրամայում է Քոլանիներին Ռուսիոյ սահմաններիցը վարել, բայց դա չէ յաջողուել եւ կարծես չըպիտի էլ յաջողուի, որովհետեւ իսկապէս դժուար գործ է մի ամբողջ համայնք բռնութեամբ հեռուացնել...»:⁴⁰

Այնուամենայնիվ, ստեղծված ծանր պայմաններում էլ ջանքերի գնով հնարավոր էր վիճակը բարեփոխել, եւ դա գոնե մասամբ կարողացավ անել վանքապատկան կալվածներին կառավարիչ նշանակված, թիֆլիսաբնակ Լեոն Տեր-Ավետիքյանը: Վերջինս, 1913 թ. հարցի առնչությամբ փաստաբանի կարծիքը ստանալուց հետո (ուր մասնավորապես նշված էր. «...կոնսիստորիան

թույլ է տուել այրումցիներին օգտուել կալուածից գիւղացիական իրաւունքներով, այսինքն հողից եւ արօտատեղերից օգտուելու համար վճարելով որոշ տուրք... այրումցիների Խօտավանքի կալուածից օգտուիլը համարում է ժամանակավոր վարձակալութիւն: Վարձակալութեան ամենաերկար ժամանակը օրէնքով 12 տարուց աւելի չէ, եթէ հաշուենք, որ կոնսիստորիայի տուած վկայականը հաւասար է վարձակալութեան պայմանագրի, ուրեմն օրէնքով համաձայն ժամանակը լրացել է 1896 թուին, որովհետեւ օրէնքով անվերջ պայմանագիր չկայ եւ որովհետեւ այրումցիները յիշեալ թուականից յետոյ էլ շարունակել են օգտուիլ հողերից եւ միշտ էլ վճարել են այդ օգտուելու համար վարձը, ուրեմն պէտք է ընդունել, որ կոնսիստորիան իւր լռութեամբ ամեն անգամ նորոգել է մի-մի տարով յիշեալ պայմանը՝ մինչեւ այսօր: Այս հանգամանքներում կոնսիստորիան ամեն լոպէ կարող է դաւր սկըսել թուրքերի դեմ՝ կալուածից հեռացնելու համար...»):⁴¹ ձեռնամուխ եղավ կալվածքից թուրքերի վտարմանը: Արդեն 1914 թ. հուլիսին կառավարիչ Տեր-Ավետիքյանը գրել էր. «Յայտարարում եմ Ս. Սինօդիդ, որ այս տարի շար չարչարանքներից յետոյ եւ չափազանց դժուարութեամբ մեզ յաջողուեց խել քիւրտերից եւ այրումներից Խօթավանքի հետեւեալ եայլաղները. Դիւզ-իւրտ, Նաճի-դալու, Գամու-իւրտ, Աղդաշ, Արփա-թալա, Բեհբութ-Ալի-իւրտ, Ահմարխան-իւրտ եւ կապալով տալ ուրիշներին, բայց այդ ի դիմաց ամբողջութեան մի փոքր մասն է կազմում...»:⁴² 1915 թ. մարտի 31-ին նույն կառավարիչ ջանքերով եւ փոխարքայի հրամանագրով եւս 11 ամառանոց ետ էր վերցվել բոշվորներից ու հանձնվել վանքին, որը եւ կապալով, 1 տարի ժամկետով տրվել էր թուրքերին 2250 ռ. վարձով:⁴³

Վանքի եկամուտներն, առհասարակ, մինչեւ 1910-ական թթ. անընդհատ կրճատվել են:⁴⁴

Բազմաթիվ վավերագրեր վկայում են, որ միայն 1850-ական թվականներից հետո շրջանի տարածքում երեւան եկան առաջին մշտաբնակ ցեղերը, ո-

41. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 18, գ. 968, ք. 1:

42. Նշված գործը, ք. 9:

43. Նշված գործը, ք. 22: Ի դեպ, կառավարիչը հանդիմոյելով Բոշվորների բռնող դիմադրության, կալվածները վերադարձնելու նպատակով կիրառում էր նաեւ այլ եղանակներ: Դրանցից ուսագրավ է, օրինակ, նրա մի մահադատումը. ըստ որի ծագրված էր թուրքերից, հենց՝ թուրքերի միջոցով հողերը վերադարձնելով (1914-ին 1 արով Դադի վանքի «Բեյբութ-Ալի-Յուրտ» ամառանոցը կապալով տրվել էր Գանձակի գավառի Խանգար-վենդ գյուղի 4 թուրք բնակիչների), ինչն ի վերջո արդյունք չէր տվել, Բանի որ այրում թուրքերը սրանց դեմ եւս ընդդիմացել էին (ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1127, ք. 4): Տես նաեւ մեր՝ «Քարվաճառի ազատագրումը սկսվել է 1913 թվականին» հոդվածը, «ՀՀ», 1995, 13 մարտի, N 52, էջ 2:

44. Տես՝ ներկա աշխատության Դադի վանքի (դաստիարակ) բաժինը:

38. «Մեղու Հայաստանի», 1885, N 65, էջ 3:

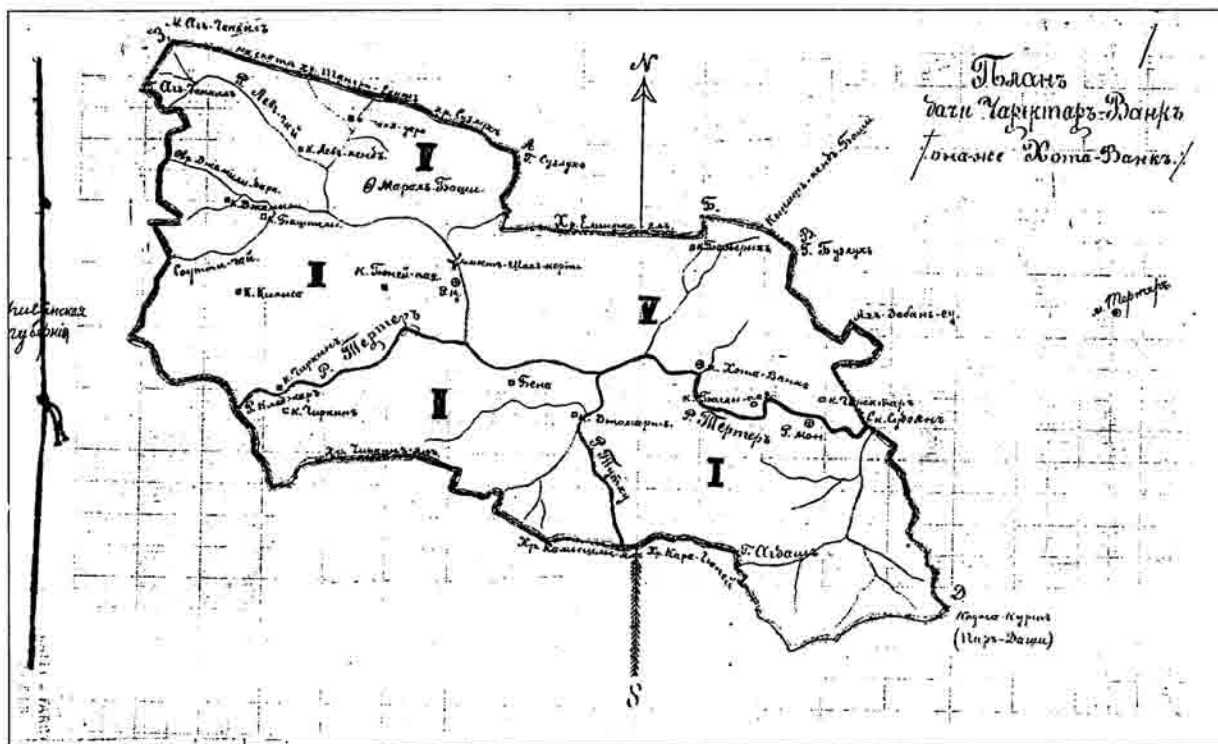
39. «Տարագ», 1913, N 7-8, էջ 91:

40. «Մեղու Հայաստանի», 1885, N 65, էջ 3:

րոնք, իրենց համար բնակության վայրեր ընտրելով հին գյուղատեղիներն, անցան նստակյաց կենցաղավարության: Նայունի է, որ 1861 թ. շրջանի ամբողջ տարածքում ապրում էին շուրջ 100 փուն «ալիանուեցի բարբարոս քուսնիներ» եւ կազմում էին 14 փոքրիկ գյուղ:⁴⁵ Ավելի վստահելի ու սրույգ է թվում 1865 թ. կազմված մեկ այլ վիճակագիր, ըստ որի շրջանի տարածքում գոյություն ունեին ընդամենը 9 նորաստեղծ գյուղ՝ 102 փուն բնակչությամբ:⁴⁶

Ի դեպ, «...մինչեւ... 84-87 թթ. նրանք (թուրք եւ քուրդ ցեղերը-Ս. Կ.) իրենց պապերից ժառանգած արհեստով էին պարապում առագակությամբ: Երբ վերջին ժամանակներս կառաւարութիւնը ուշադրու-

քողերով բնակեցված վանքապարկան կալվածները: Նասկանալի է, որ Դադի վանքն այդ տարիներին ընդհանրապես զրկված է եղել որեւէ եկամուտից, մինչեւ անգամ «ընդհարումների ժամանակ թիրքերը եւ քողերը ձեռնարկել էին հրդեհել անտառները, բայց չէր յաջողուել, միայն ջարդել են մօտ 50.000 ռուբլու ծառեր, որոնք մնում են անտառում թափուած...»:⁴⁸ Ի դեպ, 1906 թ. քուսնեցի ալագակապետ Ասկարխանը, նոր տեսակի հրացաններով զինված 50 քուրդ ձիավորների գլուխ կանգնած, մինչեւ իսկ մտադրություն էր ունեցել հարձակվել հայաբնակ մեծ գյուղերի՝ Նաթերքի եւ Վանքի վրա:⁴⁹

Դադի վանքին դասկանող կալվածների քարտեզ՝ կազմված 1913 թ. (բնօրինակը պահվում է ՀՀՊՊԿ արխիվում, ֆ.57, ց.1, գ.400, ք.1)

թին դարձրեց դրանց բարբարոսությունների վրայ ու զանազան միջոցներով ստիպեց թողնել առագակությունը, սկսել են պարապել գիւղատնտեսությամբ, բայց միայն Ալլահը կարող է իմանալ այդ գիւղատնտեսությունը: Նրանք միայն պարապում են անասնապահությամբ, թէեւ ոչ բառի բուն նշանակությամբ...»:⁴⁷

Ի դեպ, 1905-06 թթ. հայ-թուրքական ընդհարման ժամանակ կալվածները մնացել էին բարձիթողի վիճակում, եւ այդ ժամանակահատվածում որեւէ կառավարիչ չէր համարձակվել մտնել թուրքերով ու

Ամսիթար վիճակում եւ նույնիսկ կալվածների յուրապետակ «վարչական կենտրոն» Դադի վանքը: Նայունի է, օրինակ, որ 1890-ին այստեղ ոչ միայն միաբաններ, այլեւ վանահայր իսկ չկային եւ վանքի բազմաթիվ շինություններին տիրացել էր մի քուսնեցի ոչխարապահ սեիդ մուլլա, որին կարողացել էր դուրս վրնդել Մեծշեն գյուղի տանուտեր Բախիշ-բեկը:⁵⁰

Փաստորեն հայ-թուրքական ընդհարման հետեւանքը՝ անիշխան ժամանակահատվածը թափառական նորանոր ցեղերին բացառիկ հնարավորություն ընձեռեց մուրք գործել տարածք եւ նորանոր «ղը-

45. «Նոր-Դար» օրաթերթ, 1885, N 104, էջ 4:

46. «Արարս» ամսագիր, 1910, ապրիլ, էջ 58:

47. «Նոր-Դար», 1892, N 15, էջ 2:

48. ՀՀՊՊԿԱ. ֆ. 57, ց. 2, գ. 1851, ք. 2-3:

49. «Մեակ», 1906, N 70, 31 մարտի, էջ 1:

50. «Նոր-Դար», օրաթերթ, 1890, N 158, էջ 3-4:

լաղներ» հիմնել: 1910 թ. դրանց թիվը հասել էր 40-ի՝ շուրջ, 1000 փուն բնակչությանը:⁵¹

1911 թ. կալվածների դրությանը ծանոթանալու նպատակով շրջանում ճամփորդած Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը նշում է, որ նորաբնակ ընտանիքների թիվը հասել էր 200-ի. «Կալուածքի ընդարձակութեան մէջ բնակուում էին ընդամենը մօտ երկու հարիւր ընտանիք «քիւրդեր», փոքրաթիւ ընտանիքներով առանձնացած, իրենց խաշնարածական կեանքով»:⁵² Ուշագրավ են նաեւ արքեպիսկոպոսի այն հիշատակումները, որոնք վերաբերում են առանձին գյուղերի նորահասարակ բնակիչների թվին: Օրինակ՝ Չափնի գյուղի մասին Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը վկայում է. «Լեւ գետի հոսանքով առաջ ընթանալով հասանք մի աւերակ գիւղատեղիի, որի մերձակայքում 12 ջրաղացի աւերակներ՝ նախկին բազմաթիւ բնակիչների չափանիշն էր, իսկ այժմ նոյն ընդարձակ տեղերում ապրում է միայն մի բազմանդամ այրում ընտանիք, ամեն տեսակ անասունների մեծ հօտերով, որ օգտագործելով շրջապարի անմարդաբնակ դարձած տեղերը, միջնադարեան աւաւական իշխանի դիրք էր ստեղծել իր համար, աւելի օգտվելով կալածքից, քան կալածարարը Ղարաբաղի հայոց հոգեւոր իշխանութիւնը կամ Էջմիածնի վանքը»:⁵³ Նույն 1911 թվականին մտաւկա Քեշիշքյանը գյուղատեղիում հասարակվել էին երեք ընտանիք խաշնարածներ:⁵⁴

Թափառական ցեղերի նստակեցության անցնելու գործընթացն ավարտվեց միայն խորհրդային տարիներին (մինչեւ 1930-ական թվականները):

Կարմիր Քրդստանի կազմալուծումից (1930 թ.) անմիջապես հետո, դեռեւս սակավաբնակ Քարվաճառի շրջանը թուրք տարրով համալրելու նպատակով, Ադրբեջանի իշխանությունները սկսեցին իրականացնել մի շարք վերաբնակեցումներ, մասնավորապես՝ այլ շրջաններից դեպի Քարվաճառի տարածք փոխադրել զգալի թվով թուրքերի: Ի դեպ, Ադրբեջանի իշխանությունները մտահոգ էին ոչ միայն շրջանի թուրք բնակչության թվաքանակը ավելացնելու, այլեւ տեղի քրդերին էլ թուրքացնելու խնդրով: Այդ նպատակով կազմակերպվեցին տեղի քրդերի որոշ մասի տեղահանումներ եւ վերաբնակեցումներ քրդական միջավայրից հեռու, այլ շրջաններում: Ինչ վերաբերում է Քարվաճառում մնացած քրդերին, ապա նրանց համար ստեղծվեցին այնպիսի

պայմաններ, որպեսզի ամենակարճ ժամանակում նրանք կորցնեն ազգային նկարագիրն ու ինքնագիտակցությունը: Ի դեպ, զուտ քրդաբնակ էին Ջայլիկ, Աղջաքյանը, Շուրթան, Օրուջու, Խալանլի, Մոյուղ-բուլաղ եւ այլ գյուղերը:⁵⁵ Նարկ է նշել, որ տեղի քրդերի դեմ պայքարը սկսվել էր դեռեւս 1918-20 թվականներին՝ մուսավաթական կառավարության կողմից, որի քաղաքականությունը որդեգրվեց ու հետեւողականորեն շարունակվեց «խորհրդային» դիմակի տակ թաքնված Ադրբեջանի թուրքական իշխանությունների կողմից: Սրանց նպատակամղված գործունեության արդյունքն էր, որ 1920-ական թվականների վերջերին Քարվաճառի շրջանում մնացել էր միայն 11 քրդաբնակ գյուղ:⁵⁶

Այնուամենայնիվ 1918-ից մինչեւ 1960-ականների վերջերը հնարավոր չեղավ անել այն, ինչ արվեց 1970-90 թվականներին: Արդեն 1980-ին շրջանի 1 կմ² վրա բնակչության միջին խտությունը հասցրված էր 21 մարդու, իսկ ողջ շրջանն ուներ 122 գյուղական եւ 2 քաղաքային բնակավայր՝ 40.300 բնակչով:⁵⁷ Ընդ որում, այլեւս միապարր «թուրք» բնակչությամբ, քանի որ բոլոր քրդերը գրեթե վերջնականապես կորցրել էին ցեղային նկարագիրն ու թուրքացել: Մինչեւ 1988 թ. շրջանի բնակչությունը շարունակել է աճել (առավելագույնը՝ շուրջ 42.000), բայց այնուհետեւ մինչեւ 1993-ը փոքր-ինչ նվազել է:

Ի վերջո հայտնի է, թե հայոց, բայց հայագուրկ այս երկրամասում էլ քանի թուրքի գյուղ կամ բնակիչ կավելանար, եթե արցախյան ազատամարտի հզոր ալիքը 1993 թ. ապրիլին չհասներ այդտեղ: Ընդհանրացնենք. թուրք եւ թուրքացած քուրդ բնակչությունը Քարվաճառի (Քյալքաջարի) շրջանի տարածք մուտք էր գործել առավելագույնը՝ 250 տարի առաջ եւ միայն վերջին 130-140 տարին էր վարել նստակյաց կյանք:

ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԸ

Լեռնաշխարհի բնական պայմանների թելադրմամբ, դեռեւս միջնադարում գրեթե բոլոր բնակավայրերը հիմնվել են գլխավորապես գետերի կամ դրանց վտակների ափերին, հովիտներում: Պաշտպանական նկարառումներով որոշ բնակավայրեր հիմնվել են բնականից դժվարամատչելի տեղերում՝ անշուշտ հաշվի առնելով ջրի առկայության հանգա-

51. «Աւարա», ամսագիր, 1910, ապրիլ, էջ 58:

52. Մ. Տէր-Մովսիսեան, նվ. աշխ., էջ 84:

53. Նվ. աշխ., էջ 93: Այս մասին ավելի որոշակի տվյալներ է դառում 1913 թ. մի վավերագիր, որտեղ նվաճված է. քե Չափնի բնակիչ, տեղական ավագ, այրում Հասան Քերթալայ Ալի օղլին ուներ 2000 գլուխ խոճոր եղջերավոր անասուն (ՀՀՊԳԱ, ֆ. 56, ց. 18, գ. 968, թ. 13):

54. Նույն տեղում:

55. Գառնիկ Ասաբյան, Նիկոլայ Գեւորգյան, Ադրբեջան. յուրացման սկզբունքը եւ իրանական աշխարհը, Երևան, 1990, էջ 19:

56. А. Букинан, Азербайджанские курды, Баку, 1932, էջ 34-36, 61, 72: Տես նաեւ՝ Անո Մելիքյան, Քերթալայի եւ Լաչինի դասնությունից, «Հայրենիքի ձայն», 1993, N 12, էջ 6:

57. «Ադրբեջանական խորհրդային հանրազգիտարան» (ադրբեջաներեն), հասո V. Բաբու, 1981, էջ 334:

մանքը: Նման օրինակ է իշխանանիստ Ծար գյուղը, որը փարածված է ծովի մակերեւոյթից 2050 մ բարձրության սարահարթի վրա եւ ձորով հոսող Տրպու գետի ափից (1730 մ) բարձր է ավելի քան 300 մ:

Քարվաճառի շրջանում գյուղերն իրենց կառուցապարման բնույթով խիստ փարբերվում են եւ հիմնականում բաժանվում են երկու խմբի: Այն գյուղերը, որոնք գոյացել են հայաթափ գյուղատեղիների վրա, փեղի են փվել արդեն առկա կառուցապարման առանձնահատկություններին, հարմարվել են եղածին: Դրանք աչքի են ընկնում ոչ մեծ փարածքի վրա խիտ կառուցապարմամբ, թեկուզ ուր-մուր, բայց շատ որոշակի փողոցների առկայությամբ, փների ու մյուս շինությունների կառուցման փեղի ընկալությամբ (ոչ թե արգավանդ հողերի, այլ ապառաժների վրա): Հակառակ դրան՝ խորհրդային փարիներին հիմնված թուրքական գյուղերն ունեն անկանոն ու ցրված կառուցապարմում, երբեմն 20-25 փուն ունեցող գյուղը զբաղեցնում է 1.0-1.5 քվմ մակերես, լրիվ բացակայում են փողոցները, մինչեւ անգամ գյուղը՝ գյուղի հետ կապող ճանապարհները, յուրաքանչյուր աղբյուրի մոտ առափորեն կառուցված են ընդարձակ գոմեր, անասնաշենքեր: Այդ փարբերություններն այնքան ակնառու են, որ փողոցինչ փորձված յուրաքանչյուր ոք, մրնելով որեւէ գյուղ, իսկույն կարող է նկատել, թե այն թուրքերն են հիմնել, թե՝ «ժառանգություն» են ստացել արտագաղթած բնիկներից:

Քարվաճառի շրջանի երբեմնի հայկական բնակավայրերի բոլոր անվանումներն ու ամբողջական թվաքանակը ամբողջությամբ հայրնի չեն: Ցավոք, այս գավառի մասին մեզ չի հասել այնպիսի համապարփակ մատենագրական աշխատություն, ինչպիսին է օրինակ՝ Ս. Օրբելյանի աշխատությունը Սյունիքի գավառների մասին, ուր հիշված են բոլոր գյուղերն անուն առ անուն: Հետեւաբար, որպեսզի գտնե մասամբ լրացրած լինենք այդ բացը, ի մի ենք բերել մատենագրական, վավերագրային եւ վիճագիր բոլոր այն հիշատակումները, ուր փարբեր առիթներով հիշված են գավառի այս կամ այն գյուղը, ագարակը, հանդամասը եւ այլն: XII-XVIII դդ. թվագրվող այդ հիշատակումների համեմատական եւ ստուգաբանական ուսումնասիրության շնորհիվ բացահայտվել են որոշ բնակավայրերի պատմական անվանումները, դրանց հետագա անվանափոխումներն ու աղավաղումները: Սկսած XVIII դարի 30-ական թվականներից՝ հայաթափ շենքերի մեծագույն մասը պարբերաբար անվանափոխվել է: Այդ կերպ շատ հին փեղանուններ մոռացության են մատնվել եւ փոխարինվել օտարաշունչ փեղանուններով: Լավագույն դեպքում հին անունները մեզ են հասել թարգմանաբար կամ աղավաղումներով եւ հազ-

վադեպ միայն՝ պահպանել իրենց նախնական, անաղարտ անվանաձեւը (օր. Լեւ, Մոս):

Ստորեւ ներկայացվող աղյուսակում ըստ ժամանակագրության ցուցակագրված են շրջանի փարածքում գրվվող բոլոր այն բնակավայրերը, որոնց մասին առկա են գրավոր հիշատակություններ:

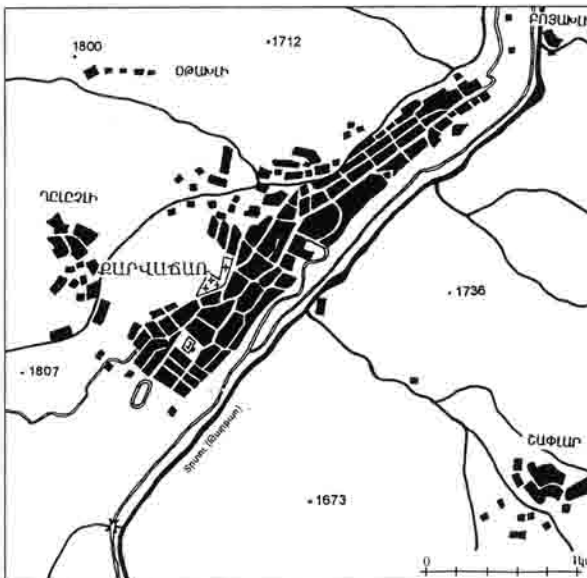
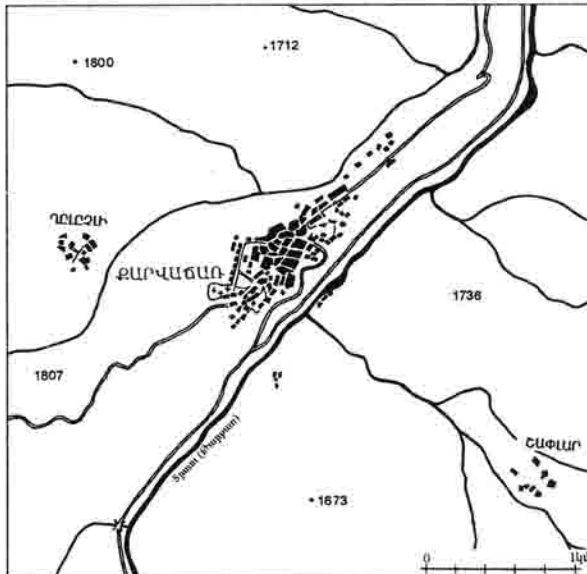
Բացի աղյուսակում նշվածներից, աղբյուրներում հիշատակված են նաեւ մի շարք այլ փեղանուններ (մեծ մասամբ գյուղանուններ), որոնց փեղադրության հարցը, սակայն, դեռեւս մնում է չպարզված: Անշուշտ դրանց մեծ մասն աղյուսակում նշված թուրքական անվանումների պատմական-հայկական փարբերակներն են, բայց թե դրանցից որը ներկայիս ո՞ր գյուղի նախնական անունն է, դժվար է որոշել: Այդպես անհայտ ու անհասցե են մնում XII-XVIII դարերում հիշված՝ Հավար, Գրիգորաթաղ, Բերդաբար, Ծովափեղ, Ծաղիկանց,⁵⁸ Կռապաշտոց, Սոխանանց, Ջաջոռանց, Պերրոսաբակ, Չուբեկյանց, Ողնով, Չագունյանց Ագարակ, Արախիշ (Բախիշ), Դաշտակ, Մարդաղունեանց Սբ. Նշան, Յրագետ Անապար, Գումեր, Կաժ, Անուխս, Հաճար, Ծումեն, Քարափակ, Խրանց, Մոթանց, Փոքր Դավաճաւոր, Խոզենեկ եւ Խոզենակուց Մեծ Այգի, Մանանաձոր եւ այլ փեղավայրերի անվանումներ:

Տեղադրությամբ հայրնի ու անհայտ մի շարք գյուղեր ու վանքեր միջնադարում հանդիսացել են գրչօջախներ: Դրանցից են Դաղի եւ Գեփամիջո վանքերը, Յրագետ Անապարը, Ապահեն կամ Տպել (թուրք.Բաշլիբել), Արախիշ կամ Բախիշ (փեղադրությունն անհայտ), Դաշտակ (փեղ. անհայտ), Մոս (այժմ՝ Մոզբյանդ) եւ Քարվաճառ գյուղերը:

Շրջանի ագագագրման նախօրյակին, ըստ պաշտոնական աղբյուրների, Քարվաճառի փարածքում կար 122 գյուղ: Բացառությամբ մի քանիսի (օր. Ջառ, Զըլփոլարի, Զայիկ, Դըլէի, Բաշլիբել), ուր յուրաքանչյուրում մինչեւ 200 փուն բնակիչ կար, մնացած գյուղերի մեծ մասը բաղկացած էր 30-60 փնից: Քիչ չէին նաեւ այնպիսի «գյուղերը», որ կազմված էին մինչեւ 10 փնից (օր. Ալալի, Դուշուվասի, Օթախլար, Մարիգյունեյ, Օթոշաղ, Դագիխանլի, Դալաֆաղը, Դալաբոյուն եւ այլն): Փաստորեն բավականին ընդարձակ շրջանը պարված էր մանր գյուղերի խիտ ցանցով, որոնց միմյանցից միջին հեռավորությունը կազմում էր 3,0-3,5 կմ: Ի դեպ, մի շարք փոքր գյուղակներ, որոնք այնուամենայնիվ ստացել էին գյուղի կարգավիճակ, իրականում կառուցապարված էին ավելի շատ գոմերով, քան բնակելի շենքերով:

58. Ենթադրում ենք, որ Ծաղիկանցը ներկայիս Չիլակլի լեռան անվանումն է եղել (նկատի ունենք հայերենից թուրքերեն թառացի թարգմանված լինելու հավանականությունը):

Ավելի քան երկու տասնյակ գյուղեր ծնունդ են առել 1960-ական թվականներից հետո: Նույն ժամանակամիջոցում էլ զգալի ընդարձակվել են եղածները, իսկ շրջակայքում այդ ընթացքում պարզապես

Քարվաճաղ (Քյալբաջար) ֆաղափ հասակագիծը
1952 և 1972 թվականների դրությամբ

քառապարկվել է իր զբաղեցրած մակերեսով (համեմատելով՝ 1952 և 1972 թթ. հատակագծերը) և տրանսպարկվել բնակչությամբ:⁵⁹

Ստորև ներկայացնում ենք շրջանի տարածքի բնակավայրերի անվանացանկը՝ ըստ ժամանակագրական անվանափոխության պարկերի:

59. Տես՝ Ս. Կարադեյան, Ինչդե՞ս էին յուրացնում հայկական հողերը (Քարվաճաղ ֆաղափ օրինակով), «Ազատամարտ», 1994, N 40, էջ 13:

Քրթական համար	Բնակավայրի անունը խորհրդային տարիներին	անվանումը 1812-1920 թթ.	անվանումը 1960-1982 թթ.	անվանումը V-XVI դարեր
1	Արդուլաուաղի	Մեծ Արդուլաուաղի		
2	Սի.Բայրամի	Կուլուդյասի		
3	Սիլիզալար	Թոփալ Իրզա		
4	Ալիխանդ	-		
5	-	Ալլահվերդի		
6	Ալմալը	Չալխանդ	Խնձորեկ	
7	Ալուար	-		
8	Ալլալի	Ալլալի		
9	Ալլալի	-		
10	Ալլալի	-		
11	Աղդարան	Աղդարան		
12	Աղդառ	-		
13	-	Աղզիբիր		
14	Աղդայա	-		
15	Աղյաթաղ	Աղյաթաղ		
16	Աղջախանդ	Մեծ կամ Վ. Սարիկ	Սեւաջուր	
17	Աղջախանդ	-		
18	Ասիկ	Փոքր կամ Ն. Սարիկ		
19	Ասաղա (Ներին) Այում	-		
20	Ասաղա (Ներին) Խաչ	-		
21	Ասաղա (Ն. Դարաչանի)	-		
22	Ասաղա (Ն. Շուրթան)	Շուրթան		
23	Ամուղի	Գոխուա		
24	Բաքալար	-		
25	Բաղլըփայա	Բաղլիփայա		
26	Բաղլու	-	Իգածո՞ր	
27	Բաղրսաղ	Բաղրսան (Բաղրսի)	Բարսղիեան	
28	-	Բաղրսաղ	-	Բաղանի
29	Բալիլիբե	Բաւսուրեկ (Սեյիլիլար)	Աղաին (Տոնիլ)	Աղաին
30	Բաւ-Դարաչանի	Խաչադարի		
31	Բաւլանդ	-		
32	Բարմախիւնա	-	Բորո՞ւ	
33	Բեգիլխանա	-		
34	Բոզլու	-		
35	Բոյախի	-		
36	-	Գյոզլի (Գյուզլուբուլաղ)		
37	Գյոյդեռ	-		
38	Գյունեփայա	Գյունե Փայա		
39	Դանդիդամ	Դանդիլար	Դարբնո՞ց	
40	Դերեզաղ	-		
41	Ելիջա	Մաւաղի		
42	Ենիխանդ	Ալլաղայա		
43	Չալիկ	Չալիկ		
44	Չառ	Չառ	Մեծ Շար	Շար
45	Չարխուլու	Չարխուլու (Չարկու)		
46	Չիլիլ	Չիլիլ (ալլեռակ)	Չուար	
47	Չուլֆուհարի	Չիլիլար (Չաթան-բեկի)		
48	Ելասալիլար	Ելլա Չալլար		
49	Թազախանդ	-		
50	Թաթար	Թազախարաի		
51	Թախաթաւի	-		
52	-	Թախսամ		
53	Թաղամ	-		
54	Թաղաղայա	Թաղ-Դարաի		
55	Թիւրեւեանդ	Թուրիեւան		
56	Թովեղեռ	-		
57	Խմաթիւնաի	-		
58	Խաթիւլաղ	Խաթիւլաղ		
59	Լաչին	Լաչին		
60	Լեւ	Լեւիլանդ	Լեւ	
61	Խալանի	Դալաչխուր	Ս. Դալաչխուր	
62	Խոլազեյ-Ալխասի	Խոլոզյակ (Խալոսցոկ)	Խոլոզանց	
63	Խոփուրի	-		
64	Հասանլար	Հաջիբաբա		
65	Դազիլխանի	Կոթուրի		
66	Դալաբոյուն	Ս. Կոթուրի		Կոթուր

67	Ղալաֆալը	-		
68	Ղամբլի	Աղայար		
69	-	Ղայադուքալա		
70	Ղանլիխանդ	-		
71	Ղասըմբինասի	-		
72	Ղարագյունեյ	Ղարագյունեյ		
73	Ղարագյունեյ	-		
74	Ղարախանջալի	Փարի (Նարա)		
75	Ղարաջանլի	Փ. Արդուլաուուադի		
76	Ղելլի	Ղելլի		
77	Ղելլի	Կալլուսի		
78	Ղուզեյիբին	Չիրին		
79	Ղուշուվասի	-		
80	Սամեդյաֆի	Սամեդ Սաֆի		
81	Սամեդ ուսադի	Ուլլուխան		
82	-	Սարալուանի		
83	Սարգումակ	Սարգումակ	Սրջման	
84	-	Սեյդան	Սեյսան	
85	Սիլի-1	Քյոթեմլի		
86	Սիլի-2	Սիլի		
87	Սիլի-3	-		
88	Սիբնի (Սիբլի)	-		
89	-	Սիբնի		
90	Սոգլանդ	Սոգ	Սոս	Սոս
91	Յանեալ	Յանեալ	Եանեալ	Յանեալ
92	Յանեալիքան	-		
93	Յուխարի (Վերին) Այում	Այում-դարասի		
94	Յուխարի (Վերին) Շուրբան	-		
95	Նարդխանլի	-		
96	Նաջաֆալիար (Բյազիխանա)	-		
97	Շահիյարամ	Շիֆեան		
98	Շաֆլար	Ֆարխանլի (Փարխանլի)		
99	Շեֆնի	Շահդամ		
100	-	Շախմախ		
101	Չայդուլուան	-		
102	Չայխանդ	Չայխանդ		
103	Չափի	Չափնի (Չանլի)		
104	Չոբանխանեզ	Չոբանխանեզաս		
105	Չովդառ	Չովդառ	Եզմանաճանգ	
106	-	Չովդուր		
107	Չոփուրի	-		
108	Չոքման	Չոքման	Շոքմանաճ	
109	Չրալ	Չրալ (Չիրալ)		
110	Չամփիլի	Չամփիլի		
111	Չոմարդ	Չոմարդ		
112	Սարիդառ	-		
113	Սարիգյունեյ	-		
114	-	Սերին		
115	Սեյդլար	Բաեդամ		
116	Սոյուդուլաղ	Սոյուդուլաղ	Տրսմոս	
117	Սուսուզլուդ	Սուսուզլուդ		
118	Վան	-	Պեթանեզ	
119	Վան (Քյոլանլի)	Խոթալան	Խոթալան	
120	Քեմուրեի	-		
121	Քեռեբ	Քեյթթաղ		
122	-	Քեռեբյանդ	Երիցուեմ	
123	Քեչիլիդայա	Քեչիլու (Քեչալի)		
124	Քիլայա	Քիլիսալիխանդ		
125	Քիլայալի	Քիլիսալի		
126	Քիլայալի	-		
127	Օթալար	Սամեդուլու-Ալիսալի		
128	Օթալի	-		
129	Օկսյարբլանդ (Սոլոսով)	-	Չանակ	Չանակ
130	Օրթա-Ղարաջանլի	-		
131	Օրթա-Շուրբան	-		
132	Օռուզլու	Աղջալանդ	Չալուճ	
133	Ֆաթալիար	Ղելլան (ալ.)		
134	Իսխու	-	Տերմազուր	Վայկունլի
135	Քյալաբալ	Քյալաբալ	Քարվաճաղ	Քարվաճաղ
136	-	Քյաուար		
137	-	Քյուրդյան		
138	-	Քուսալար		

**ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐԻ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՄԻՆՉԵՎ 1920 Թ.**

Քարվաճաղի շրջանում պատմական հուշարձանների ուսումնասիրությունն առանձնապես հին պատմությունն է։

Առաջին ուսումնասիրողը Հովհաննես Եպիսկոպոսն էր, որն 1830-ական թվականներին այցելելով Դադի եւ Գեփրամիջո (Ծարա) վանքերը՝ մի քանի արձանագրություն էր գրի առել ու հրատարակել։⁶⁰

Գրեթե նույն տարիներին, մի շարք հնավայրեր այցելելուց հետո իր ուսումնասիրություններն է հրատարակում Նաե Սարգիս վարդապետ (հեղափոխում՝ արքեպիսկոպոս) Ջալալյանը։⁶¹ 1885-ին գավառի մի քանի հնավայրերին վերաբերող տեղագրական բնութագիր շարադրանքն է հրատարակել Եղիշե ավագ քահանա Գեղամյանը (Հայկունի),⁶² ապա 1891-ին հատկապես Դադի վանքում, վիմագրական ուսումնասիրություններ է կատարել Խաչիկ վարդապետ (այդ ժամանակ՝ Վահան սարկավագ) Դադյանը, որի ձեռագրերն առ այսօր մնացել են անփայլ։⁶³

Մեզ հայրնի չէ այդ ուղղությամբ հետագա մի քանի տարիների ընթացքում կատարված որեւէ այլ աշխատանք մինչեւ 1895-ին հրատարակված երախտաշար Մակար Եպիսկոպոսի մեծարժեք ու հայրնի աշխատությունը։⁶⁴ Մակայն հանգամանքները թույլ չէին տվել Եպիսկոպոսին շարք հնավայրեր այցելել, եւ նրա գրքի համապատասխան բաժինը սահմանափակված է նորահասարակ թուրք գյուղերի ցուցակի մեջբերումով։ Բարեբախտաբար Եպիսկոպոսը կարողացել էր այցելել Ծար գյուղը։ Իրոք՝ բարեբախտաբար, քանի որ նրան վիճակվեց այդտեղ գտնված բազում վիմագրերի՝ փաստորեն միակ հրատարակիչը դառնալ։ Վերջապես, հարկ է նշել 1911 թ. Էջմիածնապատկան Դադի վանքի կալվածներն այցելած Մեսրոպ մագիստրոսի՝ իր ճանապարհին հանդիպած գյուղերի ու պատմական հուշարձանների հանգամանակի նկարագրությունները (մի շարք արձանագրությունների վերծանություններով հանդերձ)։⁶⁵ Սրանով էլ ավարտվել են նախախորհրդային

60. Յովհաննես Եպիսկոպոսի Շահիարցույ-Սոսագրութիւն կարդիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացի մարտաշ, հասար. Բ. Էջմիածին, 1842, էջ 356-365:

61. Սարգիս վարդապետ Ջալալյանը, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա. Տփլիսի, 1842, էջ 199-227:

62. «Մեղու Հայաստանի», 1885, №65, 78, 80:

63. ՀՀՊԳԿԱ, ֆ. 319, ց.1, գ.5, ք.23-28:

64. Մ. Բարխուսարեանը, նշվ. աշխ.:

65. Մ. Տէր-Մովսիսեանը, նշվ. աշխ.:

փարիներին կապարված հիմնական ուսումնասիրությունները, եթե նկատի չունենանք նաեւ մի շարք ավելի սեղմ հրապարակումները մամուլում:⁶⁶

ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո, համարյա 40 տարի, մինչեւ 1960-ական թվականները հեղափոխությունների կողմից այդ ուղղությամբ որեւէ աշխատանք չի ձեռնարկվել: Թերեւս բացառություն էր կազմում ռուս հեղափոխող-հնագետ Ե. Պլյուշինան, որի՝ 1940 թ. հրապարակված «Հայկական հուշարձանները Ադրբեջանական ՍՍՀ տարածքում» աշխատությունում⁶⁷ վկայություններ կան նաեւ Քարվաճաղի շրջանի հուշարձանների մասին: Ավելի ուշ, թերեւս, մեջբերել ռուս հեղափոխողի՝ իր շնորհապաշտության ստացած փառավորությունը: «Բազմաթիվ բնակելի քարայրներ, գյուղերի ավերակներ, բերդապարիսպներ, մարտերի եւ եկեղեցիների խոտում են երբեմնի կյանքի մասին՝ ներկայիս համարյա մարդագուրկ հեռաստաններում: Ցավոք, գերակշռող մեծամասնությամբ այդ բոլոր հուշարձանները ոչ միայն չեն հեղափոխված, այլեւ անգամ չեն նշված գրականությունում, թեկուզեւ հաշվառման կարգով: Այսպեղ հոծ զանգվածներով ամենուր ապրող հայերից մնացել են լայնատարած գերեզմանոցներ, որ սփռված են թե կիսավեր եկեղեցիների շուրջ, թե առանձին»: ⁶⁸ Վերջապես 1960-64 թթ. վիճակագրեր Ս. Բարխուդարյանի գլխավորած գիտարշավի շնորհիվ, փաստաթղթերի ընդհանուր միջ կերտվել են ուսումնասիրության արժանացան Քարվաճաղի պարմական հուշարձանները:

Արշավախմբի մասնագիտական ուղվածությունը խիստ նախարկային էր՝ միայն հայերեն վիճակագրերի հայտնաբերում եւ վերծանում: Ցավոք գիտարշավը սահմանափակվեց միայն դեռեւս նախորդ դարից հայրենի հնավայրերն այցելելով: Արշավախումբը նախկին հեղափոխությունների հավաքած ու հրապարակված նյութին (72 միավոր արձանագրություն) հավելեց նաեւ գիտարշավների ընթացքում ժողովածը՝ նորահայտ 35 միավոր արձանագրություն: Այսպիսով, ամբողջ շրջանից հայտնաբերված հավաքածուն կազմեց 107 միավոր, որը հրապարակվեց բավական ուշացումով 1982 թ. (գիտարշավը գլխա-

վորած Ս. Բարխուդարյանը մահացել է 1970-ին) Հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի հովանավորությամբ:⁶⁹

1970-ական թվականներին եւ 80-ականների սկզբներին լույս տեսան բացառապես Դաղի վանքին նվիրված մի քանի հոդվածներ:⁷⁰

Յոթանասականներին ճարտ. Ս. Հասրաթյանը՝ առաջինը Դաղի վանքի հեղափոխություններից, չափազանց հուշարձանախումբը: Այդ նյութերը բազմիցս օգտագործվել են Շ. Մկրտչյանի աշխատություններում:⁷¹

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՔԱՐՎԱՃԱՂԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ 1979-1987 թթ.

Սկսած 1979 թ-ից, երբ առաջին անգամ հնարավորություն ունեցանք այցելել Քարվաճաղի շրջան՝ պարմական Ծարա երկիր, շուրջ ինը տարվա ընթացքում, մինչեւ 1987 թ. մեր կողմից հեղափոխվել են (չափազանց, լուսանկարում, վիճակագրերի ընդօրինակում եւ քարտեզագրում) Հանդաբերդը, Չափնի գյուղի հուշարձանախումբը (որի կիսավեր եկեղեցին, ի դեպ, բնակարան էր ծառայում ոմն Ամիրասլան Մամեդովի համար), Ղամշլի գյուղի հարավային ծայրին, Լեւ գետի ձախ ափին մնացած միջնադարյան միաթեղից մեծ կամրջի խելը (1980 թ.), որը գետի հեղափոխ վարարումների գոհը դարձավ, Տըր-տուի աջ ափին գտնվող Սբ. Աստվածածնա վանքը, Երիցուշենի եկեղեցին ու խաչքարերը եւ այլն:

Նարկ է նշել, որ 1980-ական թվականների սկզբներից իրենց «ուսումնասիրություններն» էին սկսել հրապարակել նաեւ Բաքվի «գիտնականները»՝ մեկը մյուսի հետեւից աղվանական պիտակով ներկայացնելով մի շարք հուշարձաններ: Անցած տարիներին ավերել չհասցրածը՝ ստիպված իբրեւ սեփական ներկայացնելու փոխարեն փառապաշտ այդ գիտնականները, ինչպես հայրենի է, փորձում էին Դաղի եւ Սբ. Աստվածածնա վանքերը, Քիլիսա գյուղի եկեղեցին եւ ուրիշ հայկական հուշարձանները ներկայացնել որպես իրենց քրիստոնյա նախնիներից «ժառանգված» հուշարձաններ: Խստիվ արգելված էր (անշուշտ, Բաքվի կարգադրությամբ) լուսանկարչական սարքերով՝ հայաստանցի այցելուների

66. «Արձագանգ» 1886, N 44, էջ 577-578: «Նոր-Վար», 1890, N 158, էջ 3-4: «Նոր-Վար», 1891, N 123: «Նոր-Վար», 1892, N 15, էջ 2: «Արարատ» 1896, յունուար, էջ 42-43 եւ այլն:

67. Пчелина Е. Г., Армянские памятники на территории Азербайджанской ССР, Труды Отдела Востока Эрмитажа, том 30, Ленинград, 1940, стр. 92-243.

68. Նույն տեղում, էջ 243:

69. «Դիվան հայ վիճակագրության», տրակ 5, կազմող Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 197-227:

70. Բ. Ուրտաթյան, Դաղի կամ Խորա վանքը, «Էջմիածին», 1971, N 6-7: Մ. Հասրաթյան, Դաղի վանք, «Գիտություն եւ տեխնիկա», 1981, N 9:

71. Շ. Մկրտչյան, Լեռնային Ղարաբաղի լուսանկարչական հուշարձանները, Երևան, 1980, էջ 34: Նույնի՝ նով. աշխ. 2-րդ հրատարակությունը, Երևան, 1985, էջ 38-46: Մ. Մկրտչյան, Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, Ереван, 1989, стр. 34-39.

մուտքը Հանդաբերդ ու Դաղի վանք: Այդպեղ կարգված պահակների հիմնական պարտականությունն էր արգելել կապարելու այդ հուշարձաններից որևէ լուսանկարչական աշխատանք:

Այդ տարիներին դաշտային աշխատանքների առանց այն էլ ոչ ոք ոչ ոք չէր ընթացնում էլ ավելի չբարդացնելու նկատմամբ ժամանակին գիտակցաբար ձեռնպահ մնացին նյութերի տպագրումից: Բայց դրությունը կտրուկ փոխվեց 1988-ից հետո:

ՈՒՍՈՒՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՄԻՆՉԵՎ ՔԱՐՎԱՃԱՌԻ ԱՋԱՏԱԳՐՈՒՄԸ

1988 թվականից այլևս անհնար դարձավ դաշտային աշխատանքների շարունակումը: Մյուս կողմից՝ վերջապես հասել էր Բաքվի «գիտնականներին» պատասխան տալու ժամանակը, մասնավոր Արցախյան Ազատամարտի օրոքսօրե հզորացող պայքարի պայմաններում: Այդպես՝ Թ. Աբդուլլաևի մի հոդվածի առիթով 1989 թ. լույս տեսավ մեր համահեղինակային պատասխանը՝ «աղվանական» հայտարարված Սբ. Աստվածածնա վանքի մանրամասն ուսումնասիրությունը:⁷²

Այնուհետև լույս տեսան մեր եւս մի քանի հոդվածները:⁷³

Ցավոք, մինչև տարածքի ազատագրումը (1989-1992 թթ.) թուրքերը հասցրել էին հիմնահատակ ավերել եւս մի քանի եկեղեցու տաճարային հայեերեն վիմագիր արձանագրություններ (մասնավորապես Սբ. Աստվածածնա վանքում փշրել էին XII-XIII դարերի շուրջ մեկ տասնյակ պատմական մեծ նշանակություն ունեցող արձանագրությունները եւ գեղաբանդակ արձանագիր խաչքարերը):

ՈՒՍՈՒՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ RAA ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՉԵՆՈՒԹՅԱՄԸ 1993-1996 թթ.

1993 թ. ապրիլին ազատագրվեց մեր պատմական Ծարա երկիրը՝ Քարվաճառի շրջանը:

Արդեն մի քանի տարի ընդմիջված ուսումնասիրական աշխատանքների համար նոր ու աննախադեպ հնարավորություն էր ընձեռնված, որը եւս ստանձնեց «Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող» (RAA) կազմակերպությունը:

72 В. А. Арутюнян, С. Г. Карапетян, Н. М. Саркисян, Монастырский комплекс Сурб Аствацацин в гаваре Цар. «ԼՀԳ», 1989, № 7, էջ 82-92:

73 Ս. Կարապետյան, Դաղի (Խորա) վանքի կազմակերպությունը, «Ազատամարտ» շաբաթաթերթ, 1992, N 15, էջ 14: Նույնի Ջյալ-բաջարի Երջանի հայկական դասական հուշարձանները, «Ազատամարտ», 1992, N 22, էջ 14 (նաև ուսերենով «Азатамарт», 1992, N 7):

Հուշարձանների որոնողական եւ ուսումնասիրման աշխատանքները սկսվեցին 1993-ի հունիս ամսվա սկզբից: Մինչև 1996 թ. նոյեմբեր ամիսը պարբերաբար ձեռնարկված բազմօրյա արշավների ընթացքում հետազոտվեցին ողջ լեռնաշխարհի գրեթե բոլոր գյուղերն ու գյուղատեղիները, հնավայրերը: Հայտնաբերվեցին ոչ քիչ թվով միանգամայն նոր հնավայրեր, իսկ հայտնիները նորովի ուսումնասիրվեցին: Այսպես ցավով պիտի արձանագրենք, որ, ինչպես տեղում պարզվեց, նախկին ուսումնասիրությունները բազմաթիվ եւ էական թերություններ ունեին՝ սկսած ամենակարեւոր բնագավառից՝ վիմագիր արձանագրությունների ընդօրինակման ու վերծանման աշխատանքից, ընդհուպ՝ ճարտարապետական կառույցների չափագրումները: Այդ աշխատանքներն անհրաժեշտաբար կատարվեցին «գրոյից սկսած», քանի որ ավելի հեշտ էր նորն ու ճիշդը կատարել, քան զբաղվել անվերջ շրվիմներով: Ընթերցվեցին նախկինում (1960-64 թթ.) անվերծանելի համարված բազմաթիվ, նաեւ սխալի շերտի վրա փորագրված, վիմագիր արձանագրություններ:

Չորս տարվա ընթացքում շրջանի տարածքում հայտնաբերված ու հաշվառված պատմական հուշարձանների թիվը հասավ 518 միավորի, բայց այդ քանակությունը բոլորովին էլ վերջնական չէ, քանի որ հնարավոր են նաեւ մեր տեսադաշտից դուրս մնացած հուշարձաններ: Այսուհանդերձ, հավաքված նյութը թույլ է տալիս ամբողջական պատկերացում կազմել Պատմական Հայաստանի Ծար գավառի հայկական մշակութային ժառանգության մասին: Այն, ինչպես իր ճարտարապետի, այնպես էլ պատմության առումով ներկայանում է որպես հայ մշակույթի անբակտելի եւ կարեւոր բաղկացուցիչներից մեկը:

Ի դեպ, հայկական պատմական հուշարձանների ուսումնասիրությանը զուգահեռ հետազոտվել ու հաշվառվել են նաեւ շրջանի տարածքում պահպանված XIX-XX դարերին վերաբերող քրդական եւ թուրքական «պատմական հուշարձանները»: Դրանք բացառապես գերեզմանական բնույթի հուշարձաններ են՝ դամբարաններ (քյումբազ) եւ պարզապես գերեզմանաքարեր (այդ թվում ձիակերպ եւ խոյաձեւ): Սրանցից ամենահինները 1870-ական թվականներից են,⁷⁴ իսկ ինչ վերաբերում է մահմեդական հոգեւոր ժողովարաններին՝ մզկիթներին, ապա այդպիսիք Քարվաճառի շրջանի տարածքում փաստորեն գոյություն չունեն: Պարզապես շար պարզ է, մինչև խորհրդային կարգերը գյուղերն այնքան նստակյաց ծխեր չունեին, որ մզկիթ ունենալու խնդիր առաջանար: Միակ մզկիթը, որ հիմնադրվել էր 1990 թ. (ա-

74 Էֆենդիյե Ռասիմ Սամեդ օղլի, Զարեհ են խոսում (աղբյուրներ), Բաքու, 1980:

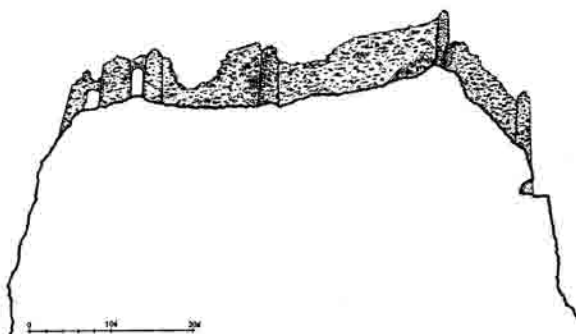
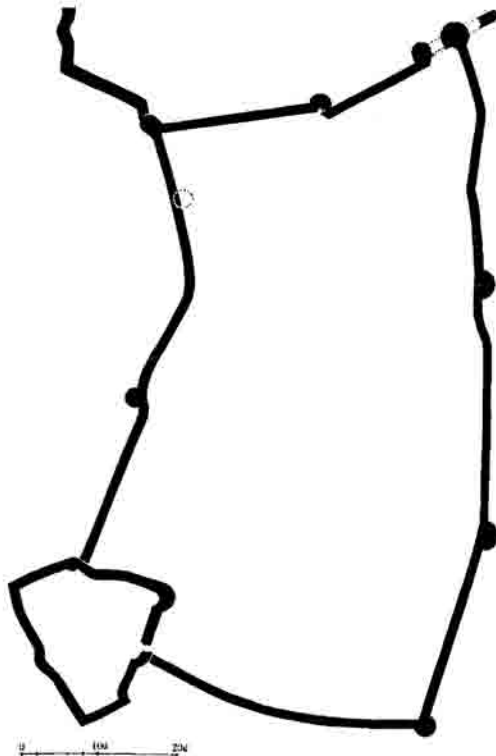
ռավելապես քաղաքական նկատառումներով) այդպես էլ թերավարդ էր մնացել (գտնվում է Դուրխու գետի ձախ ափին, Զրվիդարլի գյուղից հարավ):⁷⁵ Քյումբազ կոչված գմբեթաձև դամբարաններ (առավելագույնը 110-120 տարվա վաղեմության) պահպանվել են՝ Մոս, Աղյաթաղ, Դամրեխլամ, Սուսուգլուղ եւ այլ գյուղերի տարածքում, իսկ կենդանակերպ տապանաքարեր՝ Քարվաճառ, Ծար եւ այլ գյուղերի գերեզմանատներում: Ի դեպ, քյումբազներ կառուցվել են նաեւ խորհրդային տարիներին:

ՀԱՆՂԱԲԵՐԴ ԵՎ ՄԵՐՉԱԿԱՅՔ

Ոչ միայն Ծար գավառի, այլեւ ողջ Արցախի եւ ընդհանրապես Հայոց Արեւելից Կողմանց պաշտպանական հզոր համակարգ ունեցող բերդերի շարքում Հանդաբերդը առանձնահատուկ տեղ է գրավում: Այն գտնվում է ներկայիս Չափնի եւ Ղանլիքյանի գյուղերի միջեւ, Լեւ գետի աջ ափին, գետից 600 մ հարավ, անտառածածկ ու խիստ զառիթափներով առանձնացած լեռան գագաթին: Գետափից բերդը բարձր է շուրջ 280 մ եւ գտնվում է 1665 մ-ի վրա: Չորս բուրդից ուղղահայաց քարափներով առանձնացած բերդասարին մոտենալու հնարավոր միակ ուղին ձգվում է հարավ-արեւմտյան կողմի պարսպապատի տակով եւ ժայռակերպ նեղ արահեներով բերդի գլխավոր դարպասին է մոտենում հյուսիսային կողմից:

Փառավոր պատմական անցյալ ունեցող Հանդաբերդը բազմիցս հիշատակվում է հայ պատմիչների գործերում: Ինչպես վկայում է Կաղանկարվացին՝ Արցախի հյուսիսային գավառների տեր, հայոց Առանշահիկ Կոռնի իշխան Սահլ Սմբատյանի որդին՝ Ապրնեսեհը IX դարի երկրորդ քառորդում «շինե գերդն Հանդու»:⁷⁶

Ապրնեսեհը մահացել է 870-ական թթ., իսկ 854-ին հակաարաբական շարժումներին մասնակցելու պարճառով Բուղա գորապետի կողմից գերեվարվել է խալիֆի նապալայր՝ Սամառա: Հետեւաբար, բերդը կառուցել էր մինչ 854 թ.: Հարկ է նշել, որ բերդի պարսպապատերի շարվածքի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ սկզբնապես Հանդաբերդը մի փոքրիկ ամրություն էր անկանոն շրջապարսպով, արեւելյան կողմից միակ մուտքով եւ 19x16 մ ներքին մակերեսով: Հետագայում միջնաբերդի վերածված բերդի այդ հարվածը ակնհայտորեն ավելի վաղ շրջանում էր կառուցված եղել, հավանաբար V դարում, իսկ իշխանը ավելի ընդարձա-

ՀԱՆՂԱԲԵՐԴ, հասակագիծը եւ հյուսիսային ճակատը

կել, ամրացրել ու հզորացրել էր բերդը, այն համալրելով հուսալի ու երկարատեւ պաշտպանության համար բոլոր անհրաժեշտ միջոցներով (ջրի պաշարների կուտակման համար ժայռափոր հորեր, ռազմավարական նկատառումով՝ կեղծ դարպաս, շրջապարսպի հզորացման նպատակով՝ 8 կիսաբուրգեր եւ այլն):

Համաձայն Դադի վանքում պահպանված մի խաչքարի արձանագրության՝ 1142-1182 թթ. Հանդաբերդը պատկանել է Վերին Խաչենի իշխան Հասան Վախտանգյանին: Մոտ 1250-ին բերդը միեւնույն անվամբ հիշատակվում է Գանձակեցու պարմության մեջ:⁷⁷

1312 թ. Հանդաբերդը, որպես Դուխյանների իշ-

75. Ս. Կարադեյան, Քարվաճառի միակ մզկիթի դասնությունը. «Ազատամարտ», 1994, N 47 (192), էջ 13:

76. Մովսես Կաղանկատացի, Պատմություն Աղուանից Աւսխահի, Երեւան, 1983, էջ 340:

77. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, Երեւան, 1961, էջ 322:

ՀԱՆՂԱԲԵՐԴ. քերասարի տեղը հյուսիս-արևելքից եւ հարավ-արեւմուտքից, հասկած արեւելակողմի յարստալաւարից, արեւմտակողմի յարստալաւարի բուրգը

խանութեան սահմաններում գտնվող ամրություններից մեկը հիշվում է խաչակապի Թարգմանչաց վանքի «Աւետարան»-ի հիշատակարանում:⁷⁸

Արքունիքի շինարարական համալրումներից հետո Հանդաբերդը (փոքրիկ միջնաբերդի հետ միասին) անհամեմատ ավելի ընդարձակ չափեր ընդունեց, քան մինչ այդ էր: Հարակազմում անկանոն ուղղանկյան տեսքով պարսաված արեւելահայաց թեքությամբ բերդի ներքին մակերեսն արդեն զբաղեցնում էր 92x60 մ տարածություն: Պարսպապատերի միջին հաստությունը 1,30 մ է, իսկ պահպանված առավելագույն բարձրությունը՝ մինչև 8 մ: Բերդի տարածքում բացի 5-6 վիմափոր

հորերից (որոնց խորությունը, փվածքներով լրացված լինելով հանդերձ, այսօր էլ մինչև 5 մ է) կիսավեր վիճակում պահպանվում են նաև ուղղանկյուն հարակազմով մի շինության մնացորդները: Ինչպես այդ փոքրիկ կառույցը, այնպես էլ բերդի ողջ համալիրը շարված են անմշակ տեղական քարերով, կրաշաղախով: Հյուսիս-արեւմտյան կողմի աշտարակի տակ, բերդ բարձրացող ժայռակերտ նեղ արահետի եզրին, ուղղահայաց եւ արեւմտահայաց ժայռի մեջ փորված է մի փոքրիկ, հարթ հարակով եւ կիսաշրջանաձեւ հարակազմով «սենյակ», որը, թվում է, թե ծառայել է որպես պահակատուն: Չի բացառվում, որ դա նաև աղոթատեղի լինել, քանի որ շատ նման է եկեղեցու խորանի:

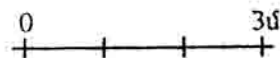
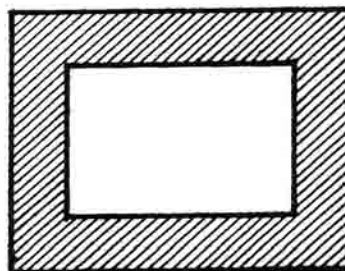
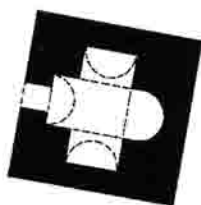
78. «ԺՂ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Երևան, 1950, էջ 84:

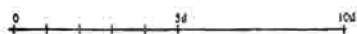
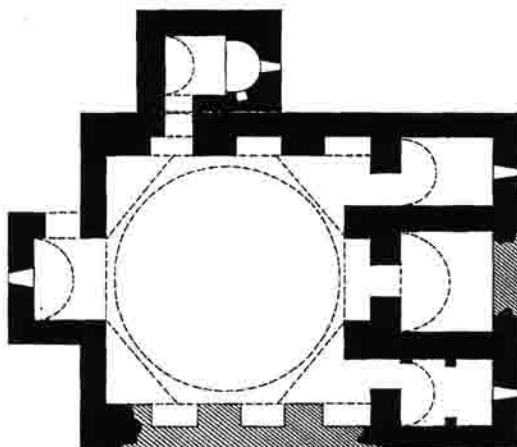
ՀԱՆՂԱՐԵՐԴ. «կեղծ» դարձյալի տեսքը՝ հարավից

ՊԱՅԱԿ ԼԵՌ. դիտակետ-առհասարակը

ՊԱՅԱԿ ԼԵՌ. դիտակետ-առհասարակի հասակագիծը

ՀԱՆՂԱՐԵՐԴ. ամրանուն վանքի հասակագիծը

ՀԱՆՂԱՐԵՐԴ. տեսքը արեւելքից

Դարասկզբին լեռնային ինժեներ Աղաբաբյանը բերդի ներսում մի խաչքար էր գտել, որի արձանագրությունը հրապարակել է Մ. Տեր-Մովսիսյանը: Արձանագրությունը փորագրված է եղել խաչքարի թեւերի փակ եւ հյուսիսային կողքին, 17 տողով:

ԹՎ(ԻՆ): ՈՒՆԵ: (1196) ԵՍ Կ... | ԲԱԳ՝ ԼՍ ... | (ԿԱ)ՆԳՆ/(ԵՅ)Ի | ԶԽԱԶ(Ս) | ԲԱՐԵ/ԽԱԲՍՈՒԻ-ԹԵՆ ՈՐԴՈՒ ԻՍՂՈ ԽՈՍՏ/ԲՈՎԻԿԱՎ, ՈՐ ՎԱԽԶ-|ԱՆԵՅԱԲ | Ի ՄԷԶ Ա(Յ)|ԼԱԶ(ԳԵԱՅ), ՈՐՔ Կ(ԱՐ)ԴԱՅ(Ք)...:79

Ցավոք, հնավայրում գտնված միակ արձանագրությունը կրող այս խաչքարը այժմ տեղում չէ:

Հանդաբերդը, որպես պաշտպանական մարածված ու հզոր համակարգ, իր շրջապատում գտնվող բարձրադիր ու քրտարանավոր որոշ լեռնագագաթներին ուներ դիրքակապ-պահակակերպ կամ այսպես կոչված «արբանյակ» բերդեր: Դրանցից մեկը, որտեղից լավ երևում է բերդի հյուսիս-արևելյան կողմի աշտարակը, գտնվում է Պահակ (թուրք. Դաբաու) լեռան գագաթին, ծովի մակերեսային 2018 մ բարձրության վրա: Հանդաբերդի եւ այս դիրքակերպի միջև եղած հեռավորությունը ուղիղ գծով 2,4 կմ է: Հարակազմում ուղղակյունաձեղ դիրքակերպ կառուցված է նույն ոճով (անմշակ քար ու կրաշաղախ) եւ ունի 4,30x3,30 մ արտաքին չափեր: Պարերի հաստությունը 70 սմ է, իսկ պահպանված առավելագույն բարձրությունը՝ 3 մ:

Պահակ լեռան գագաթի դիրքակերպ-աշտարակից դեպի հարավ-արևելք երևում են Ծաղիկանց լեռը (2267 մ) եւ Ջոմարդ բերդը՝ համանուն լեռան գագաթին (1876 մ):

Հանդաբերդից ընդամենը 0,8 կմ արևելք, Լեւ գետի աջ ափից 0,5 կմ հարավ, անտառածածկ սարերով շրջապատված գեղատեսիլ հովտի կենտրոնում պահպանվել են մի ավերակ վանքի մնացորդները: Դեռևս 1985 թ. այս հնավայրն առաջին անգամ այցելել եւ հուշարձանախումբը չափագրել է ճարտարապետ Մուրադ Հասրաբյանը: Նա ընդօրինակել է նաեւ տեղում գտնված արձանագրություններից երկուսը:

Համալիրը բաղկացած է գմբեթավոր եկեղեցուց, կից՝ թաղակապ մատուռից եւ հյուսիսային կողմում գտնվող ժամատանից: Վերջինս իր ճարտարապետական հորինվածքով նման է Կիչանի Անապարի հին եկեղեցուն (ներքուստ խաչաձեւ է, բայց ոչ գմբեթավոր): Առանձնապես ուշագրավ լուծում ունի եկեղեցու ծածկը, որի կենտրոնում վեր խոյացած (ութանիստ) այսպես կոչված «կեղծ-գմբեթից» (նույն հորինվածքն ունեն խաթրավանքը, Դաղի վանքի ժամատան եւ «Կրանար»-

ի գմբեթները) պահպանվել են չնչին մնացորդներ: Եկեղեցու ներսում նկատվում են որմնանկարների հետքերը, իսկ փլափլանների մեջ թափված կղմինդրի բեկորները վկայում են երբեմնի ծածկի կղմինդրապատ լինելը: Հուշարձանախումբը կառուցված է անմշակ եւ կիսամշակ քարով, կրաշաղախով: Տարածքում պահպանվել են մի քանի արձանագրություններ, որոնք լույս են ափռում ոչ միայն բուն վանքի, այլեւ ողջ Արցախի պատմության շարք խնդիրներին:

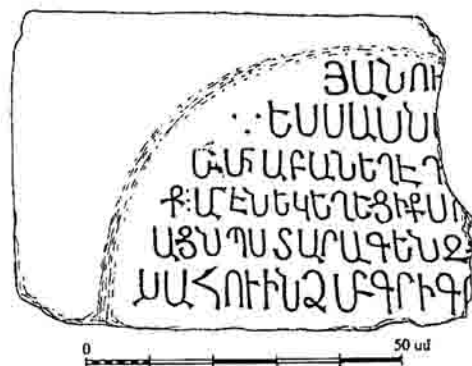
Չափազանց կարեւոր է ժամատան արեւմտյան կողմում մի քանի մետրի վրա ընկած յոթ տող արձանագիր կրող բարավորը (168x76x16 սմ).

ՉԻԵ(1276) Թ-(ՎԻՆ) | Ա(ՍՈՒԹՈՒՎ) ՇԻՆԵՅԱԲ ԺԱՄԱՆՏՈՒՆՍ ԵՒ ԵԿԵՂԵՅԻՔՍ Դ(ԱԻԻ)Թ Վ(ԱՐԴԱ)Պ(ԵՏ)Ի | ԶԵՌԱԲ. ԱԶԱՏԵՅԻՆ ԶՍ|Ա ՀԱԹԵՐՔԵՅԻՔՆ Յ...(*) ԶԱՐԷ | Ա(ՍՈՒՎ)Ծ ԱԻՐՆԷ ԶՆՈՍԱ, ՈՎ | ԽԱՓԱՆԷ ԴԱՏԻ:

Շինարարական բովանդակությամբ մեկ այլ արձանագրության բեկոր էլ (49x73x9,5 սմ) պահպանվել է եկեղեցու ներսում.

ՅԱՆՈՒՐ... | ԵՍ ՍԱՆ ... | .. ՄԻԱԲԱՆ ԵՂԷ

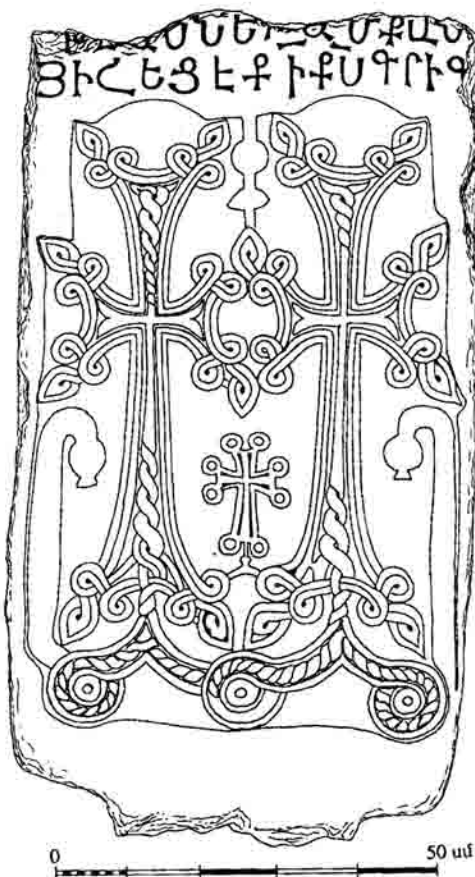
Դ...Բ: ԱՄԷՆ ԵԿԵՂԵՅԻՔՍ ... | ԱՅՆ ՊԱՏԱՐԱԳԵՆ Զ...|..ԱՅՈՒ ԻՆՁ Ս(ՈՒՐ)Բ ԳՐԻԳՈ ՐԻ 80

Ջարդաքանդակների եւ պարկերաքանդակների սակավադեպ մտադրագումներով եւ առատությամբ մի գեղաքանդակ խաչքարի (158x110x14 սմ) ստորին մասում ընթերցվում է.

80. Ճարս. Մ. Հասրաբյանի վկայությամբ 1985 թ. հոկտեմբերին արձանագրության մի մասը քարն ջարդվածքի հետքեր էր կրում:

79. Մ. Տեր-Մովսիսյան, նվ. աշխ., էջ 93: Տես նաեւ «Դիվան հայ վիճագրության» դրակ 5, էջ 225:

ԵՍ ՎԱՍԱԿ ԹՈՒՆ ՆԱՐԲԻ ԿԱՆԱՆԵՅԻ
ԶԵՆԱՆԻՆՆԱՆ ԵՍ ԵՒ ՄԱՅՐ | ՆՈՂԱՐԻ ԻՄՈՅ
|...ՐԱՅ, | ՈՐՔ ԵՐԿԻՐՊԱԳԱՅՔ ՅԱՂԱԲԹՍ
ՅԻՇԵՅԷՔ, ԹՎ(ԻՆ)....:

Եկեղեցուց քիչ արեւմուտք, գրեթե ամբողջական
մի գեղաքանդակ խաչքարի (106x62x14 սմ) վերին
մասում երկրորդ արձանագրված է.

.... ԱՄՆ ԵՒ ՄՂԱՄՔԱՆ | ՅԻՇԵՅԷՔ Ի
Ք(ԻՄՍՏՈ)Ս. ԳՐԻԳ(ՈՐ):

Վանքի հյուսիս-արեւմտյան կողմում, շուրջ 20 մ
հեռու, բեկորված խաչքարի (86x58x11,5 սմ) սպոր-
ին կես մասին 7 պողով ընթերցվում է.

ԵՍ ԶԱԼԱԲ ԿԱՆԱՆԵՅԻ ԶԽԱԶՍ (Ի)
ՓՐԿՈ(Ի)|Թ(Ի)Ն ՆՈՂԳՈՅ ԱՂԱՆԻ|Ի ԻՄՈՅ
ԽԱՓԼԱՅ, ՈՐ (Ե)ՐԿԻՐՊԱԳԷՔ ՅԱՂ ԱԲ |ԹՍ
ՅԻՇԵՅԷՔ, | ԹԻՒՆ ՈՒՆ Գ (1194):

1197 թ. հողմնահար արձանագրությամբ մեկ այլ
խաչքար (ամբողջական) կրում է հետևյալ բազմա-
պող արձանագրությունը.

ԵՍ ԱՐ ... ԿԱՆԱՆԵՅԻ | ԶԽԱԶՍ .... | ՈՐՔ |
ԵՐԿԻՐՊԱԳԱՆԷՔ Յ(ԱՂԱԲԹ)Ս. | ԹՎ(ԻՆ)
ՈՒՆԶ(1197):

Ննավայրի փարածքում պահպանված վիմագրե-
րի թվում պատմական առանձնակի արժեք ու կարե-
ւորություն ունի վանքի հյուսիսային կողմում, փեղա-
հան, բայց ամբողջական պահպանված, ճորայուն կլին
պահպանված մի փապանաքար (132x54x15 սմ), ո-
րի հնգապող անթվակիր արձանագրությունը փաս-
տում է, որ փեղում հանգչում է Աղվանից Սյրեփանոս
կաթողիկոսի մարմինը.

ԱՅՍ Է ՆԱՆԳԻՍՏ Տ(Է)Ր ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ
ԱՂՈՒՄՆԻՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ:

Նարկ է լրացնել, որ Նայոց Եկեղեցու Աղվանից
կաթողիկոսության պատմության ընթացքում Սյրե-

փանոս անվամբ 5 կաթողիկոսներ են հայտնի (Սյրեփանոս Ա. մինչև 1079 թ., Սյրեփանոս Բ. 1129-1131 թթ., Սյրեփանոս Գ. 1155-1195 թթ., Սյրեփանոս Դ. 1262-1323 թթ., Սյրեփանոս Ե. հիշ. 1476 թ.): Հաշվի առնելով տապանագրի գրչության առանձնահատկությունները, կարծում ենք, որ փվյալ շիրմաքարը պատկանում է 1262-1323 թթ. գահակալած Սյրեփանոս Դ-ին:

ՀԱՆՂԱՔԵՐՈՂ. անանուն վանքի ժամանակ հյուսիսային դասի մեջ ագուցված խաչքար
և հասված խաչքարի ստորին մասից (XII-XIII դդ.)

«Բոզլու» գյուղատեղիի ժայռակերտ խաչաֆանդակները

Հանդաբերդից արևելք եւ հյուսիս-արևելք, Լեւ գետի հովտում կամ ձորալանջերին կան մի քանի հին գյուղատեղի, որոնց տեղում XIX դարի վերջերին կամ XX դարի սկզբներին գոյացել են քրդաբնակ կամ թրքաբնակ փոքրիկ գյուղեր: Դրանցից են ներկայիս՝ Ղանլիքյանդ (թարգմ. Արնագյուղ), Էյասալիլար կամ Էլլա Զալլար, Մարաղամ, Բաբաշլար, Թաքյադամ կամ Թաքյադայա եւ Բոզլու գյուղերը: Այս վայրերում եւս առկա են երբեմնի հայաբնակ այդ գյուղերի բնիկ բնակիչների՝ դարերի ընթացքում արարած մշակույթի հետքերը: Մասնավորապես՝ Բոզլու գյուղատեղիի կենտրոնում հողի մեջ թաղված հարթ ու լերկ ժայռազանգվածի արեւմտահայաց երեսին քանդակված են զույգ խաչեր: Ըստ կապարման ձեռի ու ոճական առանձնահատկությունների՝ այն XII-XIII դարերի գործ է:

Բոզլուից 2 կմ հարավ-արևելք, ծովի մակերեսից 1950 մ բարձրության վրա, հարավահայաց լեռնալանջին տարածված է Բաբաշլար գյուղատեղին, իսկ վերջինից 1,5 կմ հարավ-արեւմուտք՝

ՀԱՆՐԱՔԵՐԻ, անանուն վանի շենքի հարավից, շենքի հյուսիս-արևելից, ավագ խորանը, ութանիստ գմբեթաձևի հյուսիս-արևելյան դահլիճի հատվածը, ժամասան շենքի հարավից եւ խաչքար եկեղեցու ներսում (XIII դ.)

ՀԱՆԴԱԲԵՐԴ. խաչքարեր անանուն վանքի տարածքում, ժամասան շեսը արեւմուտից, հասկած եկեղեցու ներսում գտնվող խաչքարի վարդյակից եւ Սեփանոս կաթողիկոսի տաղանաբարը

«Թախաղայա» գյուղատեղիի եկեղեցու արեւմտյան ճակատը, տեսք՝ հյուսիս-արեւմուտից եւ հասկած արեւմտյան ճակատից

Մարալդամ (հավանաբար պատմական Եղջերունիքն է) գյուղատեղին: Այս երկուսի միջեւ, ձորի պոնկին մեջքի վրա ընկած վիճակում, պահպանվել է մի մենավոր խաչքար, անարձանագիր ու զուսպ հարդարանքով, բնորոշ XI-XII դարերին:

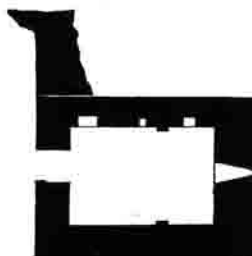
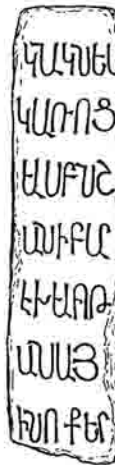
Նանդաբերդի մերձակա հնավայրերի շարքում առանձնանում է Թաքաղայա գյուղատեղիի հյուսիսային ծայրին, Լեւ գետի ձախ ափին, ժայռի ստորո-

տում պահպանված եկեղեցին:⁸¹ Այս գողտրիկ, կառուցողական բարձր ճաշակով արված եկեղեցին՝ Աստծո փունը, իրավամբ կարելի է լեռնային երկրամասի ճարտարապետական ու քանդակագործական մարզի ամենաբնորոշ ու հարկանշական օրի-

81. Այդ մասին տես՝ Ս. Կարադեյան, Նորահայտ հայկական հուշարձաններ Քարվաճառի շրջանում, «Հայրենիքի ծայն», 1993, NN 19-20:

0 50 սմ

0 50 սմ

Խաչաբեր «Թախաղայա» գյուղատեղիի եկեղեցու շուրջնակա գերեզմանոցում եւ հաւակազփօք

նակներից մեկը համարել⁸² Թեւ թաղակապ բազիլիկի հորինվածքով եկեղեցու ծածկն ամբողջապես փլված է, բայց նրա բազում խաչաքանդակներով զարդարված արեւմտյան ճակարն իրոք փայլալորիչ է: Եկեղեցին կառուցված է անմշակ եւ կիսամշակ քարով, կրաշաղախով: Արտաքին չափերն են՝ 7,46x5,58 մ: Պարերը սովորականից ավելի հասար են (արեւմտյան ճակարում 117 սմ): Կարեւոր առանձնահատկությունն է ուղղանկյունաձեւ խորանը: Ուշագրավ է հատկապես բարավորին քանդակված խաչը, որն իրոք իսկական արվեստի գործ է: Թեւ եկեղեցու որմերի պահպանված հարվածներին որեւէ արձանագրություն չկա, այնուամենայնիվ խաչաքանդակների ոճական ու գեղարվեստական առանձնահատկությունները բնորոշ են XIII-XIV դարերին: Կառույցի թվագրումն էլ ավելի որոշակի է դառնում շնորհիվ եկեղեցու հյուսիսային կողմում պահպանված մի գեղաքանդակ ու արձանագիր խաչքարի բեկորի, որի հիմնախաչը ճշգրտեւն կրկնում է եկեղեցու բարավորին քանդակված խաչի մոտիվները եւ առիթ փալիս կարծելու, որ այդ խաչքարը նույն վարպետի աշխատանքն է: Կարեւոր է վերջինիս արձանագրությունը (փորագրված է նեղ կողին եւ խաչաթեւերի միջեւ)։

ԿԱԿՆԵ(Ա)Լ | ԿԱՌՈ(Բ)Յ|ԱԲ Ս(ՈՒՐ)Բ ՆԸ-|ԱՆ Ի ԲԱՐԷԽԱԲ(Ս)ՈՒԹ(ԻՐՆ)| ԱՆԱՅ|ԻՆ, ՈՔ ԵՐ(ԿԻՐՊԱԳԱՆԷՔ ՅԱՂԱԲՍ ՅԻՇԵՅԷՔ)։| Ի ԹՈՒԻ(Ն) ՉՂՂ... (1330-ական թթ.):

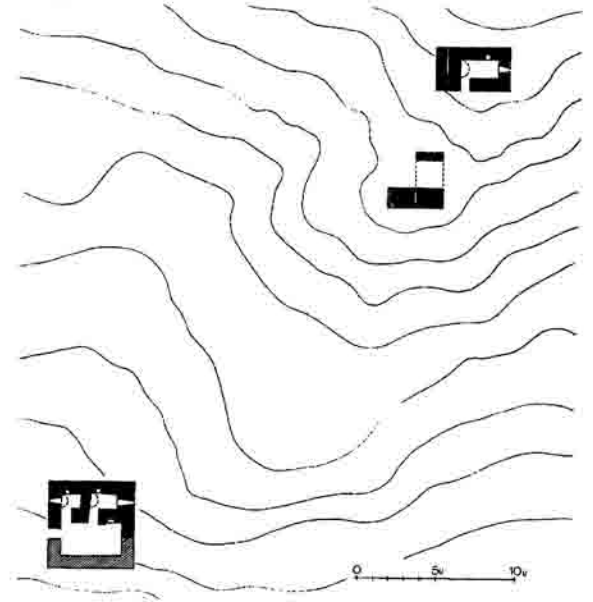
Խաչքարից պահպանվել է միայն վերին կես մասը (չափերն են՝ 69x71x21 սմ): Մյուս կեսը գտնվում է հույսով մեր որոնումներն արդյունք չտվեցին: Խաչքարի թվագրումը որոշակի է դարձնում եկեղեցու թվագրման ժամանակաշրջանը՝ XIII դարի վերջ կամ XIV դարի սկիզբ:

Եկեղեցուն հյուսիսից եւ արեւմուտքից հարող փարածքը հնամենի գերեզմանոցն է, ուր պահպանվել են ուշագրավ զարդաքանդակներով 5-6 խաչքարեր՝ բոլորն էլ անարձանագիր:

Լեւ գետի ափին գտնված մի հին գյուղատեղի էլ փնտրողները հեղինակները հիշատակում են Քեշիշ-քյանդ անվամբ: Նմալայրի մասին գրավոր առաջին հիշատակությունը թողել է պր. Նայկունին (Եղիշե ավագ քահանա Գեղամյանց): 1885 թ. նրա հրապարակված մի նյութի մեջ կարդում ենք. «Տեսանք նոյնպես «Քեշիշ-քեւդ» կոչումով գիւղի պարմական

82. Ի դեպ, այս հնավայրի մանրամասն նկարագրությունը՝ լուսանկարով եւ վիճակի վերծանությանը հանդերձ առաջին անգամ հրատարակել ենք «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթում (NN 19-20, 1993): Մեկ տարի անց «Երկիր» օրաթերթում (N166, 1994) հնագետ Վ. Գալստյանը Թախաղայայի (չգիտես ինչու՝ Թեխակայա) եկեղեցին հիշում է, իբր իր՝ եւ իր ընկերների կողմից «հայնագործված»: Կարծում ենք՝ սխալ դեղորմում Վ. Գալստյանը դարձադեպ թյուրիմացության մեջ է:

Հուճարձանախմբի գլխավոր եկեղեցու շեսը հարավից եւ հարավ-արեւմուտից: Ղաթբարան-մահարձանի շեսը հարավ-արեւմուտից եւ հասակագիծը, շեսը հյուսիս-արեւելից, մահարձանի խաչքարը արեւմտյան եւ արեւելյան կողմերից, արձանագրություններ հուճարձանախմբի տարածքում

աւերակներն, որոց վերայ (ասացին) շատ արձանագրութիւնք կան...»⁸³ Երկրորդ հեղինակը, որը, ցավոք, հնավայր չի այցելել եւ նրա մասին դարձյալ միայն հպանցիկ տեղեկություն է տալիս, Մ. Տեր-Մովսիսյանն է. «Քեշիշքեանդ. Այդ անուամբ յայտնի աւերակ գիւղը դարձեալ Լեւոնագեորի ափին է, որտեղ ի մի է խառնուած գետակի ճիւղերից մէկը, մեծ թերութեամբ ձորակի միջով փոփրալից ներքեւ գլորելով: Ընդամենը երեք տուն այրումներ են ապրում այդտեղում եւ տակաւին կանգուն է հին եկեղեցին: Շինութիւնը դիտեցի հեռուից, երեկոյացած ժամանակի պատճառով կանգ առնել եւ արձանագրութիւնը կարդալ չկարողացայ, մանաւանդ որ հասարակ քա-

րերից աննշան շէնքը, անտանելի ճանապարհներից յոգնած, առանձին գրաւչութիւն չէր ներկայացնում: Գիւղական հասարակ եկեղեցի էր, որի նմաններին յետոյ ուրիշ տեղերում պատահեցի»⁸⁴

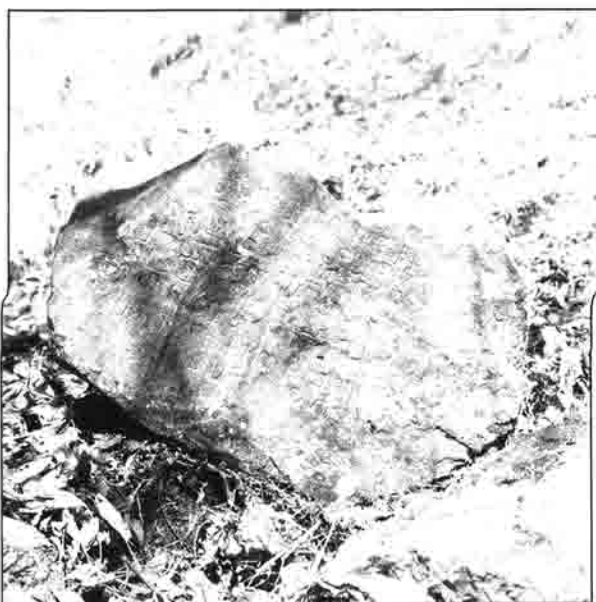
Հաստատապէս դժվարանում ենք պնդել, բայց տեղանքի նկարագրությունը հաշվի առնելով, կարծում ենք, խոսքը նույն Թաքաղայա անունով հայտնի գյուղատեղիի ու եկեղեցու մասին է:

Հանդաբերդից 2,5 կմ հյուսիս-արեւելք, Լեւ գետի ձախ ափին պահպանվում են միջնադարյան հուշարձաններով բավականին հարուստ **Չափնի** գյուղի ավերակները: Այն բաղկացած է եղել համա-նուն մեծ եւ փոքր թաղամասերից: Մեծ Չափնիի

83. «Մեղու Հայասանի», 1885, N 80, էջ 3:

84. «Ազգագրական Հանդես», 1913, գիրք XXV, N2, էջ 76: Տես նաեւ՝ Միսրոյ Տեր-Մովսիսեան, նվ. աշխ., էջ 93-94:

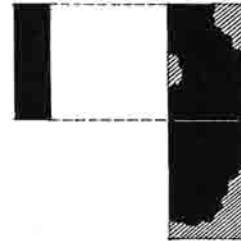
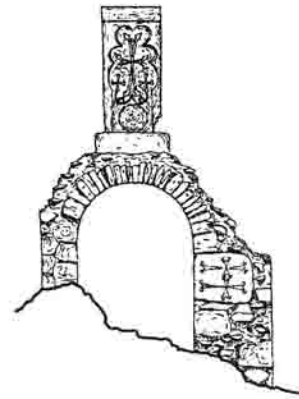
հյուսիսային եզրին, երկու վրակների միջև փարավաճ փոքր թեքություն ունեցող հարավահայաց հարթակի վերին ծայրին ցայսօր պահպանվում են եկեղեցու, մատուռի, մահարձանի եւ ընդարձակ, խաչքարերով հարուստ գերեզմանոցի մնացորդները: Հնավայրը գտնվում է ծովի մակերևույթից 1430-1440 մ բարձրության վրա:

Չափնիի հուշարձանախումբը մեկն է գավառի այն սակավաթիվ հնավայրերից, որը դեռևս XIX դարի կեսին ունեցել է իր ուսումնասիրող այցելուն՝ ի դեմս Ս. Զալալյանցի. «Ողբալի աւերակք սորա ցուցանեն զառաջին սխրալի վիճակ եւ վկայ մի միայն իրեանց նախանձելի փառաց»:⁸⁵ Համառոտ նկարագրելով հնավայրում գտնված կառույցները՝ Զալալյանցը նաեւ ընդօրինակել է երկու վիմագիր, մեկն արված մահարձանի պարին, մյուսը՝ նույն մահարձանի վրա կանգնեցված խաչքարի թիկունքին:

Հնավայրի հետագա հետազոտողները, ինչպես՝ Մ. Տեր-Մովսիսյանը⁸⁶ դարասկզբին, այնպես էլ Ս. Բարխուդարյանը⁸⁷ 1960-ականներին, այդ ուղղությամբ գրեթե ոչինչ չեն ավելացրել: Ի դեպ, վերջինս, կարծում ենք առանց այցելելու հնավայր, սոսկ ենթադրաբար, գրել է. «նախկինում հայաբնակ այս մեծ գյուղատեղիում այժմ գրեթե ոչինչ չի մնացել...»:⁸⁸ Իսկ իրականում ինչ էր պահպանվել 1984 եւ 1993 թ. մեր այցելությունների ժամանակ:

Նախ, համալիրի հարավ-արեւմտյան ծայրում պահպանված կիսավեր եկեղեցու մասին: Այն ուղղանկյուն խորանով, հյուսիսային կողմում զույգ ավանդապուրներով, անմշակ քարերով ու կրաշաղախով թաղածածկ շինություն է, որից կանգուն կամ կիսավեր է միայն հյուսիսային կեսը, իսկ հարավային կեսը գրեթե հիմնահարակ է: Պարերի կանգուն մասերում արձանագրություններ չեն պահպանվել: Եկեղեցու երկարությունը 5,50 մ է, պարերի հաստությունը՝ 80 սմ: Հաբակագծով ճշգրտությամբ կրկնում է Օծկա վանքի հորինվածքը (Պարեցիք գյուղի մոտ)⁸⁹ եւ անկասկած XIII դարի կառույց է:

Եկեղեցուց շուրջ 24 մ հյուսիս-արեւելք, դեռևս կանգուն խաչքարով մահարձանի թաղակալ շենքն է: Բարեբախտաբար նախկին ուսումնասիրողները (Զալալյանց եւ Մ. Տեր-Մովսիսյան) ժամանակին նկարագրել են այս մահարձանը, եւ դրա շնորհիվ այսօր գոնե մոտավոր կերպով ի վիճակի ենք ներկայացնելու մահարձանի նախնական տեսքը. «... երկհարկանի մի դամբարան, միջում պահում խաչարձանը: Մրա ներքեւի յարկը քառանկյունանի է, երկու

Մահարձանի արեւմտյան ճակատն ու հասակագիծը, տեսքը (1960(?)-ականներին) ըստ Դ. Ախունդովի հրապարակած լուսանկարի, վերակազմությունը՝ ըստ Ս. Տեր-Մովսիսյանի նկարագրության եւ Դ. Ախունդովի հրապարակած լուսանկարի:

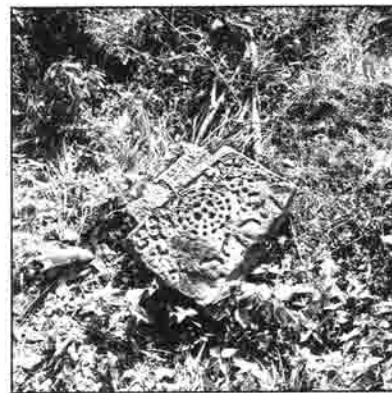
85. Ս. Զալալյանց, նւյ. աշխ., էջ 215:

86. Մ. Տեր-Մովսիսյան, նւյ. աշխ., էջ 93:

87. «Դիվան...», էջ 225:

88. Նույն տեղում:

89. Տես՝ Ս. Կարադեյան, Պարեցիք գեոհիմնական դասակարգման հուշարձանները՝ ըստ մոտակայ արձանագրությունների, «ԼՀԳ», 1984, N 8 (հասակագիծը տես՝ էջ 84):

ՉԱՓՆԻ, քաղանախար մահաբանի արեւելյան կողմում, խաչքարեր XIII-XIV դդ. հուշարձանախմբի տարածքում, բեկորված խաչքարեր XIII-XIV դդ.

ու կէս մետր բարձրութեամբ, մի ճակարդ բաց, իսկ երեք կողմերը կառուցւած մաքուր սրբապաշ բարերով: Երկրորդ յարկը կառուցւած է չորս միակերպ բարերի սիւներից, վրան փոքր գմբէթ հաստաւորած: Այդ գմբէթի տակ, սիւների արանքում կանգնեցրած է գեղեցիկ քանդակներով զարդարւած խաչարձանը, կիսաւր թողնւած արձանագրութեամբ»:⁹⁰ Մահարձանի հավանաբար 1960-ականների վիճակը պարկերոդ մի լուսանկար էլ փայագրել է Դ. Ախունդովը:⁹¹ Այժմ բացի քառասյուն զանգակափնից, որի տակ կանգնեցված էր խաչքարը, մահարձանի մնացած մասերը գրեթէ ամբողջապես կանգուն են, բայց քայքայված վիճակում: Զարմանալի է, որ փլված զանգակափունը չի վնասել խաչքարին:

Գեղաքանդակ խաչքարի (չափերը՝ 190x90x18 սմ) թիկունքին 7 փողով փորագրված է.

ԹԻՒՆ: Չ. Ի. Դ (1275) | ԿԱՄԱՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ | ԵՍ ՍՈՒՔՄԱՆ ԵՒ | ՈՒՔԱՆ ԿԱՆԳՆԵՑ|ԱՔ ԶԽԱԶՍ ՆԱԻՐ | ՄԵՐՈՅ ԱՇՈՏԱՅ | ԵՒ ՄԱԻՐ, ՅԱՂԱԹԱՍ:⁹²

Մահարձանից 3-4 մ հյուսիս, պահպանվել է արդեն մեծ մասով հողի մեջ թաղված, բայց դեռևս կանգուն մի փոքրիկ թաղակապ մարում: Այն նույնպես կառուցված է անմշակ քարով ու կրաշաղախով: Մյուսների պես, սա էլ կրում է XIII դարին բնորոշ կառուցողական ու ոճական առանձնահատկությունները:

Բացի վերը նկարագրված կառույցներից, հնավայրի տարածքում պահպանվել են նաեւ մի քանի այլ շինությունների մնացորդներն ու հեքքերը: Տարածքում ամբողջական կամ բեկորված դրությամբ, պահպանվել են ավելի քան երկու տասնյակ գեղաքանդակ, մի քանիսը նաեւ արձանագիր, խաչքարեր: Փլափակների մեջ են նաեւ երեսապատրի մի քանի արձանագիր սրբապաշ բարեր:

Մահարձանից 15 մ հարավ-արեւելք, մեջքի վրա ընկած խաչքարին (չափերը՝ 143x66x17 սմ) փորագրված է.

ԹՎ(ԲՆ)|ՈՂԸ (1249):

Եկեղեցուց 5-6 մ հարավ, զգալի մասով հողի մեջ խրված, իր նախնական տեղում (երեսով դեպի արեւմուտք) կանգնած խաչքարի (135x74x27 սմ) վարդյակի երկու կողմերում չորս փողով փորագրված է.

ՆԱՄԱՆ | ՄԱՆԵՐՆԱՍ(Ն) | ՅԱՂԱԹԱՍ | ՅԻՇԵՑԷՔ:

Եկեղեցուց շուրջ 50 մ հարավ մեջքի վրա ընկած գեղաքանդակ խաչքարի (200x90 սմ) կողին (16 փող) եւ ստորին խաչաթելերի աջ ու ձախ կողմերում

ՉԱՓՆԻ. խաչքար՝ հուշարձանախմբի արեւելյան կողմում տարածված գերեզմանոցում, խաչքար (նախորդի մոտ) 1289 թ., մահարձանի արեւմտյան ճակատում ագուցված խաչքար XIII դ., խաչքար 1249 թ. մահարձանից

90. Մ. Տր-Մովսիսյան, նվ. աշխ., էջ 93:

91. Д. А. Ахундов, Архитектура древнего и ранне-средневекового Азербайджана, Баку, 1986, էջ 227, նկ. 263:

92. Նախորդ հրատարակչների մոտ կան մանր վրիթումներ, սխալ են տեղադրված ռդարձաման նշանները:

(1 փող) փորագրված է.

ՄԽԻԹԱՐ:| ԵՍ ՍԱՂԴՈՒՆ ՈՒ | ԴՈՒԴԻ ԿԱՆԳ(Ն)ԵՑԱՔ | ԽԱԶՍ | ՍՐԱՎԱՆԳԻՆ ՅԱՂԱԲԹՍ ՅԻՇԵՅԷՔ | ԹՎ(ԻՆ) ԶԹ (1260):

Մահարձանից շուրջ 35 մ արեւելք, բլրի վրա փղոված գերեզմանոցում, մեջքի վրա ընկած գեղաբանդակ խաչքարի (190x61x22 սմ) կողին փորագրված է.

ԹՎ(ԻՆ) ՈԶԶ (1237)| ԵՍ ՌՆ| Ա...ՎԱ| Դ...Տ| ՈՒՆԱՅՐԿ(Դ)| ԴԵՂ ԿԱՆ(ԳՆ)ԵՑԱՔ ԶԽԱԶՍ ՆԱԲԻ| ԵՒ ՄԱԻՐ ԵՒԵ ԵՂԱԲԱԻ | ՄԵՐՈՑ ՍՂՈ...| ...ԻՆ| ...ԶԳԵՅ...ԱՇԽՈՒ...ՈՐԵՅ| ...ՈՐՔ ԵՂԿՐ-ՊԱԳԷՔ ՅԱՂԱԲԹՍ ՅԻՇԵՅԷՔ:

Մահարձանից արեւելք, բլրի գագաթին կանգ-

նած խաչքարի (130x63x25 սմ) կողին 11 փողով փորագրված է.

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ Ա(ԻՐ)Ն(ՆՈՒԱԾ),| ԹՎ(ԻՆ) ԶԼԸ(1289)| Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԳԱԳԻԿԱ ԵՒ ՆՆՋԵՅ(ԵԼՈՅ) ԻԲԻՐՈՅ, ԱՍԴԵՆ: Ս(ՈՒՐ)Բ | ՅՈՎԱԴՆՆԵՍԻՆ | ԱՄԵՆ:

Մի բեկորված խաչքարի (40x38x9 սմ) երկու կտորներին (մահարձանի արեւմտյան կողմում) մեկ փողով փորագրված է.

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԷ...

Անկանոն եզրագծով երեսապարի բեկորին (55x30x22 սմ) չորս փողով փորագրված է.

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ | ՈՂՈՐՄԻ ԱԶԱՏԻՆ | ՄԻԱԿԵՅ...

Մահարձանի եւ եկեղեցու միջեւ ընկած մեկ այլ երեսապարի սրբապաշ քարին (չափ. 61x48 սմ) 9 փողով փորագրված է.

ԵՍ ԽՈՇԱԲԻՐՈՐ(Դ)ՈՐԴԻՔ | ԳՐ(Ի)ԳՈՐՔ(Ա)Ն(ԱՆԱՅԻՆ) ՄԻԱԲԱՆ|ԵՑԱՔ Ս(ՈՒՐ)Բ ԿԱՐԱՊԵՏԻՍ | ՍՊԱՍԱԻՈՐՔ ՍՈՐԱ ԽՈՍԱՎԱՅԱՆ: Բ: (2) ՊԱՏԱՐԱԳ ԶՍ(ՈՒՐ)Բ | ԳՐ(Ի)ԳՈՐ(Ի) ՏԱԲԻՆ, ՈՐ ԱՂՈՒՆԱՅՔԻՆ: Ա: (1) ԳՐԻ-ԳՈՐԱ: Ա:(1)...| ... ԽԱԹՈՒՆ, ԱՌԱՋՆՈՐ| ...ՏՆԱՐԻՉՔ...| ...

Մահարձանի հյուսիս-արեւմտյան անկյան մոտ, փլաքակների մեջ ընկած սրբապաշ երեսապարի (63x47x12 սմ) քարին 5 փողով փորագրված է.

(ԿԱՄԱ)ԻՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ, ԻՇԽԱՆՈՒԹԵ(ԱՄԲ)| ՊԱՊԱՔԻՆ, ԵՍ ՎԱՐԴԱՆ Տ...| ՏԵՐՈՒՆԵՍ ԿՈՒՏՐԱԿ...| ՊԵՏԻՆ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ԽՈՍ(ՏԱՎԱՅԱՆ)...| Ս(ՈՒՐ)Բ ԳՐԻԳՈՐԻՆ:...

Ի դեպ, Ս. Զալալյանցը մի արձանագրություն էլ է հրապարակել հնավայրից (մահարձանի պարից), որը հեղափայտում անփոփոխ վերահրապարակել են Մ. Տեր-Մովսիսյանն ու Ս. Բարխուդարյանը.

ՅՈՒՍՈՎՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ ՆԱՄԱՆ ԵՒ ԶՈՂ-ԲԷԳ ԵՒ ԻՆԱՆԿ ԽԱԹՈՒՆ ԶԻՆՉ ԱՐԹՈՒՐԱՅ ՈՐԴԻՈՒՅՆ ԿԱՅՐ ԾԱԽԵՅԱՔ ՆԱՍԱՆԱՅ ՆՈՂՈՎ ԵՒ ՄԱՐԳՈՎ ՍՈՒՐԲ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ. ԵՏՈՒՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ԵԿԵՂԵՅԻՔ ՆԱՍԱՆԱՅ. ԿԱՏԱՐԻՉՔ ԱԲՐՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ:

ԼԵՎ ԵՎ ՄԵՐՉԱԿԱՅՔ

Լեւ գետի ամենավերին՝ ալախական գոյրու շրջանում է գտնվում համանուն գյուղը: Պարսկական գյուղաբերդին, որի փարածքում XX դարի սկզբներից հասարակվել էին խաչնարած ցեղերը, փռված է Լեւի ձախափնյա հարավահայաց ձորալանջին, ծովի մակերեսային 1730-1840 մ բարձրության վրա: 1960-80-ական թթ. Լեւ գետի աջ ափին գոյացել է գյուղի մի նոր թաղամաս:

1908 թ. Լեւն ուներ ընդամենը 46 քուրդ բնա-

կիչ,⁹³ 1952-ին՝ 45 տուն,⁹⁴ 1972-ին՝ 65 տուն,⁹⁵ իսկ 1981-ին 496 բնակիչ:⁹⁶ Ասել է թե՛ 1908-1981 թթ. ընթացքում գյուղի ծագումով քուրդ բնակչության թվաքանակը ավելի քան տասնապատկվել է: Այսուհանդերձ նրանք չէին կարողացել պահպանել ցեղային նկարագիրը:

Չնայած, որ Լեւը հայաբնակ է եղել առնվազն միջնադարից, այնուամենայնիվ նրա մասին գրավոր առաջին հիշատակությունը հանդիպում ենք միայն 1763 թ. Դադի վանքի կալվածացուցակում:⁹⁷ Ի դեպ, գյուղը վանքապարկան կալված էր համարվում նաեւ 1913 թ.,⁹⁸ հավանական է՝ ընդհուպ խորհրդային կարգերի հաստատումը:

Գյուղամիջում մի ժայռազանգվածի արեւմտահայաց երեսին քանդակված են մի քանի պարզ խաչեր, իսկ գյուղից 1,6 կմ հյուսիս-արեւելք, 15 մ բարձրությամբ առանձնացած ժայռի ստորոտում մեջքի

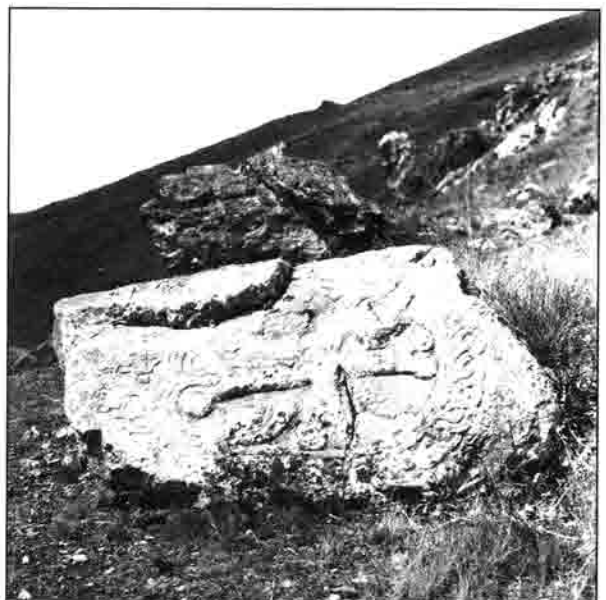
Լեւ. խաչքար գյուղի մոտ (XIII դ.)

վրա ընկած է գեղաքանդակ, բայց անարձանագիր խաչքար: Վերջինս ամբողջական է եւ ունի 180x93x20 սմ չափեր:

Լեւ գյուղի շրջակայքում պահպանվել են մի քանի հին գյուղատեղիներ, ուր XIX դարի վերջերից հանգրվանել են քուրդ եւ թուրք խաշնարած ցեղեր: Ցավոք, այդ գյուղերի պատմական-հայկական ա-

նունները մեծ մասամբ մոռացության են մատնվել եւ այժմ առավելապես հայրենի են օտարահունչ փարբերակով: Դրանք են՝ Թախդամն ու Քյուրդդամը, որոնք գտնվում են Լեւ գյուղից 2-3 կմ համանուն գետի՝ հոսանքով վեր, ձախ ափին: Այնուհետեւ՝ Ջամիլլու եւ Դամրջիդամ (հայկական փարբերակը՝ Դարբնոց) գյուղատեղիները, որոնք գտնվում են Լեւից 4-6 կմ հարավ-արեւմուտք եւ ուր հաստատվել էին այրում եւ դամշլու ցեղերից թուրքեր:⁹⁹ Ուռիջուր եւ Ջամիլլու վտակների միախառնման տեղում է գտնվում (Լեւից 3,5 կմ հարավ) Բաշդամ կամ Սեյդլյար գյուղատեղին, իսկ ընդամենը 1-2 կմ հարավ՝ Չուփուրլու եւ Էլյասալիլար կամ Էլլա Ջալլար գյուղատեղիները:

ՅԱՆՇԱՂ ԵՎ ՄԵՐՉԱԿԱՅՔ

ԳՈՐՏԱԳԱՐԱԿ. խաչքար լճափի արեւմտյան կողմում

Յանշաղը շրջանի հինավուրց բնակավայրերից է: Գտնվում է Լեւ գետի աջակողմյան ամենաջրառար՝ Մեյդան վտակի ձախափնյա ձորալանջին, 1700-1750 մ բարձրության վրա:

Գյուղը միեւնույն Յանշաղ անվամբ առաջին անգամ հիշատակվում է 1662 թ. մի գրչագիր «Մաշտոցի» հիշատակարանում. «Յիշատակ է բարեմիտ Յուրին, որ կողակից էր Ավագակին ի երկրէն Ծարայ ի գեղջէն Եանշաղէն, յիշատակ է այս սուրբ Մաշտոցս հոգոյ իմոյ Կովի իմ ձեռովս Դաւիթ քահանային, օվ որ կարդայ, աստուած ողորմի ասէ, ամէն»:¹⁰⁰

93. Տես՝ «Кавказский Календарь на 1910 г.» Тифлис, 1909:

94. Տես «Հայրենիքի ծայն» Երասրաբեր, 1993, N 20, էջ 5:

95. Տես նույն տեղում:

96. Տես՝ «Աղբերջանի խորհրդային հանրագիտարան» (աղբերջաներեն), հատ. 6, Բաբու, 1982, էջ 176:

97. «Ջամբո», էջ 283:

98. «Արձագանք», Թիֆլիս, 1886, N44, էջ 577: ՀՀՊՊԿԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 1, գործ 400, քեր 1: Տես՝ նաեւ «Ազատամարտ» 1992, N 15, էջ 14 (Սամվել Կարադեյան, Դադի վանքի կալվածները):

99. Լեւ, Պատմություն Դարբարդի հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի 1838-1913, Թիֆլիս, 1914, էջ 677:

100. «Արցախ», էջ 221:

Շուրջ 100 փարի անց (1763-ին) գյուղը հիշվում է որպես Դաղի վանքի կալվածների մեջ մտնող բնակավայր:¹⁰¹

XIX դարի վերջերին այսօրվել են քուանցի խաշնարած քրդերի սակավաթիվ ընտանիքներ,¹⁰² որոնք անցնող փասնամյակների ընթացքում ու հատկապես խորհրդային փարիներին իսպառ թուրքացան:

Ինչ վերաբերում է գյուղի բնիկներին, ապա նրանք, գավառի հայաբնակ շատ այլ գյուղերի բնակիչների պես, իրենց հազարամյա բնօրրանը լքել էին XVIII դարի կեսերին: Բարեբախտաբար հայրենի է յանշաղհիների ուր հաստատված լինելը: Պարզվում է, որ շատերի պես նրանք էլ վերաբնակվել են Վրաստանի փարածքում: Մայրաքաղաք Տիֆլիսից (Թբիլիսի) մի քանի կիլոմետր արեւմուտք գտնվող Տաբախմեյա (Տաբախմեյիք) գյուղում այժմ մեծ թիվ են կազմում արդեն գրեթե ամբողջությամբ վրացախոս ծագումով Յանշաղ գյուղացի եւ Յանշաղյանց ազգանունը կրող հայերը (այժմ մեծ մասը կրում է Յանշաղով կամ Յանշաղիշվիլի ազգանունները):¹⁰³

Յանշաղ գյուղի փարածքում պահպանվել են միայն մի քանի խաչքարեր, իսկ երբեմնի եկեղեցու (որն անշուշտ եղել է) հետքերն իսկ չեն մնացել: Այսպես՝ գյուղից 4 կմ արեւելք, դեպի Գորպագարակ լիճը (թուրք. Ղանլիգյուլ) փանող ճանապարհի եզրին, լճից 1 կմ արեւմուտք պահպանվում է մի խիստ հոգւ-

նահարված խաչքար, որը ստորին մասում ունի եռափող կիսաեղծ արձանագրություն.

ԵՍ... ԻՆ ԳԻՆԵ(Ն) ԶՂԽՂԱՄԱ... ԻՆ ՆՈԳՈՒՅ Ղ... ՈՒՂ ՂՈՐՄ...

Խաչքարը քանդակված է սպիտակավուն անոթակ մարմարե ժայռաքեղքի հարթեցված երեսին: Վերին խաչաթելի աջ ու ձախ կողմերում քանդակված են խաղողի ողկույզներ: Ժայռաքեղքի խաչաքանդակ երեսի չափերն են 160x120 սմ:

Հին գյուղատեղիի հետքեր են նշմարվում Գորպագարակ լճի հարավային եւ արեւմտյան ափերին: Ի դեպ, հավանական է, որ հենց այս է Գորպագարակ կամ Ուղփապան գյուղատեղին, որի մասին հիշատակել է Մարգիս Ջալալյանը. «Բարձրացեալ մեր անտի ելաք ի բազուկ մեծի լերինն Մռաւայ ի տեղին, որ ի հնումն կոչիր Գորպագարակ, իսկ այժմ անուանի Ուղփապան: Աւերակս այս անկանի ի վերնակողմն Դաղի վանից ի մէջ ամրապինդ լեռանց Մռաւայ, զոր փաճիկք անուանեն Ղանլիգեօլ, յաղագս սպանութեան իրիք եղելոյ մերձ նմին լճի եւ արկանելոյ դիոյն ի նոյն լիճ: Վայրս այս երբեմն ապաստարան էր բազմաց քրիստոնէից յերեսաց կալաղի կովկասականաց...»:¹⁰⁴

Յանշաղից 5 կմ հյուսիս-արեւելք Մեյդան գետակի ափին պահպանվում են համանուն գյուղի ավերակները: Ի դեպ, սա եւս հիշվում է 1763 թ. վանքապարկան գյուղերի ցուցակում:¹⁰⁵ Այս գյուղատեղիից մինչեւ Օմարի հայրենի լեռնանցքը 4 կմ է (ուղիղ գծով): Հենց այս գյուղատեղիի փարածքում սեւանցի ազգաբնակիչի Մանվել Ղազարյանն ու իր ընկերները հայրնաբերել են երկու խաչքար. «Նրանցից մեկն ընկած է, մյուսը՝ կանգուն, խաչքարի կենտրոնում գտնվող մեծ խաչապարկերների կողքին քանդակված են փոքրերը, խաչերի վահանները զարդարված են ոճավորված լուսապարկերներով: Կանգուն խաչքարի վերելի մասը ջարդված է»:¹⁰⁶

Յանշաղի շրջակայքում են գտնվում եւս երկու գյուղատեղիներ, ուր հաստատված խաշնարածներից դրանք կոչվել են Ղաւրմբինասի եւ Յանշաղբինա անուններով:

Ի դեպ, 1977թ. Հայաստանի Հուշարձանների պահպանության գլխավոր վարչությունը ստացել էր Յանշաղ գյուղից ուղարկված մի նամակ-ահազանգ, որի հեղինակը (իր անունը վերապահել էր) տեղեկացրել էր, թե իրենց գյուղից 5 կմ հյուսիս, Մեյդանլու վայրում գտնվող գյուղատեղիի գերեզմանոցն ավերվել էր:

Ահազանգի հետքերով հնավայր այցելած պար-

101. «Ջամբո», էջ 283:

102. Տես՝ Լեօ, նվ. աշխ., էջ 676:

103. 1840-ական թվականներին Տաբախմեյայում կառուցված հայոց Սբ. Գեորգ եկեղեցու խորանի վեմ խաչի փորագրված արձանագրությունից տարվում է. որ ինչո՞քնս հիմնադրողները, այնուհետ էլ 1877-ին եկեղեցին մոտգողները միեւնոյց Յանշաղյանց տոհմից էին:

1877 ՄՄԻ

ԱՅՍ ՍԲ ԳԵՈՐԳԱՅ ԵԿԵ-
ՂԵՅԻՆ, ՈՐ ՀԻՄՆԱՐԿԱՍԵ Է
ԵԱՆՇԱՂԵԱՆՅԻ, ԿՐԿԻՆ
ՆՈՐՈԳ(Ե)ՅԻՆ ՆՈՐԱ ՈՐԴԻԷ ԴԱ-
ԻԹ, ԿՕՆԻ, ՊԵՏՐՈՍ, ՍԱՐ-
ԳԻՍ, ԳՈԳԻ, ՅԱՐՈՒԹԻՆ, ԳԵՈՐԳԻ, ԳՈՂԱՅ ԵԱՆ-
ՇԱՂԵԱՆՅԵՐԸ:
ՅԻՇԱՍԱԿ Է ԱՅՍ ՄԲ ԳԵ-
ՈՐԳԱՅ ՀԻՆ ԵԿԵՂԵՅԻՆ
ԿՐԿԻՆ ԱՆԳԱՄ ՆՈՐՈ-
ԳԵՅԻՆ ԵԱՆՇԱՂԵԱՆՅԻ
ՈՐԴԻԷԸ:

Եկեղեցու շուրջ կան Յանշաղյանցներին տասկանող մի քանի վրացագիր տաղանմաբեր:

Ի դեպ, Թբիլիսի եւ մանավանդ նրան մեծակա գյուղերի հայ բնակչության թվում զգալի մաս են կազմում XVIII դարի 2-րդ կեսին Արցախից գաղթածները: Օրինակ՝ Հավաբաբում հաստատվել էին Եամբուրցիք ու զանազանցիք, Լիս գյուղում՝ Բրաջուրի եւ Ոսկամաղաշի հայերը, Տաբախմեյայում՝ Յանշաղիցները եւ այլն: Կարծում ենք, որ Թբիլիսեցի հայերի Չիրփինյանցներն (Չիրփինովներ) էլ Քարվաճաղի Չիրփին գյուղից գաղթածներ են:

104. Ս. Ջալալյան, նվ. աշխ., էջ 221:

105. «Ջամբո», էջ 283:

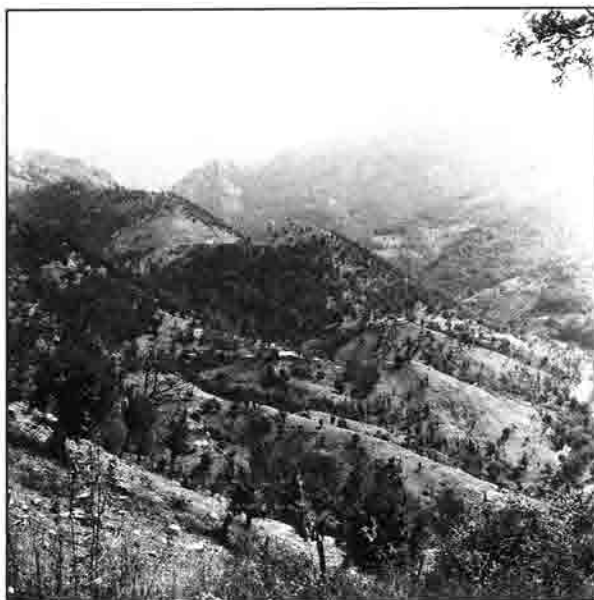
106. «Երկիր» օրաթերթ, N 107 (701), 8 հունիս, 1994, էջ 6 (Այս հնավայրը մեզ դեռես չի հաջողվել այցելել):

մաքան Սուրեն Սաղումյանը ականաբեսն է եղել բուլղոզերների աշխարանքից հեքո՝ խաչքարերից եւ քապանաքարերից գոյացված մի բլուրի, որպեղ մի սպիտակավուն քապանաքարի բեկորին կարդացել է.

ԱՅՍ Է ՆԱՆԳԴԻՍ ԵԳԱՆԻՆ՝, ԹՎԻՆ ՌՃԾԳ (1704) ԷՐ:¹⁰⁷

ԻԳԱՉՈՐ ԵՎ ԵՐԻՑՈՒՇԵՆ

Գորպագարակի լճից սկիզբ առնող վրակը (Իրիցաջուրը), հոսելով խոր ձորի միջով, անցնում է նախ՝ Երիցուշեն, ապա նաեւ Իգաձոր գյուղաքեղինների ձախ կողմով: Երկու գյուղաքեղիններն էլ շրջապարված են թավ անտառներով եւ փռված են մի

ԻԳԱՉՈՐ

քանի վրակներով կտրված ձորակների մեջ (մանավանդ՝ Իգաձորը):

Իգաձորի մասին մաքենագրական վկայություններ չեն պահպանվել, բայց գյուղաքեղից 4 կմ հարավ-արեւմուրք, Տրքու եւ Իգաձոր վրակների միախառնման վայրին մոտ գտնվող Սբ. Ասրվածածնա վանքի նվիրարվական արձանագրություններից մեկում՝ երբեմնի ծաղկուն այս գյուղի մի թաղամասը հիշված է որպես վանքի սեփականություն: Ի դեպ, Իգաձորը մի քանի թաղամասերի է բաժանված եղել նաեւ միջնադարում, որի ապացույցն է Սբ. Ասրվածածնի վանքի մի արձանագրություն, որը թեւե

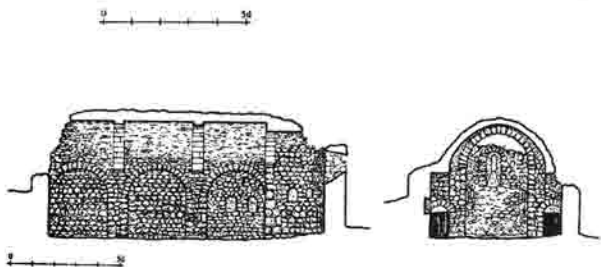
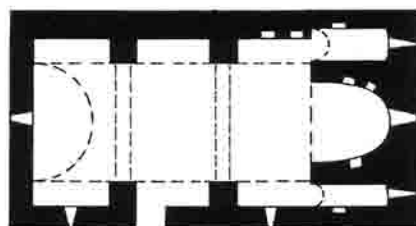
անթվակիր է, այսուհանդերձ գրքությամբ բնորոշ է XII-XIII դարերին:¹⁰⁸

Իգաձորի հարավային թաղամասում պահպանվել են երբեմնի հայկական գերեզմանոցից մնացած երկու ջարդված խաչքարեր: Բեկորներից մեկի վրա մնացել է արձանագրության սկզբնամասը.

ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ԵՒ ԱՅԵԼԻ [Յ]Ա ԵՂԱՎԵՐԻՆ ԻՆ ԻՆ ՆՈՆԱՆԻ ԿԱՆԳՆ(ԵՑԻ ԶԵԱԶ)...

Խաչքարի բեկորը (չափերն են՝ 46x58x11 սմ) գեղաքանդակ է՝ կերտված մանուշակագույն կարծր ավազաքարից:

Երկրորդ բեկորը (չափերը 77x31x16 սմ) ուղղահայաց դիրքով, մեջքեղից կիսված մեկ այլ խաչքարի ձախակողմյան մասն է: Եզրագուրին հյուսածո է, խաչաքանդակն ու մնացած զարդերը՝ զուսպ:

ԵՐԻՑՈՒՇԵՆ. Եկեղեցի գյուղաքեղիում XVII դ.,
(հասակագիծ, կտրված դեղի հյուսիս եւ արեւել)

Կարծում ենք՝ XIX դարի վերջերին այսպեղ հասարաված թուրքերը գյուղը, համարյա թարգմանաբար, կոչել են՝ Բաղրլու:

Երիցուշենն Իգաձորից հեռու է հազիվ 1 կմ՝ դեպի հյուսիս-արեւելք: Այն գտնվում է ծովի մակերևույթից 1550-1600 մ բարձրության վրա եւ շուրջ 50-60 մ ավելի բարձր է, քան Իգաձորը: Գյուղի մասին միակ գրավոր վկայությունը 1763 թվականից է:¹⁰⁹ Ներագայում այսպեղ եւս հասարավել են խաշնարածներ, որոնք էլ գյուղի հայկական անվանումը պարզապես թարգմանել են թուրքերեն՝ Բեշիշքյանդ:

Երիցուշենի վերին ծայրում, Գորպագարակ լճից սկիզբ առնող վրակի աջ ափին ցայսօր կիսավեր դրությամբ պահպանվում է միանավ թաղածածկ հորինվածքով եկեղեցին (արտաքին չափերն են 14,2x7,6

107. Օգտվելով աղբից՝ մեր խոշին շնորհակալությունն ենք հայտնում դասաքան-վիմագրագե Սուրեն Սաղումյանին՝ այս տեղեկությունն ու վիմագրի վերծանությունը մեզ տրամադրելու համար:

108. Այս արձանագրության վերծանությունը տես մերկա աւխ. էջ 77:

109. «Ձամբո», էջ 283:

ԻԳԱՇՈՐ. խաչքարերի բեկորներ (XII-XIII դդ.)
ԵՐԻՑՈՒՇԵՆ. եկեղեցու շենքը հարավ-արեւմուտքից եւ ներքին շենքը դեղի արեւմուտք

մ):¹¹⁰ Վերջինիս երկթեք ծածկի փակ առնված փանի-
քը ներքուստ պահում են երկու զույգ որմնասյուների
հենված թաղակիր կամարները: Խորանի երկու կողմե-
րում կան ավանդաքներ: Միակ մուրքը հարավային
ճակարից է: Կառուցված է կրաշաղախով, անմշակ
քարով, բացառությամբ թաղակիր կամարների, որոնք
իրականացված են սրբափաշ քարերից: Շինության
պարերը ներսից ամբողջապես սկաղված են եղել,
բայց սկաղն այժմ մեծ մասամբ քայքայված ու թափ-
ված է: Ուշագրավ են եկեղեցու որմերում ագուցված ե-
րեք խաչքարերը: Դրանցից երկուսը՝ գեղաբանդակ,

մեծաչափ ու նույնատոն խաչքարեր են, հավանաբար
միեւնույն քանդակագործի ձեռքի աշխատանք: Երկու
խաչքարերը ներքուստ ագուցված են եկեղեցու հյուսի-
սային եւ հարավային պարերի մեջ, ավանդաքների
մուրքերի մոտ: Հյուսիսային պարի մեջ, ինչպես նաեւ
նրա մոտ՝ որմնասյան հարավահայաց երեսին ագուց-
ված խաչքարերն արձանագիր են եւ բարեբախտաբար
նաեւ թվագրված: Ըստ ժամանակագրության՝ առավել
հինը որմնասյան մեջ ագուցված խաչքարն է (չափերն
են՝ 68x46 սմ): Այն ունի բավականին պարզ լուծումներ:
Կենտրոնում ոճավորված կենաց ծառից սկիզբ առնող
խաչն է, որի վերին խաչաթելի երկու կողմերում քան-
դակված են մեկական խաղողի ողկույզներ, իսկ ստո-
րին թելի երկու կողմերում հորիզոնական խաչաթելերի

110. Այս եկեղեցու գոյության մասին տեղեկացել են մաթե-
մատիկոս Վոլոդյա Հարությունյանից, որը դեռեւս 1986-ին եղել
էր հնավայրում, իսկ 1987-ին ինձ եւս հնավայր առաջնորդեց:

տակ, միաբող փորագրված է.

ԹԻԻ ՈՒՆԵ (1196):

Երկրորդ արձանագիր խաչքարը (չափերն են՝ 2,40x1,20 սմ), որը նույնպես ագուցված է եկեղեցու

ԵՐԻՑՈՒՇԵՆ. խաչքարեր ագուցված եկեղեցու մեջտեղում.
1. 1196 թ., 2. 1222 թ., 3. XII-XIII դդ.

հյուսիսային պարի մեջ, մկրտարանից ներքեւ ունի բավականին ուշագրավ լուծում: Նրա ստորին մասում հյուսածո երկրաչափական նախշերով իրար կողք քանդակված են զույգ վարդյակներ: Դրանցից սկիզբ են առնում երեք կողմ ձգվող հյուսածո, զարդագույրներով իրարից բաժանված, գեղաքանդակ զույգ խա-

չերը: Սրանց թեւերի շուրջ խաղողի ողկույզների ու այլ խորհրդանշական քանդակներ են: Արձանագրությունը փորագրված է բազմաբող խաչքարի վերնամասում (4 րդող) եւ ստորին մասում (5 կարճ րդող).

Թ-(ՎԻՆ) ՈՂՎԱՂ (1222) ԴԻՐ՝ ԵՍ ԱՌԱՏՍ ԿԱՆԳՆԵՑԻ | ԶԵՆԱՍ ԻՆՁ ԵՒ ՄԱԻՐ ԻՄՈՅ Ա... | ՄԻԿԱՅ, ԱԻԳՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՆՈՒՆԱՅ | ԵՒ ՆԱՍԱՆԱՅ ՅԱՂԱԽԹԱ ԻՇԵՑԷՔ ԶԳՈՐԾՈՐԱՍ:

Թեւեւ անարձանագիր, սակայն ուշագրավ է նաեւ հարավային պարի մեջ ագուցված գեղաքանդակ խաչքարը (չափերն են 2.00x90 սմ): Սրա հարկանդշական առանձնահատկություններից է խաչքարի ստորին մասում պարկերված գրահավորված հեծյալի քանդակը: Ըստ կարարման ոճական ու գեղարվեստական լուծումների՝ խաչքարը հար եւ նման է Խաչեն գավառի շար հնավայրերում (Կոշիկ Անապար, Գանձասար, Օխրը Եղջի եւ այլն) պահպանված հեծյալների պարկերներ ունեցող համանման բազմաթիվ այլ խաչքարերին: Ըստ համեմատական ուսումնասիրության՝ այս խաչքարը կարելի է վերագրել XIII դարի սկզբներին, իսկ բուն եկեղեցին՝ XVII դարին: Անել կուզի՝ Երիցուշենում հայ կյանքը շարունակվել է առնչվազն XII դարից մինչեւ XVIII դարի կեսերը:

ԲԱՐՍՂԻՇԵՆ ԵՎ ՄԵՐՉԱԿԱՅԷ

Բարսղիշենը գտնվում է Յանշաղից 2 կմ հարավ-արեւմուտք, Լեւ գետի ձախակողմյան մի փոքրիկ վտակի հարավահայաց ձորալանջին, ծովի մակերևույթից 1650-1740 մ բարձրության վրա:

Գյուղի մասին միակ գրավոր հիշատակությանը

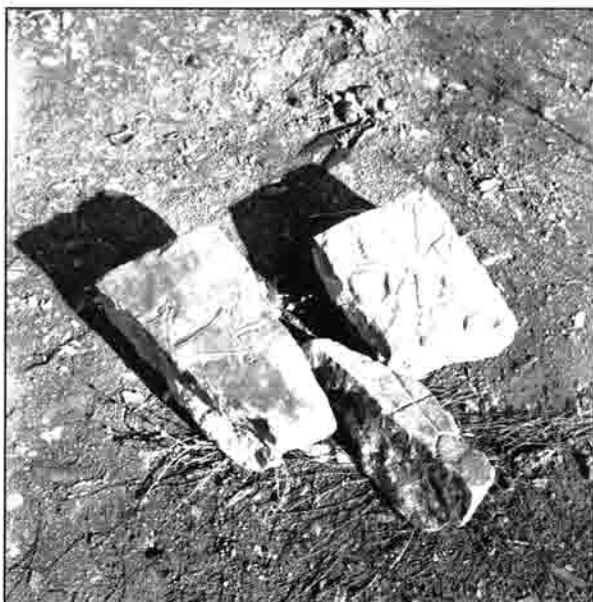

ԲԱՐՍՂԻՇԵՆ

հանդիպում ենք Դաղի վանքի կալվածացուցակում, որն կազմված է 1763 թ.:¹¹¹

XIX դարի վերջերին այստեղ հաստատված քույրանցի թղթերը, ըստ էության ընդամենը աղավաղելով պատմական տեղանունը, այն վերանվանել են՝ Բաղրաստ:

III. «Ջամբո», էջ 283:

Արձանագրությունների եւ խաչքարերի բեկորներ «Ղամբի» գյուղատեղիում

Բարսղիշենի փարածքում պահպանվել են Թա-
լա եւ Ղամշլի գյուղատեղիները. առաջինը՝ 2 կմ հա-
րավ, արեւելահայաց անտառածածկ լեռնալանջին,
իսկ երկրորդը՝ Լեւ գետի հովտում, նրա աջ ափին:
Ղամշլի գյուղատեղիի փարածքում մի քանի բնակե-
լի ավերակ շենքերի պատերի մեջ ագուցված են
բազմաթիվ խաչքարեր, սրբափաշ երեսպատի քա-
րեր, մինչեւ անգամ եկեղեցու բարավորի արձանա-
գիր քար: Հասկանալի է, որ տեղում հասարակված
խաշնարածները, ավերելով հայոց գերեզմանոցն ու
եկեղեցին, դրանց բեկորներն օգտագործել են իրենց
համար բնակարաններ կառուցելիս: Խաչքարերից
մեկն ունի հետևյալ արձանագրությունը.

ԵՍ ԴԱԻԹ ԿԱՆԳՆԵՅԻ ԶԽ(ԱԶ)Ս | ԶԱՊ...
ՄԱՎԻՐ ԻՄՈՅ Ի... ՅԻՇԵՅԻԷ, ԹԻԲՆ...:

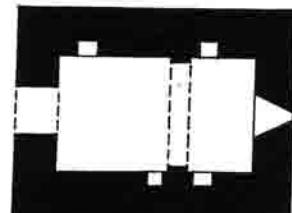
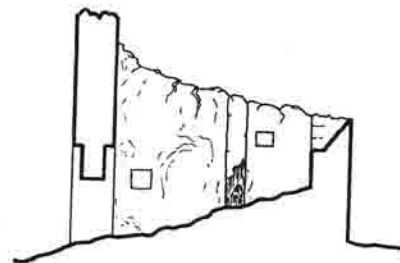
Ավելի հավանական է թվում, որ ինչպես այս, այն-

պես էլ 5-6 անարձանագիր ուրիշ խաչքարեր (բոլորն էլ
ունեն պարզագույն լուծումներ) ի սկզբանե պահպանել
են միեւնույն եկեղեցուն եւ եղել են երեսպատի քարեր:

Խիստ ուշագրավ եւ արժեքավոր է մի քանի մա-
սերի կոտրարված բարավորը, որի պահպանված
երկու բեկորներին կարդացվում է հետևյալը.

ԴԵՄ ԱՐԶՈՒ¹¹² ԽԱ(ԹՈՒՆՍ Ա)ՄՈՒՄԻՆ
ՎԱԽ(ՏԱՆԳԱ) ԵՒ ՄԱՄԱ ԽԱ(ԹՈՒՆ ԲՈ)ՅՐ ԻՄ
ՇԻՆԵ(ՅԻՆԷ ՍՈՒԲԵ ԵԿԵՂԵՅԻՍ) ՅԱ(ԴԱԹԱՍ
ՅԻՇԵՅԷԲ)...¹¹³

¹¹². Արզու խաթունը Վերին Խաչենի (Ճարի) իշխան Վախ-
սանգի կինն էր եւ 1214 թ. Դաղի վանքի կաթողիկոս եկեղեցու
կառուցողը: Արձանագրության շնորհիվ դարձվում է, որ իշխա-
նուհին՝ Բրոջ հեռ միասին, ներկայում Ղամբի անվամբ հայքն
իյն գյուղատեղիում XIII դարի սկզբներին եւս մի եկեղեցի է կա-
ռուցել: Ի դեպ, Արզու խաթունը շինարարական գործունեություն
է ծավալել նաեւ Օծկա վանքում (Պսրեցիք գյուղի մոտ):

Բարսղիչեն եւ «Ղամժի» գյուղատեղիների միջեւ գտնվող եկեղեցու տեղը հարավ-արեւմուտքից: Արձանագրություն եկեղեցու արեւմտյան դռան: Խաչաքանդակներ եկեղեցու արեւմտյան ճակատին: Բարսղիչեն եւ «Ղամժի» գյուղատեղիների միջեւ գտնվող եկեղեցու հասակագիծը եւ կտրվածքը:

Ղամժիից 1,5 կմ Լեւ գետի հոսանքն ի վեր պահպանվում է բազմիցս նորոգված, բայց ակնհայտորեն հին՝ «Շահի» կոչված կամուրջը, իսկ գյուղատեղիի հարավային ծայրում (գետի ձախ ափին) եղած հին ու մեծ կամրջի հսկա խելը գոյություն ուներ մինչեւ 1980-ական թթ. սկզբները, որից հետո այն քանդվեց գետի սուվորական վարարումների հետեւանքով:

Բարսղիչենի եւ Ղամժիի միջեւ, ավելի մոտ վերջինիս (ընդամենը 0,6 կմ արեւելք), մի գեղարեսիլ բլրի վրա դեռես կանգուն են փոքրիկ եկեղեցու պատերը: Թաղածածկ հորինվածքով շենքի ծածկն ու պատերի վերնամասերը ամբողջությամբ քանդված

են: Միակ մուտքը բացված է արեւմտյան ճակատից: Կառուցված է անմշակ քարով եւ կրաշաղախով:

Երեսապարի շար քարերի վրա քանդակված են փոքրիկ նվիրարվական խաչեր: Պահպանվել են նաեւ նույն բովանդակությամբ երկու հակիրճ արձանագրություններ, մեկը արեւմտյան, մյուսը՝ հարավային ճակատներին: Առաջինի բովանդակությունը հետեւյալն է. Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԳԱԳ(ԻԿԻՆ):

Երկրորդինը.

ԳՐ(Ի)ԳՈՐԻ...| Ի..ՈՅԱ ՈՂՈՐՄԻ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ:

Եկեղեցին ներսից սկաղված է: Խորանը ուղղանկյունաձեւ է, իսկ քարաքին չափերն են 5,68x4,22 մ:

Շուրջը փարածված է փոքրիկ գերեզմանոցը, ուր պահպանվել են մշակված, ուղղանկյունաձեւ, անարձանագիր մի քանի փապանաքարեր: Եկեղեցու

113. Բարսղիչի արձանագիր քեկորները հնագետ Հ. Միսոնյանի նախաձեռնությամբ ներկայում տպագրված նոդաակով փոխադրված են Բերձոր (Լաչին) հաղաթի տպարանական բանգարան:

հորինվածքային ու գեղարվեստական առանձնահատկությունները հաշվի առնելով՝ այն կարելի է թվագրել XIII-XIV դարերով:

Միանավ թաղածածկ հորինվածքով մեկ այլ կիսավեր փոքրիկ եկեղեցի էլ (կանգուն են միայն պարերը) պահպանվել է վերոհիշյալ հնավայրից շուրջ 1 կմ հարավ-արևելք, Ծաղիկանց լեռան հյուսիսային անտառապար լանջին: Այդպեղ պահպանվել են նաև մի քանի գեղաքանդակ խաչքարեր: Եկեղեցու երեսապարի խաչազարդ քարերից մեկը (XIII-XIV դդ.) այժմ փոխադրված է «Ղամշի» գյուղատեղի:

ՋԵՐՄԱՂՔՅՈՒՐ ԵՎ ՄԵՐՉԱԿԱՅՔ

Ջերմաղբյուր գյուղատեղին գտնվում է Տրսուի ձախ վտակներից մեկի ակունքի շրջանում, դեպի

Ռմբուսյան լեռնանցք փանող ճանապարհին: Մա հայրնի է նաև թուրք. Իսպիրուլաղ (փաթ աղբյուր) անունով:

Ջերմաղբյուր-Իսպիրուլաղից 1,5 կմ հարավ-արևելք նույն վտակի ձախ ակի ծորալանջին գտնվում է պարմական անունը կորցրած եւ թուրքերից Քիլիսա (թուրք. եկեղեցի) կոչված գյուղատեղին:

Այսպեղ ցայսօր կանգուն է անմշակ քարերով ու կրաշաղախով XVII դարում կառուցված թաղածածկ միանավ եկեղեցին (արտաքին չափերն են 14,15x7,80մ): Նարավային ճակարից բացված միակ մուտքի մեջ, իբրեւ անկյունաքարեր եւ բարավոր, ագուցված են երեք գեղաքանդակ խաչքարեր: Դռանցից երկուսի վրա պահպանվել են արձանագրություններ, ընդ որում, մեկի պարվանդանին՝ երկ-

«Քիլիսա» եւ «Միւնի» գյուղերը, «Քիլիսա» գյուղում գտնվող եկեղեցու ներքին տեսքը դեռի արեւմուտ, եկեղեցու մուտքի մեջ ագուցված խաչքարերը (XIII դ.)

փող, իսկ մյուսի ստորին մասում, հիմնախաչի փակ՝ քառափող: Առաջինի բովանակությունն է.

ԵՍ ՆԱՍԱՆ ՍԱԿ(Բ)ՈՒՈՐ ԿԱՆ(ԳՆԵՅԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ՆԵ)ԱՆՍ ԲԱՐԵԽԱԲՍ Ի(Ն)Ձ ԵՖ ԻՄ Ն(Ն)ՁԵՅԵԼ(ՈՅՆ):

Երկրորդինը.

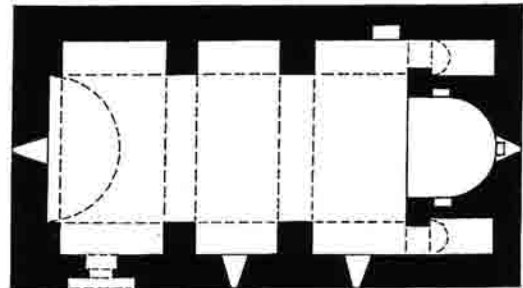
Ի ԹՎԻՍ ՆԱՅՈՅ: Ո: Ղ: Ե: (1246) | ԷՐ: ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ԴԱՐԲՈՅՆ ԿԱ(Ն)ԳՆԵՅԻ ԶԽԱԶՍ | ԻՆՁ ԴԵ...ԻՄՈՅ...¹¹⁴

Եկեղեցու հարավային կողմում, այժմ՝ ավերակ, երբեմնի գերեզմանոցի փարածքում պահպանվել է անկանոն եզրագծով, սալածել, կիսամշակ հարթեցված երեսին 7 եղծված փող արձանագրությամբ, մի փապանաքար:

Ի դեպ, այս եկեղեցու և խաչքարերի նկարագրությամբ «Աղվանական եկեղեցի Քյալբաջարում» վերնագրով Բաքվում մի հոդված է փապարել ոմն Թոֆիկ Աբդուլատե,¹¹⁵ որի միակ նապարակն է եղել ընթերցողին համոզել, թե եկեղեցին իբր կառուցել են ներկայիս աղբբեջանցիների քրիստոնյա նախնիները՝ ալբանները (աղվանները):¹¹⁶

Ջերմադբյուրի վրակի ավազանում, նրա աջ կողմում են գտնվում ես երկու գյուղատեղի, որոնք հայրնի են Միշնի և Ներքին (Աշաղա) խաչ անուններով: Առաջինն իր անունը ստացել է խորհրդային փարիններին, Լաչինի շրջանի համանուն գյուղից գաղթած ու այստեղ հաստատված քրդերից, իսկ երկրորդը՝ շրջակայքում պահպանված խաչքարերից: Դրանցից հաջողվեց գտնել միայն մեկը: Այն XII- XIII դարերին բնորոշ, զուսպ լուծումներով, անարձանագիր մենավոր խաչքար է, որը, ըստ երեսույթին, ունեցել է սահմանաքարի նշանակություն: Գտնվում է Ներքին խաչ գյուղատեղիից 1 կմ հարավ-արևելք, ծ. մ. 1711 մ բարձրությամբ բլրի գագաթին: Խաչքարի վերնամասից մի կտոր ջարդված է: Չափերն են 155x78x17 սմ:

Նույն վրակի ձախ ափին են գտնվում Գյոյդարա և Աղդաշ գյուղերը, իսկ Տրփուի հովտով ավելի ներքե (մինչև Լեւ գետի հեք միախառնվելը)՝ Ալալի, Սարիդաշ, Քենդյերի, Քյավշան, Գյունեյփայա, Նադրիսանլի (Տրփուից ձախ), Ղուզեչիրբին, Սնըխբիլիսա, Բաշքյանդ, Միլլի 1,

Եկեղեցու խաչազարդ երեսադաշի հար «Չայխանդ» գյուղատեղիում: Մենավոր խաչքար (XIII-XVI դդ.) Ներին խաչ և «Չայխանդ» գյուղերի միջև: «Քիլիսա» գյուղի եկեղեցու հասակագիծը

2, 3-ը (Տրփուից աջ) և գետափինյա Չայքյանդ ու Ղլըջի գյուղերը ուղղակի Տրփու գետի ափին:

Այս վայրերը դեռևս կարող են մանրագնին հեփազդման: Նայոց երբեմնի գերեզմանապան և եկեղեցու հեքքեր գտնել ենք միայն Չայքյանդ գյուղի կենտրոնական մասում: Այստեղ մի քանի բնակելի

114. Այս երկու արձանագրությունները մի շարք վրիդումներով ու սխալներով ընթերցել է Մ. Տր-Մովսիսյանը (նշվ. աշխ., էջ 99), որն էլ անվտոխի վերահաստատվել է «Դիվան»-ում (հ. 5, էջ 226): Այստեղ առկա է հետևյալ շփոթը: «Դիվան»-ում նշված՝ Քիլիսալու գյուղի 4 արձանագրություններից հնավայրում առկա են միայն երկուսը: Մյուս երկուսը՝ ռաճմական Հաճավ (Օկչյարբյանդ) գյուղի աղբյուրի և խաչքարի արձանագրություններն են, այնպիսի «Դիվան»-ում դրանք մույնդեհ ցույց են տված Քիլիսա գյուղի տարածում:

115. «Էյմ վե հայաք» (Գիտություն և կյանք), 1987, N 3, էջ 20-21:

116. Տես նաև մեր՝ «Քիլիսա գյուղի եկեղեցին» հոդվածը («Հայրենիքի ծայն», 1993, N 26, էջ 5):

տների եւ հացի փոխ շենքի պատերի մեջ ագուցված են ավերված գերեզմանապան կոտրապված տապանաքարեր ու եկեղեցու խաչազարդ քարեր: Ի դեպ, փոխ պատի միջից է հանվել եւ ազապամարտիկների ձեռքով ԼՂՀ Չարեքուր գյուղ փոխադրվել եկեղեցու երեսպատի խաչազարդ մի քար: Տեղում պահպանվածներից ոչ մեկի վրա արձանագրություն չգտնվեց, բայց ըստ ոճական ու գեղարվեստական առանձնահատկությունների՝ դրանք կարելի է թվագրել XII-XIV դարերով:

ՀԱՃԱՎ ԵՎ ՄԵՐՉԱԿԱՅՔ

Քարվաճառ շրջկենտրոնից 3,5 կմ հյուսիս, խոր ձորով հոսող վրակի ձախակողմյան ամֆիթատրոնաձեւ տեղանքի վրա, ծովի մակերեսույթից 1690-1820 մ բարձրությամբ անտառազուրկ ձորալանջին փռված է գավառի պատմական նշանավոր գյուղերից մեկը՝ Հաճավը: 1950-ական թվականներից թրթաքամ քրդերի հանգրվան այս գյուղը հայտնի էր նախ՝ Մուրտով, ապա՝ Օկրյաբրեյանդ անուններով:

ՀԱՃԱՎ. տեղի հարավից

Հաճավը մեկն է գավառի այն հին բնակավայրերից, որն առ այսօր պահպանել է դեռեւս միջնադարում կազմավորված իր հատկապես առանձնահատկությունները (ինչպես օրինակ՝ Ծար, Մոս, Ծրագ եւ այլ գյուղերում): Աչքի են զարնում լերկ ժայռազանգվածների վրա խիտ կառուցապատումը, փողոցների երկայնքով, հսկա քարերով շարված երկար հենապատերը եւ հայկական հին գյուղերին բնորոշ այլ հատկանշական մանրամասներ:

Թեեւ գյուղի մասին մեզ հայտնի գրավոր առա-

ջին հիշատակությունը XIII դարից է, իսկ երկրորդ հիշատակությունը՝ միայն 1661 թվականից,¹¹⁷ այնուամենայնիվ տեղում պահպանված XII-XIII դարերի շուրջ մեկ տասնյակ խաչքարերը վկայում են, որ գյուղն առնվազն միջնադարից եղել է գավառի առավել մարդաշատ ու ծաղկուն բնակավայրերից մեկը: Գյուղամիջի աղբյուրը 1677 թ. կառույց է: Այդ է վկայում քարե գուռի (չափերն են 236x86x58 սմ) ճակարհին երեք տողով փորագրված շինարարական արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՆՈՎՍ ԱՄԻՐԸԱՆԻՆ, ԱՄԻՐԻՆԻՆ, ԱԽԻՃԱՆԻՆ, | Վ (Ա) Ճ (Ա) Ի Գ(Ե)ՂՍ ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԻԶ (1677):¹¹⁸

Դեռեւս XVII դարում կառուցված աղբյուրի կառուցման ժամանակ նրա հիմքում եւ պատերի մեջ ագուցվել են միջնադարյան եկեղեցուն պատկանող լուսամուտների երկու պսակաքարերը եւ երկու խաչքարեր: Աղբյուրի մերձակայքում ցրված են տեղահան արված մի քանի տապանաքարեր, խաչքարերի պատվանդաններ եւ մոտ 10 գեղաքանդակ խաչքարեր, որոնց մեծ մասը բեկորված վիճակում է: Սրանցից միայն մեկն ունի անթվակիր արձանագրություն (խաչքարն ընկած է գյուղամիջյան ճանապարհի եզրին): Վեց տողանոց բովանդակությունը հետեւյալն է.

ՅԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ ՍԱՐԳԻՍ ՏՈՒԻ ԶԱՆԻՐՈՒՅ ՀՈՂՆ Ի ՀԱՃԱՎ | ԵԿԵՂԵՑԻՆ: Ա: (1) ԺԱՄ ԻՄ ՀԱՐՆ ԳԱՆԳԱՅ, ՈՎ ԽԱՓԱՆԷ | ՄԵՐ ՄԵՂԱՅՆ ՏԵՐ Է:¹¹⁹

Խաչքարի զարդաձեւերի եւ վիմագրի գրչության ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս այն թվագրել XII-XIII դարերով, որով եւ գործ ունենք Հաճավ գյուղանվան ամենահին հիշատակման հետ:

Հաճավ գյուղատեղիի շրջակայքում գտնվում են մի քանի հին գյուղատեղիներ, որոնք հայտնի են միայն հետազայում խաշնարած ցեղերից ստացած անվանումներով: Դրանցից են Վերին եւ Ներքին Այ-

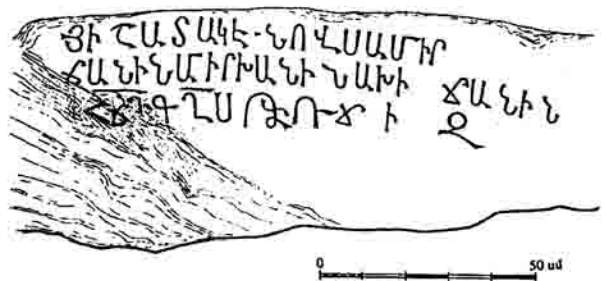
117. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 4, ք. 4:

118. Այս արձանագրությունը մի շարք վրիդումներով առաջին անգամ հրատարակել է Ս. Բարխուդարյանը («Դիվան...», էջ 226), բայց եւ նեւ, թե իբր աղբյուրը գտնվելիս է եղել Քիլիսալու գյուղի եկեղեցու մոտ (ակնհայտ սխալ է): Առկա անորոշությունն է՛լ ավելի խճճվել է հնագետ Հ. Սիմոնյանի մի հարդրման դասճառով (տե՛ս՝ «Նոդաակ», 1995, N 1, էջ 1, նաեւ «Հայկական համաժողովրդային համագումար», 1995, N 1), որը աղբյուրի գտնվելու վայրն է համարում Օրախլի գյուղատեղին, իսկ թվագրումը՝ XV դար (այն դեղում, երբ նովի ճակատին կա սույգ թվականը՝ 1677): Հարցի դարձաբանման առթիվ ավելի մանրամասն տես մեր «Հաճավ գյուղի «դեզերումները» վերջ ունեն» հոդվածը, («Առավոտ» օրաթերթ, 1995, 2 մարտի, N23, էջ 6):

119. Այս արձանագրության մինչ այժմ միակ հրատարակչը նույնդեպ Ս. Բարխուդարյանն է, որը նեւ է, որ այն գտնվում է Քիլիսալու գյուղում («Դիվան», նույն տեղում): Հաճավ գյուղանունը կարդացել են Հաճավ, բայց նեւ, որ հնարավոր է կարդալ նաեւ՝ Հաճավ:

ՀԱՆՈՒՄ. գյուղատեղիում դառնողական աղբյուր (1677 թ.): երբեմնի եկեղեցու լուսամուկների դասակները՝ օգտագործված աղբյուրի շինության մեջ: Խաչքարե, որոնք տեղի թուրքերը իբրեւ սպախահասակ տեղադրել են աղբյուրի առջեւ: Խաչքարի բեկոր (XIII դ.)

Հաճախվում է հարցնել, թե արդյո՞ք հնարավոր է իրենց հաշվառման մեջ անցկացնել հարկային հարկերի վերաբերյալ հարցերը։

Տեղահան խաչքար մի ճնամեծ այգուս: Աղբյուրի շինարարական արձանագրության գրչանկարը:

րումները, Ալչալի, Ալիքյանդ, Սարիգյունեյ եւ Օթախլի գյուղապետիները:

ՔԱՐՎԱՃԱՌ ԵՎ ՄԵՐՉԱԿԱՅՔ

Ծար գավառի կարեւոր ու պատմական գյուղերից է Քարվաճառը: Այն գտնվում է խոր ձորով հոսող Տրսու գետի ձախակողմյան բարձրադիր սարահարթին: Վերջինս գետափից բարձր է համարյա 180 մ (Քարվաճառի՝ ծովի մակերեսույթից միջին բարձրությունը 1600 մ է):

Քարվաճառը հայ մայրենագրության մեջ (որպես գրչօջախ) առաջին անգամ հիշարարվում է 1402 թվականին: Այսպեղ Թումա Սյունեցու ձեռքով սրելովվ է «Մենկութին Անտարանին Մատթեոսի, Գրիգորի Տաթևացու» աշխատությունը:¹²⁰ Այդ ձե-

ռագրում Քարվաճառը հիշված է Քարավաճառ ձե-
տով: 1661 թվականի մի վավերագրում ի թիվս՝ Նա-
ճավ, Բորու, Գումեր եւ Զվար գյուղերի հիշված է
նաեւ Քարվաճառը (առանց՝ ա հոդակապի):¹²¹

Քարվաճառ Կրեդանվան ստրուգաբանության խնդրով զբաղված Ն. Կարապետյանը միանգամայն արեղին նկատել է փվել, որ Քարվաճառը՝ քար վաճառելու արեղով բացառությունը ավելի նման է ժողովրդական ստրուգաբանության: Գիտնականը Կրեդանվան ծագումը առավել հավանական է համարել «Նին Երեւելքում փարածված **քար** («գաղութ», «ավան») բառից, որը հանդիպում է Միջագետքում եւ նրա շրջակայքում: Այսպես օրինակ, **Քար-Դունիաշ** (Բաբելոնի քասիտերեն անվանումը), **Քար-Բաշշի** (քասիական բնակավայր Մեդիայում), **Քար-Նինիլի** (քաղաք Ասորեստանում),

120. «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», հաս. Ա, Երևան, 1955, էջ 24 (ձեռագիր N 3578):

121. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 4, ք. 4:

Քար-Թոքուլթի-Նինուլթա (նույնպես Ասորես-
տանում), **Քար-Շամաշնասիր** (բնակավայր Ասորես-
տանում), **Քար-Նուրի** (նույնպես Ասորեստանում),
Քար-Շուրմանուաշաբեդ (Թիլ-Բարսիբ քաղաքի վերանվանված ձեռք աստիճաններում), **Քար-
Ռ-բիգալի** (Մեդիայի Քիշասա քաղաքի աստիճաններն
անվանումը), **Քար-Միպպուր** (ամրոց եւ մարզ Մեծ
Ջաբ գետի ավազանում) եւ այլն»:¹²²

Այնուամենայնիվ, մենք կարծում ենք, որ Քար-
վաճառ տեղանվան ձեռավորումն ունի միանգամայն
այլ բովանդակության: Մասնավորապես՝ Նայկա-
կան լեռնաշխարհում հայրենի են բազմաթիվ բեր-
դեր, որոնց անվան բաղկացուցիչ մասն է **քար** բա-
ղադրիչը, իսկ վերջինս բոլոր այդ դեպքերում փո-
խարհում է (համարժեք է) **բերդ** բառին, ըստ որում,
քար կամ **բերդ** (ամրոց) բառերը նույնիմաստ են:
Իբրեւ օրինակ կարող ենք նշել՝ **Քարհերձը** (բերդ
Ջակամում), **Քար Ամյուկ** («Քար Ամկոյ») եւ **Քար**

մարեցներով Քարվաճառ անվանումը, այն սկսել են
կոչել Քյարվաջար կամ Քյալբաջար:

Ուշագրավ է, որ 1873 թ. մի գրության մեջ բնա-
կավայրը դարձյալ հիշված է իր անվան անաղարտ
տարբերակով. «Վանքապարկան Թութխու եւ
Քարվաճառ կալուածների մասին մենք հոգով չափ
աշխարհել ենք. որ ինչպէս յառաջաց եղեալ է էլ էն-
պէս լինի, որ վանքն չի գրկվի իրեան սեպհականու-
թիւնիցն...»:¹²³

1930 թվից Քարվաճառ-Քյալբաջարը վերածվեց
նորաստեղծ շրջանի կենտրոնի: 1960-ին աննշան գյու-
ղակ Քյալբաջարը քաղաքական նպատակներ հե-
տապնդող Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից
ստացավ քաղաքարիւյ անվանի, իսկ 1980-ից՝ քաղա-
քի կարգավիճակ:¹²⁴ 1960-ականներից սկսած զգալի
ներդրումների շնորհիվ արհեստականորեն սկսվեց եր-
բեմնի գյուղակի աննախադեպ չափերով ընդարձա-
կումը: Կառուցապարման բուն աշխատանքներն

ՔԱՐՎԱՃԱՐ. քնակավայրը հարավից եւ արեւելից երիզող ժայռադարը

Մանակերտ բերդերը Վասպուրականում, Քարն
Սարվանդին եւ Դեղնքարը (Կիլիկիայում) եւ այլն,
ուստի Քարվաճառ տեղանվան (ի դեպ, նրա տե-
ղանքն ունի միջնադարյան բերդերին բնորոշ բոլոր
ամենաէական հատկանիշները՝ տեղանքի դժվար-
ամապեցիկություն, ջրի առկայություն, կարեւոր անց-
քի վրա՝ ձոր-ճանապարհ. հսկողություն, ծագումը
մեր համոզմամբ պայմանավորված է եղել հատկա-
պես նրա՝ բերդ լինելու հանգամանքով:

Ամենայն հավանականությամբ Քարվաճառ
գյուղը շարունակել է հայաբնակ մնալ մինչեւ 1730-
ական թվականները եւ ամայացել գավառի շար
գյուղերի հետ միաժամանակ: XIX դարի կեսերին
այստեղ հաստատվել են խաշնարած քրդեր, որոնք,
փոքր-ինչ աղավաղելով կամ ավելի ճիշտ իրենց
լեզվահնչյունական յուրահատկություններին հար-

արտառաց չափեր են ընդունել հատկապես 1980-92
թթ. ընթացքում: Այդ ժամանակ Նայսաբանը ԼՂԻՄ-
ից բաժանող թուրքացված Քարվաճառի շրջանի շրջ-
կենտրոնն ամրացնելու եւ ընդարձակելու համար Ադրբե-
ջանի կառավարությունը ոչինչ չի խնայել: Արդյուն-
քում շրջկենտրոնը վերջին 20-25 տարվա մեջ աճել էր
6-7 անգամ թե՛ տարածքով եւ թե՛ բնակչությամբ:¹²⁵

Ինչպես Քարվաճառի եկեղեցին, այնպես էլ հայոց
գերեզմանոցը ամբողջապես զոհ են գնացել տեղի
թուրքերի ու թրքացած քրդերի, յուրաքանչյուր հայկա-
կանի հետքը ամենուր ջնջելու մոլուցքին: Այսուհան-
դերձ, քաղաքի պատմագավառագիտական թանգա-
րանում մինչեւ 1993 թ. ապրիլը պահվում էր մի խաչ-
քար, որ խոր հնության մի ուշագրավ նմուշ է:¹²⁶

123. ՀՀՊԳԱԱ, ֆ. 468, ց. 2, գ. 73, ք. 1:

124. «Ադրբեջանական խորհրդային հանրապետության», հա-
սոս V, Բաքու, 1981, էջ 334:

125. Ս. Կարադեյան, Ինչո՞ւ էին իրացնում հայկական
հողերը (Քարվաճառ քաղաքի օրինակով), «Ազատամարտ», 1994,
N 40, էջ 13:

121. ՀՀՊԳԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 4, ք. 4:

122. Հովհաննես Կարազոյզյան, Հակահայկական սեղոյ
եւ նրա չորս օրջկենտրոնները, «Երկիր», 1994, N 131, էջ 5:

ՔԱՐՎԱՃԱՌ. տաղանափաթի բեկոր XVI-XVII դդ (երկայնական եւ նեղ կողերը),
տաղանափաթի բեկոր XVI-XVII դդ (երկայնական երկու երեսները)

Այն կերտված է սպիտակ կրաքարից եւ ունի 28,5x19,0x4,5 սմ չափեր: Երեսակողմին ունի վեց փողանոց թվակիր արձանագրություն: Խաչքարը շրջկենտրոնի թանգարան է փոխադրվել 1965 թվականի նոյեմբերի 4-ին: Ցավոք, հնարավոր չեղավ պարզել՝ թե շրջանի ո՞ր հնավայրից: Թանգարանում այն պահվել է 28 փարի՝ այցելուներին աղբբեջաններն եւ ռուսներն մակագրությամբ ներկայացվելով իբ-

րեւ «աղվանական խաչդաշ»: Արձանագրության բովանդակությունը հետեւյալն է.

ՅԿԷ (365+551=916) ԹԸԲԿԿԱՆՈՒԹԵԱՆՍ
ՆԱ(Յ)ՈՅ, ՈՐ | ԵՂԵԻ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՇՆԱՆԱԲՈՐ | Ա-
ՐԱ(Ս)ՑԵ ՅԻՇԵՅԱՆԷ | ԼԻՆԷ ՈՐ ՄԻՆ ԱՅԼ ԽԱՉ Մ |
ԻԻԵԼԱՆԵՄ ( ), ԹԵ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ԿԱՄԻ:

Վերջին երկու փողերի իմաստը գրեթե անհասկանալի է: Նարկ է հիշեցնել, որ առ այսօր հայրնի թվակիր ամենափին խաչքարը 876 թվականից է,¹²⁷ ուստի քարվաճառյան այս խաչքարը նրանից կրտսեր է

126. Ս. Կարաղեյան, Քարվաճառյան խաչքար կանգնեցված 916 թվականին. «Ազգ» օրաթերթ, 1995, N2, էջ 6: Տես նաեւ նույնի՝ «Հնագույն խաչքար Քարվաճառում», «ՀՀ», 1995, 28 օգոստոսի. N216, էջ 1:

127. Ս. Կարաղեյան, Ամենափին թվագրությամբ նորահայտ խաչքար. «Էջմիածին» ամսագիր, 1987, Ե-Ձ, էջ 80-81:

ՔԱՐՎԱՃԱՌ. խաչքար, 916 թ.

ընդամենը 40 տարով: Ներկայում խաչքարը ապահովության նկատառումներով փոխադրված է Գանձասարի վանք:

Քարվաճառի թանգարանում գտնված մի տապանաքարի բեկորին կարդացվում է. ՊԱՅԻՃԱՆԻՆ, իսկ երբեմնի եկեղեցու երեսապատ սալաքարի արձանագիր բեկորին (37x26x13 սմ) ... Ս(ՈՒՐ)Բ ՊՈԱԲ...|...ԿԱՊՊԻՈ ...|...ՂՄԵԾ Տ(Է)ՐՂ...

Քարվաճառի արեւելյան եզրով ձգվող վիմա-հերձի մեջ կան մի քանի բնական քարայրեր, որոնց թվում մեկը՝ հնում, ակնհայտորեն օգտագործվել է իբրեւ կացարան-բնակատեղի:

Շրջակայքում պահպանվել են մի քանի գյուղատեղիներ, որոնք ներկայում հայտնի են անվանումների միայն թուրքական տարբերակներով: Դրանք են՝ Դարաղշլաղ, Դլըջի, Ալուլար, Օթղշլաղ, Բորմախբինա (արդյո՞ք պատմական՝ Բորուն է), Ելիշա, Թաքդամ, Արմուդլու, Բոյախլի, Ղարախան-բինա, Շափլար, Մամեդուշաղի, Թաթլար, Իմամ-բինասի, Քեյշթաղ կամ Քեշդեկ (արդյո՞ք պատմական՝ Դաշտակն է) եւ Ղարաշանլի (վերին, միջին եւ գլխավոր) գյուղատեղիները, որոնցում առայժմ հայկական ուշագրավ հնություններ չեն հայտնաբերվել:

ՅՐՏՆՈՏ ԵՎ ԽՈՒՈՉԱՆՑ

Քարվաճառից 9 եւ 11 կմ հարավ, Տրպուի աջակողմյան փոքրիկ վտակների ափին, ձորերի մեջ, իրարից ընդամենը 2,2 կմ հեռու գտնվում են երկու գյուղատեղիներ, որոնք, վերջին շրջանում տրված թուրքական անվանումներից զատ, հայտնի են նաեւ իրենց պատմական՝ հայկական անվանումներով: Դրանցից առաջինը, որ գտնվում է ծովի մակերեսույթից 1950-2070 մ բարձրության վրա, անտառազուրկ տեղանքում եւ քուրդ վերաբնակիչներն անվանել են Սոյուղբուլաղ (բառացի՝ սառը աղբյուր) անունայն հավանականությամբ հին Յրպնուրն է (տվյալ դեպքում խաշնարածները կատարել են տեղանվան իմաստային թարգմանություն), իսկ երկրորդը, որ ներկայում հայտնի է Խուլագեյ-Ալխասլի անունով, անկասկած պատմական Խուլզանցն է, որն այս դեպքում խաշնարածների կողմից աղավաղվել է:

Յրպնուր տեղանունը հիշվում է Դոփյան տոհմի ներկայացուցիչների՝ գավառի վանքերին իբրեւ սեփականություն տալու մասին մի վավերագրում (հավանաբար XIV դար),¹²⁸ իսկ Խուլզանց գյուղը հիշատակվում է Դադի վանքի 1763 թվականին կազմ-

128. «Դիվան...», հ. 5, էջ 216:

ված կալվածացուցակում:¹²⁹

Երկու գյուղատեղիներն էլ խիստ կառուցապատում են ունեցել: Հայաթափ գյուղատեղիներում հասարակված խաշնարած քրդերը հարմարվել են արդեն գոյություն ունեցող գյուղի կառուցապատման առանձնահատկություններին և անգամ խորհրդային տարիներին այն գրեթե որեւէ փոփոխության չեն ենթարկել: Մինչեւ անգամ նոր կառուցված բնակարաններն էլ հին փների հիմքերի վրա են հաստատվել:

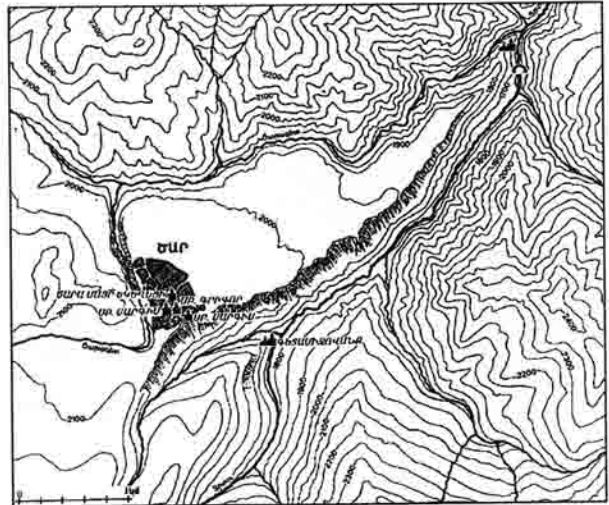
ՅՐՏՆՈՏ. Տրսու գետի վրայի կամուրջը (XII-XIII դդ.)

Տրսնուր և Խոլոզանց գյուղատեղիների միջեւ Տրսու գետի վրա, կանգուն է գավառի միջնադարյան կամուրջներից մեկը: Այն միաթեղիչ է, կառուցված անմշակ քարով (գլխավորապես՝ գեղաքար) և կրաշաղախով: Կամրջի անցուղու լայնությունը 2,05 մ է, իսկ թեղիցի հեռավորությունը՝ 7,10 մ: Ըստ վերջինիս կառուցողական առանձնահատկությունների և համանման այլ կամուրջների հետ համեմատական ուսումնասիրության՝ այն կարելի է թվագրել XIII-XVI դարերով: Ի դեպ, 1980-ականների կեսերին սոյուլբուլաղցի թրքացած քրդերն իրականացրել են իրենց և արվաքին աշխարհն իրար կապող հիմնական միջոցի՝ այս կամրջի «նորոգումը». բեկորնի շերտով ծածկել են կամրջի անցուղու ամբողջ հատվածը՝ փաստորեն ավելացնելով թաղի ծանրությունը: Բարեբախտաբար, ամրակուռ այս շինությունը դիմացել է «հոգածության» այսօրինակ դրսևորմանը:

ԾԱՐ ԵՎ ՄԵՐՉԱԿԱՅՔ

«Յասարածապահ յամուրն Ծար»՝ այսպես են բնորոշել միջնադարյան հեղինակները հարյուրամյակներ շարունակ իշխանանիստ կամ մելիքանիստ

Ծար բերդագյուղը: Այն գտնվում է Տրսու գետի վերին հոսանքի շրջանում, վերջինիս՝ եւ ձախից նրան միախառնվող համանուն վտակի միջեւ գոյացած սուրանկյուն եռանկյան տեսքով հրվանդանաձեւ սարահարթի հարավ-արեւմտյան առավել բարձրադիր մասում, ծովի մակերեսույթից՝ 2030-2050 մ բարձրության վրա: Մարահարթը համարյա բոլոր կողմերից բնականից առանձնացած է անդնդախոր ձորերով, ըստ որում արեւելյան եւ հարավ-արեւել-

ԾԱՐ. գյուղի եւ մերձակայի սխեմատիկ հասակագիծը

յան կողմերով հոսող Տրսու գետի համեմատ սարահարթը բարձր է 300-310 մ, իսկ հյուսիսային կողմով հոսող Ծարագետի համեմատ՝ 120-130 մ: Միայն հարավ-արեւմտյան անկյունում, մի կարճ հատվածով սարահարթը նեղ պարանոցով միացած է մոտակա լեռնաճյուղի հետ: Հենց այս մասն էլ, որն ունի մոտ 250 մ երկարություն, հնուց ի վեր պարզսպված է եղել, որի շնորհիվ Ծար գյուղն ու նկարագրված հրվանդանը հարկ եղած դեպքում վերածվել են անառիկ ամրոցի:

Մարտնագրության մեջ Ծարի մասին հիշատակություններ են պահպանվել միջնադարից սկսած: Ծիշր է, ավելի հաճախ հիշվում է ոչ թե իշխանանիստ գյուղը, այլ համանուն գավառը, (ինչպես օրինակ՝ Սյրեփանոս Օրբելյանի մոտ),¹³⁰ բայց, կարծում ենք, գավառն իր անունն առած պետք է լինի իշխանական նստավայր և վարչական կենտրոն Ծար գյուղից: Ուստի, կարելի է համարել, որ Ծար գավառի առնչվածն առաջին հիշատակումներին համաժամանակ՝ Ծար գյուղն էլ (հավանաբար՝ գյուղաքաղաք կամ ավան) արդեն գոյություն ուներ: Հին հիշատակություններից մեկը 1289 թվականից է «գեղս, որ կոչի Ծար»:¹³¹ Ուշագրավ է, որ թեեւ գավառում Ծար ա-

130. Մեկիանոս Օրբելյան, Սյունիքի դասմություն, Երևան, 1986, էջ 263:

131. «Դիվան...», էջ 222:

129. «Ջամբո», էջ 283:

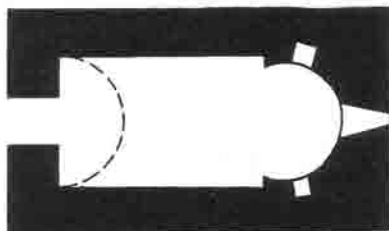
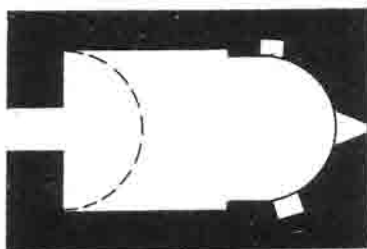

ԾԱՐ. հարավից երիզող ժայռադարը, գյուղի տեսքն արեւմուտից եւ Ար. Գրիգոր ու Ար. Սարգիս եկեղեցիները հյուսիսից

ԾԱՐ. Սր. Սարգիս (հյուսիս-արեւելից) եւ Սր. Գրիգոր (հյուսիսից) եկեղեցիները

ԾԱՐ. Սր. Սարգիս եւ Սր. Գրիգոր եկեղեցիների հասակագծերը

նունով ուրիշ բնակավայր չկար, բայց 1763 թ. կալվածացուցակում այն հիշված է «Մեծ Ծար»¹³² ձեռով:

Հիրավի, Ծարը «մեծ» էր անգամ ամայի վիճակով: Գյուղատեղի, ուր գոյություն ունեին չորս եկեղեցիներ ու խաչքարերով գերեզմանոցներ, իսկ մուրակայքում՝ երկու վանք: Այն պահից սկսած, երբ հարյուրամյակներ շարունակ իշխանանիստ կամ մելիքանիստ Ծարը դադարեց հայաբնակ լինելուց, այնպեղ գտնվող մշակույթի մեծարժեք հուշարձանները հայրնվեցին անխնամ վիճակում: Ճիշտ է, հայաթափ գյուղատեղիում հասարակված Փարսիականի ցեղի խաչնարածները սկզբնական շրջանում զբաղված էին բնիկներից մնացած կառույցների սոսկ օգտագործմամբ (հարմարեցմամբ՝ անասնազոմների եւ կացարանների), սակայն նստակեցության անցնելու պահից իսկ նրանք եռանդուն կերպով սկսեցին ոչնչացնել այն, ինչ «ժառանգված էր» քրիստոնյա բնիկներից: Ականաբես Մակար եպիսկոպոսը նշել է, որ դեռեւս 1880-ականների վերջերին գյուղի հարավային եզրի գերեզմանոցում կային շար խաչքարեր ու փապանաքարեր, որոնք սակայն «անիրաւ քողերն որը կտրուած են եւ որի գրերը ջնջած»:¹³³ Նայկական հուշարձանների ավերումը հրեշալուր չափեր ընդունեց խորհրդային կարգերի հաստատումից

հետո եւ մանավանդ 1940-50-ական թվականներին: Այդ փորհներին հիմնահարակ ավերվեցին գյուղամիջի չորս եկեղեցիներից երկուսը եւ գյուղի մուրակայքում պահպանված երկու վանքերը, գերեզմանոցները: Դրանց քարերն օգտագործվել են Ծար եւ Չրաղ թրքացած քողերի գյուղերում դպրոցական եւ այլ բնույթի շենքերի կառուցման ժամանակ:

Մայր կամ Մեծ եկեղեցին¹³⁴ գտնվում էր գյուղի կենտրոնում, գրեթե կից ցայսօր կանգուն Սր. Սարգիս եկեղեցուն (հյուսիսային կողմից): Ըստ ամենայնի, այն բավական ընդարձակ (արտաքին չափերը՝ 26,10x11,55 մ) թաղածածկ բազիլիկ էր:

Դեռեւս անցյալ դարավերջին սրա ծածկը փլված էր, բայց պատերը, հավանական է, դեռ կանգուն էին, քանի որ հարավային մուրքի վրա ագուցված խաչքարի սյուրին մասում կարդացվել է.

Ի ԹՈՒԻՆ ՌՆԴ (1225) ԵՍ ՄԵԼԸՔ ՆՈԳԵ-ԻՈՐԴԻ ԻՄ ԱԿՈՒՏԻՆ ՈՒ ՄԽԻԹԱՐ ԵՂԱՅՐ ԿԱՆԳՆԵՅԱԸ ԶԽԱԶՍ:¹³⁵

Նաջորդը՝ Սր. Գրիգոր եկեղեցին է, որը Ծարի ցայսօր կանգուն երկու եկեղեցիներից մեկն է: Սա միանավ, երկթեք ծածկի փակ առնված թաղակապ շենք է՝ կառուցված 1274 թ. սրբաբաշ թարով (արտաքին չափերն են 6,38x4,40 մ): Ակնհայտ են XVII

132. «Ջամբո», էջ 283: Ըստ ամենայնի տարեկական համար հարեւան Սող գավառի համանուն գյուղից:

133. «Արցախ», էջ 405:

134. Ծարի հմությունները ներկայացնում ենք ըստ դրանց ստեղծման ժամանակագրության:

135. «Արցախ», էջ 407: «Դիվան...», էջ 223:

ԾԱՐ. Սբ. Սարգիս եկեղեցու տեղը հարավ-արեւմուտքից եւ արեւելյան ճակատից
բացված լուսամուտի դասակը, խաչքարի բեկոր Սբ. Սարգիս եկեղեցու մոտ եւ
ստղանախար եկեղեցու հարավային կողմում կառուցված բնակելի սան տաշի մեջ

դարում անմշակ քարերով կապարված նորոգումների հետքերը:

Մինչեւ ազատագրումն այս եկեղեցին տեղի թրքացած քղերից մի ընկալանիք օգտագործում էր որպես իր տան օժանդակ մաս եւ սկաղով ու կցորդումներով ծածկել էր արեւմտյան ու հարավային ճակատները: Ստորեւ նեկայացվող արձանագրությունների առաջին հրապարակիչը եղել է եպիսկոպոս Բարխուդարյանը:

Արեւմտյան ճակատին բացված միակ մուտքի բարավորին 5 փողով կարդացվում է հետեւյալ արձանագրությունը.

ԽՈՐԲ Տ(Է)Ր ՇԻՆԵՅԻՒ Ս(ՈՒՐ)Բ ԳՐԻԳՈՐ ԻՄ ՆԱԿԱ ԱՐԴԵԱՄԲ ԻՆՁ, ԱՍՈՒՄ(Ն)ՈՅ ԻՄ, ՈՐԴՈ ՄԱՐԳԱՐԷԻ, ՅԻՇԵՅԵ Թ ԴԻ Տ(Է)Ր, ԹՎ(ԻՆ) ՉԻԳ (1274):¹³⁶

Նույն ճակատին, մուտքից հյուսիս Մ. Բարխուդարյանը ընթերցել է.

ՅԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԿՈՒԿՍ ՄԻԱԲԱՆԵՅԱՅ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻՍ (ՏՎԻ) ԻՄ ՆՈՂՆ ՍՈՍԹԱՆԻՍԻ, ՏԻՆ ԱՅԻԱԳ ՆԻՆԳԵԱԲԱԹ ԱԻՐ ԺԱՄՆ...¹³⁷

Սբ. Գրիգորի հարավային ճակատին եղել է.

ԱՍՏՈՒԾՈՎ ՄԵԲ ՏԱԲԸԲԻ ՈՐԴԻԷՍ ՏՎԱԲ ԶՄԵՐ ԿԱՊԻՆ ՆՈՂՆ Ի ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻՍ. ՍՈՍԹԱՆԷՍ ԵՏ ՂԱԶԱՐՈՒ ՏԱԻՆԻՆ: Ա: (1) ԺԱՄ...¹³⁸

136. «Արցախ», էջ 407: «Դիվան...», էջ 223:

137. «Արցախ», նույն տեղում: «Դիվան...», նույն տեղում:

138. «Արցախ», էջ 407 («Դիվան...»-ում՝ Տարբերի-ն Հաբրի ծեփ):

ԾԱՐ. որդես շինաբար օգտագործված դասկերանդակ տաղանաբար (XVI դ.) եւ բեկորված խաչքար (XIII դ.)

Նույն ճակատի մեջ ագուցված խաչքարի վրա եղել է արձանագրություն.

ԳՐԻԳՈՐ ԶԱԶՈՒՌ ԿԱՆԳՆԵՑԱԲ ԽԱԶՍ ՄԵՋ ԵՒ ԾՆՈՂԱՅ ՄԵՐՈՅ. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ: Ծ: (1051):¹³⁹

Սբ. Գրիգոր եկեղեցուց շուրջ 60 մ հյուսիս, գյուղամիջում ընկած մի խաչքարի թիկունքին 2

ԾԱՐ. խաչքար Սբ. Գրիգոր եկեղեցուց 60 մ հյուսիս (XIVդ.)

փոքրով արձանագրված է.

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՆԱՍԱՆԻՆ ԵՒ ԿԵՆԱԿՅԻՆ ԻՐՐՈՅ ՆԵՐԿԻՋԻՆ ՅԻՇԵ(ՅԷԲ):

Ծարի հարավային եզրին նույն՝ 1274 թ. կառուցվել է նաեւ մինչեւ 1940-ական թվականները գոյատևած Սբ. Սարգիս եկեղեցին: Ըստ նկարագրության սա եւս եղել է թաղակապ, միանավ շենք (արտաքին չափերն են 7,15x4,75 մ): Մուտքից վեր ագուցված խաչքարին փորագրված է եղել.

ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳԻՍ: ՔՐԻՍՏՈՍ ՈՐԴԻ ԴԱԲԹԻ ԱԲԳՆԷ ՎԱՄՆ ՆԱՍԱՆԱՅ ԱՆԱՐԺԱՆ ԾԱՌԱՅԻՍ ՅԱՐՈՒՐՆ ԱՏԵՆԻ...ԱՄԷՆ. ԹՎ. ՉԻԳ (1274):¹⁴⁰

Ի դեպ, Ծարի 1950-ական թվականներին կա-

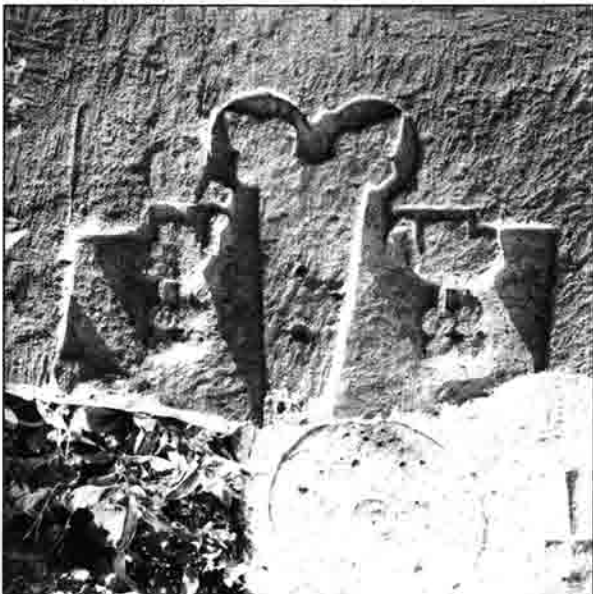
139. Նույն տեղում:

140. «Արցախ», էջ 405: «Դիվան...», էջ 222:

ռուցված դպրոցի շենքի հյուսիս-արեւմտյան անկյան վերնամասում ագուցված է այս արձանագրության վերջնամասը պարունակող սրբաբաշ (50x25 սմ) քարը:¹⁴¹

Բացի այդ վերոհիշյալ դպրոցի արեւմտյան ճակատի հարավային ծայրի լուսամտի մեջ ագուցված է այս խաչքարի մի բեկորը (68x21 սմ), որի վրա

ԾԱՐ. թռչնադասկերներով զարդարված խաչքարի բեկոր (XIII դ.)

պահպանվել է միայն արձանագրության վերջին փառը:¹⁴²

Երբեմնի եկեղեցու շուրջ փարածվում էր հնամենի գերեզմանոցը (ներկայումս նույնպես հիմնավեր), ուր անցյալ դարի վերջերին դեռեւս պահպանվել էին մի քանի գեղաքանդակ խաչքարեր: Դրանցից մեկը, որ գտնվելիս է եղել եկեղեցու մուտքից քիչ հարավ, ասփիճանավոր պարվանդանին (2,60x1,10 սմ) ուներ

141. Դպրոցի հասակագծի վրա բեկորի տեղը նշված է դայնամական 115 համարով. իսկ լուսանկարը տես սույն գրքի 62-րդ էջում (2-րդ շարքի 3-րդ նկարը):

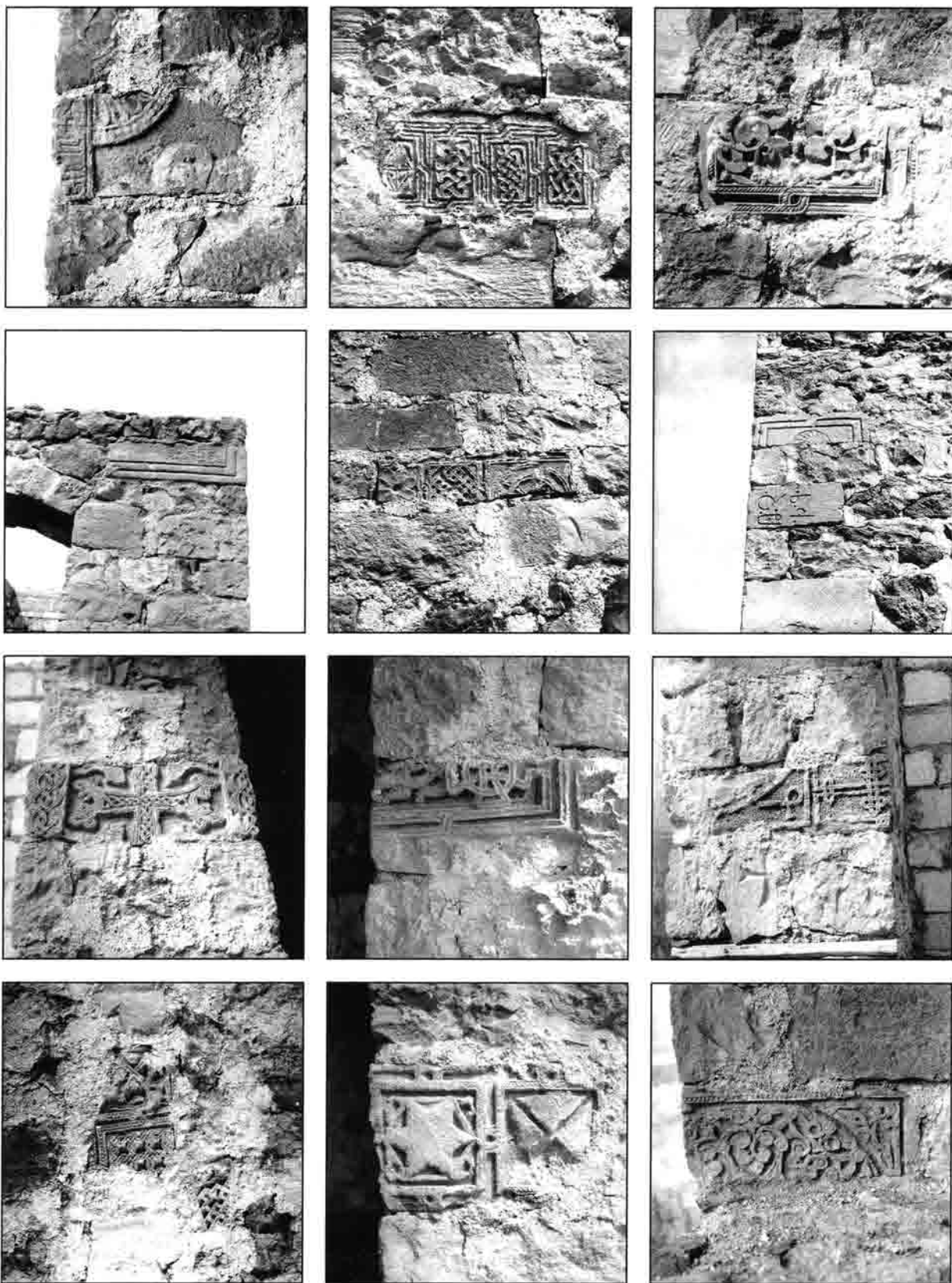
142. Դպրոցի հասակագծի վրա բեկորի տեղը նշված է դայնամական 69 համարով:

ԾԱՐ. ջարդոսված խաչքարերի, տաղանաքարերի եւ արձանագրությունների քելուրներ, որոնք սուկ իրեւ շինմաւ օգտագործված են 1950-ական թվականներին կառուցված դպրոցի դասերի մէջ:

ԾԱՐ. ջարդոսված խաչքարերի, սաղամաքների և արձանագրությունների քեկորներ, որոնք սոսկ իբրեւ
 շինարար օգտագործված են 1950-ական թվականներին կառուցված դղրոցի դասերի մեջ:

ԾԱՐ. ջարդոսված խաչքարերի, սաղանաքարերի եւ արձանագրությունների բեկորներ, որոնք սոսկ իբրեւ ժինաքար օգտագործված են 1950-ական թվականներին կառուցված դղրոցի դասերի մեջ

մեջ այս արձանագրության մասերը կազմող միայն երեք բեկոր հայտնաբերվեց:¹⁴⁸

Այդ բեկորների վրա պահպանվել է 12 բառ արձանագրություն: Ակնհայտ է, որ այս արձանագրությունն էլ փորագրված է եղել բազմաթիվ կարճ փողերով, ըստ երեւոյթին նույնպես խաչքարի նեղ կողի ամբողջ երկարությամբ:

Իրար մոտ երկու փապանաքարերին փորագրված է եղել.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ ՊԱՐՈՆ ԾՀԱՆԿԻ ԲԷԿԻՆ,
ԹՎ. ՌՃԻԵ (1676):¹⁴⁹

148. Դղրոցի հասակագծի վրա բեկորների տեղերը նշված են դայմանակաՆ II, 35 եւ 109 համարներով:

Թվում է, թե այս փապանաքարի մասն է դպրոցի պարի մեջ ագուցված մի բեկորը:¹⁵⁰

Մյուս շիրմաքարի արձանագրությունը եղել է.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ ՄԷԼԻԲ ՊԷԿԻՆ ԿՈՂԱԿԻՑ
ՇԱՅԱՄԻՆ, ՈՐ ՀԱՆԳՈՒՅԱՒ ՏԱՊԱՆՍ ԹՎ(ԻՆ)
ՌՃԿԶ (1717):¹⁵¹

Դպրոցի պարի մեջ այս փապանաքարի մաս կազմող մի բեկոր հայտնաբերվեց միայն՝ քառափող արձանագրության մնացորդներով:¹⁵²

149. «Արցախ», էջ 406: «Դիվան...», էջ 222:

150. Դղրոցի հասակագծի վրա բեկորի տեղը նշված է դայմանակաՆ 70 համարով:

151. Նույն տեղում:

152. Նույն տեղում:

ԾԱՌ. քելորված լուսկեբաբանդակ դորոցի լուսի մեջ,
խաչքար դորոցից արեւմուտք,
Աբ. Գրիգոր եկեղեցու տեսք արեւմուտքից,
հազարաւեցն տան արձանագիր խոյակն ու խաչիսխը

Սբ. Սարգիս մաքրուի հյուսիսային կողմում մի խաչքարի արձանագրված է եղել.

...ՄԻՐԶԱ ԾՆԱՆ ԿԱՆԳՆԵՅԱՔ ԶԽԱԶՍ ԲԱՐԵՆԱԲՍ ԵՂԲԱԴՐՆ ԻՄ ՊԱՐՈՆ ԾՆԱՆ ԲՆՈՒՐ (') ՇԱՎԻՃԱՆԻՆ ... ԹՎ(ԻՆ) ԶԿ (1511):¹⁵³

Ամենայն հավանականությամբ այս արձանագրության մնացորդներից են դպրոցի պատերում ագուցված մի խաչքարի երկու բեկորները:¹⁵⁴

Ծարի 4-րդ եկեղեցին եւս կոչվում է Սբ. Սարգիս:

Այն ամբողջապես կանգուն է շնորհիվ XVII դարում իրականացված հիմնավոր նորոգման: Դրա հետքերն ակնհայտ են եկեղեցու ճակատների վերնամասերում: Ըստ արեւմտյան ճակատից բացված միակ մուտքի բարավորին 6 տողով փորագրված (թերի բովանդակությամբ) արձանագրության՝ այն կառուցվել է 1279 թվականին:

ԹՎ(ԻՆ) ԶԻԸ (1279): | Ի ՆԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԻ(ԱՆ) Տ(Է)Ր ԱԹԱՆԱՄԻ, Ի ՊԱՐՈՆՈՒԹԻ(ԱՆ) ԴՈՒՓԻՆ ՈՐԴՈՅՆ: ՈՆԱՆ ԵՐԷՅ ՈՒ ՈՆԱՆԷՍ ՇԻՆԵՅԱՔ ԶՍ(ՈՒՐ)Բ ՍԱՐԳԻՍՍ. ԿԵՆԱՅ ԲԱՐԵՆԱԲՍ ՎՈԳՈՅ ՓՐԿՈՒԹԻ(ԻՆ), ՈՎ ԿԱՐԴ...¹⁵⁵

Սբ. Սարգսի որմերին պահպանվել են եւս 7 վիմագրեր, մեծ մասամբ՝ նվիրատվական բովանդակությամբ (թվակիրները՝ 1285 եւ 1311 թվականներից):¹⁵⁶ Եկեղեցին միանավ թաղածածկ շենք է: Արտաքին չափերն են 6,70x4,60 մ: Եկեղեցու շրջակայքում հնում տարածված գերեզմանոցից այժմ քիչ բան է պահպանվել: Մասնավորապես հարավային կողմում մի բնակելի տան հիմքի մասում, իբրեւ անկյունաքար, ագուցված է XVI-XVII դարերին բնորոշ խաչաքանդակներով ու գրչությամբ մի տապանաքար (ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՆԻԿԱՐԻՆ, ԻԻՐ ՈՐԴՈՅՆ ԾՆԱՆԿԻՐԻՆ, ԳԱՍՊԱՐԻՆ), որի չափերն են 105x85 սմ: Քիչ արեւելք, մի հին տան մուտքի առջեւ երկու մասի բաժանված վիճակում պահպանվում է անարձանագիր, ուշագրավ թռչնաքանդակներով մի խաչքար՝ բնորոշ XIII դարին:

Ծարում ուշագրավ ու հազվագյուտ նմուշ է 1658 թ. ոմն Ավանեսի կառուցած հազարաշեն տունը, որի չորս սյուները սովորական գերանների փոխարեն քարից են:¹⁵⁷ Այսպեղ, սյան խարիսխներից մեկի վրա փորագրված է.

ԹՎ(ԻՆ): ՌՃԷ: (1658) ԷՐ Տ(Է)Ր...

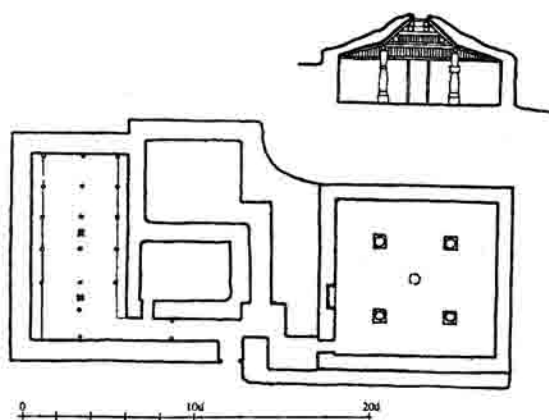
153. Նույն տեղում:

154. Դպրոցի հասակագծի վրա բեկորների տեղը նշված է դայանական 12 եւ 40 համարներով:

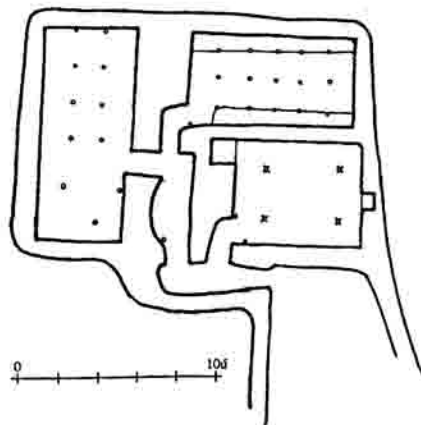
155. Վիմագրի առաջին հրատարակիչն է Մ. Բախտասարյանը («Արցախ», էջ 406): Այն վերահրատարակել են նաեւ «Դիվան...»-ի կազմողները (էջ 218):

156. Տե՛ս «Դիվան...»-ի N 767-773 վերձանությունները (էջ 218-219):

157. Տան շինարարական արձանագրությունը, որ փորագրված է մի սյան խարիսխի եւ մյուսի խոյակի վրա մասնաւորապէս:

ԾԱՐ. 1658 թ. զխառն հասակագիծը եւ կտրվածքը

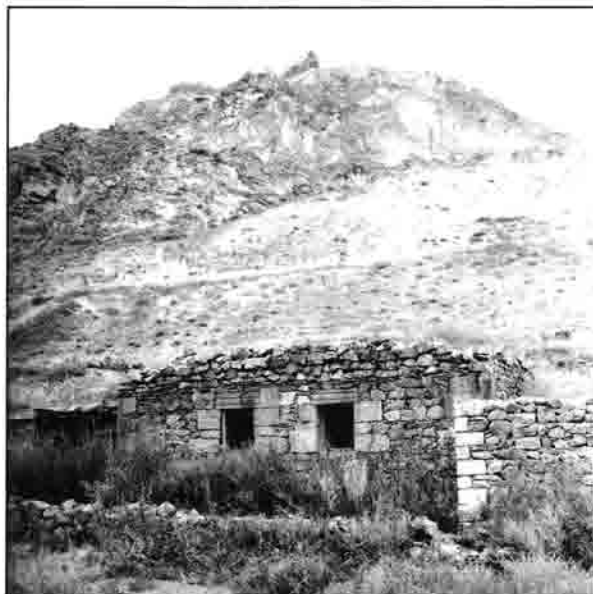
ԾԱՐ. քնակարանային համալիրների (զխառն, գոմ, մարագ, ամբար եւ օժանդակ շինություններ) հասակագծեր (չափագրությունը՝ ծառ. Սանվել Սարգսյանի)

Ս, ՇԻՆՕՂ ԴԱՆՍ:

Նանդիպակաց սյան խոյակին փորագրված է.

ԵՍ ԱՎԱՆԵՍ ԶԻՆԵՅԻ:

բասաւ կամարին, առաջին անգամ ընդօրինակել եւ «Նոր-Դար» լրագրում հրատարակել է Ջրաբերդի Մեծ Շեն գյուղի տնօրէն Բախիւ-բեկը, ինչը սակայն, հաւանական է, որ «Դիվան...»-ի հեղինակն ու կազմողները (տե՛ս «Նոր-Դար» 1890, N 158, էջ 3-4) եւ վիմագրի իրենց վերձանությունը ներկայացրել են իբրեւ առաջին հրատարակություն:

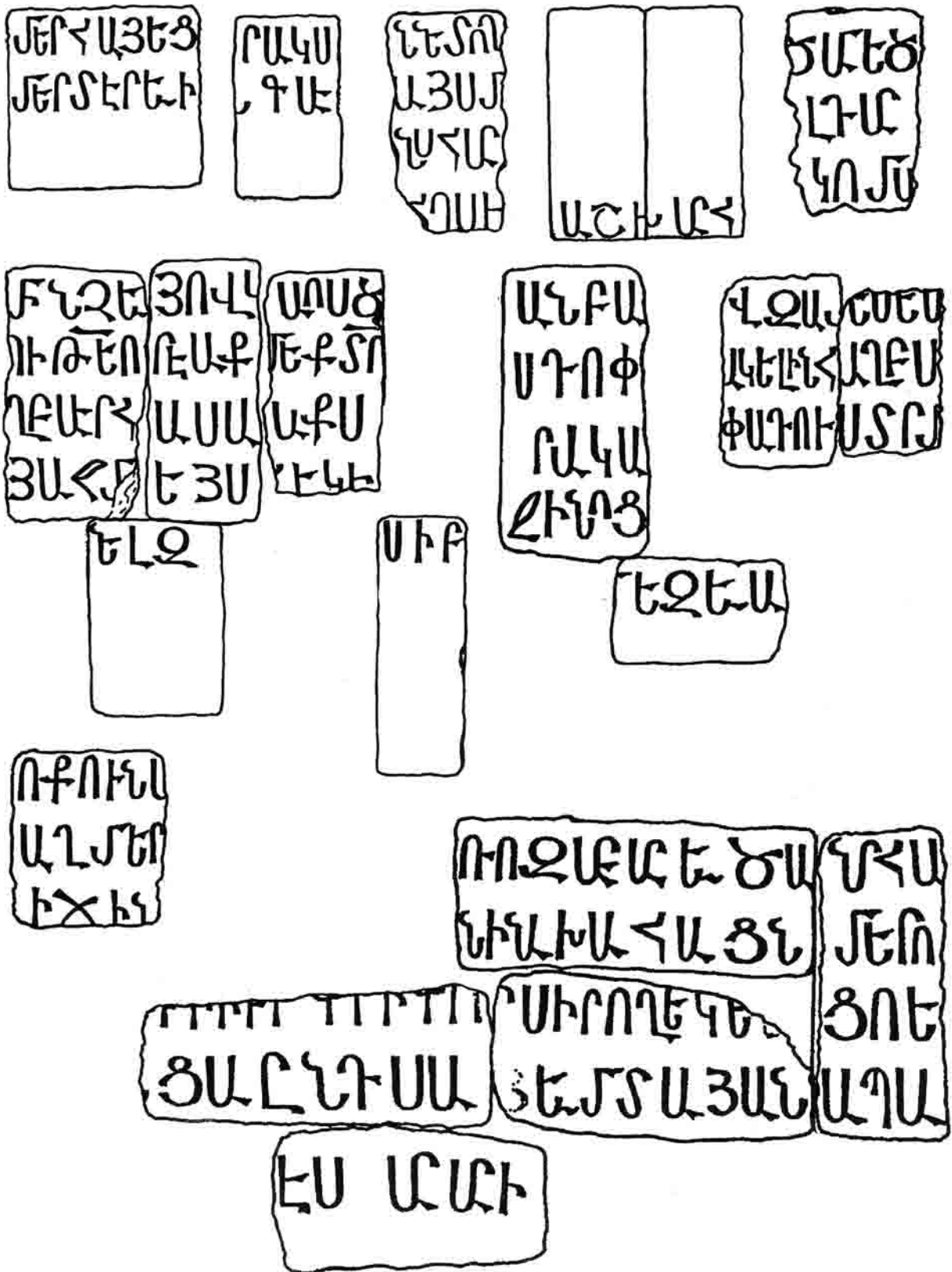
*Տրսու եւ Ջերմաջուր գետերի միախառնման վայրը, որտեղ 1950-ականներին Գեղամիջո Սր. Աստվածածին վանքի
 Գեղամիջո վանքին դասկանող ճարտարապետական թեկուրներ եւ երեսադասի սրբաճառ Բաբեր
 ագուցված Վանք գյուղում կառուցված բնակելի տների դասերի մեջ*

ճարհարադեսական եւ գերեզմանական կոթողներ վանք գյուղում: Խաչքար XII-XIII դդ. վանք գյուղում: Խաչքարի բեկոր՝ ագուցված բնակելի սանդղատի մեջ (1493 թ.): Գեամիքո վանքի հարավային ճակատի 5 տողանոց արձանագրության վերակազմությունը՝ համաձայն Չրադ գյուղի դուրդի տաճարի մեջ հայտնաբերված 22 արձանագիր բեկորների

Ի դեպ, դեռևս XIX դարում այս փունը հայտնի էր Ջրաբերդ գավառի բնակիչներին, որոնց կարծիքով դա «արքայական պալատ էր»:¹⁵⁸

Անշուշտ Ծարում, իբրեւ իշխանանիստ բնակավայր, գոյություն են ունեցել պալատական շենքեր, իսկ ուշ միջնադարում՝ մեծքական փնեք, ապարանքներ: Հանձին այս հազարաշեն փանձ մենք հավանաբար գործ ունենք Ծարա մելիքների մի ինքնավար բնակարանի հետ: Տեղի խիստ բնակչիմայական պայմաններից ելնելով՝ այն չունի ուրիշ մելիքական փնեքին բնորոշ ճարտարապետական լուծումներ (թաղակապ, կրկնահարկ, հաճախ փայտաշեն պատշգամբներով զարդարված), այլ սահմանափակվել է շրջանին հարազատ հազարաշեն փանձ համեստ հորինվածքով, միայն սովորականից ավելի ընդարձակ է, ու փայտյա սյուները փոխարինված են քարե սյուներով:

Ծարը նաեւ գրչության կենտրոն էր: Մաշտոցի անվան Մաքենադարանում, 2067 համարի ներքո պահպանվում է 1684 թ. Ծարում ստեղծված մի ձեռագիր Քարոզգիրք (գրիչ՝ Վառվառե, ծաղկող՝ Տեր Բարսեղ, սրացող՝ Պետրոս վարդապետ):¹⁵⁹

Գավառի այլ բնակավայրերի նման Ծարում եւս հայ կյանքը գոյատևել է մինչև XVIII դարի 2-րդ քառորդի սկզբները:

XVIII դարի կեսերից Ծարի տարածքում հայտնվեցին փարախկանլի (Փարիկյան) ցեղի քրդեր,¹⁶⁰ որոնք սակայն շուրջ 100 տարի անց միայն անցան նստակեցության ու վերջնականապես հաստատվեցին հայաթափ Ծարում: Ծարը, որ աղավաղվելով սկսեց կոչվել Զառ, ողջ գավառի ամենամարդաշատ բնակավայրն էր եւ, օրինակ, 1908 թ. խաշնարածների թիվն այդպեղ հասել էր 383 շնչի:¹⁶¹ Հերագա տարիներին եւ խորհրդային շրջանում նույնպես Զառը շարունակեց պահպանել առաջնությունը. բնակչության թվի քանակով այն զիջում էր միայն շրջկենտրոն Քարվաճառին (1979 թ. թրքախոս քրդերը Զառում կազմում էին 1002 բնակիչ):¹⁶²

Խորհրդային տարիները Զառում նախ եւ առաջ «նշանավորվեցին» բնիկներից մնացած մշակույթի հուշարձանների միտումնավոր ու մասսայական բնաջնջման գործընթացով: Գյուղի հիշյալ երկու եկեղեցիներից ու ընդարձակ գերեզմանատներից բացի, հիմնահատակ ավերվեցին նաեւ Ծարի հարավակողմյան վիմահերձի փակ եւ հյուսիս-արե-

ւելյան ծայրին (նույնպես ձորի մեջ) գտնվող վանական համալիրները: Ընդ որում, դրանցից առաջինը հռչակավոր Գեղամիջո Սբ. Աստվածածնա վանքն էր՝ հիմնադրված 1301 թ.: Փոխարենը խաշնարած քրդերը գյուղում կառուցեցին բավականին ընդարձակ դպրոց՝ պատերի մեջ իբրեւ սոսկ հասարակ շինաքար ագուցելով եկեղեցիների, խաչքարերի, տապանաքարերի ու արձանագրությունների ջարդոտված բեկորները: Այդ դպրոցի պատերի մեջ մենք հաշվառել ենք 133 բեկոր, որոնցից 37-ը՝ արձանագիր:¹⁶³ Ինչ վերաբերում է Գեղամիջո վանքին, ապա սրա քարերը գլխավորապես փոխադրվել են մոտակա Չրաղ գյուղը, ուր դարձյալ օգտագործվել են գլխավորապես տեղի դպրոցի շինարարության համար: Այսպեղ, բազմաթիվ խաչագարդ ու քանդակագարդ բեկորներից զատ, սվաղի շերտը մաքրելուց հետո ի հայտ եկան Գեղամիջո վանքի շինարարական ընդարձակ արձանագրության տարբեր մասերը կազմող արձանագիր 22 բեկորներ, որոնց միջոցով հնարավոր եղավ նորովի վերծանել արձանագրության բնագիրը:¹⁶⁴

Չրաղ¹⁶⁵ գյուղի տարածքում եւ գյուղամիջում պահպանվել են նաեւ պարզ ու զուսպ ոճավորմամբ մի քանի խաչքարեր:

Այնպեղ, ուր գտնվում էր հռչակավոր Գեղամիջո Սբ. Աստվածածնա վանքը, խորհրդային տարիներին գոյացել էր եւս մի փոքրիկ քրդաբնակ գյուղ՝ Վանք անունով: Սրա շատ փնեքի ու գոմերի պատերի մեջ եւս ագուցված են բարբարոսաբար կոտորված խաչքարեր, վանքի սրբատաշ երեսպատի քարեր եւ այլն: Վերջիններիս թվում մի խաչքարի բեկորին (83x30 սմ), որ ագուցված է մի փան լուսամտի ստորին մասում, փորագրված է.

ՋԽԲ (1493) ... (ԿԱՆԳՆԵ)ՅԻ ՋԽԱՉՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ՆՈԳՈՅ...

Մի սրբատաշ երեսպատի քարին (51x34x13 սմ)՝ 3 պարզ խաչեր են եւ, հավանորեն, նվիրավական արձանագրությունից մնացած մի քանի տառ.

(Ե)Ի ԱՅԼ Մ(ԻԱԲԱՆՔՍ)...

Ծար գյուղի մոտակայքում պահպանվել են եւս մի քանի այլ՝ Զագիկ, Բեգիրխանա, Շեխլի, Խոփուրի, Կույուղայասի, Զիվի (պարմական Զվար), Մամադասափի, Իսրիսու, Բաղրսաղ, Վերին, Ներքին եւ Միջին Շորոթան գյուղերը:

163. Ս. Կարադեյան, Թուրական դղրոց... հայկական խաչքարերից, «ՀՀ», 1995, 10 մարտի, N 49, էջ 2:

164. Այդ մասին տես նաեւ՝ Ս. Կարադեյան, Մի արձանագրության հետքերով, «Ազատամարտ» շաբաթաթերթ, 1994, N 44, էջ 14:

165. Գուցե՝ Շրագ. ինչոքեւ՝ Շրագիձորը Գեղաշենի մոտ աղավաղվելով արձանանվել է Չրաղիձոր (Չիրագիձոր):

158. Տես «Նոր-Ղար», նույն տեղում:

159. «Յուցակ Չնոզգրաց», հ. Ա. Երեւան, 1965, էջ 712:

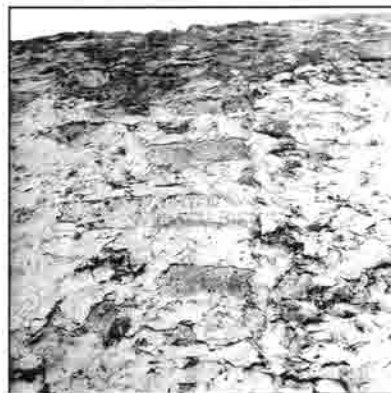
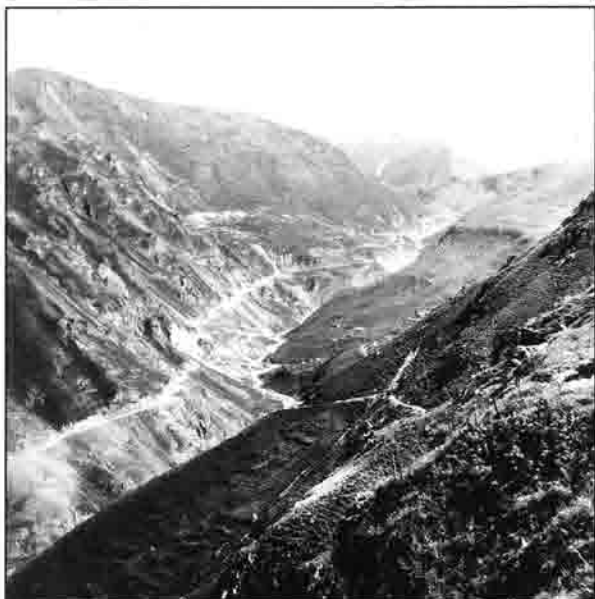
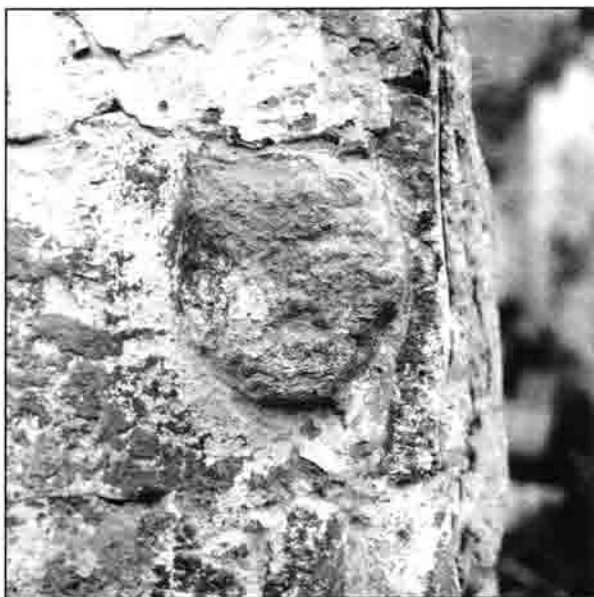
160. Լեւոն, նվ. աշխ., էջ 677: «Արցախ», էջ 409:

161. "Кавказский Календарь на 1910 г." Тифлис, 1909:

162. «Արքեպիսկոպոս խորհրդային հանրապետության» (աղբյուր՝ Զանգեզուր), հատ. IV, Բաբու, 1980, էջ 299:

Տեսարան Չրաղ գյուղից, 1950-ականներին կառուցված դորոցի շրջում: Արձանագիր եւ ֆանդակազարդ բեկորներ ագուցված 1950-ական թվականներին Չրաղ գյուղում կառուցված դորոցական շենքի մեջ (ի սկզբանե բեկորները տասկանելիս են եղել Գեհամիջո վանքին): Դորոցի մուտքի աջ ու ձախ կողմերում ագուցված առյուծի գլխաֆանդակներ (թվում է, որ դրանք Գեհամիջո վանքում էլ գտնվելիս են եղել մուտքի երկու կողմերում), խաչքար Չրաղ գյուղում, տեսարան Չրաղ-Իսփսու ճանապարհահատվածից (հեռվում Իսփսու առողջարանային ավանը), ֆանդակազարդ ու արձանագիր բեկորներ դորոցի տասերի մեջ

ԱՊԱՀԵՆ ԵՎ ԵԶՆԱՐԱԾԱՆՑ

Պարմական այս երկու գյուղերը առաջին անգամ հիշարարվում են 1214 թ. Դաղի վանքի շինարարական արձանագրության մեջ որպես վանքին հարկացված ու այդուհետ նրա սեփականությունը համարվող գյուղեր. «... եւ սահմանեցաք ժառանկութիւն եկեղեցոյս զիւս եւ ազարակս իւրեանց սահմանաքն՝ զԱպահէն եւ զԵզնարածանց...»:¹⁶⁶ Դարձյալ որպես վանքապարկան գյուղեր՝ Ապահենն ու Եզնարածանցը հիշարարվում են XIV դարի մի փաստաթղթում:¹⁶⁷ Ներագա դարերում, ի տարբերություն Եզնարածանցի, որի մասին աղբյուրներում այլևս որեւէ հիշարարության չենք հանդիպում, Ապահենը շարունակում է հիշարարվել տարբեր աղբյուրներում: Մասնավորապես, 1652 թ. այս գյուղի եկեղեցում գրիչ, ծաղկող եւ կազմող Մովսեսը ստեղծել է ձեռագիր «Շարակնոց», որի հիշարարականում որպես գրչության վայր կարդում ենք. «...ի յերկիրն Ծարայ, ի գեղոն որ կոչի Ապահէն»:¹⁶⁸ 1659 թ. մեկ այլ ձեռագրում կարդում ենք. «... Յոհաննէս

ԱՊԱՀԵՆ

իրիցուկս, որ եմ ի գեղջէն Ապահինու...»:¹⁶⁹ Ապահենը միեւնոյն անփոփոխ անվամբ հիշարարվում է նաեւ Դաղի վանքի 1763 թ. կազմված կալվածների հայտնի ցուցակում:¹⁷⁰ Ներագայում, հայությունից պարպվելուց հետո, Ապահենը մոռացության է մատնվել, այն աստիճան, որ նույնիսկ հարցական է դարձել նրա աշխարհագրական տեղադրության

վայրը: Մական, Դուրխու գետի վերին հոսանքի շրջանում գտնվող Բաշլիբեյ գյուղի անվան ստուգաբանությունը պարզություն է մտնում հարցի մեջ (տես՝ ներկա աշխատության «Վարչաքաղաքական կացությունը» բաժնում այդ գյուղանվան ստուգաբանությունը, էջ 13):

Ի դեպ, Բաշլիբեյ գյուղում հանգրվանած մոլլամամարտի ցեղից քրդերի թիվը 1908 թ. հասել էր 240 մարդու,¹⁷¹ իսկ 1976-ին արդեն թրքացած բնակչության թիվը 1065 շունչ էր:¹⁷²

Մի ուսումնասիրության¹⁷³ համաձայն Բաշլիբեյը (նախկինում՝ Բաշտուբեյ) նույնացվել է պարմական Տպելի հետ, որը որպես գավառանուն վկայված է XVII դարի սկզբի դեպքերի կապակցությամբ: Թվում է, թե գավառակի գլխավոր բնակավայր Ապահենը ուշ միջնադարում զուգահեռաբար հանդես է եկել նաեւ Տպել անվամբ՝ իր վրա տեղայնացնելով գավառանունը:

Ապահենը գտնվում է ծովի մակերեսային 1900 մ միջին բարձրության վրա եւ փռված է (հարկապես հին թաղամասը) Դուրխու գետի ձախ, հարավահայաց ձորալանջին: Նակառակ գյուղի պարմական հարուստ անցյալին՝ այստեղ հայկական հետքեր գրեթե չեն պահպանվել: Գյուղից 4,5 կմ հյուսիս-արևմուտք, մի նորոգված աղբյուրի պարի մեջ ագուցված է ակնհայտորեն որեւէ քանդված եկեղեցուց մնացած սրբարաշ երեսպարի անկյունաքար:

Ինչ վերաբերում է Եզնարածանց գյուղին, ապա Դաղի վանքի 1214 թ. արձանագրության հիշարարական ձեռակերպումից կարելի է ենթադրել, որ վերջինս Ապահենին հարեւան բնակավայրերից էր. համեմայն դեպս պետք է գրնվեր նրանից ոչ շար հեռու: Իրոք, Ապահենից 4 կմ հարավ-արեւելք, Դուրխու գետի աջ ջրառար վտակներից մեկի ձախ ափին, այնտեղ, ուր վերջանում են նոսր անտառներն ու սկսվում են ալպիական հարուստ արոտավայրերը, գտնվում է մի փոքրիկ գյուղ Չովդար անվամբ: Նամոզված ենք, որ հենց սա է պարմական Եզնարածանցը, որի անունը փյալ դեպքում պարզապես ենթարկվել է բառացի իմաստային թարգմանության (Եզնարածանց=եզներ արածացնելու տեղ կամ արածեցնող, չովդար=անանապահ):

Ապահենի ու Եզնարածանցի շրջակայքում պահպանվել են մի քանի գյուղեր, որոնց պարմական անվանումները, գոնե առայժմ մեզ հայտնի չեն: Դրանք են՝ Շահքյարամ, Ալիբալար, Ղարախան-չալի, Խալանլի (Դաղի վանքի կալվածացուցակում

166. «Դիվան...», էջ 199:

167. «Դիվան...», էջ 216:

168. «ԺԷ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», հ. Գ. Երևան, 1984, էջ 488-489 (այսուհետ՝ ԺԷԳ):

169. ԺԷԳ, էջ 865:

170. «Ջամբո», էջ 283:

171. "Кавказский Календарь на 1910 г.", Тифлис, 1909:

172. «Աղբյուրների խորհրդային հանրագիտարան» (աղբյուրներն), հատր II. Բաբու, 1978, էջ 53:

173. Հակոբյան Ա. Հ., Սիմոնյան Հ. Ե., Դաղիվանքի նորահայտ արձանագրությունը եւ Տղեյի տեղադրության հարցը. «ՊԲՀ», 1998, N 1-2, էջ 227-231:

Դավաջխուր), Թուրքիշավանդ, Ղալաֆալըղ, Ղալաբոյուն եւ Ղազիխանլի գյուղերը:

ԿՈՏՈՐ (ԿՈՂՈՒՐ) ԳՅՈՒՂ ԵՎ ԲԵՐԴ

Ծնունդով կողբեցի էր Դադի վանքի նվիրաբուներից մեկը՝ Նովհաննես երեցը: Այդ մասին է վկայում Դադի վանքի 1259 թվագրությամբ արձանագրությունը:¹⁷⁴ Ցայսօր պարսկական անունը պահպանած Կոդուր գյուղը (փոքր-ինչ աղավաղված հայերենի է Կոթուր կամ Ղոթուրլի անուններով) գտնվում է Դուրխուի աջակողմյան գլխավոր վրակներից մեկի ափին խոր ձորում, ծովի մակերևույթից 1780 մ բարձրության վրա:

Գյուղից 0,7 կմ դեպի հյուսիս-արեւելք, շրջապարի նկատմամբ առանձնացած, լեռան գագաթին (ծ. մ. 2149 մ) գտնվում է համանուն բերդը: Բերդասարի հարթ գագաթն արեւելյան ու հարավային կողմերից շրջապարված է գահավեժ ժայռերով, իսկ արեւմրյան կողմի ժայռերի տակ կան փոքրիկ բարայրներ:

Պարսպապարերի մնացորդների շարվածքային առանձնահատկությունները բնորոշ են միջնադարի ծաղկուն շրջանին (XII-XIII դդ.)

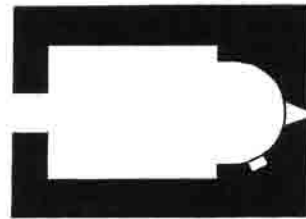
Ավելորդ չէ հիշարակել, որ միեւնույն անվամբ բերդ կար նաեւ Վասպուրականի Անձախաձոր գավառում:¹⁷⁵

ՄՈՍ ԵՎ ԿԱՐՄԻՐՎԱՆՔ

Մոսը գավառի հայաթափ այն գյուղերից է, որը ցայսօր հայրենի է իր պարսկական անունով (փոքր-ինչ աղավաղված կոչվում է Մոգըյանդ): Ապահենի նման Մոսն էլ հայրենի է որպես գրչօջախ: Այսպես 1653-54 թթ. գրիչ Մարտիրոս Խնձորեկցու եւ ծաղկող-կազմող Մովսես երեցի համարելով աշխատանքով ստեղծվել է մի ձեռագիր ավերարան (ստացող՝ Թադեոս Բախիշեցի):¹⁷⁶ Մոսը կրկին հիշվում է XVIII դարի կեսին Դադի վանքի կալվածացուցականում:¹⁷⁷

Մոսը գտնվում է Դուրխու գետի ձախակողմյան ջրառար վրակներից մեկի վերին հոսանքի շրջանում, ծովի մակերևույթից 1800 մ միջին բարձրության վրա, ալպիական մարգագետինների գոտում:

Գյուղի հարակազմային առանձնահատկությունները հարկապես խիտ կառուցապարտման ու ակնհայտորեն հնամենի փողոցների առկայությունը վկայում են, որ այն հին բնակավայր է՝ ձեւավորված միջնադարում: Երբեմնի բնիկներից, սակայն, ներկայում միայն 4-5 հողմնահար խաչքարեր են պահ-

Տեսարան Մոս գյուղից եւ Կարմիր վանքի հասակագիծը

պանվել՝ գեղեղված գյուղի հարավ-արեւմտյան կողմի անասնագոմերի հարակին եւ դռների առջեւ:

Մոսից հարավ-արեւմտյան ուղղությամբ 1 կմ հեռու, քրդական փոքրիկ գերեզմանոցում կանգուն է անմշակ քարով, բուրդաձեւ հարակազմով XIX դարի վերջին կառուցված մի քրդական տապանապուր (բյումբազ):

Մոսից 1,5 կմ արեւելք, համանուն վրակի աջ ափին, փոքրիկ բլրակի վրա պահպանվում են ինչպես կիսամշակ, այնպես էլ սրբարաշ քարով կառուցված մի բազիլիկ եկեղեցու պարերը: Արեւմրյան ճակարից բացված միակ մուրքի բարավորը, որն ընկած է եկեղեցուց քիչ ներքեւ, թեք լանջի վրա, անարձանագիր է: Այս կառույցի ոճական եւ կառուցողական առանձնահատկությունները բնորոշ են XII-XIII դարերին: Պարերի հասարությունը կազմում է 78-80 սմ, իսկ արտաքին չափերն են 6,90x4,83 մ:

1911 թ. ռուսական ռազմական գլխավոր շտաբի կազմած քարտեզում այս եկեղեցին նշված է Կարմիրվանք անվամբ (թուրքերեն՝ Ղզլվանք):¹⁷⁸

174. «Դիվան...», էջ 204:

175. Հ. Ս. Էփրիկյան, Բնագիտական քառաբան, Վենետիկ, 1900, էջ 213:

176. «Ցուցակ Ձեռագրաց», հատր Ա, Երևան, 1965, N3647:

177. «Ջամբո», նույն տեղում:

178. Изд. Воен. Топ. Отдела Генерального Штаба, 1911 г.

ԿԱՐՍԻՐ ՎԱՆՔ. *սեւրը՝ հյուսիսից, արեւմուտքից, հարավ-արեւմուտքից եւ խորանը՝ ներքուս*

ԽՆՁՈՐԵԿ ԵՎ ՄԵՐՉԱԿԱՅՔ

Գյուղի անվան առաջին հիշատակությանը հանդիպում ենք գրիչ Մարտիրոս Խնձորեկցու ձեռագիր ավերարանում (1653-54 թթ.):¹⁷⁹ Խնձորեկը մեկն է 1763 թ. դրությամբ Դադիի կալվածքի վանքապարկան գյուղերից:¹⁸⁰ Այն փռված է Դուրխու գետի աջ ափին՝ սրգավեր հովտում, եւ պարահական չէ, որ այնտեղ հաստատված խաշնարած ցեղերը գյուղանունը թարգմանաբար կոչել են՝ Ալմալու (Խնձորուր):

179. «Յուցակ Չնագրաց», հասր Ա, Երեւան, 1965, N3647:

180. «Չամբո», նույն տեղում: Տարիներ առաջ վաղուհասցի մի որսորդից լսել էինք, որ Ալմալու եւ Ղուշուվասի գյուղերի շրջանում՝ խիս անստի մեջ երկու տեղ, որահողանվել են եկեղեցիներ: Դրանք գտնվում էին խոյսով, մեր դեգերումները. սակայն, արդյունք չսկեցին:

Խնձորեկի շրջակայքում պահպանվել են հետերյալ գյուղերը. Ղուշուվասի, Օթախլար, Քիլսյալի, Ալչալի, Ջոմարդ, Ղարազյունեյ, Գյոզղի Բուլաղ, Նաջաֆալիլար եւ Լաչին:

Ջոմարդ գյուղից 1,5 կմ հյուսիս, համանուն լեռան գագաթին, ծովի մակերեսից 1876 մ բարձրության վրա պահպանվում են փոքրիկ ամրոցի ավերակները: Մտրորից հաշված բերդասարն ունի շուրջ 700 մ բացարձակ բարձրություն:

ՄՐՋՄԱՆ ԵՎ ՄԵՐՉԱԿԱՅՔ

Պարմական Մրջման գյուղը գրնվում է Տրպուի աջ վրակ Արագզրի ակունքի շրջանում, աղբյուրաշար եւ անտառապար վայրում, Դադի վանքից 9,5 կմ հարավ-արեւելք: Թեւեւ գյուղի փարածքում բազ-

ՄՐՋՄԱՆ. Տեսարան գյուղից, գյուղամերձ հիմնավեր եկեղեցի, խաչքար ագուցված բնակելի սան ողափ մեջ, խաչքար հիմնավեր եկեղեցու ավերակներում

մաթիվ են նրա՝ առնվազն XII-XIII դարերից շին լինելը վկայող պատմական հուշարձանները, այնուամենայնիվ գրավոր առաջին հիշատակությունը մեզ է հասել միայն 1729 թվից: XIX դարի վերջին Ջրաբերդի Մաղավուզ գյուղում պահվող ձեռագիր Մաշտոցի հիշատակարանից Մակար եպիսկոպոսը արտագրել է հետևյալը. «Եւ Մրջմանցի րէր Մէլիքսէթի որդի Մարկոսըս... թվն ՌՃՆԸ էր»:¹⁸¹

Ներկաքար ներկայիս Քարվաճառի շրջանի արեւելյան ծայրի գյուղերը՝ հանձինս Մրջմանի, շարունակում էին հայաբնակ մնալ նաեւ XVIII դարի 2-րդ քառորդի սկզբներին:

Թեւեւ XVIII դարի կեսին Սիմեոն կաթողիկոսի կազմած Դադի վանքի կալվածացուցակում Մրջմանը չի նշված, բայց 1905 թ. մեկ այլ վավերագրից իմանում ենք, որ այն (հիշված է Մարջումակ անվանաձեռով) նույնպես վանքապարկան էր:¹⁸²

Նայրնի է, որ 1906 թ. հայաթափ Մրջման-Մարջումակը ուներ 89 շունչ քուրդ բնակիչ, որոնք խորհրդային տարիներին իսպառ թրքացան:

Մինչեւ 1970-ական թթ. վերջերն այս գյուղում եւ նրանից 1 կմ արեւելք կանգուն էին մեկական թաղա-

կապ եկեղեցիներ, որոնցից վերջինի որմին 9 փողով փորագրված է եղել 1304 թ. շինարարական արձանագրություն:¹⁸³

Ինչպես եկեղեցիները, այնպես էլ գյուղամիջի հայոց գերեզմանատունն այժմ հիմնավեր են: Փոխարենը գյուղի շար րների ու գոմերի պատերի մեջ կարելի է հանդիպել խաչազարդ ու քանդակազարդ բարերի, բեկորների:

Մրջմանից 3 կմ հյուսիս, Աղոյայա գյուղատեղիի տարածքում դեռեւս պահպանվում են ավերված հայոց գերեզմանատան մնացորդները՝ մի քանի տեղահան ու կոտրատված խաչքարերով:

ԺԱՅՈՒԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐ ՄԵՎ ԵՎ ԶԱՆԽԱԼ ԼՃԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Չրաղ գյուղից հարավ, Մելիճ (Ղարագյուլ) եւ Զալիսա լճերի մերձակայքում, ծովի մակերեսային 3000 եւ ավելի մետր բարձրության վրա բավական ըն-

183. Տեղում՝ արձանագրության միակ ընդօրինակողն է եղել Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը (ՏԵՄ՝ նույն աշխ., էջ 99թ), որը հմնվալ է այցելել 1911 թ.: Արձանագրությունը անփոփոխ վերահրատարակել է Ս. Բախտադարյանը (ՏԵՄ՝ «Դիվան...», էջ 226): Արդեն երրորդ անգամ արձանագրության վերահրատարակումը անիմաստ ենք համարում:

181. «Արցախ», էջ 221:

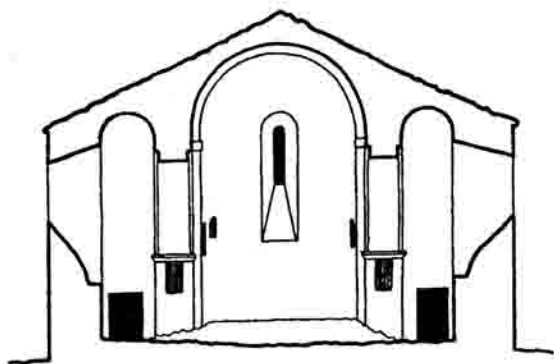
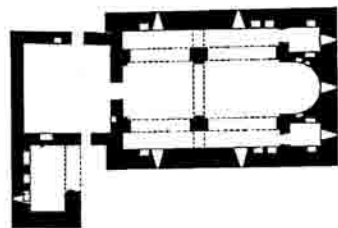
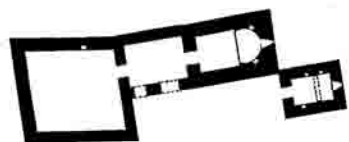
182. ՀՀ ՊՊԿԼ, ֆոնդ 56, ցուցակ 1, գործ 10403, քերթ 166:

դարձակ փարածություն զբաղեցնող բազալտե ժայռաբեկորներին պահպանվել են մ.թ.ա. IV-III հազարամյակներին վերաբերող մեծաքանակ ու բազմաբնույթ ժայռապարկերներ: Դրանք, կարծում ենք, հարել նման են Գեղամա, Վարդենիսի և Զանգեզուրի լեռներում հայտնաբերված ժայռապարկերներին, բայց, գտնվելով Ադրբեջանի կազմում՝ Քարվաճառի շրջանում, դուրս են մնացել հայ հետազոտողների տեսադաշտից: Սկսած 1976 թ-ից հնավայրերի ուսումնասիրությամբ զբաղվել է բաքվեցի հնագետ Գուդրաթ Իսմայիլովը, այնուհետ նաև՝ Նասիր Ռ-գանե: ¹⁸⁴

ՍՔ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ

XII-XVII դարերում կառուցապարված ու առնդհապ համալրված վանքը գտնվում է Տրսու գետի աջ ափին, այնպեղ, ուր Իրիցաջուրը Իգաձորի նեղ կիրճով հոսելուց հետո խառնվում է Տրսուին: Վանքի զբաղեցրած փարածքն անմիջապես աջ գետափին փարածված մի հարթակ է՝ շրջապարված խիստ զառիթափ անտառածածկ լեռներով:

Դեռևս 1982 թ. ամեն հայկականը աղվանական ներկայացնելու տենդով փառապող ադրբեջանցի «գիտնականներից» մեկը՝ Թ. Ա. Աբդուլլաևը հանդես էր եկել իր մի գեկուցմամբ, ուր վանական համալիրը բնականաբար առանց որեւէ փաստարկի միտումնավոր կերպով հայտարարել էր աղվանական: ¹⁸⁵ 1987-ին տեղում կապարված մեր ուսումնասիրությունները հրապարակվեցին 1989-ին: ¹⁸⁶ Ներկայացվեցին հնավայրում հայտնաբերված բոլոր 13 վիմագրերը՝ իրենց գրչականությունով հանդերձ: Տարիներ անցան: Հասկանալի պարզառությունով մինչև 1993 թ. ապրիլ ամիսը շրջանի փարածք է, մասնավորապես, Սք. Աստվածածնա վանք այցելելու հնարավորություն այլևս չկար, իսկ այն, ինչ տեսանք շրջանի ազգապագրումից հետո՝ 1993-ի հունիսին, դժվար է բառերով նկարագրել: Փաստորեն վանքի հայկականությունը անվիճելիորեն ապացուցող մեր պարասխան հոդվածից գազազած ադրբեջանցի «գիտնականները», այլևս անհույս համարելով աղվանականացնելու ճանապարհով վանքին փիրանալը, գազանաբար հարձակվել էին վանքի բազմաթիվ շինությունների վրա և ջարդոտել ու փոշիացրել գրեթե բոլոր վիմագրերը, որոնք ընդամենը 5-6 փարի առաջ

ՍՔ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ. համալիրի հասկագիծը և XVII դարում կառուցված եկեղեցու կտրվածքը դեղի արեւել

պահպանվում էին եկեղեցիների որմերին, սվաղի շերտի ու երեսապարի քարերի, ինչպես նաև խաչքարերի վրա: Այդպիսով ոչնչացվել են պատմական մեծարժեք մի քանի արձանագրություններ, որոնց թվում շինարարական, նորոգչական ու նվիրարկական բովանդակություն և պատմական առանձնակի կարեւորություն ունեցող վիմագրեր: ¹⁸⁷

Հուշարձանախմբի ամենավաղ կառուցված հարվածը արեւելք-արեւմուտք ուղղությամբ ձգված իրար կից մի քանի շինություններ են: Դրանցից 2-ը բավականին փոքր չափերի եկեղեցիներ են (4,50x3,60մ և 6,60x4,70 մ արտաքին չափերով), 1-ը սյունասրահ է (5,0x4,80 մ), իսկ վերջինը նախորդին կից գավիթ է:

Բացառությամբ վերջինի, առաջին երեք կառույցները, թեկուզ բայցայված, դեռևս կանգուն են: Անխախտ բոլոր շենքերը կառուցված են անմշակ քարով, կրաշաղախով, ներքուստ սվաղված են:

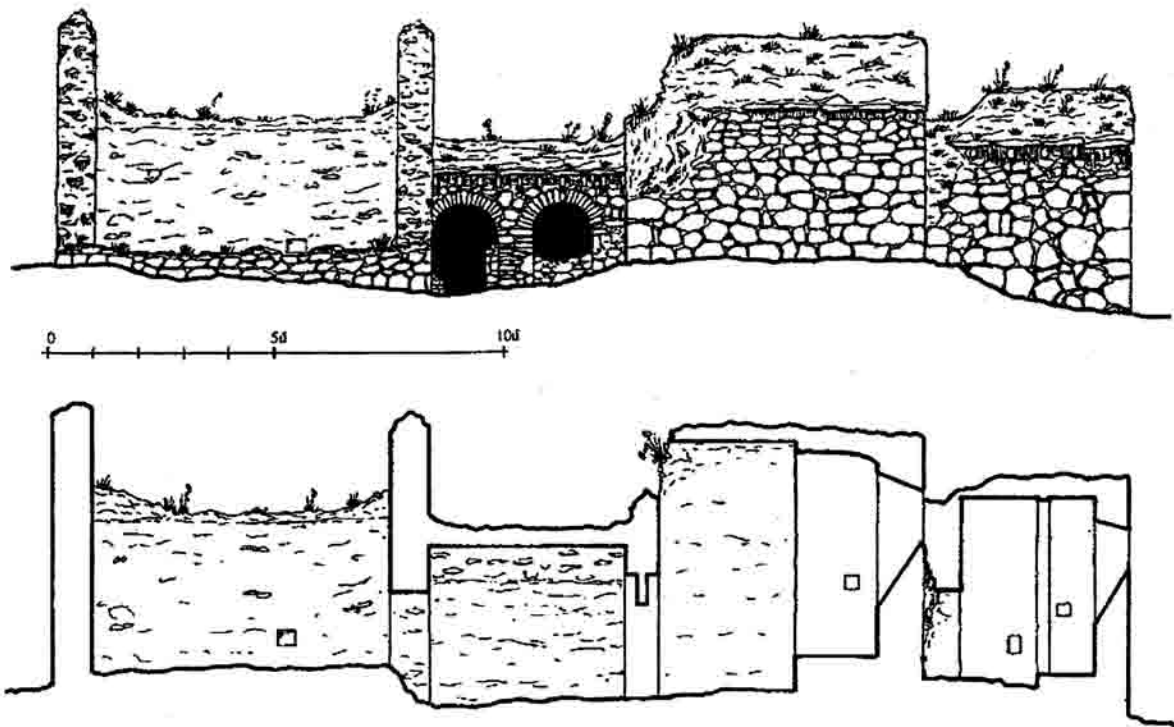
187. Վանական համալիրի արածում հայտնաբերված վիմագրերից 5-ը թվագրված են 1174, 1175, 1178, 1195, 1248, 1261 թթ.:

184. Նասիր Ռ-գանե, Ժայռերն են խոսում (ադրբեջաներեն), Բաքու, 1985, էջ 43-45:

185. Т. А. Абдуллаев, Албанский монастырь у слияния рек Буланлыг-су, Тертерчай (Тезисы докладов республиканской научной конференции-Проблемы развития архитектуры и градостроения в Азербайджанской ССР), Баку, 1982:

186. В. А. Арутюнян, С. Г. Карапетян, Н. М. Саркисян, Монастырский комплекс Сурб Аствацацин в гаваре Цар, «ԼՀԳ», 1989, N 7, էջ 82-92 (ենս տայն գրի «Ուսումնասիրություններ մինչև Քարվաճառի ազգապագրումը» բաժինը):

ՍՔ. ՍՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆԷ. հին հուշարձանախմբի (XII դ.) հարավային ճակատը եւ կտրվածը դեղի հյուսիս

Նուշարձանախմբի հնագույն եկեղեցին կառուցվել է 1174 թ.: Այդ մասին պատմում է նրա արեւմտյան պարիս (արտաքուստ), սվաղի շերտի վրա 6 տողով փորագրված արձանագրությունը.

ՈՒԳ(1174) ԹՈՒ(ԻՆ) | ԵՍ ԹԱԳՈՒՆՏԻՍ ԴՈՒՍ(ՏՐ) | (Կ)ԻԻՐԻԿԵԻ ԹԱԳՈՒՈՐԻ | (ՇԻՆԵ)ՅԻ ԶԵԿԵՂԵՅԻՍ ՎԱՄՆ ԻՄ Ե(Ի) | (Ի)Մ ՇՆՈՂԱՅՆ ՅԱՂԱԲՈՍ | ՅԻՇԵՅԷՔ:

Շինարարական 2-րդ արձանագրությունը, որը տեղահան ու բեկորված վիճակում է, ըստ ամենայնի պարկանելիս է եղել հիշյալ եկեղեցու հարավ-արեւելյան կողմի 2-րդ ավելի փոքր եկեղեցուն. այն ավելի մաքուր նմանություն է բնորոշ չափեր ունի: Արձանագրությունը փորագրված է եղել 5 տողով: Դրանից ընթերցվում է հետևյալը.

Ի Թ(ՎԻՆ) Ն(ԱՅՈՑ) ՈՒԷ(1178) ԵՍ ՄԱՄԱ ԹԱԳՈՒԻ ԴՈՒՍՏՐ ԿԻՐԻ(ԿԵԻ) (ՇԻՆԵ)ՅԻ | ԶԵԿԵՂԵՅԻՍ ԵԻ ... Ս, | ՈՐՔ ԸՆԹԵՆՆ(ՈՅՔ) (ՅԻ)Շ(ԵՅԷՔ Ի ԲՐԻՍՏՈՍ):

Հիշյալ երկու եկեղեցիներից մեկի նորոգման մասին է պատմում մի բեկորի վրա պահպանված հետևյալ արձանագրությունը (քարն անհայտացվել է 1989-1992 թթ.. ընթացքում).

ԵՍ ՄԱՄԱՅ | ԹԱԳՈՒՆԻ ՆՈՐՈԳԵ(ՅԻ) (ԶԵԿ)ԵՂԵՅԻՍ ԽԱՆՏԵԱ(L) (ՆԱՍՏ)ԱՍ ՇԻՆԻԱԾՈՎ | (Ի) ՆԵՂ ԵԻ ՅԻ...

Մինչև 1989 թ. արեւելյան փոքր եկեղեցու առջև, մուտքի հարեանությամբ, կողք-կողքի, իրենց նախնական տեղում (երեսով դեպի արեւմուտք) պահ-

պանվում էին երկու գեղաքանդակ ու արձանագիր խաչքարեր: Ցավոք, 1993 թ. դրանց հետքն իսկ չկար: Վերջիններիս արձանագիրը հետևյալն էր.

ԵՍ ԳՈՐԱՆԴՈՒՍԻՍ ԴԱՅԷԿ ԹԱԳՈՒՆՈՅՍ | ԿԱՆԳՆԵ|ԱՅԻ ԶՍՈՒՐԲ ՆՇԱՍՍ ՎՊՈՑ ԻՄՈՑ ՅԻՇԱՍԱԿ, ՈՐՔ ԸՆԹԵՆՆԱՅԷ ՅԱՂԱԲՈՍ ՅԻՇԷՔ, ԹԻՐՆ ՈՂԷ(1248):

Մյուսի վրա.

Թ(ՎԻՆ) ՈՒԴ(1195) | ԵՍ ՍԱՓԻ ՈՐԴԻ ԹԻՐՔԻ ՅԱՂԱԲԻՍ ՏՈՒՐՆ ՇԱՌԱ ԹԱԳ(ՈՒ)Ն(Ո)ԻՆ: | ՅԱՂԱԲՈՍ ԻՇԵՅԷՔ:

Պատմական մեծարժեք եւս մի քանի արձանագրություններ, որոնք նույնպես ոչնչացվել են 1989-92 թթ. ընթացքում, ունեին նվիրարվական բովանդակություն: Դրանք էին.

ԵՍ ՇԱՏԲԱՐԻ :Դ:(4) ՆԱՄԱԴԻԿԻ ՆՈՂ Ի ՆԱԲԱՐ ԵՏՈ(Ի) Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾԻՆՍ, ՏՈՒ(ԻՆ) Ի ՏԱՐՈՒՄ(Ն)...

:Զ:(6) ԱԻ ԺԱՄ | (Ի)ՆԶ ԿԱՐԳԵՅԻ(Ն)|, (Ո)Վ ՈՐ ԽԱՓ(Ա)ՆԷ ԻՄ ՄԵՂ(Ա)ՅՍ ՏԷՐ Է:

ԿԱՄԱԲՆ Ա(ՍՏՈՒՈՆ)Յ ԵՍ ՏԻՐԱԲԱԳ ՔԱՆ(ԱՆԱՅ) | ԳՆԵՅԻ ԶԻԳԱՉՈՐԻՆ ՆԵՐՔԻ ԲԱԺԻՆ ԵԻ ԵՏՈՒ Ի Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)-ԾԱԾԻՍ, | ՏԷՐ ԳՐ(ԻԳ)ՈՐ:

Նուշարձանախմբի տարածքում ցրված, կոտորված ու տեղահան մի քանի խաչքարեր եւս արձանագիր էին: Ահա դրանց արձանագրությունները.

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՍԱՐԳՍԻ(Ն):

Թ(ՎԻՆ) | ՈՒԴ(1174) | (Է)Ր | ԶՎԱՐԱՄ

ՍՐ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ. տարածում հայտնաբերված արձանագրությունների գրչանկաներ

ՅԱՂԱԹԱԹՍ ՅԻՇԵՅԷԷ:

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ս ՈՂՈՐ(Մ)Ի ԳՐ(Ի)ԳՈՐԻՆ, |
ԱԿՈՔԱ ՈՐԴԱՅ:

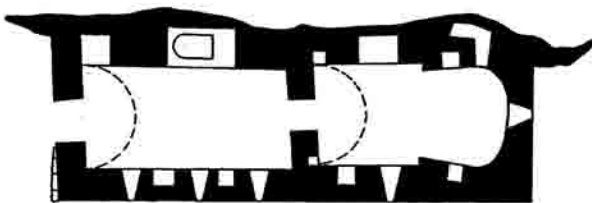
ԹՈՒ(ԻՆ) ԶԺ(1261) | Ա(ՍՏՈՒԱ)Ս ՈՂՈՐՄԻ |
ԹՈՍԱ ԶԱՎԱՆԱ(ՅԻՆ) | ...

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ս ՈՂՈՐՄԻ ՎԱՐԴԱՆԱ, ՈՐ |
ԶԱՎ(Չ)Ս ԿԱՆ(ԳՆԵՑ):

Սր. Աստվածածին վանքի հին եկեղեցիներից ու նրանց կից կառույցներից 12-13 մ հարավ կանգուն են հաճախորդի ավելի ուշ ժամանակների կառույցները: Սրանց մեջ կենտրոնական տեղ է զբաղեցնում եռա-

փոքր գավիթ-սրահի (8,40x7,40 մ) եւ օժանդակ մեկ այլ սենյակի ավերակները: Բոլոր այս շինությունների որմերին արձանագրեր չեն պահպանվել, բայց ըստ կառուցողական եւ հորինվածքային առանձնահատկությունների՝ որոշակիորեն կարելի է թվագրել XVII դարով: Հուշարձանախմբի հարավ-արեւմտյան հարվածում պահպանվում է XII-XIII դարերի շինություն մի մասը, իսկ հարավային եզրով ձգվում են միաբանության շինությունների ավերակները:

Սր. Աստվածածին վանքից մոտ 400 մ հյուսիս-արեւմուտք, Տրսուի հակառակ ափի եզրով վեր խո-

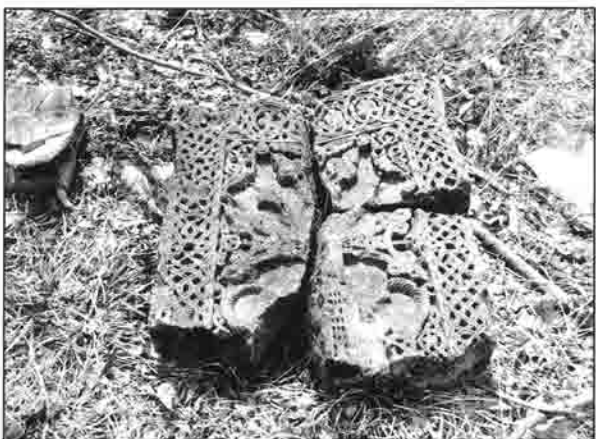

Սր. Աստվածածին վանքի հանդեպ, Տրսուի ծախ կողմում գտնվող անանուն վանքի հասակագիծը

նավ թաղածածկ եկեղեցին (17,0x11,60 մ), որի երկթեք ծածկի տակ առնված տանիքը ներքուստ պահում են մեկ զույգ հասարակելույս սյուները: Ի տարբերություն հուշարձանախմբի հին եկեղեցիների՝ սա խորանի երկու կողմերում ունի մեկական ավանդապներ, իսկ հյուսիսային պարի մեջ պահպանվում է մկրտարանի ավազանը: Արեւմուտքից եկեղեցուն կից են

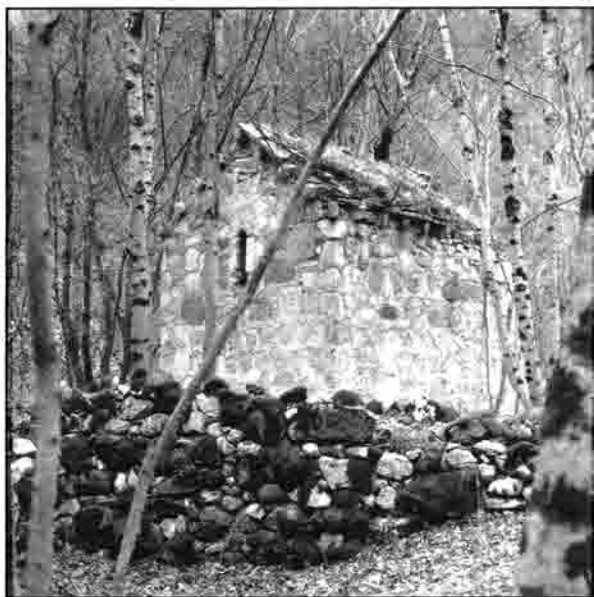

Սր. Աստվածածին վանքի հանդեպ, Տրսուի ծախ կողմում գտնվող անանուն վանքի տեսքը հարավ-արեւմուտքից

ՍՐ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ. հին հուշարձանախմբի տեղը
 հարավ-արևելքից: Սրահի տեղը հարավից: 3-ին զավթի
 (XII դ.) տեղը արևմուտքից: Եկեղեցու (XII դ.) տեղը
 հարավ-արևմուտքից: Խաչքար վանքի ավերված
 գերեզմանատանը: 1989-92 թթ. ընթացքում ոչնչացված
 խաչքարեր (նկ. 1987 թ.)

ՍՔ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ. Մասուն (XII դ.) համալիրի
հարավ-արևմտյան կողմում (սեւից հյուսիս-արեւմուտքից եւ
հյուսիս-արեւելից): Վանքի նոր եկեղեցին, սեւից
հարավ-արեւելից եւ արեւմուտքից: Հին եկեղեցու (1174 թ.)
խորանը: Նոր եկեղեցու ներքին սեւից դեղի արեւելի

յացող ժայռերին կից՝ պահպանվում է արեւմուտքից կից գավթով եւս մեկ թաղածածկ եկեղեցի (ընդհանուր չափերն են 14,30x5,0 մ): Այսպէղ արձանագրություններ չեն պահպանվել, բայց հուշարձանը անվրէպ, XII-XIII դարերի գործ է:

ԱՂԱՔԱՆ

Թրքաբնակ Աղդաբանը հարեւան Չայդովուշան գյուղի հետ միասին գոյացել է XIX դարի վերջին: Խորհրդային փարիներին Մարտակերտի շրջանի մեջ գտնվող նշված երկու գյուղերը որպէս մեկուսափարածք (անկլավ) միացվեցին Քարվաճառի շրջանին:

Դեռեւս 1894 թ. Աղդաբան գյուղի մերձակայքն ուսումնասիրած Խաչիկ վարդապետ Դադյանը նկարագրել է երկու փարքեր փեղերում գտնված խաչքարեր: Իրենց ուշագրավ վիմագրերի շնորհիվ, պատմական մեծ արժեք ներկայացնող այդ խաչքարերն ունեն, անշուշտ, նաեւ գեղարվեստական արժեք: Խաչիկ վարդապետ Դադյանը վկայում է. «Քարամու թրքաբնակ գիւղի եւ քիւմբազի մօտով Աղաք, Ղարակեօզու Ղշլաղի մօտով Կարաքին գետ կամ Աղդաբանի ջուրը անցայ: Այլի վրայի խաչքարի գիրը. ՈԾԲ(1203) ԷԼ ԹՈՒԼԱԿԱՆՆ ԵՍ ԳԵՐԳԱ | ՆԱՍԱՆ ՈՐԴԻԹ ՆԱ ԵԼԱԲՈՎԻՆ | ԿԱՆԳՆԵՅԱՔ | ԶԽԱԶՍ ՄԵՐ | ԱՂԱՔԱՆ ԱՂԱՔԱՆԱ, | ՅԱՂԱԹՍ ՅԻՇԵՅԷՔ (նկարագիր խաչի՝ ձիատր-նիզակատր եւ թրատր, գլխին խույր՝ թասակածն): Հիւսէյիսէկ Թեմուրխանբէկի Աղդաբանի բլուրի խաչի գիրը (կտրված երեսի վերայ քցած, գիրը ծածկած). ...ԸՆ ՇԱՆԻ Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ԵՏՈՒՆ ... ԱՆՈՒԹ ԳԱԲԱՌԻՍ Ի ԶԵՌՍ ԻՄ ԶԽԱԶՆՈՅՍ, ԳԵՂԱՔՈՆՈՅ ԵՒ ԱԳՆԱ-ԿԱՆՈՒԹ(ԵԱՍ)Բ ԱՅԼ ԵՒ ԱՂԱԹԻԹԷ | ԱՄԵՆԱՅՆ ՍՐԲՈՅ ՄԱՆԱԴԱՆԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ԾՆՈՂԻՆ ԻՄՈ | Ա(ՍՏՈՒԿ)ԾԱՍԷՐ ԵՒ ՍԱԴԱՎԱԼ ԴՈՓԻՆԻՆ ԵՂԵԻ Ի ՆՈՐԲ ԺԱՄԱՆԱԿԻՍ ԱՅԺՄ ԶԱԲԱՅԱՆ ԶԱՐՔՆ ԱՐԵԻԵԼԷԻՅ ԼԱԲՍԻ | ԶՏՓԻՍ ԵՒ ԱՄԵՆ ... ԿԱՆԳՆԵՅ ԶԽԱԶՍ | ՏԵՐՈՒՆԱԿԱՆ ՏԱՄՐԱԿԱԴԻՍ ՅԻՇԱՅԱԿ ՆԱԲԻՍ ՆԱՍԱՆԱ, ԲԱՐԵԽԱԲՍ ԱՆՁԱՆՅ ԻՄ ԵՒ ՆՈԳՈՅ ՆՈՐԱՅ ԱՌ-Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս, ԱՐԴ Ա...»: 188

ԳԱԳԻ ՎԱՆՔ

XIX դարի կեսերից սկսած Դադի վանքն իր վրա է բեռնել մի շարք հեղափոխությունների ուղղությունը: Առաջին ուսումնասիրողները (Նովի. Շահխաթունյան, Ս. Զալալյան) զբաղվել են հնավայրում պահպանված վիմագրերի վերծանումներով: Ավելի

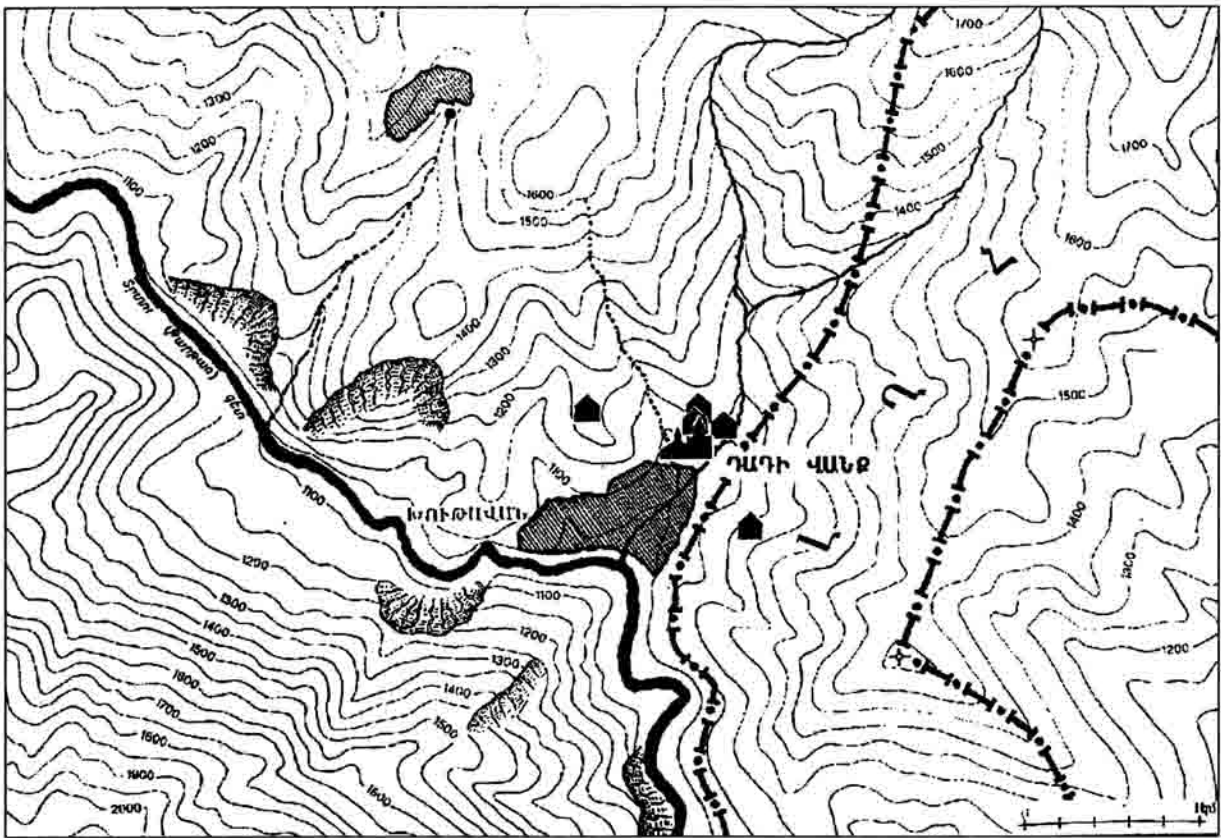
ուշ՝ քննության առարկա են դարձել նաեւ վանքի պատմության ու ճարտարապետության ոլորտներին առնչվող հարցեր (Մ. Եպիս. Բարխուդարյան, Մ. արքեպիս. Տեր-Մովսիսյան): Խորհրդային փարիներին վիմագրերի հեղափոխությունները նորովի ի մի է բերել Ս. Բարխուդարյանը, առաջին չափագրումներն է իրականացրել ճարտ. Մ. Նասրաթյանը, որոշ սկզբնաղբյուրների հեղափոխմամբ վանքի պատմությունն են շարադրել Բ. Ուլուբաբյանն ու Շ. Մկրտչյանը, իսկ պահպանված որմնանկարներն ուսումնասիրել է Լ. Դուռնով: 1980-ականներին այդ ասպարեզում իրենց «ներդրումն» են արել նաեւ աղբյուրների «գիտնականները» (Ռ. Գեյուշե, Դ. Ախունդով):

Նամակոդմանի հեղափոխական աշխատանքների նոր փուլն սկսվեց 1993 թվականից, սկսած այն պահից, երբ ազատագրվեց Քարվաճառի շրջանն ու մասնավորապէս Դադի վանքի փարածքը (1993 թ., մարտի 31): Նամակոդման երկու փարվա ուսումնասիրություններից պարզ դարձավ, որ ցայսօր կապարված աշխատանքների բոլոր 3 կարեւոր բնագավառներն էլ (արձանագրությունների վերծանում, պատմագրություն, ճարտարապետական քննություն) առանձին առումներով թերի են: Մասնավորապէս վիմագրերի վերծանությամբ զբաղվողների փեսադաշտից վրիպել են շատ արձանագրություններ, վերծանությունների մեջ փեղ են գտել բազմաթիվ սխալներ, անվերծանելի են համարվել ու շրջանցվել են փարքեր վիմագրեր կամ դրանց առանձին հատվածներ եւ այլն: Վանքի պատմությունը շարադրողների աշխատություններում նույնպէս առկա են մի շարք սկզբնաղբյուրների (մասնավորապէս՝ արխիվային վավերագրերի եւ նախախորհրդային պարբերական մամուլի նյութերի) անտեսման փաստեր:

Ինչ վերաբերում է ճարտարապետության բնագավառին, ապա Մ. Նասրաթյանի, Ռ. Գեյուշեի եւ Դ. Ախունդովի հեղինակած սխեմայիկ չափագրություններից զատ (հատկապէս, գլխավոր հուշարձանախմբի հարավային ճակատը եւ գմբեթավոր 2-րդ եկեղեցու արեւմտյան ճակատը), այդ ուղղությամբ այլեւս ոչինչ չի ձեռնարկվել:

Ներկա աշխատության մեջ փորձ ենք արել մեզ հայրենի լրացուցիչ աղբյուրագիտական փյուլների հիման վրա փաղ Դադի վանքի՝ ըստ կարելիության ամբողջական, պատմա-ճարտարապետական նկարագիրը եւ վիմագրերը:

Տեղագրություն: Դադի վանքը գտնվում է Արցախի Վերին Խաչեն կամ Ծար գավառի (այժմ՝ Քարվաճառի շրջան) արեւելյան մասում, Տըրփու (Թարթառ) գետի ձախ ափից 0,5 կմ հյուսիս, ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի սահմանին խիստ մոտ՝

ԴԱՂԻ ՎԱՆՔ. օրջակա մասշտաբների դիրքն ու տեղադրությունը Տրսու (Թարթառ) գետի հովտում

հագիվ 200 մ հեռավորության վրա, անտառածածկ լեռան հարավահայաց փեշին: Վայրը ծովի մակերևույթից բարձր է 1100 մ, Տրսուի ափից՝ 75: Գետի եւ վանքի միջեւ՝ Տրսուի փոքրիկ վտակի հովտում, փրշված են պարամական խութ կամ խութավան գյուղի ավերակները. խորհրդային տարիներին այն բնակեցվել էր քրդերով եւ հայրնի էր Քյուսուկու կամ ուղղակի Վանք անուններով:

Դաղի վանքի հիմնական հուշարձանախմբից զար, ոչ շար հեռու, շրջակա բլուրների վրա գոյություն ունեն մի քանի մատուռներ եւս: Մասնավորապես, վանքից 300 մ արեւմուտք, մի ժայռու բլրի գագաթին կանգնած մատուռը բարձր է 155 մետրով (ծովի մակերևույթից՝ 1255 մ), իսկ վանքից նույնքան հեռավորությամբ դեպի հարավ-արեւելք, հորվանդանաձեւ ձգված անտառածածկ լեռնաճյուղի ծայրում գտնվող մատուռը հիմնական հուշարձանախմբից բարձր է 30 մետրով: Ինչ վերաբերում է զբոսավոր կառույցներից հյուսիս եւ հյուսիս-արեւելք գտնվող մատուռներին, ապա դրանք բարձր են միայն 5-10 մ: Այն բլրավանդ, որի վրա տարածված են վանական համալիրի կառույցները, արեւելյան եւ արեւմտյան կողմերից եզրափակված են փոքրիկ ձորակներով: Քիչ ներքեւ իրար միանալով՝ դրանք ավելի են ընդգծում համալիրի զբաղեցրած տարածքի ամփիթափությունը: Ժամանակի

ընթացքում այդ հարթակը ծայրեծայր զբաղեցվել է, ինչպես՝ պաշտամունքային, այնպես էլ աշխարհիկ նշանակության զանազան կառույցներով:

Պատմություն: Մարտենագրական աղբյուրները վկայում են, որ Դաղի վանքը հիմնադրվել է դեռեւս առաջին դարում քրիստոնեական բարոզություն ծավալելու համար նահապարակված Դաղիի գերեզմանի տեղում.¹⁸⁹ «Թաղեւս, մի յեթանասնիցն, որ գնաց հրամանաւ Թաղեի ի մեծն Հայք եւ ի կողմանս հիւսիսոյ եւ լուեալ զմահն Աբգարու, դարձաւ եւ եմուր ի Փոքր Միւսիք եւ կրօնաւորեալ անդէն ծածկաբար վախճանեցաւ եւ տեղին շինեցաւ վանք եւ յանուն նորա կոչեցաւ»:¹⁹⁰ Այս պարճառով է, որ աղբյուրներում վանքը հաճախ Առաքելոց է կոչվում, իսկ Միսիթար Գռը ուղղակի կոչում է «Առա-

189. Արդյո՞ք այս եւ Միջագետքում արագված Դաղը նույն անձնավորությունն է եղել, դժվար է ղոնդել: Համեմայն դեղս, ըստ Սիրուքի Կարնեցու, Բաղդադ քաղաքն էլ իր անունն առել է Դաղ անձնանունից. «Այս հռչակավոր քաղաքը տեղափոխված է Տիգրիսի արեւելյան ափին, կառուցվել է մեր թվարկության 762 թվականին՝ Աբուլքաֆար Ալմանսուր խալիֆի կողմից, այնուհետ մի վայրում, ուրեղ աղբյուրն է եղել ենթադրյալ մի սուրբ անձնավորություն՝ Դաղ անունով, որից եւ առաջացել է «Այգեսան Դաղի» կամ «Բաղդադ» հասուկ անունը» (Սերուքի Կարնեցի, Ուղեգրություն Բաղդադից Էջմիածին, Երեւան, 1968, էջ 45):

190. Ժամանակագրութիւն տեառն Միխայէլի Ասուրոց դասիրարի, Յերուսաղէմ, 1871, էջ 33: Տես նաեւ՝ Ղ. Ալիբան, Արցախ, Երեւան, 1993, էջ 52:

քելադիր»¹⁹¹ Թերեւս ներկա վանքի տեղում նա-
հապաքան քարոզչի գերեզմանի վրա արդեն I դարում
կառուցվել է մի մատուռ (ըստ երեւոյթի՝ փայտա-
շեն), որի տեղում քրիստոնեւոյթյան ընդունումից
հետո, հավանաբար հենց IV դարում, կառուցվել է
վանքի առաջին ու հնագույն եկեղեցին:

Մարենագրական աղբյուրներում առաջին ան-
գամ Դադի վանք անվան մի թռուցիկ հիշատակությա-
նը հանդիպում ենք միայն IX դարի սկզբին, Ներսես
Փիլիպյանի կողմից Աղվանից գահերեց պայազավնե-
րի սպանության տեղի նկարագրության կապակցու-
թյամբ. «...ի Խորաձորն, որ կոչի Դադոյի վանք»¹⁹²

1145-46 թթ. պարսից Չուլի զորապետը, որը
1142-ին նվաճել էր Գանձակ քաղաքը, ի թիվս Խա-
չենի իշխանության փարաձքում գտնվող շատ բեր-
դերի ու վանքերի ավերեց նաեւ Դադի վանքը.
Պարմագրի վկայությամբ նա «...այրեաց եւ զառա-
քելադիր ուխտ սրբութեանն, որ կոչի Դադոյի
վանք»¹⁹³ Սակայն, նույն դարի 70-ական թվական-
ներից, ինչպես վկայում են տեղում պահպանված
վիմագրերը, վանքում սկսվում են նորոգվել հին եւ
կառուցվել նոր պաշտամունքային ու աշխարհիկ
բնութի շէնքեր: Դադի վանքը շարունակում է հան-
դես գալ իբրեւ առաջնորդանիստ (եպիսկոպոսա-
նիստ) կենտրոն: Դադի վանքի առաջնորդներից
հայրենի են, օրինակ՝ Վախրանցի որդի Տեր Գրիգոր-
իսը (հիշ. 1182, 1190 թթ.), Վասակ նահապարհի
որդի Տեր Գրիգորիսը (հիշ. 1224, 1233, 1241, 1253
թթ.), Նասանի որդի Տեր Աթանասը (հիշ. 1263,
1265, 1283, 1291 թթ.), Տեր Սարգիսը (հիշ. 1309,
1312, 1340 թթ.),¹⁹⁴ Զաքարիա արքեպիսկոպոսը
(հիշ. 1402, 1411 թթ.),¹⁹⁵ Տեր Գրիգորիսը (հիշ.
1558 թ.),¹⁹⁶ «մեծ եւ երանաշնորհ վարդապետ»
Նովհաննեսը (հիշ. 1583 թ.) որ էր. «ի յերկրէն Ծա-
րայ, Փոքր Սիւնիս կոչեցելոյ, ի վանիցն Դադիու
սուրբ Յառաքելոյն...»,¹⁹⁷ արքեպիսկոպոս Սրբե-
փանոսը (հիշ. 1652, 1653 թթ.),¹⁹⁸ Տեր Պետրոսը.
«Պետրոս վարդապետ առաջնորդ Խօթավանից...»

(հիշ. 1721թ.)¹⁹⁹ եւ այլն:

Հիշատակման է արժանի, որ 1684-ին այստեղ՝ «ի
սուրբ եւ ի գերանոցակ Դադի վանս» գրիչ Վառվառեի
եւ ծաղկող Տեր Բարսեղի ջանքերով, (ստացող՝ Պետ-
րոս վարդապետ) ստեղծվել է «Գրիգոր Տաթեւացի,
Քարոզգիրք» ձեռագիրը:²⁰⁰

Ներագա հայրուրանյակների ընթացքում Դադի
վանքը շարունակաբար փրկապետել է ընդարձակ
կալվածների: Նրա գոյության, եթե կարելի է այսպես
ասել, ամենադժնդակ ժամանակաշրջանում անգամ
կալվածների սահմանները խիստ ընդարձակ էին եւ
ընդգրկում էին ներկայիս Քարվաճառի, Վարդենիսի
շրջանների մեծագույն մասերը եւ Մարտակերտի շրջ-
անի արեւմտյան հատվածը (միջնադարում դրանք
ավելի ընդարձակ էին, արեւմուտքում հասնում էին
մինչեւ ներկայիս Երանոս գյուղը, իսկ արեւելքում
մինչեւ Ականա գյուղը):²⁰¹

Նայրնի է, որ XVIII դարի վերջին եւ XIX դարի
սկզբին վանքը միառժամանակ թափուր էր. այստեղ
չկային ոչ միայն միաբանության կրոնավորները,
այլեւ անգամ որեւէ աշխարհական սպասավոր:²⁰²
1760-ականներից մեծ մասամբ արդեն հայաթափ
թեմական կալվածքին նոր դժբախտություններ բա-
ժին հասան:²⁰³ Նույն դարի վերջին նախ Աղա Մահ-
մար խանի արշավանքի (1795 եւ 1797 թթ.), ապա՝
սոսկալի ժանդարմի ու սովի (1798 թ.) հետեւան-
քով վանքապարկան գյուղերը համարյա ամբողջո-
վին ամայացան: Շուշիում հասարակած Իբրահիմ
խանի հրավերով ու հովանավորությամբ 1760-ա-
կաններից սկսած վանքապարկան հողերի վրա
բնակություն հաստատեցին Երեւանի խանության
փարաձքից դուրս ելած քուլան ցեղի քրդերը:²⁰⁴ Մի
քանի փաստանյակների ընթացքում կալվածքի սահ-
մաններ թափանցեցին նաեւ այլ քրդական ցեղեր,²⁰⁵
ինչպես նաեւ այրումներ (վերջիններս ծագումով
նախ հունադավանություն, ապա՝ մահմեդականու-
թյուն ընդունած հայեր էին):²⁰⁶

1813 թ., երբ Գյուլիստանի դաշնագրով Ղարա-

191. Ղ. Ալիբեկ, Հայադասում, Վենեսիկ, 1901, էջ 386:

192. Մովսէս Կաղանկատացի, Պատմութիւն Աղուանից
աշխարհի, Երեւան, 1983, էջ 340:

193. Մ. Կաղանկատացի, նվ. աշխ., հավելված, էջ 353:
Տես նաեւ՝ Հ. Մամուդյան, Զննական տեսություն հայ ժողովրդ-
ի դաստիարակման, հատր 3, Երեւան, 1952, էջ 101: Ղ. Ալիբեկ,
Արցախ, Երեւան, 1993, էջ 53: Մամուլէ Անեցի, Հավաքումիս ի
գրոց դասագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 132: Մխիթար
Գեղեցիկ, Կարողիկոյս եւ դոյոյ Աղվանից աշխարհին ի մէջ ԺԲ
դարու (Տես՝ Ղ. Ալիբեկ, Հայադասում, Վենեսիկ, 1901, էջ 386)

194. Տես սույն գրքի վիմագրերի բաժնի N 31 (էջ 113) եւ
39 (էջ 114) արձանագրությունները:

195. «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ»,
մասն Ա, Երեւան, 1955, էջ 24, 122: «Յուրակ շեռագրաց», հ.
Ա., Երեւան, 1965, ձեռ. N 3578:

196. Տես՝ Ղ. Ալիբեկ, Արցախ, էջ 59:

197. Տես՝ «Մամր ժամանակագրություններ», կազմեց՝ Վ.
Ա. Նալբանդյան, հատր Բ, Երեւան, 1956, էջ 244:

198. Տես՝ «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարան-
ներ», հատր Գ, Երեւան, 1984, էջ 489, 601:

199. Տես՝ "Армяно-русские отношения в первой трети
XVIII века", հատր II, մաս I, Երեւան, 1964, էջ 383:

200. «Ազգագրական հանդէս», գիրք ԺԲ, Թիֆլիս, 1905, էջ
168: Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքեր, Վիեննա, 1953, էջ 95-112:
«Յուրակ շեռագրաց» հ. Ա, Եր., 1965, էջ 712, ձեռ. N 2067:

201. ՀՀՊԳԿԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ I, գործ 4, քերթ I, 4:
«Ջանք», էջ 283-284 (կալվածագրի այդ հատվածն ամբողջա-
կան տեղում գրքի «Կալվածագրեր» բաժնում:

202. Մ. Քամախանց, Խօրայ վանքի Ս. Նեանը, «Արձա-
գան», 1892, N III, էջ 1-2:

203. Այդ մասին տես՝ Մ. Կարապետյան, Արցախի խաղաղ
հայաթափ եւ Ծար գավառի խաճառած ցեղերի ներքափանց-
ման դեպքին, «Ար», 1995, N 9, 12 ապրիլ, էջ 5:

204. «Մշակ», 1888, N 122, էջ 2: Լեւոն, Հայոց դաստի-
արակ, հատր 3, գիրք երկրորդ, Երեւան, 1973, էջ 303:

205. Լեւոն, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց թեմական ղեղ-
րոցի 1838-1913, Թիֆլիզ, 1914, էջ 674-676:

206. Յ. Վարդանեան, Մի քանի խոսք այրումների մասին,
«Մշակ», 1914, N 154, էջ 2-3: Մամուլէ Կարապետյան,
Այրումներ, «Գարուն», N 3, 1996, էջ 5:

բաղի խանութային տարածքը միացվեց Ռուսաստանին, Դադի վանքը, փաստորեն ոչ միայն զրկված էր նախկին ընդարձակ կալվածներից, այլև բուն աթոռանիստն էլ անբնակ էր ու ամայի:

Ռուսաց տիրապետության սկզբնական շրջանում, մինչև 1820-ական թվականների վերջերը, երբ քաղաքական իրավիճակը դեռևս խիստ անկայուն էր (Աբբաս Միրզայի արշավանքը 1826-ի ամռանը), Արցախի հոգեւոր առաջնորդներին հնարավորություն չէր ընձեռվում լրջորեն զբաղվել ամայացած վանքերով, բայց արդեն 1830-ականներին այդ գործի գլուխ էր կանգնել մեքորապոլիտ Բաղդասար Նասան-Ջալալյանը:²⁰⁷ Ջանազան խաների կամ ցեղերի տնօրինության ներքո հայտնված նախկին վանքապարկան կալվածները եւ վերադարձնելու նպատակով մեքորապոլիտ Բաղդասարը ձեռք էր զարկել ոչ միայն խիստ բարդ ու դժվարին, այլև վրանգավոր ու փնտրական պայքարի: Չնայած իրենք՝ քուլանեցի քրդերն էլ չէին թաքցնում, որ իրենց հանգրվանները վանքապարկան էին (օրինակ՝ «1833-ին Ամիր Ասլան բեկը վկայում է, որ Քուլանեցոց տեղերը վանքն են»),²⁰⁸ բայց ժամանակակիցներից շատերն այդ ուղղությամբ մեքորապոլիտի ջանքերը համարում էին իզուր ու անօգուտ: «... այս ձեռնարկութեան ելքը շատերուն անյուսալի էր երեւում, բայց նորա բնական երկայնմութիւնը եւ մանաւանդ անձանձիր աշխատութիւնը ոչինչ արգելքներից ու դժուարութիւններից չյաղթունեցաւ»:²⁰⁹ Այսուհանդերձ, մեքորապոլիտը «Չը խնայելով ոչ մի ջանք եւ նիւթական գոհաբերութիւն, Մեհրի Ղուլի խանի աղջկանից եւ ուրիշ բեգերից խլում է իր իշխանական կալվածները, որ ընդհանուր առմամբ Դուրխու Բեալբաշար է կոչւում եւ որը տարածուած է հարիւր քառասուն հազար դեսեարին մի շարք գիւղեր, կուսական անտառներ, հանքեր, վարելահողեր, մարգեր, արօտաբերդեր, լի հանքային զանազան ջրերով»:²¹⁰ Ի վերջո, մեքորապոլիտի առաջարկությամբ եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ներսէս Ե-ի միջնորդությամբ Կովկասի փոխարքա Մ. Կորոնցովի կարգադրությամբ նշանակվում է քննություն, եւ Դադի վանքի պարկանելությանն է հանձնվում 196.438 դեսյարին մակերեսով մի ընդարձակ կալվածք:²¹¹ Սակայն, մի բան էր կառավարության հրամանն ու որոշումը, մի այլ բան էր՝ այդ լայնատարած կալվածում հաստատված ցեղերին ստիպել վանքապարկան հողից օգտվելու համար տրամադրված: Ընդ որում, ստիպել այն ցեղերին, որոնք ամենուր հայրենի էին իրենց ավազակային բարբերով: Անցնող

տարիների հետ վանքապարկան կալվածներում ավելի ու ավելի բազմացան «յայլաղներն ու դշլաղները»: Զուգահեռաբար ծնունդ առան վանքապարկան կալվածների «վիճելի» հարվածներ: Արդեն 1896 թ. վանքապարկան կալվածների կազմում մնացել էր միայն 98.438 դեսյարին, որից էլ միայն 50.000-ը՝ անվեճ:²¹² 1909 թ. այդ թիվն ավելի եւս կրճատվել էր ու հասել 45.997 դեսյարին:²¹³ Ուշագրավ է, որ խաշնարածների թվաքանակի ավելացման համեմատ վանքին տրվող հարկերն ու եկամուտներն էլ ավելանալու փոխարեն՝ տարեցուրտի նվազում էին: Փաստարկելու համար վերոհիշյալը՝ ստորեւ ներկայացնում ենք Դադի վանքի տարեկան եկամուտների չափը.

1851-1873 թթ.՝ տարեկան ավելի քան 1500 ռուբլի,²¹⁴

1874-1880 թթ.՝ տարեկան 600 ռ.,²¹⁵

1891 թ. 450 ռ.,²¹⁶

1892 թ. 396 ռ.:²¹⁷

Նախկանշական մի փաստ. օգտվելով վանքում վանահոր ժամանակավոր բացակայությունից 1890 թ.՝ համալիրի շինություններն իր ոչխարներով էր լցրել մի քուլանեցի սեիդ մուլա: Նրան վնդել ու վանքն էլ մաքրել էր Ջրաբերդի Մեծշեն գյուղի տաճարներ Բախիշ-բեկը:²¹⁸

Նոգեւոր իշխանությունները 1891-ին նոր վանահայր նշանակեցին (տե՛ր Աստվածատուր քահանային),²¹⁹ բայց վիճակը բարելավվեց միայն 1910-ական թվականների սկզբներին, երբ վանքապարկան կալվածների կառավարիչ նշանակվեց տիպիսաբեկ Լեւոն Միքայելի Տեր-Ավետիսյանը:²²⁰ Նրա ծավալած գործունեությունը ժամանակակիցները համարում էին անհույս եւ անիրագործելի, բայց նվիրվածությունն ու համառությունը տվեցին իրենց արդյունքը:

212. Համառոտ տեղեկագիր Արցախի թեմի վանքերի. «Արարաս», 1896, յունուար, էջ 42: Այլ աղբյուրի համաձայն վանքի անվեճ հողատարածքը միայն 42.000 դեսյաշին էր («ՄՇակ», 1896, N 107, էջ 3):

213. ՀՀՊԳԱԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1851, ք. 2:

214. «Փորձ», 1880, մայիս, էջ 160:

215. Նույն տեղում:

216. «Նոր-Դար», 1891, N 123, էջ 3:

217. «Արարաս», 1896, յունվար, էջ 45:

218. «Նոր-Դար», 1890, N 158, էջ 3-4:

219. «Նոր-Դար», 1891, N 123, էջ 3: Ի դեպ, երբ 1891 թ. ապրիլի 30-ին վիճակային կոնսիստորիայի կարգադրությամբ Աստվածատուր վանահոր օգնականի տաճարով Դադի վանք էր մեկնել Վահան սարկավազ Դադյանը (նույն իմը՝ հետագայում՝ Խաչիկ վրդ. Դադյանը)՝ իրող կացությունը նկարագրել է այսպես. «...գլխի գլխին յամայնացեալ դուքսն եւ վանահայր Բախանայն ի վերջին յուսահատութեան, մասնեալ ի Բաղդ եւ ծարաւ, Երաւասեալ արիւնաբերու աւազակօք եւ որդէս բոլ աւերակի մին միայնակ կայր ի վանսն առանց ծառայի եւ աղորուսի, ունէր միայն սակաւ այտուճ հաց վասն Բանի մի առուց, յորմէ տաճար մի իբրեւ նմուշ մատուցանեն կոնսիստորիայիդ ի իստ...» (ՀՀՊԳԱԱ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 165, ք. 9): Ինքը՝ վանահայրն այսպէս էր բնութագրել իր վիճակը. «Երաւասեալ արիւնաբերու բոլոր ազգաբնակչութեամբ օրվա հացի կարոս» (նույն գործը, ք. 7): Վերջին վանահայրերի թվում հիշվում է 1902 թ. Ամարասի վանքի Դադի վանքի փոխարքիված Վահան վարդապետը («Արարաս», 1902, էջ 761):

220. «Արարաս», 1911, օգոստոս, էջ 624:

207. Գրիգոր Տեր-Յովհաննիսեանց, Բաղդասար մեքորապոլիտ Հասան-Ջալալյանցի համառոտ կենսագրութիւնը. «Փորձ», 1880, մայիս, էջ 131-164:

208. Յակոբ Յ. Թովմեան, Ցուցակ ժողովածուաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Բ, Վաղարշապատ, 1900, էջ 25:

209. Գրիգոր Տեր-Յովհաննիսեանց, նույն հոդվածը, էջ 159:

210. «Տարազ», 1913, N 78, էջ 90: «ՄՇակ», 1913, N 171, էջ 3:

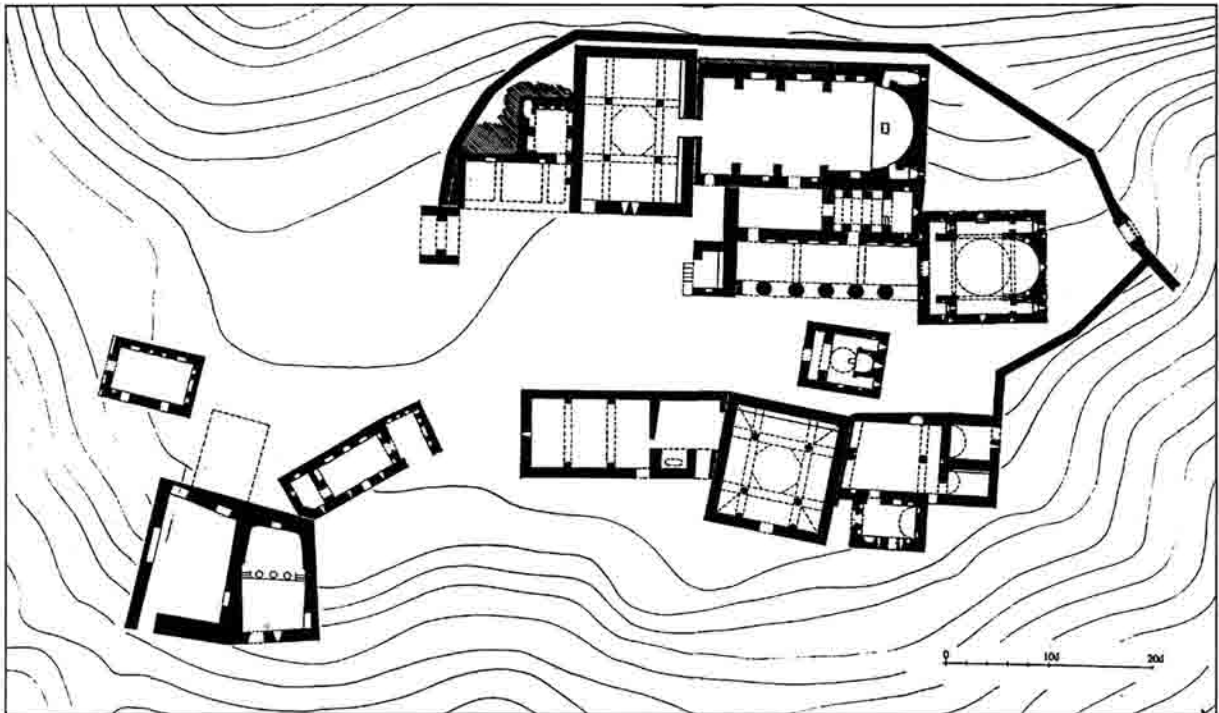
211. Տեղեկագիր Շուշու կալուածական խնդրի եւ հոգաբարձութեան 27-ամեայ գործունեութեան, «ՄՇակ», 1888, N 94, էջ 1:

Խաղաղ միջոցներով Լ. Տեր-Ավետիքյանը ձեռնամուխ եղավ այնպիսի մի գործի իրականացմանը, որպիսիք առհասարակ լուծվում են ուժի միջոցով: Նախ, վարձելով հմուտ մի փաստաբանի, Տեր-Ավետիքյանը պարզեց, որ գործող օրենքների համեմատ կալվածատեր վանքը կամ հոգևոր իշխանությունը կարող է դատ բացել վանքապարկան հողերին փրագած խաշնարածների դեմ: Դրանից հետո, ամբողջացնելով անհրաժեշտ փաստաթղթերը, նա լծվեց րեալկան ու նաեւ ոչ անվրանգ պայքարի (նմանօրինակ մի դատ բացելու համար 1895 թ. ապրիլի 24-ին թուրքերի ձեռքով սպանվել էր Մարայան-Սարով գյուղի բնակիչ Շամիր Զվիդարյանը):²²¹

Դատաստանական քննությունը հանգեց վանքի

զապագրել բազմաթիվ ամառանոցներ եւ Դադի վանքին ամրագրել վանքապարկան փարածքները:

Լեւոն Տեր-Ավետիքյանի այդ արգասաբեր գործունեությունը ըստ արժանվույն են գնահատել ժամանակակիցները: Մասնավորապես, «Մշակ»-ի թղթակիցը նրան բնութագրում է որպես մի անձնավորություն, որը «... հեռու, հեռու անձնական շահերից, միտումներից, ինտրիգներից, խաղաղասեր մորմոքներով, կարեկցաբար ցաւում է եւ մրաժում հայ ժողովրդի կամ վանքի շահերի համար»:²²⁴ Հավանաբար հենց Լեւոն Տեր-Ավետիքյանի ձեռքով էլ կազմվել էր (1913 թ.) Դադի վանքի կալվածների այն քարտեզը, որն այժմ պահպանվում է կենտրոնական արխիվում (րես՝ սույն գիրքը, էջ 17):²²⁵

Վանական համալիրի հասակագիծը

համար դրական որոշման, բայց գործնականում այն դժվար իրագործելի էր: Բանն այն է, որ խաշնարածները ոչ մի կերպ չէին ուզում հեռանալ կալվածի սահմաններից եւ ամեն կերպ ընդդիմանում էին կառավարչի պահանջներին ու դատարանի որոշմանը:

Նեռալիս կառավարիչն ազապագրված ամառանոցները օգտագործելիս, թուրքերի հնարավոր վրեժխնդրությունից խուսափելու միտումով, երբեմն դրանք կապալով րալիս էր հեռավոր վայրերի (օրինակ՝ Խանքարվենդ գյուղի) թուրք գյուղացիներին,²²² քանի որ նման դեպքերում հայերի համար կալվածից օգուվելը խիստ վրանգավոր էր:²²³ Ի վերջո, մինչեւ 1917 թվականը կառավարիչ Տեր-Ավետիքյանին հաջողվում է թուրքերից ու քրդերից ա-

խորհրդային կարգերի հաստատմամբ, բնականաբար, Դադի վանքից խլվեցին վանքապարկան փարածքները:²²⁶

223. Դրա վկայությունն է՝ 1896 թ. մի խումբ հայերի հետ կալվածի սահմաններում կատարված հետեյալ դեղիքը. «Հին-Նախիջեւանի կողմից 5 հայ գալիս են Դաւաթաղի Խօթա վանքի կալուածները ուսումնասիրելու եւ մի յարմար հող գտնելու, որտեղ կարելի լինի գիւղ գցել եւ երկրագործութեամբ յարադրվել: Խօթավանքի առօրեայիններում աղողը թուր «Բօլանի» կոչված թափառական ցեղերը վանք գգալով իրանց համար, ողորկում են 10 աւազակ, որոնք բռնելով այդ հայերին մի անտառում, կտր կտր են անում, յետոյ նաւթ ածելով դիակների վրա՝ այրում...» («Մշակ», 1896, N 86, 27 յուլիսի, էջ 3):

224. «Մշակ», 1914, N 39, էջ 3:

225. Տես մեր՝ «Դադի (Խոթա) վանքի կալվածքները» («Ազատաստ», 1992, N 15, էջ 14) եւ «Քարվաճառի ազատագրման սկսվել է 1913 թվականին» («Հայաստանի Հանրապետություն», N 52, 13, մարտ, 1995, էջ 2):

226. ՀՀ ԳԳԿԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 400, ք. 1: Մեր՝ նւ. հողվածները: Նաեւ մեր՝ «The Liberation of Karvachar Began in 1913» («NT», 1995, 5 ապրիլ, էջ 9):

221 «Նոր-Դար», 1895, N 77, էջ 2-3:

222. Այդ մասին տես՝ ՀՀ ԳԳԿԱ, ֆ. 56, ց. 18, գ. 1127, ք. 4:

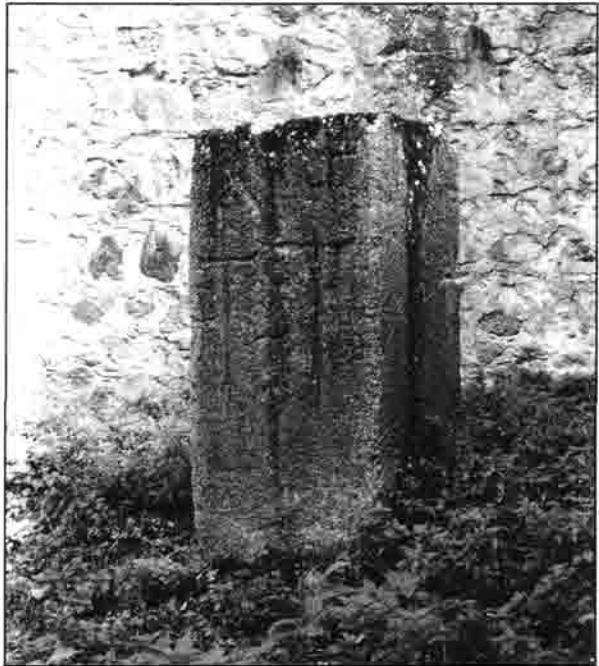

Ճարտարապետությունը: Դադի վանքը միջնադարյան Հայաստանի վանական խոշորագույն համալիրներից մեկն է: Գրեթե երկու հազարամյակ այսօրեղ պարբերաբար կառուցումներ կամ նորոգումներ են իրականացվել, եւ, չնայած բազմիցս կրկնված թշնամական արշավանքներին ու ժամանակի ավերիչ ներգործությանը, ցայսօր հնավայրում պահպանվել են զանազան նշանակության շուրջ 30 կառույցներ՝ կանգուն, կիսավեր, վթարային կամ իսպառ ավերակ վիճակում:

Նուշարձանախումբն իր ճարտարապետական բարձր արժանիքներով վաղուց ի վեր իր վրա է բեռնել մասնագետների ուշադրությունը: Արդեն անցյալ դարի վերջերին որոշ հետազոտողների կողմից արդվել են առանձին շենքերի ճարտարապետական նկարագրությունները:²²⁷ Նմանօրինակ աշխատություններ են հրապարակվել նաեւ XX դարի սկզբներին՝ նախախորհրդային տարիներին:²²⁸ Այնուհետեւ մինչ 1960-ականների վերջերս այդ ուղղությամբ միայն թուցիկ նյութեր են հրապարակվել,²²⁹ իսկ 1970-ականներին, հանձնիս ճարտարապետ Մուրադ Հասրաթյանի, Դադի վանքն առաջին անգամ ենթարկվեց առավել հանգամանալից հետազոտության:²³⁰ Նրա կատարած համալիրի սխեմատիկ հափալագիծն ու ուսումնասիրությունները սկզբնաղբյուրի դեր կատարեցին այլ հետազոտողների համար եւս:²³¹ 1980-ականներին հրապարակ հան-

վեցին նաեւ Բաբլի «գիրնականների» աշխատությունները:²³²

Վանքի ազարագրումից հետո (31.III.1993) աննախադեպ ազար ու անկաշկանդ պայմաններ ընձեռվեցին տեղում մանրագին ու երկարատև չափագրական եւ հետազոտական աշխատանքների համար: 1993-95 թթ. ընթացքում մի քանի ամիս շարունակ RAA (Հայկական ճարտարապետությունն Ուսումնասիրող) կազմակերպության նախաձեռնությամբ՝ առաջին անգամ իրականացվեցին համալիրի բոլոր կառույցների ճարտարապետական չափագրումները:²³³

Սբ. Դադիի հուշարարանի տաճարը

Սբ. Դադիի գերեզմանը: Հայրնի է, որ քրիստոնեության առաջին գաղափարակիր-քարոզիչների նահապետության վայրերը սրբացվել են: Միայն Հայոց Արեւելից կողմանքում հայրնի են քարոզիչների նահապետության մի շարք վայրեր: Հիշենք, թեկուզ, նահապետական Եղիշե Առաքյալի գերեզմանը՝ Հոմենք կամ Բոմեն (այժմ՝ Բոմ գյուղը Կուրկաշենի շրջանում) գյուղի մոտ, նրա աշակերտներ՝ Քահալցիցիի գերեզմանը՝ Վարդաշենի մոտ, Գյումրապայինը՝ Ծերիկ գյուղում, Վլասինը՝ Նիժում, իսկ Գրիգոր Լուսավորչի թոռ Սբ. Գրիգորիսինը՝ Վարսեյան դաշտում (այժմ Բիլիջի շրջան) եւ այլն: Բոլոր այս քարոզիչ-նահապետների գերեզմանների տեղում հետագայում կանգնեցվել են կոթող-հուշարարաններ:

227. Հայկունի, «Մեղու Հայաստանի», 1885, N 78, էջ 2-3: Ն. Թանգեան, Գանձասար եւ Խորա վանքերը, «Նոր-Դար», 1891, N 123: Զ. Խաբաշեանց, Մի քանի խօսք Խորա վանքի մասին, «Նոր-Դար», 1892, N 15, էջ 1-2: Մ. Սմբատ, Համառոտ նկարագիր մի քանի վանքերի, «Նոր-Դար», 1893, N 17, էջ 3: Մ. Բարխուսարեանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 203-209:

228. Հ. Մ. Էփրիկեան, Պատկերազարդ բնագիտական բանառան, հասր Ա. Վենեսիկ-Ս. Ղազար, 1903-5, էջ 572-573: Մ. արեղիս, Տեղ-Մովսիսեան, Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարծին եւ Դադի եկեղեցիները եւ վանական շինությունները..., Երուսաղեմ, 1938, էջ 83-91, 94-97 (ուսումնասիրությունները կատարվել են 1911 թվականին):

229. Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության դասնության, Երևան, 1948, էջ 131: Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքերը, Վիեննա, 1953, էջ 95-112:

230. Տես՝ Բ. Ուլուբաբյան, Մ. Հասրաթյան, Դադիվանք «Հայկազնան Հայագիտական Հանդես», հ. Ը, Պէյրոս, 1980, էջ 7-54: Մ. Ասրաթյան, Архитектура дворцового зала хаченских князей в Дадиванке, «IV республиканская научная конференция по проблемам культуры и искусства Армении. Тезисы докладов», Երևան, 1979: Նույնի՝ Դադի վանք, «Գիտություն եւ տեխնիկա», 1981, էջ 21: J. M. Thierry, M. Hasratyan, Dadvan en Arçax, «Revue des Etudes Arménienes», XVI, Paris, 1982, էջ 259-287: Տես նաեւ՝ Բ. Ուլուբաբյան, Դադի կամ Խորա վանք, «Էջմիածին», 1971, է-Ը: Նույնի՝ Խաչենի իսլամական տաճարավանքը, «Բեշ», 1972, N 2:

231. Շ. Մկրչյան, Թարթուսի հովիտի դասական հուշարձանները, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1975, N 3, էջ 136: Նույնի՝ Լեռնային Հայաստանի դասական-ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1980, էջ 33-44: Նաեւ՝ Ն. Բ. Բախասրաբյան երկրորդ լրացված հրատարակությունը, Երևան, 1985, էջ 38-46: Նույնի՝ Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, Երևան, 1988, էջ 34-39: Ն. Բ. Բախասրաբյան երկրորդ հրատարակությունը, Երևան, 1989, էջ 34-39:

232. Բ. Ե. Գեյսե, Христианство в Кавказской Албании, Баку, էջ 86, 174: Դ. Ախյոս, Архитектура древнего и ранне-средневекового Азербайджана, Баку, 1986, էջ 224-229:

233. Չափագրական տեղական աշխատանքներին իրենց մասնակցությամբ էադես աշակերտ են Հայկ եւ Նաիրա Թորոսյանները:

Սբ. ՂԱՂԻ ԵԿԵՂԵՑԻ. խորանի ճեմը, արեւելյան ճակաջը *arsaufrius* եւ որմնախորեւը

ներ, մարտունք կամ, ավելի ուշ, եկեղեցիներ: Նիշենք Կաղանկատուցու հիշատակումն այն մասին, որ օրինակ՝ Եղիշեի նահապետության վայրում VII դարում հուշասյուն է կանգնեցվել. «... յետ բազում ժամանակաց բարեպաշտն Վաչագան՝ Աղուանից արքայ, կանգնեաց սին ի գբի նահապետութեանն Եղիշայի...»: 234

Դադի վանքի համալիրում, կաթողիկե եկեղեցու հյուսիս-արեւմտյան կողմում, մեծ մասով հողածածկ, բայց դեռեւս ավելի քան 2 մ բարձրությամբ (95x65 սմ լայնությամբ եւ հասարակությամբ), կանգուն մի կոթող կա: Եթե չլինեք քարոզիչ Դադիի այստեղ նահապետակամ լինելու փաստը, այդպիսի մի կոթողի գոյությունը կարող էր վերագրվել երբեմնի հեթանոսական մեծանից մնացած գոհասեղանի, բայց ներկա պարագայում համոզված ենք, որ դա այն կոթողն է, որը ժամանակի սովորության համաձայն կանգնեցվել է ի հիշատակ նահապետ քարոզչի: Երբ է այն կանգնեցվել, արդյո՞ք հենց I դարում, թե՛ Բրիտանիայի ճանաչումից հետո: Սբ. Եղիշեի

դեպքում, ըստ Կաղանկատուցու վկայության, հուշասյունը կանգնեցվել է դարեր անց, բայց պարզ է նաեւ, որ տեղում մինչեւ կոթողի կանգնեցումն էլ մի հիշատակ եղել է, այլապես տեղն էլ կարող էր կորչել եւ մոռացվել: Դադի վանքի դեպքում մենք հակված ենք կարծելու, որ հուշասյունը քարոզչի գերեզմանին է կանգնեցվել IV-VII դարերում:

Սբ. Դադի եկեղեցի: Հուշարձանախմբի հնագույն եկեղեցին, որը գոյություն ուներ արդեն մինչեւ IX դ., հիմնվել է ճիշտ այս կոթողի վրա, այնպես, որ հուշասյունը հայտնվել է եկեղեցու խորանի կենտրոնում: Այդպիսով, կոթողը վանքի առաջին եկեղեցու համար ծառայել է իբրեւ սեղանի վեմ, որը հայոց եկեղեցիների հիմնական ճարտարապետական դրվագն է: Կարծում ենք, եկեղեցին իր անունն էլ առել է հենց այս կոթողից: Եկեղեցին, ակնհայտորեն, բազմիցս վերակառուցվել է, բայց դրանից հորինվածքն ու հարակազի՞ծը էական փոփոխության չեն ենթարկվել: Ներքին չափերն են 20,70x9,40 մ: Պարիի հասարակությունը հարավում 1,16 մ է, իսկ արեւմուտքում ժամապարանը հաված մասում 0,55 մ: Երեք մուտքերից երկուսը՝ ժամապարան եւ հարավից կից թաղակապ գավթի

234. Մովսէս Կաղանկատուցի, Պատմութիւն Աղուանից Աւխարհի, Երեւան, 1983, էջ 12:

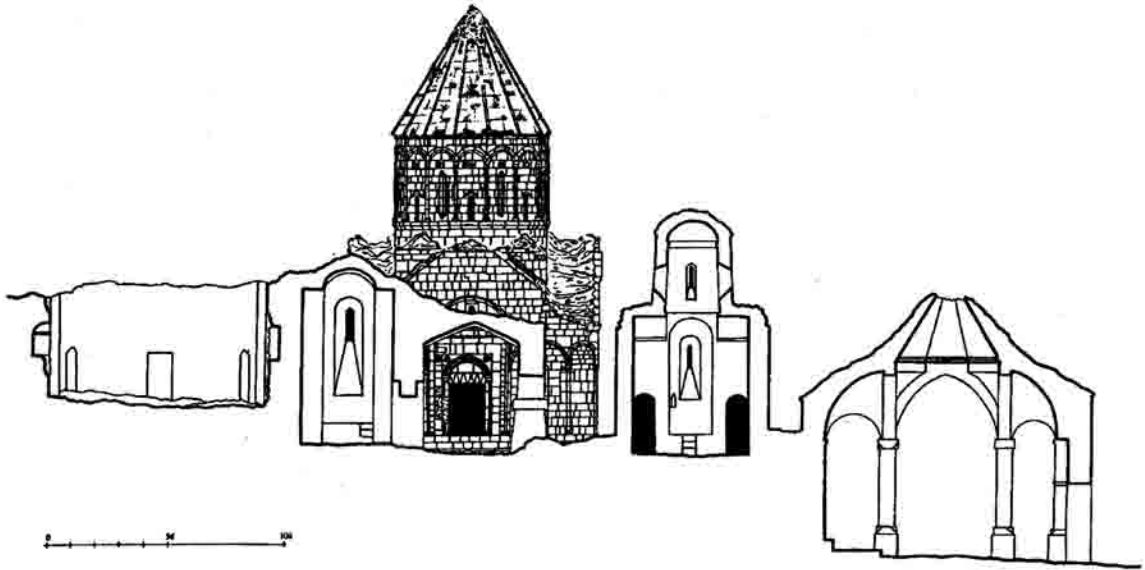
մեջ բացվածները, ունեն սրբատաշ, քանդակագարդ բավականին շքեղ լուծումներ: Պահպանված պատերների առավելագույն բարձրությունն է 5 մ:

Բ. Ուլուբաբյանն ու Մ. Հասրաթյանը իրենց համարել հողվածում այս եկեղեցին թվագրել են IX-X դարերով,²³⁵ բայց փարիներ անց Մ. Հասրաթյանն այլ եզրակացության է հանգել՝ այն թվագրելով XIII դ.:²³⁶ Այս եզրակացությանը, թերևս, հիմք է ծառայել խորանի հյուսիսային կողմի ավանդատան ներսում, թաղի ավաղի շերտի վրա առաջին անգամ իր կողմից նկարված Տեր Աթանասի արձանագրությունը:²³⁷

Կարծում ենք, որ վանահայր Աթանասի օրոք ե-

ների համեմատ (շուրջ 1,6 մ):

Գմբեթավոր փոքր եկեղեցի: Այս գողտրիկ կառույցի ճարտարապետական հանգամանակի նկարագրությունն արդեն տվել է Մ. Հասրաթյանը:²³⁸ Կարող ենք, թերևս ավելացնել, որ եկեղեցին 10,40 մ բարձրություն ունի, ընդ որում՝ արտաքուստ 1 մ բարձրությամբ թաղված է փվածքների ու դարերի ընթացքում կուտակված հողի շերտի տակ: Ինչ վերաբերում է եկեղեցու կառուցման ժամանակին, ապա այն 1180-ականներով թվագրելն ու իշխան Հասան Վախրանցյանին վերագրելը²³⁹ այնքան էլ համոզիչ չէ, թեկուզ միայն այն պատճառով, որ եկեղեցու կառուցման ժամանակ նրա պատերի մեջ ազդուցված թվակիր խաչքարերի շարքում

ՊԱՂԻ ՎԱՆՔ. համալիրի գլխավոր կառույցների կտրվածքը դեղի արևելք

եկեղեցին կարող էր վերանորոգված կամ վերակառուցված լինել, բայց ինչ վերաբերում է նրա կառուցման խնդրին, ապա այն վստահաբար հիմնադրված պետք է լիներ շատ ավելի վաղ ժամանակներում (ոչ ուշ քան IX դարը): Ի դեպ, եկեղեցին Աթանասի օրոք կառուցված չէր կարող լինել թեկուզ միայն այն պատճառով, որ հեղափոխում արեւմուտքից նրան կցված ժամատունը կառուցվել էր 1224 թ.:

Սբ. Դաղի եկեղեցին մասնակի նորոգումների է ենթարկվել նաեւ ուշ միջնադարում: Պատերի մեջ բացված խորշերից մի քանիսը նորոգվել կամ գոյացվել են XVI-XVII դարերում: Թաղի եւ պատերի վերնամասերի քայքայման հետեւանքով ներկայում այս եկեղեցու հատակի մակարդակը փվածքների պատճառով բավական բարձրացած է կից կառույց-

կա նաեւ 1190 թ. արձանագրություն ունեցողը:²⁴⁰ Նշելով, որ եկեղեցին կարող էր կառուցված լինել ամենավաղը՝ 1190-ականներին: Մ. Հասրաթյանը եկեղեցին թվագրում է XIII դարով,²⁴¹ բայց այդ կարծիքը հիմնավորելու փաստարկներ չի բերում:

Տեղում կատարված ուսումնասիրություններն ու չափագրական նյութը մեզ նկատել տվեցին, որ մինչեւ 1211 թ., երբ կառուցվել է «Տաճարը» (տեղադրված հիշյալ եկեղեցուց ընդամենը 1,5 մ հարավ, հատակի մակարդակը՝ 4 մետրով ցած եկեղեցու հատակից), տեղանքն ունեցել է բավական մեծ թեքություն, որը, փաստորեն, վերացել է եւ դարավանդավորվել շնորհիվ «Տաճարի»:

Վերջինիս հյուսիսային պարը առ այսօր հենապատի նշանակություն ունի, եւ դրա շնորհիվ է ար-

235. «Հայկազեան Հայագիտական Հանդես», նւթ. հողվածք, էջ 40:

236. Մուրադ Հասրաթյան, Հայկական ճարտարապետության Արցախի դրոշմը, Երևան, 1992, էջ 50:

237. Հիշեցնենք, որ այս վանահայրը վանքի տարբեր արձանագրություններում բազմիցս հիշվում է 1263-1291 թթ. ընթացքում:

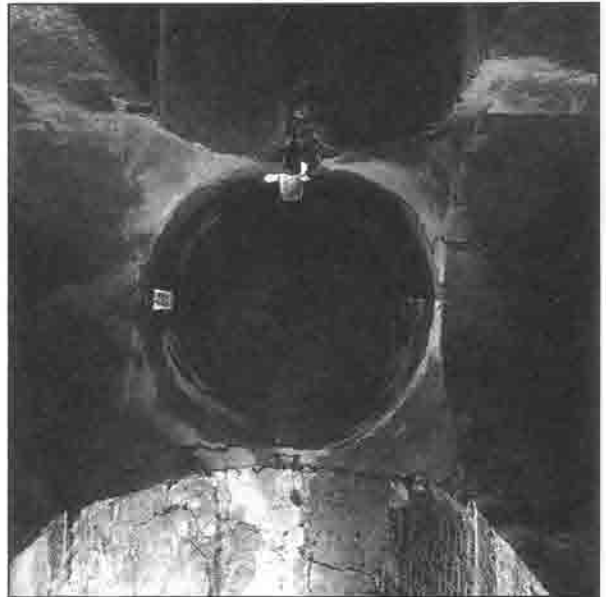
238. Նւթ. աւթ., էջ 52-53:

239. Տես՝ «ՀՀ», նւթ. հողվածք, էջ II:

240. Տես՝ N 44 փնագիրը:

241. Նւթ. աւթ., էջ 52:

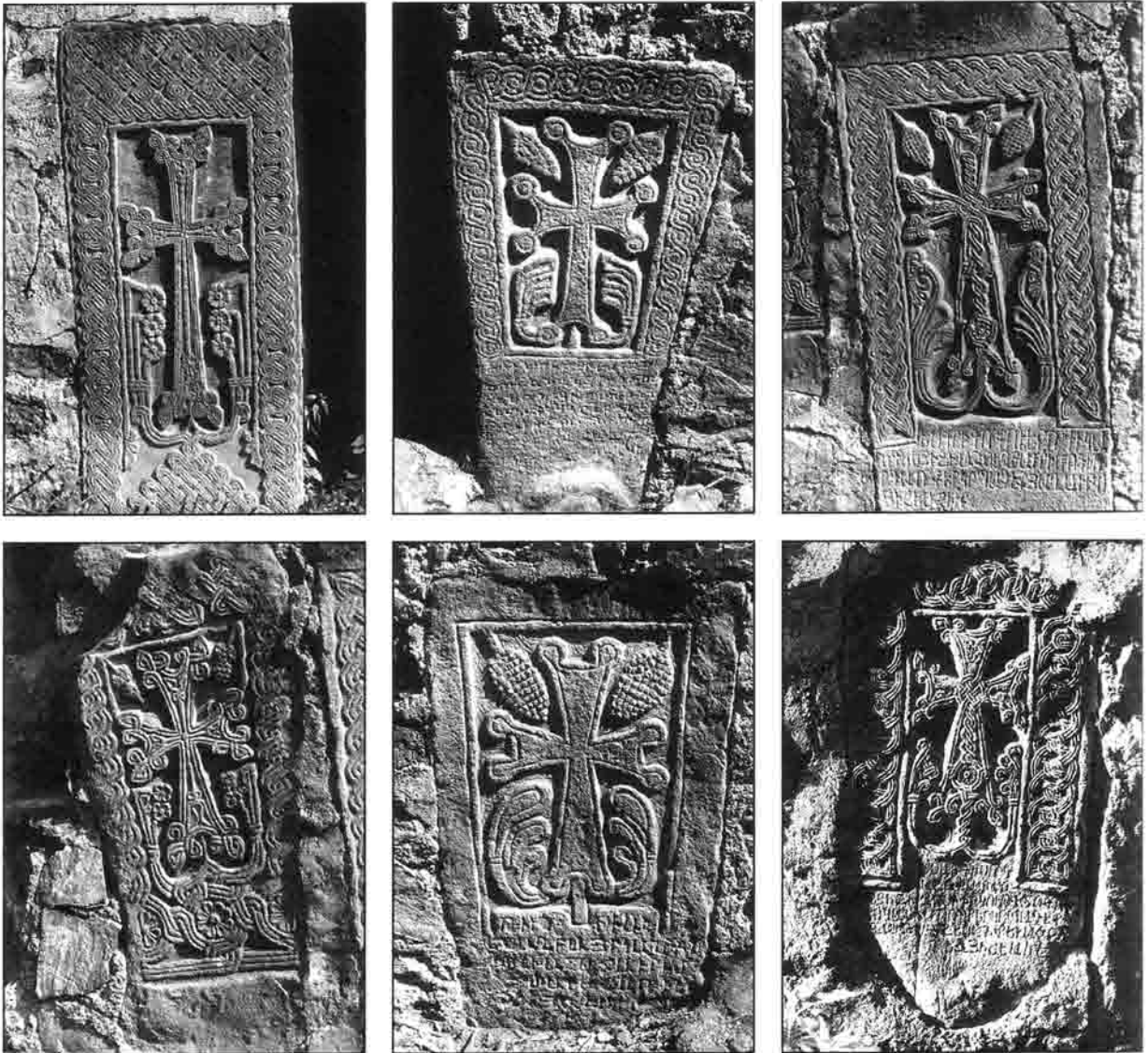

ԳՐԲԵԹԱՎՈՐ ՓՈՔՐ ԵԿԵՂԵՑԻ. *սանիփի մաքրման աշխատանքների ժամանակ (1997 թ.) հայտնաբերված կղմինդրածածկը, տեսքը հյուսիս-արևելքից, թմբուկը հյուսիսից եւ ներքուստ*

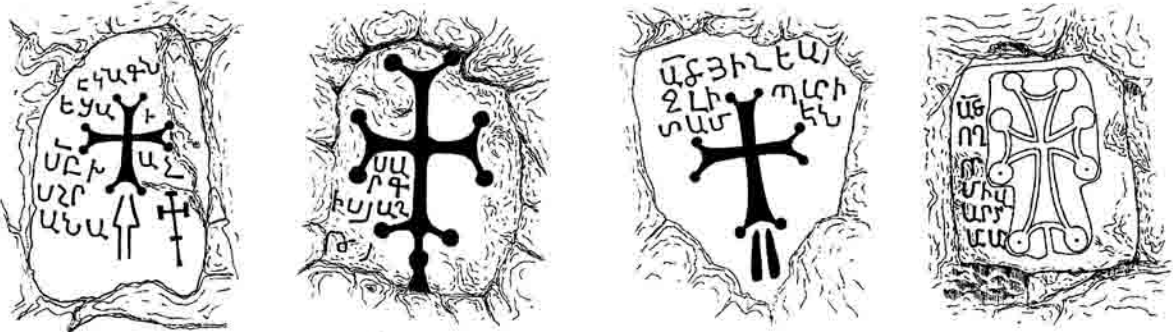
տաքուստ (նույն կողմից) գոյացել այն հարթ տեղանքը, որի կենտրոնում կանգնած է գմբեթավոր փոքր եկեղեցին: Ներքուստ է, որ եկեղեցին կարող էր կառուցվել միայն 1211 թ. հետո, երբ ավարտվել էին «Տաճարի» կառուցման առնչությամբ տեղանքի կրած փոփոխությունները: Նաև գտնում ենք, որ եկեղեցու պատերում գոյացած զգալի ճաքերը, պատերի առանձին հատվածների միմյանցից մինչև 15-

20 սմ հեռացումները (շենքը վթարային վիճակում է) արդյունք են ժամանակին մարդու միջամտության հիմնահողի կրած փոփոխության:

Տաճար: Իր իսկ շինարարական արձանագրության մեջ (1211 թ.) «Տաճար» անվամբ հիշվող բառասյուն, «կեղծ գմբեթավոր» հորինվածքով, 10,00x10,10 մ ներքին չափերով, պատի 1մ հաստությամբ եւ 11.00 մ բարձրությամբ գրեթե քառա-

ԳՐԲԵԹԱՎՈՐ ՓՈՔՐ ԵԿԵՂԵՑԻ. խաչքարեր ագուցված եկեղեցու որմներում

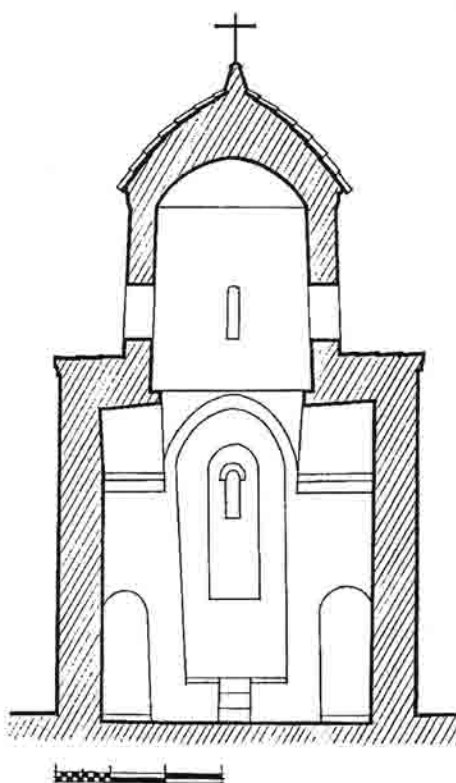
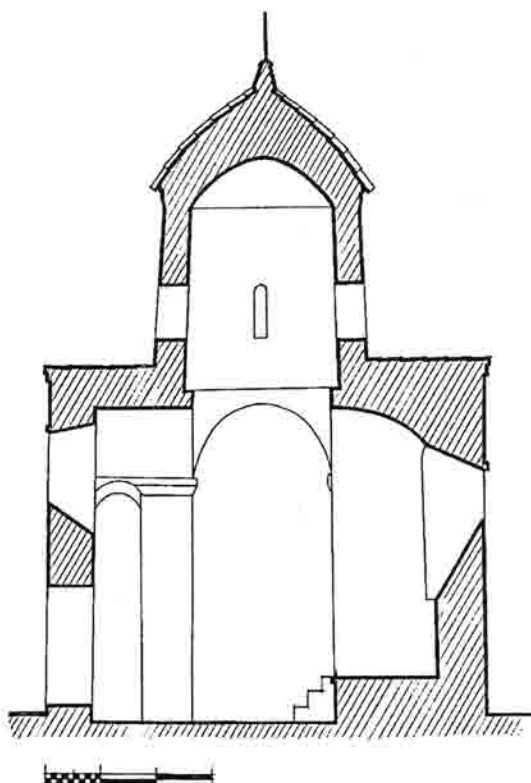
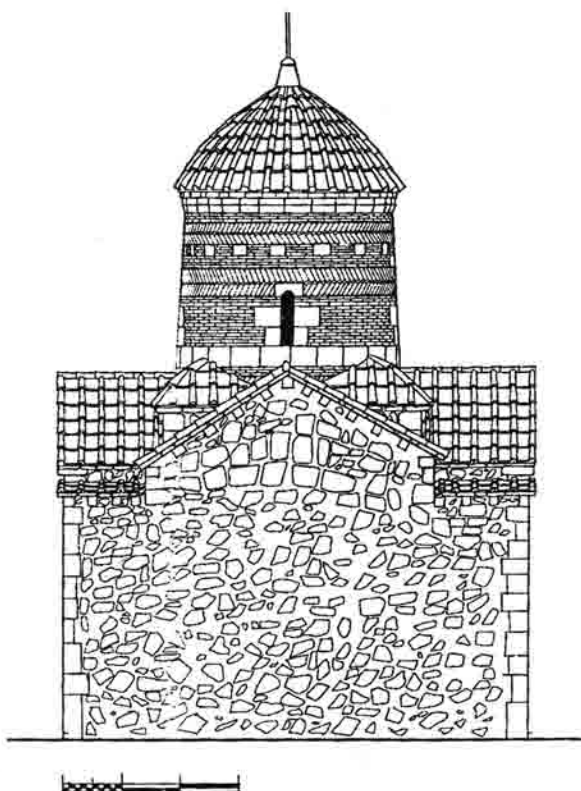
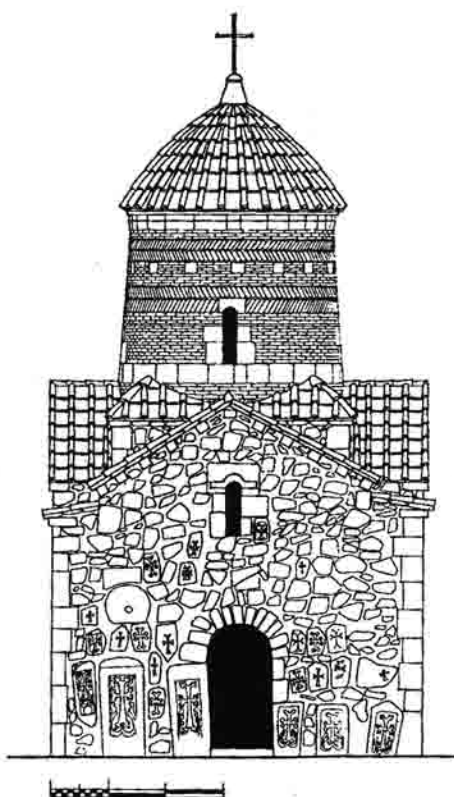
ԳՐԲԵԹԱՎՈՐ ՓՈՔՐ ԵԿԵՂԵՑԻ. արեւմտյան ճակատի արձանագրությունների գրչանկարներ

կուսի հափաղկագծով շինությունը գտնվում է գմբեթավոր փոքր եկեղեցուց 1-2 մետր հարավ: Կառույցի ճարտարապետական նկարագրությունը տվել է Մ. Հասրաթյանը,²⁴² ուստի ստորեւ բավարարվում ենք չափագրական նյութի մատուցմամբ, ընդգծելով միաժամանակ այն հանգամանքը, որ փաճարը հա-

մալիքի եւ ոչ մի շենքի նկարմամբ չունի զուգահեռ եւ սիմետրիկ տեղադրություն, որպիսին ներկայացված է բազմիցս հրապարակված ու վերահրապարակված սխեմատիկ հափաղկագծում (տես՝ համալիրի հափաղկագիծը, էջ 85):

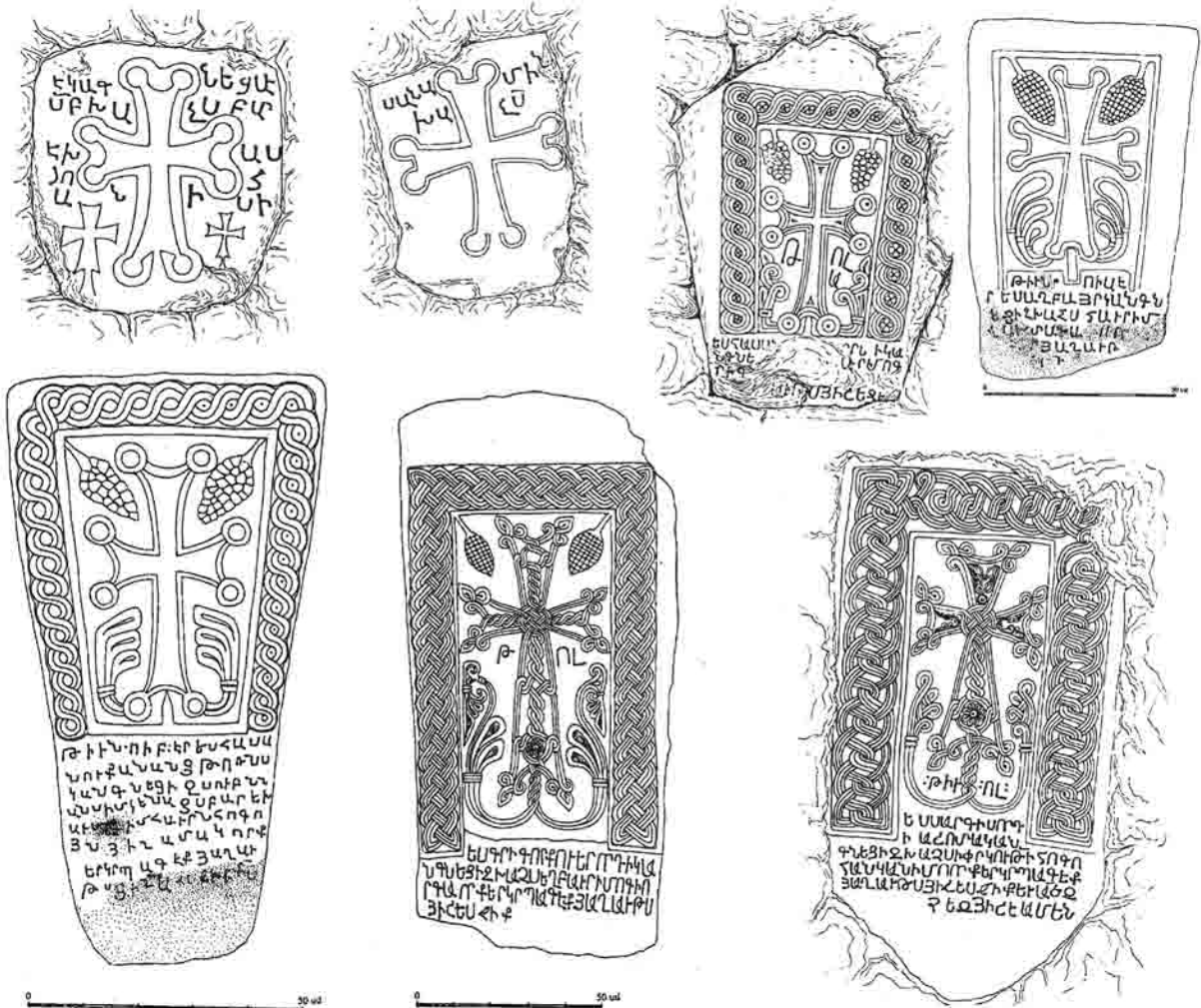
Կաթողիկե եկեղեցի: Համալիրի զարդը հանդիսացող կաթողիկեն ճարտարապետական ուշագ-

242. Նսվ. աշխ., էջ 55:

ԳՄՐԵԹԱՎՈՐ ՓՈՔՐ ԵԿԵՂԵՑԻ. արեւմտյան եւ հարավային ճակատները, կտրված դեղի հյուսիս եւ արեւելք (չափագրություն եւ վերակազմություն՝ ճարհ. Սամվել Այվազյանի)

ՉԱՐԵԹԱՎՈՐ ՓՈՔՐ ԵԿԵՂԵՑԻ. որմերում ագուցված արձանագիր խաչաքարերի զրչանկարներ

րավ եւ մեծարժեք կառույց է: Այն ունի միջնադարյան հայ պաշտամունքային ճարտարապետության մեջ բավական մշակված եւ լայն տարածում գտած (բայց ոչ թերեւ՝ Արցախում) չորս անկյուններում ավանդապնեւով գմբեթավոր սրահի հորինվածք: Արտաքին չափերն են 12,30x10,60 մ, իսկ բարձրությունը՝ 18,50 մ: Բացի հյուսիսային ճակարից, մնացած կողմերում եւ ներսում պատերի զգալի հատվածները ծածկված են արձանագրություններով (ինչպես քարի՝ արտաքուստ, այնպես էլ սվաղի շերտի վրա՝ ներքուստ): Դրանց մեծ մասը փորագիր են, բայց կան նաեւ կարմիր եւ սպիտակ ներկով արձանագրվածներ: Շինարարության մասին պարմող վիմագիր արձանագրությունը ամենաընդարձակն է: Այն գրնդվում է հարավային ճակարին եւ կրում է 1214 թվագրումը: Դրանից հետեւում է, որ կաթողիկեի կառուցման ժամանակ համալիրում արդեն կային նշանակալի կառույցներ: Եկեղեցու ճարտարապետության ու հարդարանքի նկարագրությանը բավա-

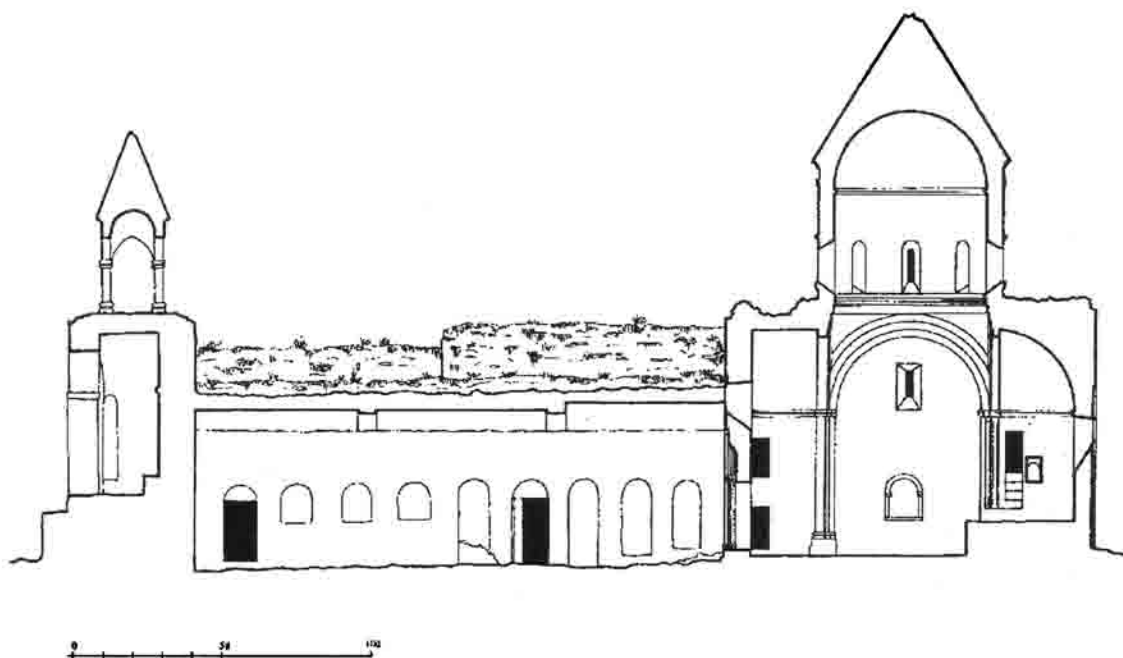
ՏԱՃԱՐ. տեղը հարավ-արեւմուտից

ՏԱՃԱՐ. Ժինարարական արձանագրությունը եւ ներքին տեսքը (հասկած)

կանաչափ անդրադարձել են նախկին հեփազուրդո-
ները (առավել սպառիչ ու ամբողջական է Մ. Ղա-
սարայանի շարադրանքը):²⁴³ Գիրական շրջանա-
ռության մեջ արդեն առկա նյութին, կարծում ենք,

րի անց, 1224-ին, կից՝ Մր. Դադի եկեղեցուն արեւ-
մյան կողմից, որպես փապանապուն:²⁴⁴ Ժամա-
պան (ներքին չափերն են 14.00x9.50 մ) ներսում, ա-
րեւելյան պատի ամբողջ երկարությամբ փեղադրվել

Չանգակասան, սյունասրահի եւ կաթողիկե եկեղեցու կտրվածքը դեղի հյուսիս

կարետը լրացում կլինեն կաթողիկե եկեղեցուն
վերաբերող մեր չափագրությունները:

Ժամապուն: Ժամապունը, որն ունի գրեթե
նույն հորինվածքն, ինչ 1211-ին կառուցված «Տա-
ճարը», համալիրի սրույգ թվագրված շենքերից է:
Այն կառուցվել է կաթողիկե եկեղեցուց հեփո՝ 10 փա-

կամ ագուցվել են խաչքարեր: Ինչպես հեփազայում,
այնպես էլ նախկինում կերպված խաչքարերին

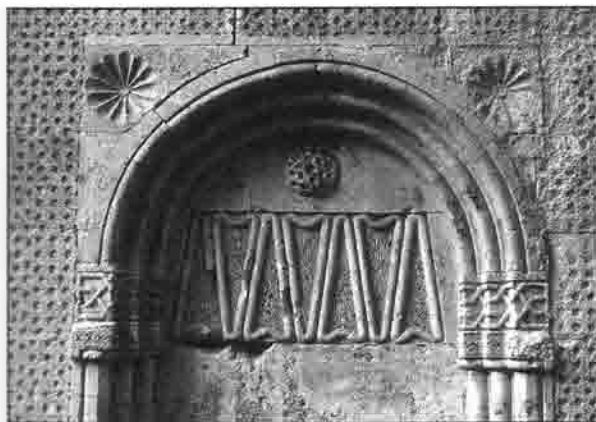
244 Անհասկանալի է, թե ժամասանը վերաբերող իր նկա-
րագրականում ճարհ. Մ. Հասարայանը ինչու է անտեսել շենքի
հարավային ճակատից բացված զույգ լուսամուտների առկայու-
թյունը. «Շենքը լուսամուտներ չունի եւ լուսավորության միակ
աղբյուրը գմբեթի եղիկն է: Կիսախավարը համադասախա-
նում է շենքի հիմնական նշանակությանը՝ այն եղել է Հաթե-
րի իշխանական սան թաղամասունը» (նվ. աշխ., էջ 52):

243. Նվ. աշխ., էջ 44-49:

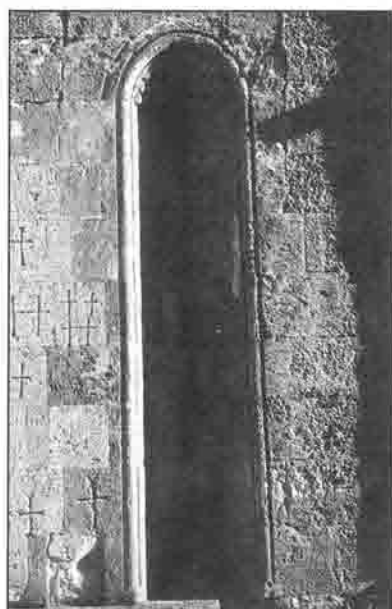

ԿԱՅՈՐԻԿԵ ԵԿԵՂԵՑԻ. Տեսքը հյուսիս-արեւմուտքից և հյուսիս-արեւելքից, երեք մանրամասներ թմբուկից և արեւմտյան մուտքի բառավորը

ԿԱԹՈՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՑԻ. հյուսիսային մուտքը եւ 3 մանրամասներ նրան հարող հասկածներից, տեղահան ու բեկորված խաչքարի վարդյակ եկեղեցու ներսում, հողային աւխասանների ընթացում (1997) հյուսիսային դաշի տակ հայտնաբերված խաչքար (XII-XIII դդ.)

ՎԱՐՈՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային եւ արեւելյան ճակատներում կիսհորների փանդակները,
հասվածներ արեւմտյան, հարավային եւ հյուսիսային ճակատներին

պահպանվել են 1199, 1233, 1291 թվա-
գրումները:²⁴⁵

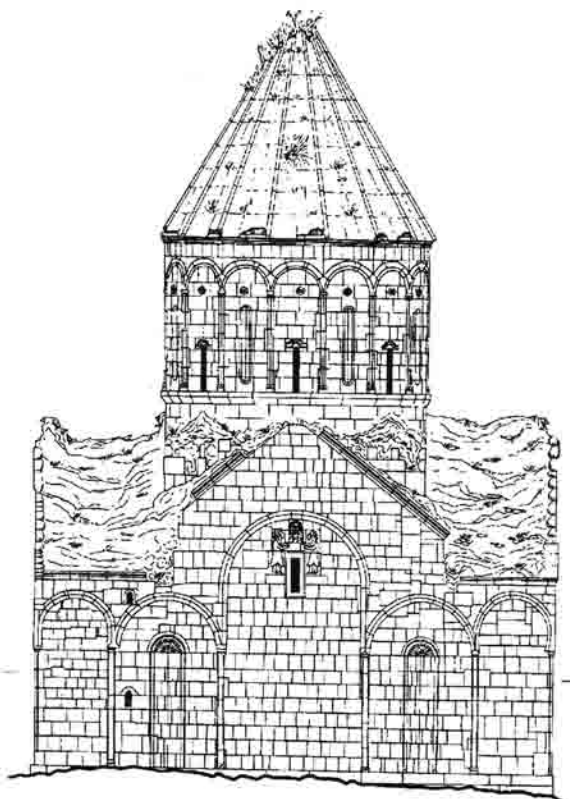
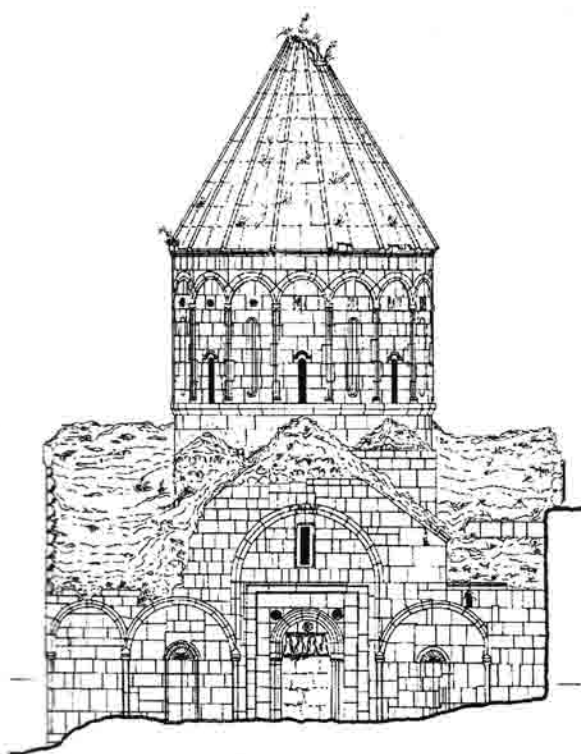
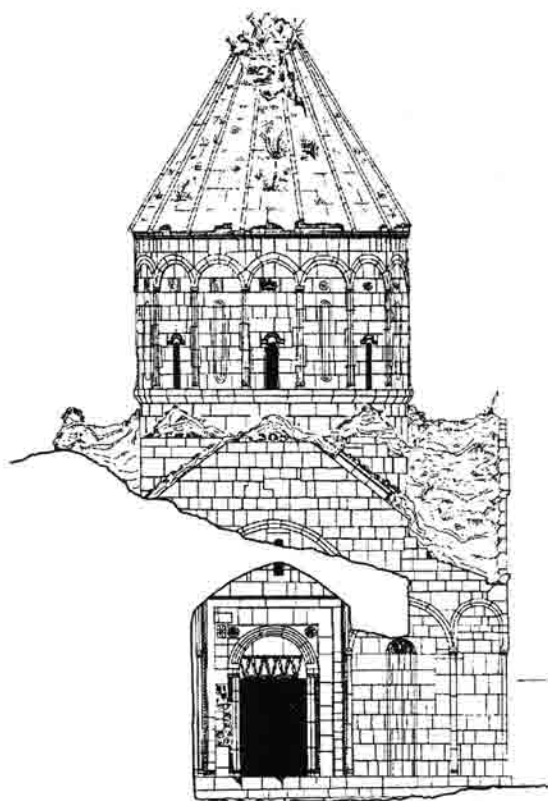
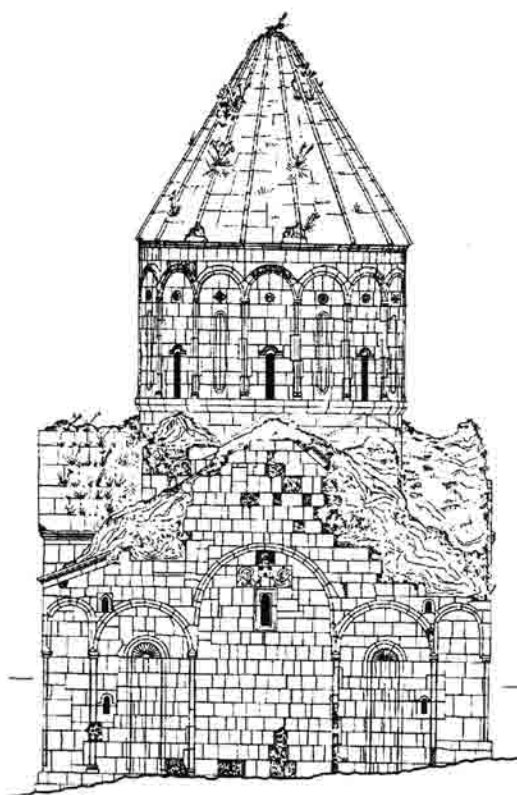
Ժամատրան ներսում պահպանված քապանա-
քարերից արձանագրվածները վերաբերում են 1305,
1306, 1333 թթ.:²⁴⁶

Հանգսկարուն: Ըստ մեզ՝ համալիրում ժամա-

նակագործին հաջորդ կառույցը զանգակատունն է:
Ի սկզբանե այն առանձին կանգնած շենք է եղել: Տե-
ղում կապարված ուսումնասիրությունները մեզ բերել
են այն համոզման, որ զանգակատան խիստ ինքնա-
տիպ (խոսքը վերաբերում է 1-ին հարկին) հորին-
վածքը բխել է զույգ խաչքարերը ներսում տեղադրե-

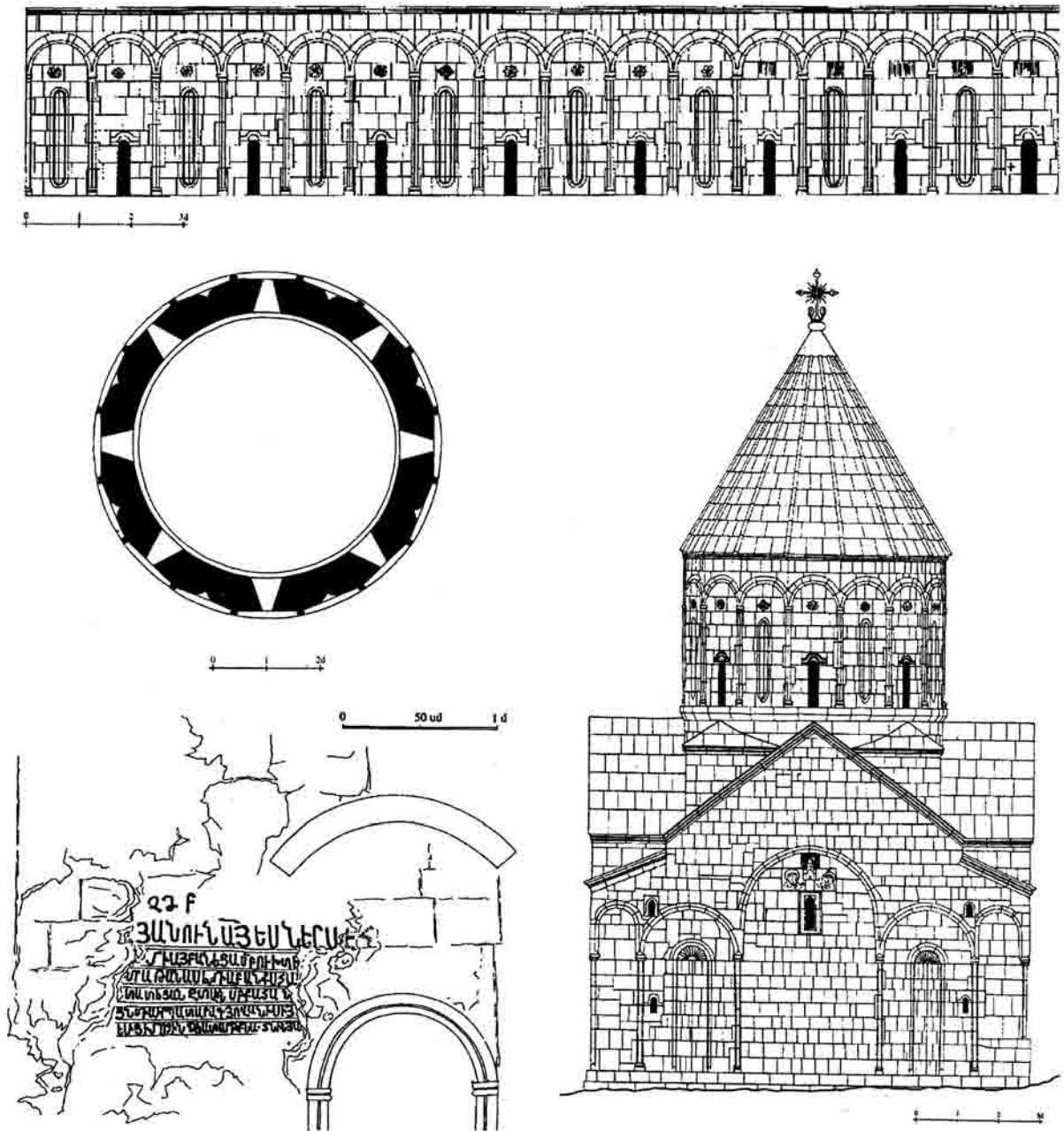
245. Տես՝ վիմագրերի քաժնի N61, 64, 66 արձանագրու-
թյունները:

246. Տես՝ վիմագրերի քաժնի N62, 63, 65 արձանագրու-
թյունները:

ԿԱՌՈՂԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻ. արեւելյան, արեւմտյան,
հյուսիսային եւ հարավային ճակատները

ԿԱԹՈՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՑԻ. թմբուկի փոփածոը, թմբուկի հասակագիծը, կարմիր ներկով արձանագրություն
եկեղեցու հյուսիսային ղափին ներուստ նկերծանությունը էջ 109-ում) և եկեղեցու
հարավային ճակատը (վերակազմություն)

լու գաղափարից, իսկ երկու խաչքարերը կերպվել են միաժամանակ՝ 1283 թ.: Ներքառքար՝ զանգակարանի շենքն էլ այդ թվականին պետք է կառուցված լիներ: Այն փեսակետը, թե խաչքարերն ի սկզբանե զանգակարան մեջ չեն եղել,²⁴⁷ այլ հետագայում XIX-XX դդ. սահմանագլխին (մինչև 1910 թ.) են այնպեղ փոխադրվել,²⁴⁸ այն է՝ Ջալալյանցից բացի

որեւէ այլ ականաւթեսի վկայությամբ չի հաստատվում: Ընդհակառակը՝ այդ խաչքարերը ժամանակի բոլոր այցելունքը տեսել են զանգակարանի ներսում:²⁴⁹ Ջալալյանցի հաղորդումը շփոթության արդյունք է, եւ այդ հավաստում է թեկուզ այն հանգամանքը, որ զանգակարանը մոտ ու նրանից արեւելք գտնվող մատուռներ, որպիսիք նկարագրում է Ջալալյանցը, չկան ու չեն էլ եղել:

Ջանգակարան բարձրությունը 14,6 մ է, որից 6 մետրը երկրորդ հարկն է, ռուբոնդան՝ սրածայր վե-

247. Դրան հիմք է ծառայել Ս. Ջալալյանցի հետեյալ հաղորդումը. «Մեր զանգակահան ղեղ յարեւելս գոն երկու մատուռ, յորոց միջի երկու վսեմ քանդակագործ խաչքարեր» (նվ. աւխ., հ. Բ, էջ 223):

248. «ՀՀՀ», նվ. հոդվածը, էջ 15-16:

249. Տես՝ Հայկունու, Թանգյանի, Սմբատյանցի և այլոց հրադարակումները:

ԺԱՍԱՏՈՒՆ. ժամանակակից հարավ-արևմուտքից,
թմրուկը հարավ-արևելքից եւ
խաչքարեր ներսում

ԺԱՍԱՏՈՒՆ. թմրուկի ներքին թեմբ

դարով հանդերձ: Առաջին հարկում, արեւելյան պատին կցված են դեպի արեւմուտք կամարած երկու խաչքարեր, որոնք զանգակատան առաջին հարկը, ինչպես իրավացիորեն նշում է Մ. Հասարթյանը. «փաստորեն մի փոքրիկ թանգարանի են վերածում...»:²⁵⁰ Խաչքարերի առաջին նկարագրությունը տրվել է միայն 1980-ին:²⁵¹ Նախորդ հեղինակները բավարարվել են սոսկ հիացական արտահայտություններով: Այս գույք խաչքարերը համալիրի ամենաուշագրավ դրվագը կարող են համարվել, եւ պատահական չէ, որ օպարագի այցելուները դրանք տեսնելով միտք են հղացել գնել եւ Եվրոպա փոխադրել: Հայրնի է, օրինակ, որ 1880-ականների սկզբներին երկու անգլիացի Ղարաբաղի հոգեւոր իշխանություններին 10.000 ռուբլի են առաջարկել խաչքարերի դիմաց, որը բարեբախտաբար մերժվել է:²⁵² 1887-90 թվականներին էլ երկու ֆրանսիացի էին դիմել առաջնորդին, «... որ վերջինս փողով ծախե քարերը. ասում են՝ նրանք մտադիր էին Ֆրանսիա ուղարկել, բայց սրբազանը մերժել է նրանց...»:²⁵³ Ավելի ուշ նորից մի ֆրանսիացի նույն փորձն է արել եւ կրկին ապարդյուն:²⁵⁴

Երախտագիտությամբ նշենք, որ մեր եկեղեցու պատասխանատուները ազգային արժեքները գնահատել են ըստ արժանվույն ու չեն գայթակղվել դրանով իսկ նպաստելով ազգային մշակութային արժեքների հարստացմանը պատմական հողին,

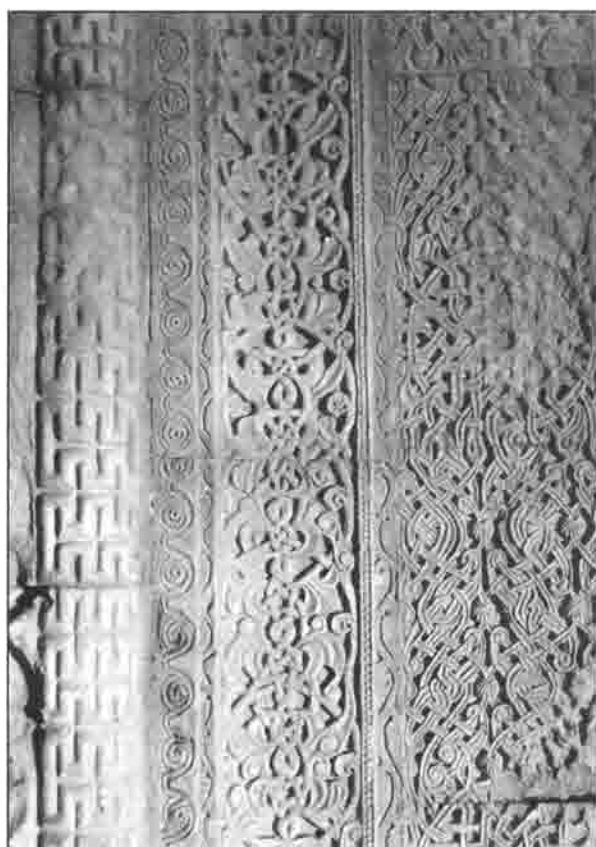
250. Մ. Հասարթյան, նույն աշխ., էջ 54:

251. «ՀՀՀ», նույն հոդվածը, էջ 16-19:

252. «Մեղու Հայաստանի», 1885, N 78, էջ 2-3: Ի դեպ, արտիկան կերպով այդ առթիվ Հայկունին հակառակ կարծիքն էր հայտնի՝ բարձր համարելով վաճառված խաչքարերի գումարով վաճառվող վերանորոգումն իրականացնելը:

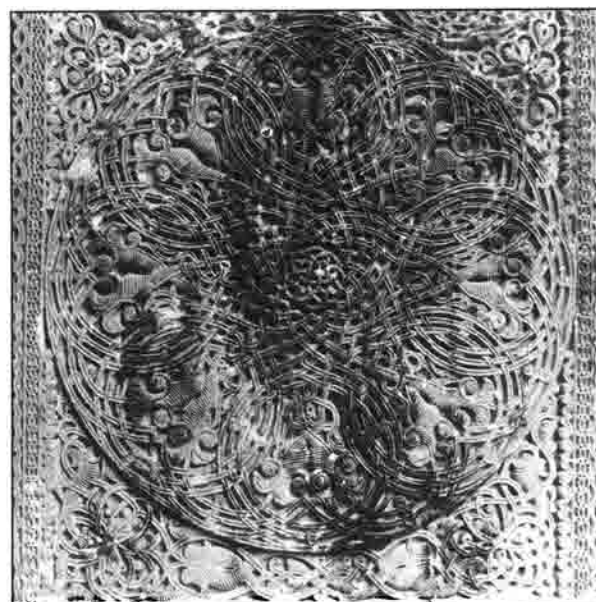
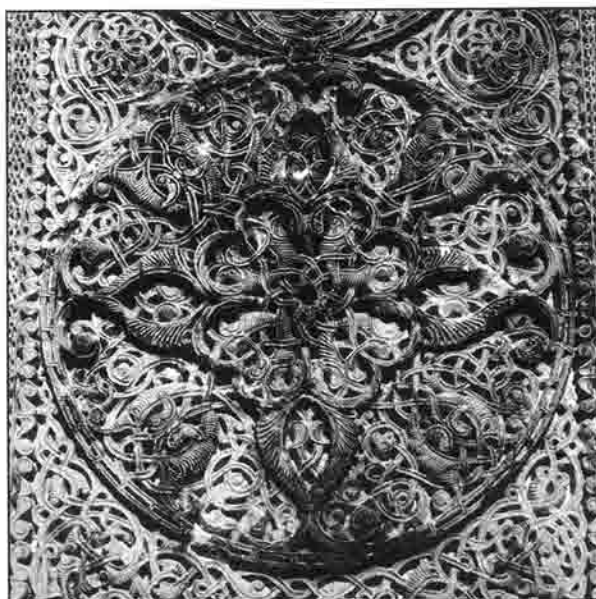
253. «Նոր-Դար», 1892, N 15, էջ 2:

254. «Բիզանդիկոն», 1901, N 1492:

ԺԱՍԱՏՈՒՆ. խաչքարեր ներսում արեւելյան դռան կից,
հասկանալի ղեկի Ար. Դադի եկեղեցի բացված ժամանակ

ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ. ռեսիդ հարակ-առնմութից,
մերում գտնվող զույգ խաչաքարերը եւ հասկածներ

հարազատ միջավայրում:

Միանալ եկեղեցի և գավիթ: Սրանք կառուցվել են այն ժամանակ, երբ արդեն գոյություն ունեին Սբ. Դադի և Կաթողիկե (1214) եկեղեցիները: Կարելի է ենթադրել, թե արդեն իսկ կար նաև զանգակատունը, երբ Սբ. Դադի եկեղեցու հարավային պարի ամբողջ երկարությամբ իրար կից կառուցվել են այդ միանալ եկեղեցին ու գավիթը:

Եկեղեցին, հակառակ իր ոչ մեծ լայնությանը (3,75 մ), ունի զգալի բարձրություն (մինչև թաղի գագաթը 7.30 մ է):

Գավթի մեջ գտնված 1293 թ. մի տապանաքարի առկայության հանգամանքը²⁵⁵ հիմք է տալիս կարծելու, որ մինչ այդ թվականը գավիթն արդեն կար: Ուրեմն միանալ եկեղեցին և նրան արեւմուտքից կից թաղակապ գավիթը կառուցվել են 1283-1293 թթ. ընկած ժամանակահատվածում:

«Մրահ և Կոնեղ» (գրապո'ն): 1211 թ. կառուցված «Տաճարին» արեւելքից հարում են մեկ ընդարձակ և 3 փոքր սենյակներ: Վերջիններից երկուսը, որ կառույցների շարքը եզրավակում են արեւելքից, կրկնահարկ են: Գրականության մեջ այս կառույցների խմբի մեջ գլխավորը համարվել է գրապոնը, իսկ օժանդակ սենյակները եղել են գրիչների աշխատասենյակներ կամ բնակարաններ:²⁵⁶ Ուրեմն էլ տարօրինակ է, մինչև վերջերս անուշադրության էր մատնվել գլխավոր կամ մեծ սենյակի հարավային մուտքի բարավորի շինարարական արձանագրությունը,²⁵⁷ որտեղ նշված է, որ այդ շենքերի խումբը կառուցողներն են Նասան պարոնի որդիներ Տեր Գրիգորեսն ու Տեր Աթանասը, իսկ շինությունները հիշված են պարզապես. «... շինեցաք զգրներես եւ զսրահս...»:

Անշուշտ, այս արձանագրությունը բնավ չի հակասում արդեն եղած այն կարծիքին, թե կառույցն ունեցել է գրապան նշանակություն: Ինչ վերաբերում է «Մրահի և Կոնեղի» կառուցման ժամանակին, ապա այն որոշակի է դառնում վանքում Տեր Աթանասի անվան այլ հիշատակումների շնորհիվ (արդեն նշել ենք, որ բազմաթիվ վիմագրերում վանահայր Աթանասը հիշվում է 1263-1291 թթ.):

Մեղանապոն և խոհանոց: 1211 թ. կառուցված «Տաճարին» արեւմուտքից կից այս շինությունները, որ նույնպես XIII դ. կառույցներ են (բնականաբար՝ 1211-ից հետո), գտնվում են կիսավեր վիճակում: Դրանք նույնպես մանրամասնաբար նկարագրված են Մ. Նասրաթյանի կողմից: Նարկ ենք համարում ավելացնել միայն, որ խոհանոցն ուներ նաև երկրորդ հարկ՝ իրար կից թաղակապ միա-

«ՍՐԱԴ ԵՎ ՏՆԵՐ». արեւմտյան մուտքը և տնարան արեւելից

255. Մ. Ջալալեանց, հ. Բ, էջ 223:

256. Մ. Հասրաթյան, նշվ. աշխ., էջ 57-58:

257. Տես՝ ներկա հրատարակության վիմագրերի բաժնի N59 արձանագրությունը:

ՍԵՂԱՆԱՏՈՒՆ. տեղի հարավից
ԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ԱՊԱՐԱՆՔ. հյուսիսային եւ արեւելյան
որմերը ներսից

ՍՅՈՒՆԱՍՐԱԴ. արտաքին տեղի հարավ-արեւելից,
ներքին տեղի դեղի արեւմուտք եւ արեւելք

բանական սենյակները: Դրանց մուտքերը հյուսիսից են եւ թեք փեղանքի շնորհիվ այդ կողմից հավասար են բակի մակարդակին: Սենյակները ներսում ունեն բազմաթիվ խորշեր եւ բուխարի:

Կյուրապրուն, հնձան, մառան, իշխանական ապարանք եւ մաքրուռ: Համալիրի հարավ-արեւմտյան կողմում, միմյանց կից, բայց հիմնական կառույցներից քիչ առանձնացած դիրքով պահպանվել են առնվազն 5 փարբեր նշանակության կառույցներ: Կրկնահարկ շինությունների առաջին հարկում հյուրանոցն է, հնձանն ու մառանը, իսկ երկ-

րորդ հարկում առաջնորդարանը (հյուրարան վրա) եւ իշխանական ապարանքը (հնձանի ու մառանի վրա): Վերջինիս հյուսիսային ծայրում դեռեւս կանգուն է նաեւ մաքրուռի պարզ հորինվածքով կառույցը, որը, փաստորեն, իշխանի փան բաղկացուցիչ մասն է կազմել, ասել կուզի՝ իշխանի փունը վանքի կազմում գտնվելով հանդերձ, իր բնակարանի մեջ էլ ուներ մասնավոր մի աղոթասենյակ: Ցավոք, ներկայում, բացի մաքրուռի հարվածից, իշխանի ապարանքից քիչ բան է պահպանվել: Նրա հարավային ճակարի լայն ու կամարակապ լուսա-

1997թ. հողային աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերված սրահ ժամանակն արեւմտյան կողմում

ԴԱՐՊԱՍՆԵՐ. համալիրի արեւմտյան եւ արեւելյան կողմերում

մուրները պարզ երեւում են Մեսրոպ մագիստրոսի 1911 թ. կապարած լուսանկարի վրա:

Բոլոր այս շինությունները կառուցվել են XII-XIII դդ. ընթացքում. ցավոք, դրանց ավելի ստույգ թվագրման համար բավարար փվյալներ չունենք:

Սյունասրահ: Սյունասրահը, որը «... անարվեստ մի շինություն է, անհամաչափ լայն...»²⁵⁸ իրենով լրացրել է բակի այն հատվածը, որ գոյացել էր 1214-ին կառուցված Կաթողիկե եկեղեցու, 1283-ին կառուցված զանգակարան եւ մինչեւ 1293 թ. կա-

ռուցված միանավ եկեղեցու եւ գավթի միջեւ: Հիշյալ բոլոր կառույցներն էլ, իրոք, ճարտարապետության ու արվեստի տեսանկյունից անհամեմատ բարձր են սյունասրահից, եւ կարելի է կարծել՝ սյունասրահը կառուցել են թերեւս, ավելի դժնդակ ժամանակներում XIV դարում:²⁵⁹

Այլ սենյակներ: Համալիրի կազմում պահպանվել են մի քանի թաղակալ շենքեր եւս, որոնցից մեկը հուշարձանախմբի արեւմտյան ծայրում է, իսկ երկուսը կից են ժամապան արեւմտյան ճակատին: Կարծում ենք՝ սրանք էլ XIII-XIV դդ. սահմանագրված կառուցված շենքեր են՝ բնակելի կամ փոքր տնային նշանակությամբ:

Շրջապարիսպ եւ դարպասներ: Գլխավոր կամ մեծ դարպասը գտնվում է վանքի միջնամասում (դա ցույց է տալիս, որ բոլոր կառույցները չէ, որ ի սկզբանե ամփոփված են եղել շրջապարիսպի մեջ եւ կամ այլ շինությունները կառուցվել են ավելի ուշ): Կաթողիկե եկեղեցու արեւելյան կողմում պահպանվել է երկրորդ կամ փոքր դարպասը, որտեղից դուրս ելնող կամանը բարձրանում է դեպի քիչ հեռու, հյուսիս-արեւելքում գտնվող մատուռները: Դարպասների կառուցման ստույգ ժամանակն անհայտ է, բայց շրջապարիսպի մեջ ագուցված 1181 եւ 1200 թթ. արձանագրություններով խաչքարերի առկայությունը հուշում է, որ դրանք (հավանաբար նաեւ շրջապարիսպը) պետք է կառուցված լինեին 1200 թվականից հետո:

Մատուռներ: Դեղի վանքի շուրջ գտնվում են թվով հինգ միանման թաղակալ մատուռներ: Դրանցից կանգուն են երկուսը (Կաթողիկե եկեղեցուց հյուսիս-արեւելք), իսկ մյուս երեքը (մեկը՝ վանքից հյուսիս, մյուսը՝ արեւմուտք, ժայռոտ բլրի գագաթին եւ երրորդը՝ վանքից հարավ-արեւելք) կիսավեր վիճակում են: Մատուռներն ունեն միանման պարզ լուծումներ, միակ մուտքը բացված

0 5մ
Հուշարձանախմբի մեծակայքում գտնվող մատուռների հասակագծերը

258. Ավերող է նեւ, որ սյունասրահը մինչեւ 1241 թ. կառուցված լինել չէր կարող, որոյիսի կարծիք է հայտնվել իբր տասի մի ֆարի վրա. «ՈՂ ԲՎ» փորագիրը եղած լինելու դասճանով, որն աճեցուց կամ սխալ վերծանման եւ կամ արձանագրի ճշդը Եփրեյու արդյունք է («Էջմիածին», 1971. Զ-Է, էջ 69):

259. Մ. Հասարթյան, նւգ. աշխ., էջ 49:

ՄԱՏՈՒՆԵՐ. վանքի արեւմտյան կողմում ժայռաբլրի գագաթին գտնվող մատուռը արեւմուտքից եւ ներքին ճեմը դեղի արեւելք, նույն մատուռի ներսում հարավային դաշին սվաղի շերտի վրա դասավորված արձանագրությունը (գրված է սեւ ներկով), վանքին աննմանո՞ս (հյուսիս-արեւելքում) գտնվող մատուռը հյուսիս-արեւմուտքից եւ հյուսիս-արեւելքից

ՀՆՁԱՆ. տեսքը հարավից եւ մուտքը
ՇՐՋԱՊԱՐԻՍՊ. խաչքարեր ագուցված վանքի արեւելյան կողմով ձգվող շրջապարսույի մեջ

ՄԱՏՈՒՐՆԵՐ, վանքի հյուսիս-արևելյան կողմում գտնվող մատուռը արեւմուտքից եւ ներքին տեսքը դեղի արեւելք

ՄԱՏՈՒՐՆԵՐ. վանքից հյուսիս գտնվող կիսավեր մատուռը՝ արեւմուտքից, վանքից հարավ-արեւելք անհատաձեւով լեռնաճյուղին գտնվող ավերակ մատուռը հարավ-արեւմուտքից արեւմուտքից: Կառուցված են անմշակ քարով ու կրաշաղախով, ներքուստ սվաղված են:

Վիմագրեր:²⁶⁰ Դադի վանքում պահպանված վիմագրերի առաջին հետազոտողը եղել է Եսայի

260. Մտեր ներկայացնում են համալիրի տարածքում դաս-դասված վիմագրերի միայն առավել կարեւոր մասը, որոնց ամբողջական հավաքածուն յուրս կընծայվի առաջիկայում: «Արցախի վիմագրերը» աշխատությանը (ավելի հան 4800 միավոր ընդգրկումով):

Հասան-Ջալալյան Աղվանից կաթողիկոսը (1702-1728 թթ.): Նրա 1718 թ. կազմած ձեռագիր հավաքածուից հետագայում օգտվել է Շահխաթունյանց եպիսկոպոսը, որն այս հետագոյությունը հետամուտ է եղել 1830-ականներին: Միաժամանակ խնդրին առնչվել է նաև Սարգիս վարդապետը: Նրանց ընթերցումները հրապարակվել են 1842 թ.:²⁶¹ Այնուհետև երկու արձանագրություն է հրապարակել Մ. Սմբարյանցը:²⁶² Դարավերջին այդ աշխատանքները շարունակվել են Մակար եպիսկոպոսի ջանքերով,²⁶³ իսկ 1911 թ. փետրվարին կարարած իր ուսումնասիրությունները՝ 2 փարի անց հրապարակել է Մ. Տեր-Մովսիսյանը:²⁶⁴ Հարկ է նշել, որ բավական մեծ ծավալի աշխատանք է կատարել նաև Խաչիկ վարդապետ Դադյանցը, որի հավաքածուն, սակայն, առ այսօր մնում է անփյուռ:²⁶⁵ Դրանով Դադի վանքից ընդօրինակված ու հրապարակված արձանագրությունների թիվը հասցվել է 40-ի:

Այնուհետև մի քանի փաստաթուղթ, ցավոք, այս ասպարեզը, կարծեք մոռացության է մատնվել: Վերջապես՝ 1960-64 թթ. Դադի վանքում իրենց փնտրողներին հետ համեմատած առավել հիմնավոր ուսումնասիրություններն են իրականացրել վիճագրագետ Մեդրակ Բարխուդարյանի գլխավորությամբ գործող արձանագրագիրական հարույժ գիտարշավի մասնագետները: Ցավոք, ինչ-ինչ պարզաբանելով, հավաքված նյութի փակագրությունն իրականացավ դաշտային աշխատանքների ավարտից շուրջ 18 փարի անց՝ 1982-ին, երբ արդեն վախճանվել էր (1970 թ.) աշխատանքների ղեկավարը՝ Մ. Բարխուդարյանը:²⁶⁶ Այս աշխատության համապատասխան բաժնում Դադի վանքից ներկայացվել են 58՝ միավոր վիճագրերի վերծանություններ, այսինքն՝ նախկինում հրապարակվածներին գումարվել է գիտարշավների ընթացքում ժողովված եւս 18 միավոր նորահայտ արձանագրություն:

Այս է Դադի վանքի վիճագիր արձանագրությունների ընդօրինակման, վերծանման ու հրապարակման ասպարեզում մեզ նախորդած աշխատանքների

համառոտ պատմությունը:

Ստորև ներկայացնում ենք փետրվարին պահպանված եւ մեր կողմից վերադրված 75 միավոր արձանագրությունների վերծանությունները (24-ը՝ նորահայտ):²⁶⁷

Կաթողիկե եկեղեցու հարավային ճակարի արձանագրությունները

1. Հարավային ճակարի կենտրոնում, լուսամտի փակ, որմնասյուների միջև, 19 փողով փորագրված է.

ՇՆՈՐՀԻ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ
ՆԱԻՐ ԵՒ ՄԻԱԾՆԻ ՈՐԴՈ ՆՈՐԱ Յ(ԻՍՈՒՄ)Ի
Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի ԵՒ ՊԱՐԳԵԴԱԲԵ ԱՄԵՆԱՍ
(ՈՒՐ)Բ ՀՈԳՈ | ԵՍ ԱՐԶՈՒ ԽԱԹՈՒՆՍ ՆՈՒԱՍՏ
ԱՂԱԽԻՆ Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի, ԴՈՒՍՏՐ ՄԵԾԻ ԻՇԽԱ-
ՆԱՅ ԻՇԽԱՆԻՆ՝ ՔՐԴԻՆ ԵՒ ԱՍՈՒՄԻՆ ՎԱԽ-
ՏԱՆԿԱՄ ԹԱԳԱԲՈՐԱԶՆՈ Տ(ԵԱՌ)Ն ՀԱԹԵՐՔՈ
ԵՒ ԱՄԵՆԱՅՆ ՎԵՐԻՆ ԽԱԶԵՆՈ, ՅՈՒՍՈՎ ՄԵ-
ԾԱԲ ՇԻՆԼԵՅԻ ԶՍ(ՈՒՐ)Բ ԿԱԹՈՂԻԿԵՍ Ի ՏԵ-
ՂՈՋ ՀԱՆԳՍՏԱՐԱՆԻ ԱՌՆ ԻՄՈ ԵՒ ԶԱԲԱԿԱՅ
ԻՄՈՅ. ՀԱՍԱՆԱՄ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻՍ ԻՄՈ ԵՒ ԳՐԻ-
ՔՈՐ, ՈՐՆ Ի ՏԵՐՆ ԿԻՍԱԲԵԱՎ ՎԱԽՏԱՆԵԼՈՅ,
ԶԻ ՎԱՍՆ ԻՄՈ ՄԵՂԱՅ ԽՐԱՏԵԱՅ ԶԻՍ
Ա(ՍՏՈՒԿ)Յ ԵՒ ԵԱԲԱՐ | Ի ԳԼՆՈ ԻՄՈ ԶԵՐԿՈ-
ՍԵԱՆ ՊՍԱԿԱՆ ՎԱՅԵԼՈՒԶ ԶԻ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻՆ
ԻՄ՝ ՀԱՍԱՆ ՍՊԱՆԱԲ Ի ԹՈՒՐԲԱՅ ՊԱՏԵՐԱԶ-
ՄԻՆ | ՎԱՍՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀԱԲԱՏՈՅՍ ԵՒ
ԶԿՆԻ ԵՐԻՅ ԱՄՍՈՅ ԵՒ ԿՐՏԵՐ ՈՐԴԻՆ ԻՄ
ԳՐԻԳՈՐ ՏԵՐՆ ԿՈՉԵՅԵԱՎ Զ | ՊԱՐՏ ԲՆՈՒ-
ԹԵԱՆՍ ՀԱՏՈՒՅԱՆԵԼՈՎ ՎԱԲԱՅ ԶԿԵՆ-
ՅԱՂՍ ԵՒ ՓՈԽԵՅԱՆ ԱՌ Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս, ՍՈՒԳ,
ԱՆՄԽԻԹԱՐ | ԹՈՂԼՈՎ ԹՇՈՒԿԱՆԱՅԵԼՈ
ՄԱԲՐՍ ԻԻՐԵԱՆՅ. ԱՅԼ ԶԻ Ի ԿԵՆԴԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԻԻՐԵԱՆՅ ՅՈՅՍ ԻՄ ՏԵՐ ԴՆԵՂ | .....Ա ՇԻՆԵԼ Ե-
ԿԵՂԵՅԻ ՅԱՅՍՄ ՏԵՂՈՋ ԵՒ ՈՉ ԺԱՄԱՆԵՅԻՆ
ՎԱՍՆ ԱՐԱԳԱՀԱՍ ԼԻՆԵԼՈ Ի ՎԵՐԱ ՆՈՅ | Ա
ՄԱՀՈՒՆ. ԻՆՁ ԱԲԱՆԴԵՅԻՆ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ԿԱՍԱ-
ՐԵԼ ԶՓԱՓԱԳ ՍՐՏԻՅ ՆՈՅԱ. ԵՒ ԻՄ ՅԱՆՁՆԱ-
ՌԵԱՎ ՄԵԾ | ՅՈՒՍՈՎ ԵՒ ԱՇԽԱՏՈՒԹ(ԵԱՄ)Բ
ՇԻՆԵՅԻ ԶՔԱԲԱՐԱՆՍ ՎԱՍՆ ՓՐԿՈՒԹԵ(ԱՆ)
ՈԳՈՅ ՆՈՅԱ ԵՒ ԻՄՈ ԵՒ ԴՍԵՐԱՅ ԻՄՈՅ ԵՒ
ԱՄԵՆԱՅՆ ԶԱՐՄԻՅ. ԱՐԴ ԱՂԵՐՄԻԻ ՀԱՅՅԵՍ
ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱԳԵՔ ՍՐԲՈ ԽՈՐԱՆԻՍ ՅԻՇԵԼ
ՅԱՂԱԲՍ ԶՎԵՐԱԳՐԵԱՄՆ Ի ՍՄԱ ԿԱՏԱ-
ՐԵՅԱՄ Ս(ՈՒՐ)Բ ՔԱԲԱՐԱՆՍ Ի ԹԱԿԱՆՈՒԹԵ-
(ԱՆ)Ս ՀԱՅՈՅ: Ո: | Կ: Գ: (1214) Ի ՓԱՌՍ
Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՒ Ի ՆՈՐՈԳՈՒԹԻՆ Ս(ՈՒՐ)Բ

261. *Յովհաննու եպիսկոպոսի Շահխաթունյ ստրագրոսին կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ զատուաց Արարայ, հ. Բ, էջ միածին, 1842, էջ 356-362: Սարգիս վարդապետ Ջալալյանց, ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տփլիս, 1842, էջ 204-205, մասն Բ, Տփլիս, 1858, էջ 222-228:*

262. Մ. Սմբարյանց, «Նոր-Դար», 1893, N 17, էջ 3:

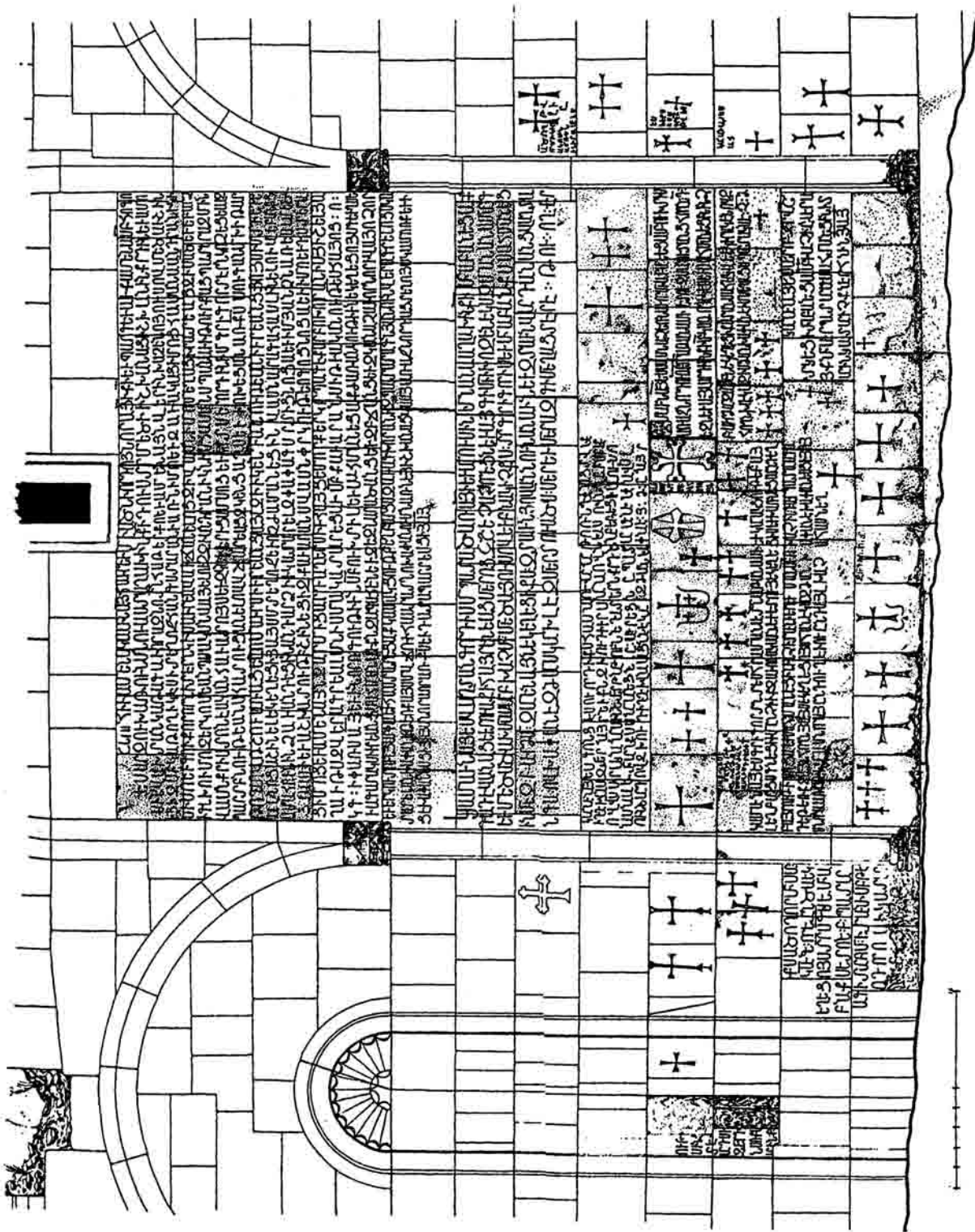
263. Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 203-209:

264. «Ազգագրական հանդես», գիրք ԻԷ. Ա, էջ 80-88, Բ, էջ 75-84, Թիֆլիս, 1913: Ավելի ուշ այդ նյութերն ամփոփվեցին առանձին աշխատության մեջ. Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյան, Հայկական երեւ մեծ վանքի՝ Տաթևի, Հաղարծնի եւ Դադիի եկեղեցիները եւ վանական շինությունները, Երուսաղեմ, 1938, էջ 83-90:

265. ՀՀՊԿԿԱ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 5, ք. 23-28: Ժ. 319, ց. 1, գ. 95, ք. 28:

266. «Դիվան Հայ վիճագրության», որակ 5, կազմող՝ Մ. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 197-217:

267. Զանի որ նախկինում հրատարակված բոլոր արձանագրությունները բնաբար ամբողջացվել են «Դիվան»-ի նշված հատում, հղելիս եւ ծանոթագրելիս մենք կանգ կառնենք միայն նրանում տեղ գտած անճշտություններին ու բացթողումներին:

ՈՒԽՏԻՍ ԵՒ ՍԱՏՄԱՆԵՅԱԹ ԺԱՌԱՆԿՈՒԹԻՒՆ
ԵԿԵՂԵՅՈՅՍ ԳԵՒԼՍ ԵՒ ԿԱՐԱՐԱԿՍ ԻՒՐԵԱՆՅ
ՍԱՏՄԱՆՈՔՆ՝ ԶԱՊԱՏԷՆ ԵՒ ԶԵՋԱՐԱԾԱՆՅ
ԵՒ ԶԲԱՆՅ ԵՒ ԶԿԱՆԱԶԱԻՈՐՆ, ՈՐ Ի ՎԱՅՈ-
ՉՈՐ | ԵՒ ԵՐԿՈՒՏՈՒՆ ՅԱՐՓԱ ԵՒ ՆԱՍԱՏԵՅԱԹ
ԿԱՍԱԿՅՈՒԹԵ(ԱՄ)Բ ԵՂԲԱՐՅՍ ԶԱԲԳ ԽՈ-
ՐԱՆԻ ԶՊԱՏԱՐԱԳՆ ՅԱՆՈՒՆ ՎԵՐԱԳՐԵԼՈՅՍ
ԿԱՅԱՐԵԼ ԼՆԽԱՓԱՆ, ԵԹԵ ՈՔ ԱՅՍՍ ՎՃՈՒ
ՆԱՍԱՏԱՆՈ ԽԱՓԱՆՈՒՄՆ ԱՌՆԷ ՅԻՇԽԱՆԱՅ
ԿԱՍ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴԱՅ ՏԵՂՈՅՍ ԿԱՍ[Ո] ՈՔ ԵՒ
ԻՅԷ ԽԱՓԱՆԵՍՅԻ ՅՈՅՍ ՆՈՐԱ ՈՐ ԱՌ-Ք(ՐԻՍ-
ՏՈ)Ս ԵՒ ԴԱՏԱՊԱՐՏԵՍՅԻ ՅԱ(ՍՏՈՒԾՈ)Յ:

Տրապ. «Դիվան...», էջ 198-199:

Ծանոթ. Վերծանությունը ներկայացվում է մի շարք մանր վրիպակների, կամայական հավելումների ճշգրտումներ: Աղավաղված է ներկայացված նաև գրչականարը:

2. Նախորդ վիմագրից քիչ ներքև, 5 փողով փոքրացված է.

ԿԱՍԱԲՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ ՎԱՂՏԱՆԳ ՈՐԴԻ
ՍՄՊԱՏԱ ԾԱՌԱՎ Յ(ԻՍՈՒՄ)Ի ԵՒ ԱՄՈՒՄԻՆ ԻՄ
ՆԱՆԱ՝ ԱՂԱԽԻՆ Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի ՄԻԱԲԱՆԵՅԱ
ՋԴԱԴԷ ՎԱՆԱՅ ԵՒ ՏՈՒԱԹ Ի ՆԱՅՐԵՆԵԱՅ ՄԵ-
ՐՈՅ ԶԵԵԶԱԶՈՐԵՆ ԵՒ ԱՅԳԻ ՄԻ Ի ԽՈՋԵ-
ՆԵԿՍ, ԶՄԱՆԱՆԱՄԱՐԳ | ԵՒ ՄԵԾԱԾԱԽ ՄԱ-
ՍԱՄԲ ԽԱԶ ՄԻ ՄԵԾԱԲ ՅՈՒՄՈՎ ԵՒ ԲՆԱ-
ԿԻԶՔՍ Տ(Է)Ր ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ
ՍԱՏՄԱՆԵՅԻՆ ՄԵՋ: Բ: (2) ԱԻՐ ԺԱՍ ԶԱՄԵ-
ՆԱՅՆ ԵԿԵՂԵՅԻՔՍ ԶՏԱԲՆ ՅՈՎՆԱՆՈՒ՝ ՆԱ-
ՆԱԽՆ ԵՒ ԶՏԱԲՆ ՎԱՐԴԱՆԱՆՏ՝ ՎԱՂՏԱՆԳԱ:
ՈՎ ԽԱՓԱՆԷ ԶԺԱՍՍ ԿԱՍ ԽԼԷ ԶՄԵՐ ՏՈՒԱԾՍ
ՄԵՐ ԵՒ ՄԵՐ ԱՋԳԻ ՄԵՂԱՅ ՏԷՐ Է: Ի ԹՈՒ(ԻՆ)
ՈՂ (1241) ԷՐ:

Տրապ. «Դիվան...», էջ 202-203:

Ծանոթ. «զմանականար» տեղանունը հրապարակվել է «ի..... կնամարգ»: Կան նաև այլ վրիպակներ:

3. Փոքր-ինչ ներքև, դարձյալ 5 փողով.

ԿԱՍԱԲՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ ԳՈՆՅԷՍ ՈՒ ՈՐ-
ԴԻՔՍ՝ ՆԱՍԱՆ ՈՒ ՎԱՐՆԱՄ, ԹՈՌՆ՝ ԴԱԲ-
ՓԱՆՅ, ՏՎԱԹ | Ի ԴԱԴԻ ՎԱՆՍ ԶՄԵՐ ՆԱՅՐԵ-
ՆԻՔՆ ԶԽՈՒԴ՝ ԻՐ ՍԱՏՄԱՆՈՎՆ, ԽԱՍՈՎՆ,
ՎԵՐԻՆ ՄԱՐԳ | ՈՎ, Վ(Ա)Ս(Ն) ՄԻՐԱԿԱՆ ՆԱՐ-
ՄԻՆ ԵՒ ՄԵՐ ԹԱԹՈՒՆԻՆ, ԴՍԵՐՆ՝ ՔՐԴԻՆ
ԱՆԲԵՐԴԵՅԻ, ԱՄՈՒՄՈՒՆ | ՆԱՍԱՆԱ ԵՒ ՄԻԱ-
ԲԱՆՔՍ ՍԱՏՄԱՆԵՅԻՆ :Ը: (8) ԱԻՐԵՆ :Ը: (8)
ՊԱՏԱՐԱԳ ԱՆԽԱՓԱՆ Վ(Ա)Ս(Ն) ԼՈՒՆԻՆ,
ԱՐԴ՝ ՈՎ ԶԽՈՒԴԻ ԴԱԴԻ ՎԱՆԱՅ ՆԱԷ ԿԱՍ
ԶԺԱՍՆ ԽԱՓԱՆԷ: ՅԺԸ: (318) ՆԱՅՐ(ԱՊԵՏԱՅՆ
ՆՋՈՎԱԾ Է):

Տրապ. «Դիվան...», էջ 203:

Ծանոթ. Հրապարակության մեջ աղավաղված է ներկայացված գրչականարը:

4. Նախորդի համեմատ փոքր-ինչ աջ ու ավելի ներքև 5 փողով արձանագրված է.

ԿԱՍԱԲՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ ՍԱՄԱՆ ԶԵՌՆԱ-
ԻՈՐ ՄԻԱԲԱՆԵՅԱ Ս(ՈՒՐ)Բ ՈՒԽՏԻՍ | ԱՌԱՋ-

ՆՈՐԴՈՒԹ(ԵԱՄ)Բ Տ(Է)Ր ԱԹԱՆԱՄԻ, ԵՏՈՒ
ԶՍԱՐՈՒՏԱՆՅ ՆՈՂՆ :Դ: (4) | ԵՋՆ ԵՒ ԱՅԼ ԱՐ-
ԴԻՒՆՔ Ի Ս(ՈՒՐ)Բ ԿԱԹՈՂԻԿԷՍ ԵՒ ՍԱՏՄԱ-
ՆԵՅԻՆ ԻՆՁ | :Բ: (2) ԱԻՐ ԺԱՍ ԶԱՄԷՆ ԵԿԵՂԵ-
ՅԻՔՍ (Ի) ՏԱԲՆ ՍԱՆԱԿԱ ԵՒ ԿԻՐԱԿԷՆ, ՈՎ Ջ
ՆՈՂՆ ԽԼԷ ԿԱՍ ԶԻՄ ԺԱՄՆ ԽԱՓԱՆԷ ԻՄ ՄԵ-
ՂԱՅՍ ՊԱՐՏԱԿԱՆ Է: ԶԺ: (1261):

Տրապ. «Դիվան...», էջ 204-205:

Ծանոթ. Հրապարակության մեջ առկա են բազմաթիվ վրիպակներ, աղավաղված է գրչականարը:

5. Ճակարի 2-րդ շարք քարերի աջ անկյունում 4 փողով փոքրացված է.

ԿԱՍԱԲՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ ՍԵՐՈԲ ԶՐՎՇ
ՏԿԵՅԻ ՄԻԱԲԱՆԵՅԱ Ս(ՈՒՐ)Բ ԽԱԶԻ: Ը: (8)
ԱԻՐԱՅՔՆ ՄԻ ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ ՍԱՏՄԱՆԵՅԻՆ
Ի ՏՄԱՐԻՆ ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ԱԻՐՆԻՆ ՅԱ(ՍՏՈՒ-
ԾՈ)Յ:

Տրապ. «Դիվան...», էջ 209:

Ծանոթ. Հրապարակության մեջ «Ը: (8) առաջին մի ար»-ի փոխարեն ունեն «ոչ առաջին ար»: Գրչականարում առկա են աղավաղումներ:

6. Ճակարի 2-րդ և 3-րդ շարք քարերի վրա, ձախ կողմում 5 փողով փոքրացված է.

ԿԱՍԱԲՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ՏՆՏԵՍ
ՆՐԱՄԱՆԱՄ Տ(ԵԱՌ)Ն ԱԹԱՆԱՄԻ ԵՒ ԿԱՍԱԿ-
ՅՈՒԹԵ(ԱՄ)Բ ԱՅԼ ԵՂԲԱՐՅՍ ԳՆԵՅԻ ԻՄ ԸՆ-
ԶԻԹ ԶԱԽՈՌԱԿԱՆ ԵՒ ԵՏՈՒ ՅԵԿԵՂԵՅԻՍ ԵՒ
ԽԱՌՆԵՅԱ ԸՆԴ ԵՂԲԱՅՐՈՒԹԻ(ԻՆ) ՍՈՅԱ ԵՒ
ՍԱՏՄԱՆԵՅԻՆ ԻՆՁ Ի ՏԱԲՆԻ ԵՐԵԻՄԱՆ Ս(Ր)-
ԲՈ ԽԱԶԻՆ :Գ: (3) ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ. ԱՐԴ, ԵԹԵ
ՈՔ ԶԱՅՆ ՆՈՂՆ ՅԱՅՍ ԵԿԵՂԵՅՈՅՍ ՆԱԷ
ԿԱՍ ԶԺԱՍՆ ԽԱՓԱՆԷ՝ ԽԱՓԱՆԵՍՅԻ ՅՈՅՍ
ՆՈՐԱ ԱՌ-Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս ԵՒ ՄԱՍ ՆՈՐԱՅ ԸՆԴ
ՈՒԴԷԻ ՈՒ ԸՆԴ ԱՅԼ ԽԱԶԱՆԱ(Ն)ՍՆ ԵՂ(ԻՅԻ):

Տրապ. «Դիվան...», էջ 203-204:

7. Հարավային ճակարի արեւմտյան որմնա-
խորշի և որմնակամարի միջև, պարի առաջին և
երկրորդ շարքերի վրա 7 փողով (վերջին փողը
հողմնահար է) փոքրացված է.

Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՍԱՐԿԱ-
ԻԱԳՆ, ՈՐ ԵՏ ԸՆԾԱ ԵԿԵՂԵՅՈՅՍ Տ(Է)Ր
Ս(ԱՐ)ԳԻՍ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ԵՏՈՒՆ: Բ: (2) ՊԱ-
ՏԱՐԱԳ Ի ՏԱՐՈՒՄ Ի ՏԱԲՆԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ԹԷՂՈՐ-
ՐՈՍԻ ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ | ԱԻՐՆԻՆ ՅԱ(ՍՏՈՒԾՈ)Յ:
ԶԾԸ: (1309):

Տրապ. «Դիվան...», էջ 205:

Ծանոթ. Հրապարակության գրչականարում առկա են մի շարք անճշտություններ:

8. Ճակարի չորրորդ շարք քարերի կենտրոնա-
կան մասում, մի խաչաքանդակի կողքին 8 կարճ
փողերով արձանագրված է.

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ | ՈՂ(ՈՐ)ՄԻ Տ(Է)Ր | ԵՂԷԻՆ ՆՈ-
ԳՈՅՆ, | ԶԾԷ (1508):

Տրապ. «Դիվան...», էջ 208:

Ծանոթ. Հրապարակության մեջ սխալ է թվագրումը (ՋԺ=1461):

9. Երրորդ շարք քարերի ձախ մասում, N 6 արձանագրությանը կից վերնում 5 փողով.

Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ. ԱՅՍ Է | ՄԱՀԻՆ ԹԻՎ|ՎՆ
ՈՏՁՁ (1737) ԷՐ, | ԵՍ ԱՆԱԹՄՆ | ԱՍԼԻՍ ԳՐԵՅԻ:

Հրապ. «Դիվան...», էջ 209

Ծանոթ. Հրապարակության մեջ գրչական կարը նակահայր աղավաղումներով)

10. Հարավային ճակարի արեւմտյան որմնախորշի մեջ, պարի 3-րդ եւ 4-րդ շարք քարերի վրա կիսանդժ արձանագրության 7 փողերի միայն սկզբունամասերն են պահպանվել.

ՈԻԹ.... | ՍԻՆ Յ.... | ՏԷ..... | ԱՐԴ Ս.... | ԶՄԵՐ
ԴՎ(ԱՅ).... | Ն ՍՈՔԱ..... (Տ)|ԱՐԻՆ: Բ:(2)

Հրապ. Առաջին անգամ:

11. Որմնակամարի եւ արեւելյան որմնախորշի միջեւ, պարի ներքեւից 6-րդ շարքի սկզբում 8 փողով փորագրված է.

Ա(ՍՏՈՒԿ)Ծ ՈՂ|ՈՐՄԻ ԿԻՐ|ԱՎՈՍԻՆ, | Ա-
ՄՈՒՄՆ|ԻՆ ԻՐ. ԱՄԵՆ, | ԹՎ (ԻՆ) | ԶԻԸ (1479):

Հրապ. «Դիվան...», էջ 208

Ծանոթ. Հրապարակված գրչական կարը խիստ աղավաղված է:

12. Նախորդից երկու շարք ներքեւ, 5 կարճ փողերով փորագրված է.

ԵՍ | ՆԵՐՍ|ԷՍՍ | ԳՐԷ(ՅԻ) Ի | ԹՎ:

Հրապ. Առաջին անգամ:

Ծանոթ. Թվականը փորագրված չէ:

13. Նախորդի (N12) փակ, նույն քարի վերջում 1 փողով.

ԵՍ ԳՈՐԻՍ Տ(Է)Ր ՍԸ(Ն)ԱԹ(ԻՆ):

Հրապ. Առաջին անգամ

Ծանոթ. Բնագրում «Մըաթ»-ը որոշ վերապահումով վերծանել ենք «Մըիաթի», որը պարսից տիրապետության շրջանում, ինչպես հայտնի է, Մուրմալուզավադի անունն էր (Մըիաթաւերկիր):

14 Նախորդի փակ 3 փողով, կիսանդժ.

ԿԱՄԱԲ (ԱՍՏՈՒԾՈՅ) ԵՍ ՆԱԱՂՎՆԻՍ(՝) ՅԻ-
ԶԱ ՆՈՂՆ ԽՐՍԱՀԱԼԵՏՆ:

Հրապ. Առաջին անգամ:

Կաթողիկե եկեղեցու արեւելյան ճակարի արձանագրությունները

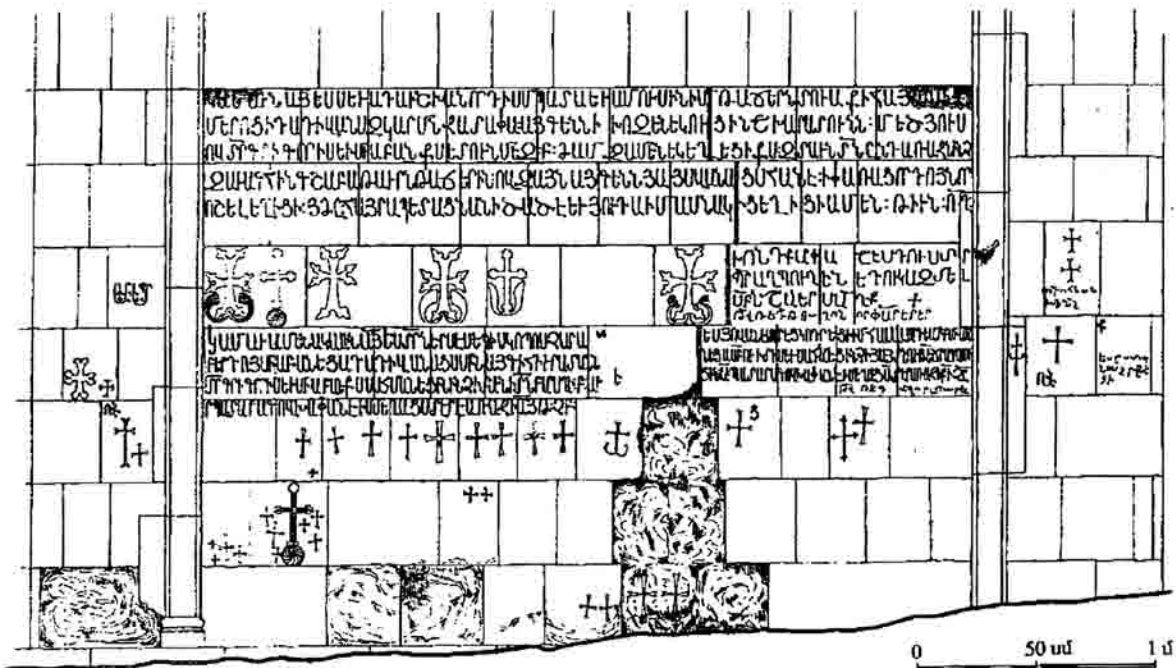
15. Ճակարի կենտրոնական մասում, հիմքից հաշված 6-րդ եւ 7-րդ շարք քարերին 5 փողով փորագրված է.

ԿԱՄԱԲ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ ՍԵԻԱԴԱ ԻՇԽԱՆ,
ՈՐԴԻ՝ ՍՄՊԱՏԱ ԵՒ ԱՄՈՒՍԻՆ ԻՄ՝ ԹԱՃԵՐՆ,
ՏՈՒԱԶ Ի ՆԱՅ՝ՐԵՆԵԱՅ՝ | ՄԵՐՈՅ Ի ԴԱԴԻ
ՎԱՆՍ ԶԿԱՐՄՆԶԱՏԱՓԱ ԱՅԳԵՆՆ, Ի ԽՈԶԵ-
ՆԵԿՈՒՅ, Ի ՆՇԽԱՐԱՏՈՒՆՆ. ՄԵԾ ՅՈՒՍ|ՈՎ:
Տ(Է)Ր ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՒ ՍԻԱԲԱՆՔՍ ԵՏՈՒՆ ՄԵԶ:
Բ: (2) ԺԱՄ ԶԱՄԵՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ ԶՏԱԲՆ(ԻՆ)
Տ(ԵԱՌ)ՆԸՆԴԱՌԱՋ(Ի)Ն՝ ԻՆՁ, | ԶԱԲԱԳ ՀԻՆԳ-
ՇԱԲԱԹ ԱԻՐՆ՝ ԹԱՃԵՐԻՆ: ՈՎ ԶԱՅՆ ԱՅԳԵՆՆ
ՅԱՅՍ ՎԱՆԱՅՍ ՆԱՆԷ Ի ՓԱՌԱՅ ՈՐԴՈՅՆ
ՈՐ|ՈՇԵԼ ԵՂԻՅԻ: ՅԺԸ: ՆԱՅՐԱՊԵՏԱՅՆ ԱՆԻ-
ԾԱԾ Է ԵՒ ՅՈՒՐԱԻ ՄԱՄՆԱԿԻՅ ԵՂԻՅԻ ԱՄԵՆ:
ԹԻՒՆ ՈՂ (1241):

Հրապ. «Դիվան...», էջ 202:

16. Նախորդից ներքեւ, շարվածքի 3-րդ եւ 4-րդ շարք քարերի վրա 4 փողով փորագրված է.

ԿԱՄԱԲ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ

Կաթողիկե եկեղեցու արեւելյան ճակարի արձանագրություններ դարձնակող հասվածի գրչականը

Տ(Է)Ր ՆԵՐՍԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՉԱՐԱՎԵՐԴՈՅ ՄԻԱԲԱՆԵՅԱ ԴԱԴԻ ՎԱՆԱՅՍ, ՄԻՆ ԱՅԳԻ (ԵՏՈՒ) ՆԻՐԱՍԱՆՆ | Տ(Է)Ր ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՍԱՆՍԱՆԵՅԻՆ ԻՆՁ Ի ՏԱԲՆԻ Տ(ԵԱՌ)Ն ԲԱՐՍԻՆ: Բ: (2) ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ: ՈՎ ԽԱՓԱՆԷ ԻՄ ՄԵՂԱՅՍ ՏԷՐ Է ԱՌԱՋԻ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ, Թ(ՎԻՆ) ԶԲ (1253):

Կրայր. «Դիվան...», էջ 204:

17. Ճակարի մեծ արձանագրության փակ, 5-րդ շարքի աջ կողմում, 3 փողով փորագրված է.

ԽՈՆԴԱՐ ՓԱՇԷՍ ԴՈՒՍՏՐ | Պ(Ա)Ր(ՈՆ) ԱՂՊՈՒՐԵՆ ԵԴՈՒ ԿԱԶՄԵԼ | Ս(ՈՒՐ)Բ ՆՇԱՆԵՐՍ ԱՂ(ԱԲՍ ՅԻՇԵՅԷ)Է:

Կրայր. «Դիվան...», էջ 209:

18. Նախորդի փակ նույն շարքում մեկ փող.

Թ(ՎԻՆ) ՌՇԴ (1605), ԹՈՒՂՈՆ ՈՐՓ ԱՐԵՐ ԵՐ ("):

Կրայր. «Դիվան...», էջ 209:

19. Նախորդի փակ, հիմքից վերև երրորդ շարքում եռափող փորագրված է.

ԵՍ ՅՈՎԱՆԷՍ ԵՐԷՅ ԿՈՂԻՔԻ ԻՄ ՆԱԼԱ ԱՐԴԵԱՄԲԷ ՄԻԱԲԱՆԵՅԱ Ս(ՈՒՐ)Բ ՈՒՍՏԻՍ ԵՒ ՍԱՆՍԱՆԵՅ(ԻՆ) ԻՆՁ Ի ՅԱՅՆՈՒԹԵ(ԱՆ) ՃՐԱԳԱԼՈՒԹԻՆ: Ա: (1) ՊԱՏԱՐԱԳ: ՈՎ ԽԱՓԱՆԷ ԻՄ ՄԵՂԱՅՍ ՏԷՐ (Է) ԱՌԱՋԻ Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի. ԶԸ (1259):

Կրայր. «Դիվան...», էջ 204:

20. Նախորդի փակ, նույն շարքի քարերին մեկ փողով.

Թ(ՎԻՆ) ՌՇԴ (1655), Ա(ՍՏՈՒԾ Ո)ՂՈՐ(ՄԻ) ՏԱՐԷԼ(ԻՆ):

Կրայր. Աղաջին անգամ:

21. Արեւելյան ճակարի հյուսիսակողմի որմնախորշից ձախ.

Տ(Է)Ր ՈՂՆՂԱՆ | Ի Ս(ՈՒՐ)Բ ՆՇ(ԱՆՍ):

Կրայր. Աղաջին անգամ:

Մանրթ. Թերի էթողնված:

22. Նախորդի (N21) մոտ.

ԵՍ ԸՍՏ(Ե)Պ(Ա)ՆՈՍ ՇԱՐՎ(Ա)ՆԷՅԻ:

Կրայր. Աղաջին անգամ

Մանրթ. Շարվան=Շիրվան:

23. Փակագիր.

ՈՎԱՆԷՍ:

Կրայր. Աղաջին անգամ:

24. Արեւելյան ճակարի հարավային կողմի որմնախորշից աջ փորագրված է մի թերի թողնված կարճ հիշարկագիր եւ մեկ փակագիր.

ՅԻՇԱՏԱԿ | ՎԱՐ(ՆԱՄԻՆ):

Կրայր. Աղաջին անգամ:

25. Երկմաս փակագիր.

ԹՕՄԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Կրայր. «Դիվան...», էջ 209:

Մանրթ. Վերծանված է «ԹՕՄԱ ՎԱՐՊԵՏ»:

Կարթղիկե եկեղեցու արեւմտյան ճակարի արձանագրությունները

26. Մուրքի բարավորին 6 փողով փորագրված է.

ԵՍ ՄԱՄԱ ԴՈՒՍՏՐ | ՎԱՂՏԱՆԿԱ Տ(ԵԱՌ)Ն ՆԱԹԵՐՔՈՅ ԵՏՈՒ ԶԻՄ ՆԱՅՐԵՆԻ ՊԱՉՈՅԳԱՐԱԿ ԵՒ ՍՊԱՍԷ ԵԿԵՂԵՅՈՅՍ | ՅՈՍԿՈ ԵՒ ՅԱՐԾԱԹՈՒ Ս(ՈՒՐ)Բ ԿԱԹՈՂԻԿԷՍ, ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵ(ԱՆ) Տ(ԵԱՌ)Ն ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ԵՒ Ս(ՈՒՐ)Բ ԵՂԱՐՔՍ: ՍԱՆՍԱՆԵՅԻՆ ԶՏԱԲՆ(ԻՆ) Ս(ՈՒՐ)Բ | ՅԱԿՈԲԱ ԵՒ ԶԿԻՐԱԿԷՆ ԶԱՄԵՆ ԵԿԵՂԵՅԻՔՍ ԱՆԽԱՓԱՆ: ՈՂ(1241) Թ(Վ(ԻՆ):

Կրայր. «Դիվան...», էջ 199-200:

27. Նույն (N26) բարավորից դուրս, վերին աջ անկյունում 5 կարճ փողով փորագրված է.

Ա(ՍՏՈՒԾ)Ս ՈՂՈՐՄԻ | ԽՈՐԻՇՎՆԻ ՆՈԳՈՅՆ:

Կրայր. «Դիվան...», էջ 201-202:

28. Որմնասյան եւ որմնախորշի միջեւ 20 փողով փորագրված է.

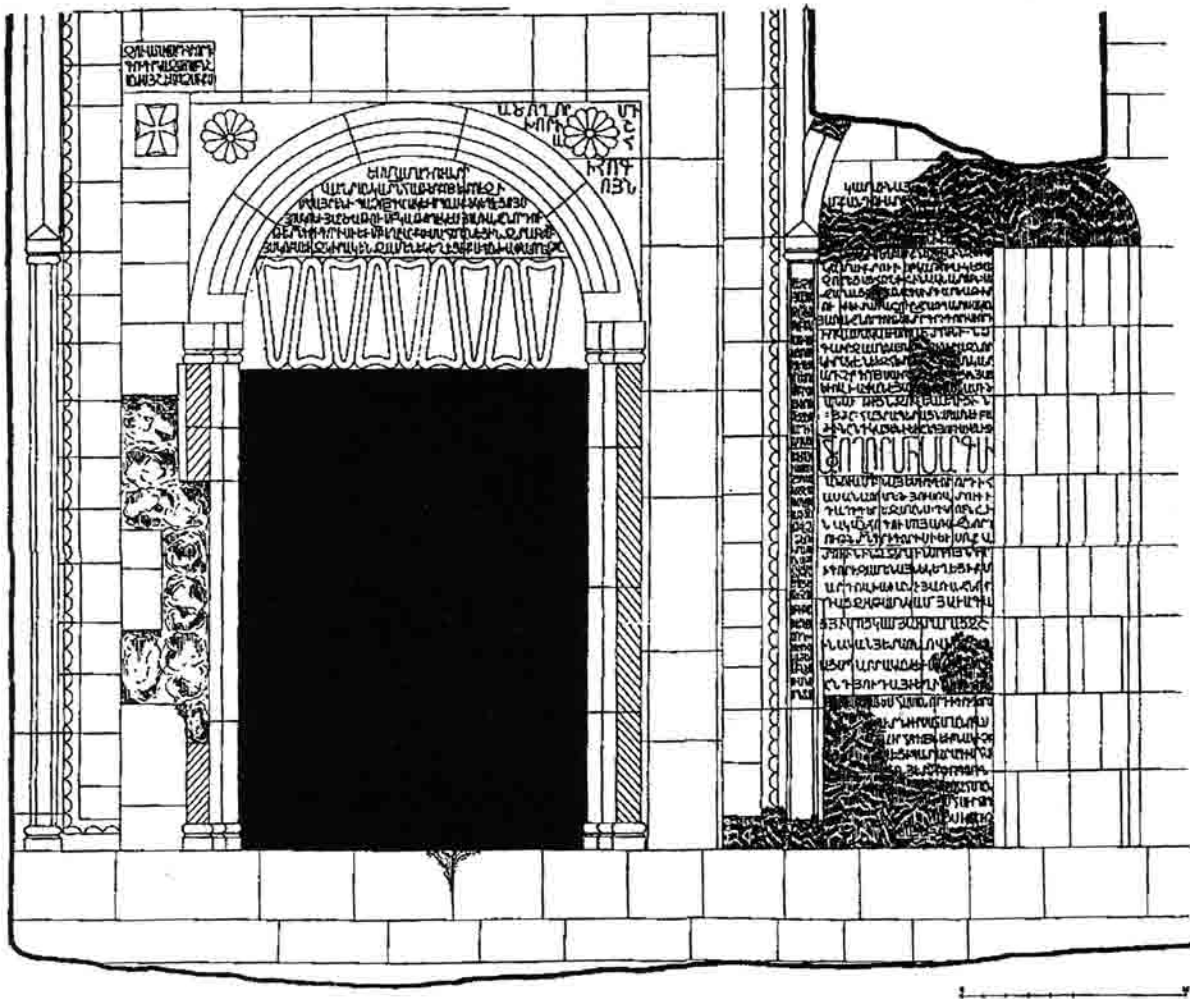
ԿԱՄԱՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՒ ՄԱՂ ... | ՄՔԱՆ ԴՈՒՍՏՐ..... | .....ԱՆՅ..... | ....Ա ԴԱԴԵ..... | ....Ի ՄՆԱՅՐԵՆԻՔՆ Զ..... | .... ԻՄ ԵՂԱՐՔՆ Ե..ԻՆ ԻՆՁ... | ԿԱՄԱՐ ՏՈՒՍ(ՈՒՐ)Բ ԿԱԹՈՂԻԿԷՍ: Ա: (1) | ՉՈՐԵՅԱՅ ՆՈՂԻ: (20) ՇԻՆԱԿԱՆ ՏՈՒՆ, :Ա: (1) | ԶԱՂԱՅ Ս... ԱՆԱ ԳԱԽԻ(Ր) ԱՐԾԱԹԻ ՏՈՒՓ ԵՒ ՏԱՌԱՇՈՒՐՁԱՌ ՊԱՏՈՒԱԿԱՆ, | ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵ(ԱՄԲ)Ս Տ(Է)Ր ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ, ՈՐԴԻՆՎԱՍԱԿԱ ԵՒ ՍՈՔԱ ԵՏՈՒՆ ԻՆՁ | Գ(3) ԱԻ ԶԱՄԵՆԱՅՆ ԵԿԵՂԵՅԻՔՍ ԶՆՈՐ | ԿԻՐԱԿԷՆ ԵՒ ԶՆԵՏ .....ՐՄՆ ԿԱՏԱՐԻՉՔՆ ԳՐՈՅՍ ԱԻՐՆԵԱԼ ԵՂԻՅԻՆ ՅԱ(ՍՏՈՒԾՈ)Յ | ԵՒ ՈՎ ԽԱՓԱՆԷ ՅԱԽԱՐԱՅ ԿԱՄ Ի ՇՄԱՆԹԻՅ ՆՁՈՎԵԱԼ ԵՂԻՅԻՆ | :ՅԺԸ: (319) ՆԱՅՐԱՊԵՏԱՅՆ, ՄԱՄՆ ԵՒ ԲԱԺԻՆ ԸՆԴ ԿԱՅԵՆԻ ԵՒ ԸՆԴ ՅՈՒԴԱԻ ԵՂԻՅԻ: | Ա(ՍՏՈՒԾ)Ս ՈՂՈՐՄԻ ՍԱՐԳՍԻ:

Կրայր. «Դիվան...», էջ 200:

29. Նախորդից (N28) ցած, 13 փողով փորագրված է.

ԱՆՈՒԱՄԲՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ՈՐԴԻ ՎԱՍԱՆԱ, ՈՐ ՄԵՇ ՅՈՒՍՈՎ ՏՈՒԻ Ի | ԴԱԴԻ ԳԵՐԵՋՄԱՆՍ: Դ: (4) ՏՈՒՆ ՇԻՆԱԿԱՆ Վ(ԱՍ)Ն ՆՈԳՈ ԻՄՈ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹ(ԵԱՂ)Ն Տ(ԵԱՌ)Ն ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ԵՒ ՍՈՔԱ | ՏՈՒՆ ԻՆՁ ԶՏԱԲՆ ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ԶԱՄԵՆԱՅՆ ԵԿԵՂԵՅԻՔՍ: | ԱՐԴ՝ ՈՎ ԽԱՓԱՆԻ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴԱՅ ԶԻՄ ԺԱՄՆ ԿԱՄ ՅԱԽԱԳԱՅ ՅԻՄՈՅ ԿԱՄ ՅԱԽՏԱՐԱՅ ԶԵՂՆԱԿԱՆ ՅԵՏ ԱՌՆ(Ե)ԼՈՎ ԻՄ ՄԵՂԱՅՍ ՊԱՐՏԱԿԱՆ Է ԵՒ ՄԱՄՆ ՆՈՐԱ | ԸՆԴ ՅՈՒՐԱՅԻ ԵՂԻՅԻ: ՈՂԳ (1224):

Կաթողիկե եկեղեցու արեւմտյան ճակատի արձանագրություններ դարձնակող հասվածի գրչանկարը

Գրաւր. «Դիվան...», էջ 201:

Ծանոթ. Գրչանկարը աղավաղված է:

30. Նախորդից (N28) ցած, 9 փողով, որն արդեն կիսաեղծ փորագրված է.

ԿԱՄԱՐՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ ՀԱՍԱՆ ՈՐԴԻ
ԳՐԻԳՈՐԱ | ..... ՈՒՏՆ ԻՐԻ ՍԱՀՄԱՆՈՎՆ | .....
ՀԱԻՐ ՀՈԳՈՅՆ ԵՒ ԲՆԱԿԻԶԲ | ..... ՂԵՅԻ ՊԱՏԱ-
ՐԱԳ ԻՄ ՀԱԻՐՆ.....ՅԻՆ ՅԵՏ Ս(ՈՒՐ)Բ ԳՐԻԳՈ-
ՐԻՆ | ..... ՍԱՀՄԱՆ | ..... ԻՄ ՀԱԻՐ ՀՈԳ | .....
ԱՅՍ .... ՈՒԹ | ..... Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՒ Յ..... | ..... Գ

Գրաւր. «Դիվան...», էջ 201:

Ծանոթ. Գրչությանը եւ ժամանակով մոտ է նա-
խորդներին:

31. Մուրքի աջ եզրում, կիսաշրջան ելուստով
որմնաայան վրա՝ 21, 6 եւ 8 կարճ փողով հաջոր-
դաբար փորագրված են երեք արձանագրություն: I
արձանագրություն (21 փողով).

ԶԵԶՈ... | ՅԱՅՍ ԿԼԹՈՂ(Ի)Կ(Ե)ՈՒՄՍ
Զ(ՐԻՍՏՈ)Ս ՊԱՏԱՐԱԳԻ...Ն | Ո ՍԱՄԱԿԻՅ Ե-
ՂԻՅԻ | Տ(Ե)Ր Ս(ԱՐ)Գ(ԻՍ), ՈՐ ԵՏ | Վ(Ա)Ս(Ն)
ԻՐԻ ՀՈԳՈՅ ՓՐԿՈՒԹ(ԱՆ) ԶԵ(Ա)ՀԱՆՍ ՈՐ-
ԴԻՔՆ ԻՐԻ ՀԱՅՐԵՆԱԻՔՆ ՅԻՒՐ ՀԱԱԼԸՆ |

ԶԵՆՆԵԱՅ | ՈՎ ԶՅԻԸԱՏԱՎԵՍ ԽԱՓԱՆԷ | ԴԱՏԻ
ՅԱ(ՍՏՈՒԾՈ)Յ | :ԹՎ(ԻՆ): 2:2:Թ: (1340):

Գրաւր. «Դիվան...», էջ 207:

32. II արձանագրություն (6 փողով).

Ի ՏԱՐՈՒՄՆ :Ա: (1) ԺՎՄ ԱԲԱԳ Ե | ԿԱՏԱ-
ՐԻ(՝) | ԶՐԱ(ԻՐ)ՆԵՅ | Ա(ՍՏՈՒԾ(ՈՎ) ԶՂԸ
(1349):

Գրաւր. «Դիվան...», էջ 207:

33. III արձանագրություն (8 փողով).

ԶՄԻԻԹԱՐԻԱ ԱՆՅԱՆԱՔՆ | ԹՈՐՈՒ | ԱԲԱԳ
Հ(ԻՆ)ԳԸ(ԱԲ)Թ(Ի)Ն Ա(1) ԺՎՄ ՍՄԱՔԱՆԻՆ,
ԱՍՈՒՄՆՈ՝ Ս(Մ)ՊԱՏԱ:

Գրաւր. «Դիվան...», էջ 207:

Ծանոթ. Հրապարակվել է առանց վերջին 3 փողի:

34. Մուրքից վեր, ձախ անկյունում 3 փողով փո-
րագրված է.

ԶՈՒՍՏԱ ՎԱՐԴ(Ա)ՆԻ ՈՐԴԻ | ԳՐԻԳ(Ո)Ր
ԿԱԶՄՈՐ Ս(ՈՒՐ)Բ ՆՇՄԱՆԻՍ Յ(Ի)ՇԵԼ ԱՂ(Ա)Զ-
(Ե)Մ Ի Զ(ՐԻՍՏՈ)Ս

Գրաւր. «Դիվան...», էջ 210:

35. Նախորդից (N34) ներքեւ, նույն մուրքի
ձախ անկյունաքարի արեւմտահայաց երեսին եւս 3

փողով արձանագրված է եղել.

ՆԿ(Ա)ՐՕՂ Ս(ՈՒՐ)Բ | ՆՇԱՆԱՅՍ | ԶՊՕՂ-(Ո)Ս Յ(Ի)Շ(ԵՅԷ)Ք:

Դրասյ. «Դիվան...», էջ 210:

Ծանոթ. Ներկայումս արձանագիրը քարեղջիկի վրա պահպանվում է:

Կաթողիկե եկեղեցու ներսի արձանագրությունները

36. Նյուսիս-արևելյան ավանդապան արևմտյան երեսին, սվաղի շերտի վրա, 12 փողով փորագրված է.

ՇՆՈՐԿԻՆ Ա(ՍՈՒԾՈՆ)Յ ԵՍ ԷԱԶԻ ՈՐԴԻ ԱՄԻՐ ՆԱ.....ՈՒ ՄԵԾ ԻՇԽԱՆԻՆ ՊՈՌՇԱ ԵՒ ՄԱՅՐՍ ԻՄ ԹԱ ՃԵ(Ր)Ն ՄԻԱԲԱՆԵՑԱՔ Ս(ՈՒՐ)Բ ՈՒԽՏԻՍ ԵՒ ՏՎԱՔ ԶՄ ԱՐ ԳՆ..... ՆՈՂՆ Ի ԽԱԶՆԵԱԳԵՏԻ, ԶԼՃՈՅ ԿԱ..... Ս(ՈՒՐ)Բ ԿԱԹՈՂԻԿԵՍ Տ(Է)Ր ԱԹ ԱՆԱՍ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՏՎԻՆ: Բ: (2) ԱՐ ՊԱՏԱՐԱԳ ԶԱՄԵՆ | ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ ԶՏԱՐԻՆ ԶԱՐԱՎԱՐԻՆ ԵՒ ՏՂԵՍ ԻՄ ԱՄԻՐ ՎԱՍԱՆ ԵՒ ԿՈՂԱԿՑԻՆ՝ ԹԱՃԵՐԻՆ, ԱՐԴ՝ ՈՔ ԶՄԵՐ ՏՎԱԾՆ | ԽԼԷ ԿԱՄ ԺԱՄՆ ԽԱՓԱՆԷ ՅԺԸ (318) ՆԱՅՐԱՊԵՏԱՅՆ ՆՁՈՎԱԾ Է, ՄԱՄՆ ԸՆԴ ՅՈՒԴԱԻՆ ԵՒ ԿԱՄ Յ..... ԸՆԴ ԱՐԻՈՍԻ ԵՂԻՑԻ, Ի ԹՎ(ԻՆ) ԶԽ (1291):

Դրասյ. «Դիվան...», էջ 214:

Ծանոթ. Հրատարակումը թերի է:

37. Նախորդ արձանագրությունից ներքև, դարձյալ սվաղի վրա, 11 փողով փորագրված է.

ԿԱՄԱՆ Ա(ՍՈՒԾՈՆ)Յ ԵՍ ՍՄՊԱՏ ԻՇԽԱՆ | ՈՐԴԻ ՄԵԾԻՆ՝ ԼԻՊԱՐՏԻ ՄԻԱԲԱՆԵՑ|Ա Ս(ՈՒՐ)Բ ՈՒԽՏԻՍ ԴԱՐՈՒ ՎԱՆԱՅ, ԱՌԱՋՆՈՐ-ԴՈՒԹ(ԵԱՄ)Բ Տ(Է)Ր ԱԹԱՆԱՍԻ ԵՒ ԳՆԵՑԻ ԶԽՈՆՏԱՇԱՆՅ ԱՅԳԻՆ ԵՒ ՅԵՂԵԳԻՍ ԶԻՄ ԳՆԱԾ | ԶԻԹԱՆԱՆՔՆ ԵՒ ԱՅԼ ԱՐԴԻՆՔ ԸՍՏ ԿԱՐԻ ԵՒ ԶԿԱՆԱՆԱՄԻՐ | [ԱՆ] ԳԵՂՆ, ԱՅԼՆ ՈՐ ՆԱՍԱՏԵՑԻ ԱՄԵՆ ԽԱՐԶՈՎՆ ԱՆԱՐ ԵՒ ԵՏ|ՈՒ Ս(ՈՒՐ)Բ ԿԱԹՈՂԻԿԵՍ Տ(Է)Ր ԱԹԱՆԱՍ ԵՒ ԱՅԼ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՍԱՏՄԱՆԵՑԻՆ ՄԵԶ ԶԱՏ-ԿԻՆ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ | ԿԻՐԱԿԻ ԱՐՆ ԶԱՄԵՆ Ե-ԿԵՂԵՑԻՔՍ: ԱՐԴ՝ ՈՎ ԽԼԷ ԶՄԵՐ ՏՈՒԱԾՆ ԿԱՄ ԶԺԱՄՆ ԽԱՓԱՆԷ: ՅԺԸ: (318) | ՆԱՅՐԱՊԵՏԱՅՆ ՆՁՈՎԱԾ ԵՂԻՑԻ: ԹԻՆ: ԶԺԴ(1265):

Դրասյ. «Դիվան...», էջ 206:

Ծանոթ. Վերջին փողը, բացի «հայրապետացն» բառից, ոչ թե փորագրված է, այլ կարմիր ներկով է գրված:

38. Եկեղեցու ներսում, հյուսիսային պարիսին, սվաղի շերտի վրա, կարմիր ներկով 7 փողով գրված է.

.... ԶԺԲ (1263) | ՅԱՆՈՒՆ Ա(ՍՈՒԾՈՆ)Յ ԵՍ ՆԷՐՍ... | ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ Ս(ՈՒՐ)Բ ՈՒԽՏԻՍ | Տ(Է)Ր ԱԹԱՆԱՍ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՆԱՅՐԱՊԵՏԱՅՆ ԶՏԱՐՆ Ս(ՈՒՐ)Բ ՔԱՎԱՆԱՅԻՅՆ ՄԻ ԱՐ ՊԱՏԱՐԱԳ ՅՈՎԱՆԻՍԻ՝ ՅԼԵԼԻՑ ԻՄՈՅ, ԻՆՁ, ԿԱ-

ՏԱՐԻԶՔՆ Ա(ԻՐ)ՆԻՆ ՅԱ(ՍՈՒԾՈՆ)Յ:

Դրասյ. «Դիվան...», էջ 205:

Ծանոթ. Արձանագրությունը մեզ հուշում է, որ եկեղեցու հյուսիսային մուրթն առնվազն ԶԺԲ (1263) թվին փակված է եղել, քանի որ ներկա արձանագրության սվաղի շերտը շարունակվում է նաև մուրթի փակված մակերեսին (գրչանկարը տես գրքի 98-րդ էջում):

39. Կաթողիկե եկեղեցու ավագ խորանի ներսում, հյուսիս-արևմտյան կողմի մեջ, սվաղի շերտի վրա, 9 փողով փորագրված է.

ԱԲԳՆՈՒԹ(ԵԱՄ)Բ Ա(ՍՈՒԾՈՆ)Յ ԵՍ ՄԱՄ-ՔԱՆ, ԱՄՈՒՄԻՆ՝ ԱՐԻԱԿԱՆ|ԻՆ ՆԱՄԱՆԱ ԵՒ ՈՐԴԻ ՄԵՐ ԳՐ(Ի)Գ(Ո)Ր ՏԷՐՔ ԳՈՒՈՎ ՏԵՂՈՅ ՎԱՅՐԵՆԱԲ ԵՒ ՄԵՐ ՊԱՐՈՆԷՔՆ ՆԱՍՏԱՏԵՑԻՆ Ի ԶԺԶ (1267) ԹՎԻՆ. | ՏՎԱՔ Ի Ս(ՈՒՐ)Բ ՈՒԽՏԻՍ ԶՈՒՎԱՏԵՂ, ԶԱՋՈՒԹԱՆՅ, ԶԱՆԼԵՎԱՆՅ ԵՒ ԳՐ(Ի)Գ(Ո)Ր ՏՎԻ ԶԱԳՈՒՆԱՆՅ ՆՈՂԵՐՆ ԶՄԵՐ ԲԱԺԻՆ ԻԻՐ | ՈՐԵՅՈՎՆ, ՈՐԴԻ ԻՄ Տ(Է)Ր Ս(ԱՐ)Գ(ԻՍ) ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔ ՍԱՏՄԱՆԵՑԻՆ Ս(ՈՒՐ)Բ ԸՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՏԱԲՆԻՆ ԺԱՄՆ ՈՐ ԼԻՆԻ ԻՄ ՄԱԲՆ ԵՒ ԱՄՈՒՄՆՈ ԻՄ ԱՍՓԻՆ, ԹԷՈՔ ԶԺԺԺԱՄՆ ԽԱՓԱՆԷ ԿԱՄ ԶԸՆԾԵՄՆ ԵՏ ՈՒՆԷ ԴԱՏԻ ՅԱ(ՍՈՒԾՈՆ)Յ: | ՄՈՒՐԱԲԱՔՍ ՄԵՐ ԲԱԺԻՆ ՏՎԱՔ ԹԻ(ԻՆ) ԶԿԱ (1312):

Դրասյ. «Դիվան...», էջ 206-207:

Ծանոթ. Թույլ են տրվել էական անճշտություններ: Թվականն ընթերցվել է ԶԺԶ (1307), պետք է լինի ԶԺԶ (1267): 9-րդ վերջին փողը միակշարայն այլ արձանագրություն է, որն առանձնանում է ինչպես բովանդակությամբ, այնպես էլ թվականով:

40. Եկեղեցու հարավ-արևմտյան ավանդապան հյուսիսային պարի հյուսիսահայաց ճակարի սվաղի շերտի վրա, 8 փողով գրված է.

..... ԻՄ ԵՂԻՍԱՅ ..... Ս(ՈՒՐ)Բ ՈՒԽՏԻՍ ՅԻՇԽ|ԱՆՈՒԹ(ԵԱՄ)Բ ..... ՈՒԹԵ ՈՐԴՈՅ | ..... ԶԱՅԳԻՆ.....ԾՔ | ԻՄ ԵՒ Մ.....ԱԹ...ԵՏ | ԶԱՏ..... ԽԱՓ(Ա)ՆԷ ԴԱՏԻ Ի ՏԷ | .....: Ե:

Դրասյ. Առաջին անգամ:

Ծանոթ. Վերջին փողի՝ Ե տառը թվականի միավորն է, կեղևադրյալ հատվածները եղծված են:

41. Կաթողիկե եկեղեցու հարավային պարիսին պահպանված որմնանկարների վերնամասում, սվաղի շերտի վրա ճիշտ լուսամտի տակ եւ սպիտակ ներկով, 3 փողով գրված է.

ԵՍ ՄԱՄԱՅ ..... ԻՄ | ԶԵԵԶ ԵՒ ԳՈՐԾԱԿԻՑ ԵՏ ԶԵԶ | Ի ՄԱՆԿՈՒԹԵՆԷ: Ի ԹՎ(ԻՆ): ԶԽԶ: (1297):

Դրասյ. Առաջին անգամ:

42. Նախորդից (N41) ոչ հեռու, համեմատաբար լավ պահպանված որմնանկարի գլխավերևում 2 փողով արձանագրված է.

Ս(ՈՒՐ)Բ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՆԱՅՐԱՊԵՏԱՅ:

Դրասյ. Առաջին անգամ:

**Գմբեթավոր փոքր եկեղեցու
արձանագրությունները**

43. Խաչքար (155x74 սմ), ագուցված է եկեղեցու արեւմտյան ճակարում, գեղաքանդակ է, ունի 5 փող արձանագրություն.

Թ-(ՎԻՆ) ՈՒ (1181), | ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ՔՈՒԷՐՈՐ-
ԴԻ ԿԱՆԳՆԵՅԻ ԶԽԱԶՍ ԵՂԱՄԻՐ ԻՄՈ
ԳԻՈՂԳԱ, ՈՐՔ ԵՐԿՐՈՂԱԳԷՔ ՅԱՂԱԹՍ | ՅԻ-
ՇԵՍՋԻՔ:

Տրապ. «Դիվան...», էջ 211:

Ծանոթ. Գրչանկարը աղավաղված է:

44. Խաչքար. ագուցված է եկեղեցու արեւմտյան ճակարում, մուրքի հյուսիսային կողմում, ճակա-
րամասով դեպի արեւմուտք, ունի 6 փող արձանագ-
րություն.

Թ-(ՎԻՆ) ՈՒԹ (1190), ԵՍ Տ(Է)Ր ԳՐԻԳՈՐԷՍ |
ԱՌԱՋՆՈՐԴ Ս(ՈՒՐ)Բ ՈՒԽՏԻՍ | ԿԱՆԳՆԵՅԻ
ԶԽԱԶՍ ԵՂԱՄԻՐ ԻՄՈ՝ ՍՄՊԱՏԱ, ՈՐԴՈՂ՝ ՎԱԽ-
ՏԱՆԳԱ, ՈՐՔ ԵՐԿՐՈՂԱԳԷՔ, ՅԱՂԱԹՍ ՅԻՇԵ-
ՅԷՔ:

Տրապ. Առաջին անգամ:

45. Խաչքար (115x57 սմ). ագուցված է եկեղեցու արեւմտյան ճակարում, մուրքի հարավային կող-
մում, գեղաքանդակ է, ունի 8 փող արձանագրու-
թյուն.

ԹԻԲՆ: ՈՒԲ: (1173) ԷՐ. ԵՍ ՎԱՍԱԼՆ՝ ՈՒԲԱ-
ՆԱՆՅ ԹՈՌՆՍ | ԿԱՆԳՆԵՅԻ ԶՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆՍ
ԻՄ ԿԵՆԱՅՍ ԲԱՐԵԽԱԲՍ ԵՒ ԻՄ ՎԱԲՐՆ
ՎՈԳՈՅՆ ՅԻՇԱՏԱԿ, ՈՐՔ | ԵՐԿՐՈՂԱԳԷՔ
ՅԱՂԱԹՍ ՅԻՇԵՍՅԷՔ:

Տրապ. Առաջին անգամ:

46. Խաչքար (105x59 սմ). նախորդից քիչ հա-
րավ, նույն ճակարում, գեղաքանդակ, ունի 6 փող
կիսանդձ արձանագրություն.

ԹԻԲՆ : ՈՒԱ: (1172) ԷՐ. ԵՍ ԱՂԱՍՅՐ
ԿԱՆԳՆԵՅԻ ԶԽԱԶՍ ՎԱԲ ԻՄ | ՎԱԽՏԱՆԳԱ ...
ՈՐՔ ԵՐ... | ...ՅԱՂԱԹՍ | ՅԻՇԵՅԷՔ:

Տրապ. Առաջին անգամ:

47. Խաչաքանդակ. գմբեթավոր փոքր եկեղեցու
արեւմտյան ճակարում, խաչի շուրջ, 5 կարճ փողե-
րով փորագրված է.

[Է] ԿԱ(Ն)ԳՆԵՅԱԲ | Ս(ՈՒՐ)Բ ԽԱԶՍ ԲԱՐԷ-
ԽԱ(Ի)Ս | ՅՈՂԱՆԻՍԻ:

Տրապ. «Դիվան...», էջ 212:

48. Խաչաքանդակ. նախորդից (N47) ոչ հեռու.
Ա(ՍՏՈՒԱ)Ս ՅԻՇԵԱՅ | ԶԼԻՊԱՐԻՏ(Ն) ԱՄԷՆ:

Տրապ. Առաջին անգամ:

49. Խաչաքանդակ, որից վեր եռափող փորագրու-
ված է.

ՍԱՐԳԻՍ|Ա Է ԽԱՂԶՍ:

Տրապ. «Դիվան...», էջ 212:

50. Խաչաքանդակ, սփորին մասում ունի եռա-
փող փորագրություն.

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ս ՈՂՈՐՄԻ ՇԱՏԱՎՐՈՅ ԱՍ(ԷՆ):

Տրապ. «Դիվան...», էջ 211:

51. Խաչքար (118x56 սմ). ագուցված է եկեղեցու
արեւմտյան ճակարում, գեղաքանդակ է, ունի քա-
ռափող կիսանդձ արձանագրություն.

Ի Թ-(ՎԻՆ) ՈՒԸ(1179), | ԵՍ ԴԱԲԻԹ ՈՐ ԴԻ ...
ԿԱՆԳՆԵՅԻ ԶԽԱԶՍ ԻՄ ՎԱԲ...:

Տրապ. Առաջին անգամ:

52. Խաչաքանդակ. եկեղեցու արեւմտյան ճակա-
րի ձախ եզրին 7 կարճ փողով.

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ս | ՈՂՈՐՄԻ | ՎԱՐՎԱՄԱ:

Տրապ. «Դիվան...», էջ 212:

53. Խաչաքանդակ. նույն ճակարին. շուրջը 5
փողով փորագրված է.

ԿԱ(Ն)ԳՆԵՅԱԲ | Ս(ՈՒՐ)Բ ԽԱԶՍ Շ(Ի)Ր-
(ՈՒ)|ԱՆԱ:

Տրապ. «Դիվան...», էջ 212:

54. Խաչաքանդակ. գմբեթավոր փոքր եկեղեցու
հյուսիսային ճակարի արեւմտյան անկյան մուր (բե-
կոր է): Նվիրարվական արձանագրությունից պահ-
պանվել են 2 փողերը.

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ս ՈՂՈՐՄԻ | ԱՐ.....

Տրապ. Առաջին անգամ:

55. Խաչաքանդակ, գմբեթավոր փոքր եկեղեցու
արեւմտյան ճակարին: Կից ունի եռափող արձա-
նագրություն.

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ս ՈՂՈՐՄԻ ԽՈՅԱՎԴԵՂԱ:

Տրապ. «Դիվան...», էջ 211, N 743:

56. Խաչքար. ագուցված է գմբեթավոր փոքր ե-
կեղեցու հյուսիսային ճակարում (արտաքուստ): Ու-
նի 7 փող արձանագրություն.

ԹԻԲ: ՈՒ (1181), | ԵՍ ՍԱՐԳԻՍ ՈՐԴԻ ԱՇՈՏԱ
ԿԱՆԳՆԵՅԻ ԶԽԱԶՍ Ի ՓՐԿՈՒԹԻ(ԲՆ) ՎՈԳՈ |
ՎԱՆԿԱՆ ԻՄՈ, ՈՐՔ ԵՐԿՐՈՂԱԳԷՔ | ՅԱՂԱԹՍ
ՅԻՇԵՍՋԻՔ ԵՒ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ս ԶԶԵՇ ՅԻՇԵԱ, ԱՄԷՆ:

Տրապ. «Դիվան...», էջ 215:

Ծանոթ. Արձանագրության միակ ընթերցողն է եղել Մ.
Տեր-Մովսիսյանը (էջ 96բ), իսկ «Դիվանի» կազմողներն
այն դրել են «կորած, անվերջանալի...» բաժնում և բավա-
րարվել վերջինիս անփոփոխ վերահրապարակմամբ
(գրչանկարը՝ էջ 92):

57. Խաչքար. ագուցված է գմբեթավոր փոքր ե-
կեղեցու հյուսիսակողմի ավանդապան մեջ, արեւե-
լյան ճակարից բացված լուսամուտի տակ, երեսով
դեպի արեւմուտք: Սրա վրա 6 փողով փորագրված
արձանագրության մեծ մասն արդեն իսպառ հողմ-
նահար է ու անընթեռնելի:

Թ-(ՎԻՆ) ՈՒԱ (1182), | ԵՍ ՎԱՍԱՆ ....ԿԱ |
ՆԳՆԵՅ.....Ր ԻՄՈՅ | ..... | .....Ս ՅԻՇԵՅԷՔ:

Տրապ. Առաջին անգամ:

Ծանոթ. Կարծում ենք սա Մ. Տեր-Մովսիսյանի հրա-
պարակած մի արձանագրությունն է (էջ 96բ), վերահրա-
պարակված «Դիվան...»-ում (էջ 215): Միայն թե տապանա-
գիր չէ և զավթի մեջ չէ, ինչպես նշել է հրապարակիչը (Թ.
ՈՒԱ, ՅԻՇԵՅԷՔ: ԵՍ ՎԱՍԱՆ ԿԱՆԳՆԵՅԻ ԶԽԱԶՍ ԵՂԱՄԻՐ
ԻՄՈ ՎԱՐՎԱՄԱ, ՅԱՂԱԹՍ): Գրչանկարը՝ էջ 92:

Տաճարի, «Մրահ ու փներ»-ի եւ ժամապարան արձանագրությունները

58. Տաճարի (իշխանական դահլիճ) շինարարական 6 փողանոց արձանագրությունը փորագրված է անկանոն եզրագծով, բայց հղկված մակերեսով քարին, ազդեցված շենքի հարավային ճակարում:

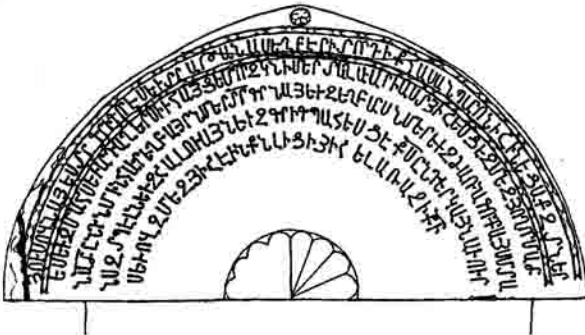
Թ-(ՎԻՆ) ՈՎ(1211), ԵՍ ԳՐԻԳՈՐԷՍ ՈՐԴԻ ՎԱՍԱՆ | ՇԻՆԵՑԻ ԶՏԱԾՄԱՐՍ ՅԻՇԱՏԱԿ | ՎՈԳՈ ԻՄՈ ՅԱՂՄԻԹՍ ՅԻՇԵՑԷԲ:

Կարտ. «Դիվան...», էջ 212:

Ծանոթ. Արձանագրությունը առաջինը հրապարակել է Մ. Տեր-Մովսիսյանը (կշվ. աշխ., էջ 90ա), այնուհետև աղավաղված գրչականությամբ վերահրապարակել են «Դիվան...»-ի կազմողները:

59. Մրահի եւ փների (գրաբոճն) շինարարական արձանագրությունը փորագրված է կամարաձև, 5 փողով մուրքի բարավորին:

ՅՈՒՍՈՎՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ Տ(Է)Ր ԳՐԻԳՈՐԷՍ ԵՒ Տ(Է)Ր ԱԹԱՆԱՍ ԵՂԲԵՐ ԻՄ, ՈՐԴԻՔ ՎԱՍԱՆ ՊԱՐՈՆԻ, ՇԻՆԵՑԱՔ ԶՏՆԵՐ | ԵՍ ԵՒ ԶՍՐԱՏՍ ԵՒ ԱՐԴ՝ԱՂԵՐՍԻԻ ՎԱՅՅԵՄ, ՈՐ ԶԿՆԻ ՄԵՐ ՏԱՂԱԽԱՐ Ի ԱՍՏ ՅԻՇԵՍՅԷ ԶՄԵՋ ՅՈՂՈՐՍԱԾԻՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԸՆԴ ՆՄԻՆ ՎԱԻԲԵՂԱՅՐՆ ՄԵՐ Տ(Է)Ր Գ(ՐԻԳՈՐ)Ր ՆԱԵԻ ԶԵՂԱՐՄՆ ՄԵՐ ԵՒ ԶԺԱՌԱՆԳՈՐՔ ԱՅՍՄ ՏԱՂՄ ԶՏՊԷՆ ԵՒ ԶԵԱՌՈՒԱՅՆ ԵՒ ԶԳՐԻԳ(ՈՐՆ) ՊԱՎՏԱՅԷ Բ(ՐԻՍՏՈ)Ս ԸՆԴ ԵՐԿԱՅՆ ԱՌՈՐԻՍ ԵՒ ՈՎ ԶՄԵՋ ՅԻՇԷ, ԻՆՔՆ ԼԻՑԻ ՅԻՇԵԼ ԱՌԱՋ Ի Բ(ՐԻՍՏՈ)Ս:

Կարտ. Վակոբյան Ա.Վ., Սիմոնյան Ե., Դադի վանքի նորահայտ արձանագրությունը եւ Տպելի փեղադրության հարցը, «ՊԲՏ» 1998, N1-2, էջ 227-231:

60. Տապանաքար. ժամապարան ներսում, ուղղանկյունաձև (210x67x17սմ): Աջ եզրը ամբողջ երկարությամբ փշրված է, սկզբի 2 փողերն արդեն գրեթե եղծված: Արձանագրությունը փորագրված է 15 փողով:

ԱՅՍ Է ՎԱՆ(?)... | ԵՒ .... ԵՐԱՆԵԱՆ ՎԱՐԱՍՏԱ ԵՒ ԴԱՐԵԻ ԵՒ ԽԱՐԱԽ ԱԹՈՒՎԿԱՆ Տ(Է)Ր ՅՈՂԱՄԵՍ, ԵՂԱՅՐ ԲԱՋ ԶԱԻՐԱԿԱՄԻՆ ՎԱՍԱՆ | ԱՐՔԱՇՆՈՐՇ ԻՇԽԱՆԻՆ, ՎԱԻՐՆ | ԶԻՆՎՈՐԻՆ ԳՐԻԳՈՐՈ, ԱՂԱԶԵՄ | ՅԻՇԷԲ Ի ԲԱՐ ԻՆ, | Թ-(ԻՆ) ԶԾՐ (1305):

Ծանոթ. Արձանագրությունը հրապարակել են Մ. Բար-

խուպարյանը (կշվ. աշխ. էջ 206) եւ Մ. Տեր-Մովսիսյանը (կշվ. աշխ. էջ 96բ): «Դիվան...»-ի կազմողները այն դրել են «կորած, անվերջանալի եւ ծածկված ավերակների ու աղբակույրների տակ» բաժնում (էջ 214) եւ բավարարվել նախկին ընթերցման վերահրապարակմամբ: Հրապարակիչները բաց են թողել «Հաղբարա» տեղանունը:

61. Ժամապարան հարավային ճակարում, մուրքի մուր, հղկված, բայց անկանոն եզրերով քարին 8 փող.

Թ-(ՎԻՆ) ՈՐԳ (1224), | ԵՍ Տ(Է)Ր ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՌԱՋՆՈՐԴ Ս(ՈՒՐ)Բ ՈՒՄՏԻՍ, ՈՐԴԻ | ՆԱՎԱՏԱԿԻՆ ՎԱՍՄԱԿԱՅ ՇԻՆԵՑԻ ԶԺԱՄԱՏՈՒՆ ՅԻՇԱՏԱԿ ՎՈԳՈՅ | ԻՄՈՅ, ՅԱՂԱԽ(ԹՍ):

Կարտ. «Դիվան...», էջ 210:

Ծանոթ. Արձանագրության վերջնամասի հայտնի բաժնի փորագրությունը թերի է թողնված:

62. Խաչքար. ազդեցված է ժամապարան ներսում, երեսով դեպի արեւմուտք: Արձանագրությունը փորագրված է խաչաթեների շուրջ 11 փողով:

Թ-(ՎԻՆ) ՈՒՆԸ (1199), | ԵՍ ՅՈՎԱՄԻՆԵՍ ԵԶՆԱՐԱԾ ՈՐԴԻ ԿԱՄԳՆԵՑԻ | ԶԽԱԶՍ ՓԻՐԿՈՒԹԻՒՆ ՎՈԳՈՅ ՅԱՂԱԽ(ԹՍ) ՅԻՇԵՑԷԲ:

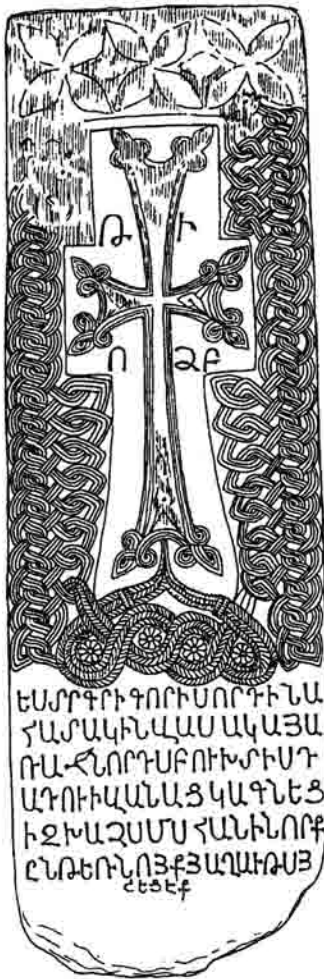
Կարտ. «Դիվան...», էջ 211:

63. Ժամապարան ներսում, արեւելյան պարի տակ, երեսով դեպի արեւմուտք ազդեցված խաչքարի վրա՝ 10 փող արձանագրություն:

Թ-(ՎՆ) | ՈԶԲ (1233), | ԵՍ Տ(Է)Ր ԳՐԻԳՈՐԻՍ ՈՐԴԻ ՆԱՎԱՏԱԿԻՆ ՎԱՍԱԿԱՅ ՅԱՌՈՒՋՆՈՐԴ Ս(ՈՒՐ)Բ ՈՒՄՏԻՍ ԴԱՐՈՒԹԻ ՎԱՆԱՅ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶԽԱԶՍ ՄԱՎԱՆԻՆ, ՈՐՔ | ԸՆԹԵՈՆՈՅԲ ՅԱՂԱԽ(ԹՍ) Յ(Ի)ՇԵՑԷԲ | Ի Բ(ՐԻՍՏՈ)Ս:

Կարտ. «Դիվան...», էջ 210:

Ծանոթ. Բաց են թողնված 1-2 եւ 10-րդ փողերը, գրչական կարի աղավաղումներն ակնհայտ են:

64. Տապանաքար. ժամապան ներսում, ուղղանկյունաձև (222x70 սմ) մեջքերից ճաքված է, ունի 9 փող արձանագրություն.

ԱՅՍ Է ՎԱՆԳԻՍՏ ՄԱՄՔԱՆԻՆ, ԱՄՈՒՄՈ՛Ն ՎԱՍԱՆԱ, ԴՍՏԵՐ՝ ՔՐԴԻՆ ԵՒ ԽՈՐԻՇԱՎԻ, ՄԱԻՐՆ՝ | ԳՐ(Ի)ԳՈՐՈ, ԱՂԱԶԵՄ ՅԻՇԵՅ(Է)Ք | ԱՌ. ԹՎ(ԻՆ) ԶԾԵ (1306):

Կրայր. «Դիվան...», էջ 214-219:

Ծանոթ. Տապանագրի նախկին հրապարակիչներն են Մ. Բարխուդարյանը (էջ 206) և Մ. Տեր-Մովսիսյանը (նշվ. աշխ. էջ 96ա): «Դիվան...»-ի կազմողներն այն դրեյ են «կորած, անվերձանի...» բաժնում ու բավարարվել վերահրապարակմանը (էջ 214-215):

65. Տապանաքար (125x90 սմ). ժամապան ներսում, կենտրոնական մասում, ունի քառափող, փոքր-ինչ հողմնահար արձանագրություն.

ԶՍ(ՈՒՐ)Բ ՍԱՐԳՍԻՍ ԸՆԴԱՅՎՅԻՅՆ Զ.Ա.ՇԱՏԵ | ՎԱ.ԶՎՈՒՄԱԿԻՐ ԶՐԱՎԱՆԻՆ, Զ...ԲՍ ՅԻՇԵՅԷՔ Ի... ԹՎ(ԻՆ) ԶԶԲ (1333):

Կրայր. «Դիվան...», էջ 215:

Ծանոթ. Նախկին հրապարակիչներն են եղել Մ. Բարխուդարյանը (նշվ. աշխ. էջ 206) ու Մ. Տեր-Մովսիսյանը (նշվ. աշխ. էջ 97ա): Հրապարակված է վրիպումներով. «ԶՏԵՐ ՍԱՐԳԻՍ... ՅԻՇԵՅԷՔ Ի ԲԱՐԻ. ԹՎ. ԶԶԲ: 1333: «Դիվան...»-ի կազմողներն այն դրեյ են «կորած, անվերձանի...» բաժնում և բավարարվել նախկին ընթերցմանը վերահրապարակելով:

66. Խաչքար. ագուցված է ժամապան ներսում, երեսով դեպի արեւմուտք, կից մեր՝ N 64 արձանագիր խաչքարին: Խաչաթելերի միջեւ եւ սպորին մասում արդեն գրեթե խալառ եղծված 13 փողով փորագրված է.

.... | .... | .... | .... | ... | ...ՅԱՔ ԶՍ(ՈՒՐ)Բ | ՆՇԱՆՍ... | .... | .... | .... | Բ(ԻՐՍՏՈ)Ս, | ԹՎ(ԻՆ) | ԶԻ (1291):

Կրայր. Առաջին անգամ:

67. Սք. Դադի եկեղեցու հյուսիսային ավանդապան ներսում, կամարածեւ առաստաղի մակերեսին մեկ փողով խոշոր եւ ուռուցիկ փառերով.

Տ(Է)Ր ԱԹԱՆԷՍ

Կրայր. Առաջին անգամ:

Ծանոթ. Այլ վիմագրերում, 1263-1291 թթ. ընթացքում, վրահայր Աթանեսը (Աթանաս) բազմիցս հիշվում է:

Վանքի շրջապարսպի մեջ եւ փարածքում պահպանված արձանագրությունները

68. Խաչքար, ագուցված արեւելակողմի պարըսպապարի մեջ, ներսի կողմից: Սպորին խաչաթելից աջ եւ եզրին պահպանվել են 10 կարճ փողերը.

Թ(ՎԻՆ) | ՈՒԹ (1200), | Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ | ՈՂ | ՈՐՄԻ ԳՐ(Ի)|ԳՈՐԻՎԱ | ԱՄ(ՈՒՄՆՈ՛)....

Կրայր. «Դիվան...», էջ 213:

69. Նախորդից ոչ հեռու, շրջապարսպի մեջ ագուցված փոքրիկ խաչքարի հորիզոնական խաչաթելի փակ եւ սպորին մասում կիսաեղծ եռափող փորագրված է.

Թ(ՎԻՆ) ՈՒ (1181), | ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ | ....ՄԻ:

Կրայր. Առաջին անգամ:

70. Խաչքար, ընկած է նույն պարի փակ, ի սկզբանե սա էլ ագուցված է եղել պարսպապարի մեջ: Նեղ կողին ունի հնգափող արձանագրություն.

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԵԱ | ՍԱՐԳՍԻ | ԵԻ ԳԵՈՐԴԱ:

Կրայր. Առաջին անգամ:

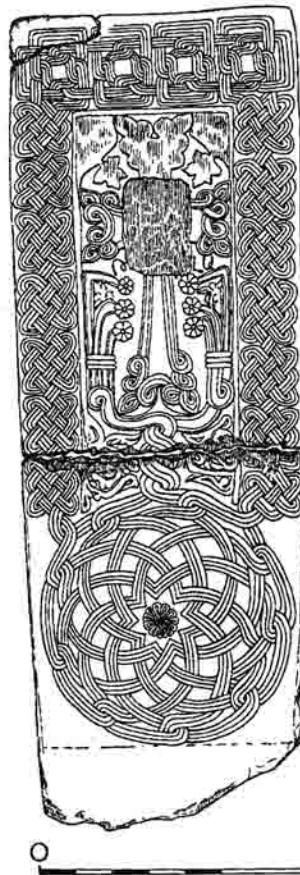
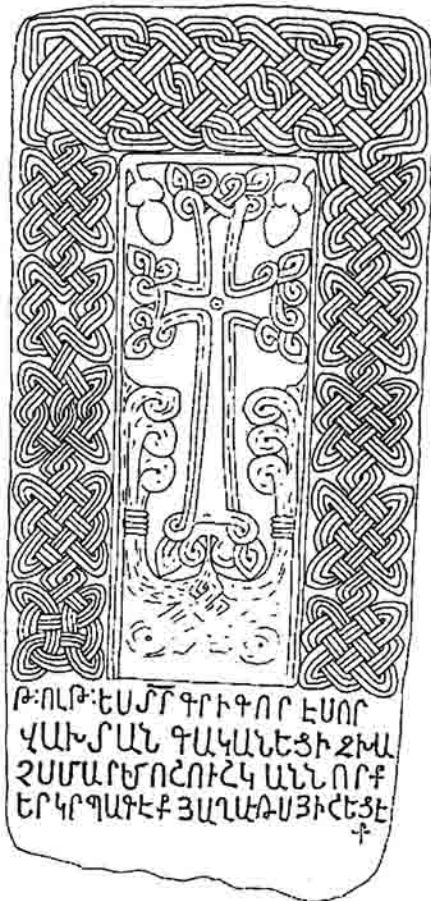
71. Խաչքար. գտնվում է կաթողիկե եկեղեցու արեւմտյան մուտքի առջեւ կողքի վրա ընկած (սրահի մեջ): Սպորին մասում ունի քառափող արձանագրություն.

Թ(ՎԻՆ) ՈՒԹ (1190), ԵՍ Տ(Է)Ր ԳՐԻԳՈՐԷՍ ՈՐ(ԴԻ) | ՎԱԽՏԱՆԳԱ ԿԱՆ(ԳՆ)ԵՅԻ ԶԻԱԶՍ ՄԱԻ ԻՄՈ ՇՈՒԿԱՆՆ, ՈՐՔ | ԵՐԿՐԱԳԷՔ, ՅԱՂԱԹԱ ՅԻՇԵՅԷՔ:

Կրայր. «Դիվան...», էջ 213:

Ծանոթ. Վրիպակով թվականը վերծանվել է 1290, միաժամանակ նշվել, թե վիմագրի թերի պահպանված լինելու պարագայով լրացվել է ըստ Մ. Տեր-Մովսիսյանի հրապարակածի, այնինչ վիմագիրն այսօր էլ ամբողջությամբ ընթերցանելի է: Գրանկարը փես հաջորդ (118) էջում:

72. Խաչքար. բեկորված երկու մեծ կտորի (միասին ունեն 228x79x48 սմ չափեր): Վերին կես կտորը գտնվում է կաթողիկե եկեղեցու ներսում՝ ընկած բեմառաջին (մի ժամանակ այն ծառայել է որպես սե-

ղանի վեմ քարի մի մասը), իսկ երկրորդ կտորը (ստորին հատվածը) գտնվում է կաթողիկե եկեղեցու հարավային կողմում՝ մասամբ թաղված հողի մեջ։ Արձանագրությունը փորագրված է 29 բողոք խաչ-քարի հարավային նեղ կողի ամբողջ երկարությամբ, թվականը փորագրված է խաչաքանդակի հորիզոնական թեղի վրակ, իսկ հյուսիսային նեղ կողին 8 բողոք փորագրված է մեկ այլ արձանագրություն, որը գաղարկագիր է։

Թ-(ՎԻՆ Ո)ԼԸ (1182) | ԵՍ ՆԱՄԱՆ ՈՐԴԻ ՎԱ | ԽՏԱՆԳԱՏ(ԵԱՈՆ) ՆԱԹԵՐԺՈ | ԵՖ ՆԱՆԴԱԲԵՐ-ԴՈ, ԽԱՉԻՆԱԲԵՐԴՈ ԵՖ ՆԱԲԱՆ | ԱՂԱՅԻՆ, ԿԱՅԻ ՅԱԽԱԳՈՒԹԵԱՆ ԱՄՍ | Խ: (40): ՇԱՏ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԲ ԵՖ ՅԱՂԹԵՅԻ | ԹՇՆԱՄԵԱՅ ԻՄՈՅ ԱԽԳՆՈՒԹԵԱՄԲՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՖ | ԵՂԵՆ ԻՆԶ: Զ: (6) ՈՐԴԻ ԶԲԵՐԴԵՐՍ ԵՖ ԶԳԱԲԱՌՍ ԵՏՈՒ ՆՈՅԱ ԵՖ ԵՍ ԵՎԻ Ի ՎԱՆԲՍ, ՄԱՏ ՅԻՄ ԵՂԱՅՐՍ Ի Տ(Ե)Ր | ԳՐԻԳՈՐԵՍ ԵՖ ԵՂԵ | ԿՐԱԲՆԱԲՈՐ ԵՖ ԲԵՐԻ ԶԽԱԶԱԲԱՐՍ ՅԱԶՈՒԱՇԱՏ | ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ԵՖ ԲԱԶՈՒՄ | ՆԱԲԻԻԲ ԵՖ ԿԱՆԳՆԵՅԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ՆՇԱՆ | ՆՈԳՈ ԻՄՈ ՅԻՇԱՏԱԿ. ԱՐԻ | ՎԱՄՆ ԶԵՐ ՆՈԳՈՅԻ, ՈՐԲ ԸՆԹԵՆՆՈՅԵ ԶԻՍ ՅԱՂԱԲԹ ՅԻՇԵՅԷԲ:

Տրայր. «Դիվան...», էջ 198:

Ծանոթ. Նախկին հրապարակությունում կան բազմաթիվ վրիպումներ. 13-րդ բողոքում բաց է թողնված «Ես» բառը, 18-րդ բողոքում «խաչաքար»-ի փոխարեն ընթերցված է «խաչ»

քար», 19-րդ բողոքում «խաչաքար»-ի փոխարեն՝ «յվզուս, շար» կամ «յվզուս, շար», 22-րդ բողոքում բաց է թողնված «և»-ը, 24-րդ բողոքում «հոգո»-ի փոխարեն «հոգույ», 24-25-րդ բողոքներում դուրս է թողնված «յիշարակ» բառը և 26-27-րդ բողոքներում «հոգոյր»-ի փոխարեն ընթերցված է «հոգույ»:

Ներկա արձանագրության մասին տես նաև մերձ «Նասան Վախրանգյանի խաչքարը Դադի վանքում» հոդվածը («Ազգայնագրություն», 1994, N 46, էջ 14), որ սակայն վրիպել ենք թվականը:

Արձանագրության բովանդակությունը փաստվում է նաև 1184 թ. մի ձեռագիր հիշատակարանում. «...ի կողմնսն իսաչենոյ, ընդ ժամանակս անուանելոյ Նասանա կրանաւորեցելոյ, և որդոյ նորայ Վախրանգայ, ի դեկին, որ անուանի Նայթերք...» («Ե-ԺԲ դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Երևան, 1988, էջ 243):

Խաչքարի հյուսիսային կողի ստորին մասում 8 բողոքանոց գաղարկագիր է։ Դրա վերջնականությունը բողոքովին վերջերս հրապարակել է հենագիր-վիմագրագետ Նամյուր Պերրոուսյանը։

ՉԵՆՆԱՅԳԻՐ Է ԻՄՆԱՄԱՆԱՅ. ԵՂԱՄՅՐԲ, ԶԳԱՍՏ ԿԱՅԱՅԲ: ԵՍ ՅԱՇԽԱՐԱՅՍ ԶԵ ՏՄԱՐԱ ՈՉԻՆԶ. ՆԱԲԱՏԱՅԱՅԲ ԴՈ(Ի)Բ ԱՅԻ ՉՏԱՆԻԲ («Իմ Նասանի ձեռքով գրածն է. եղբայրներ, զգաստ կացեք: Ես աշխարհից ոչինչ չտարա, դո՛ւք էլ չեք տանի»):

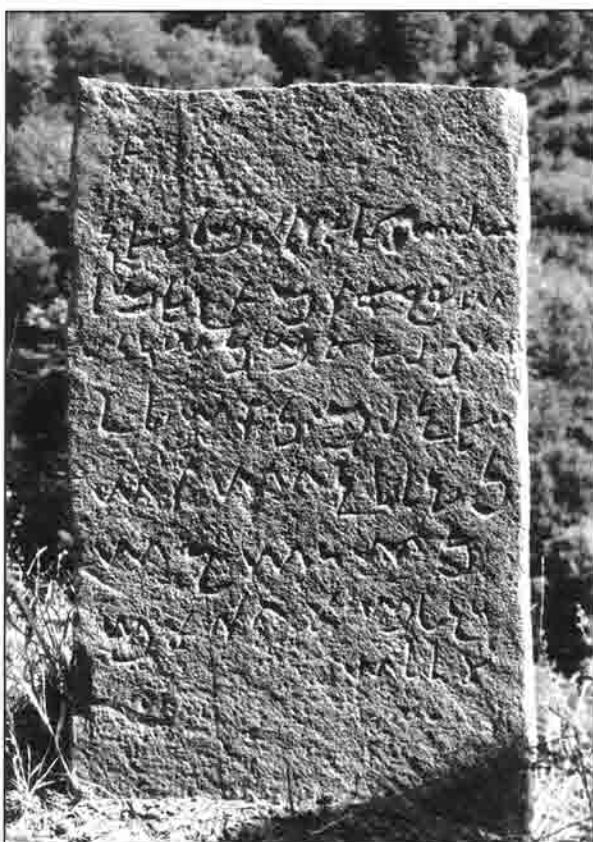
Տրայր. Նամյուր Պերրոուսյան, Դադի վանքի ժամկազիր արձանագրությունը, «Իրան-Նամե», 1998, N1-3, էջ 38-40:

73. Եկեղեցու ներսում ընկած մի գեղաքանդակ վարդյակի եզրին փորագրված է.

ԹԻՎՍ (Ո)ԼԹ (1190):

Տրայր. Առաջին անգամ:

ԴԱՂԻ ՎԱՆՔ. Հասան Վախսանգյանի խաչքարը: Վերին բեկորի արեւմտյան եւ հարավային կողմերը, ստորին կեսի արեւմտյան եւ հյուսիսային (զաղսնագրված) կողմերը

74. Զանգակարան ներսում ագուցված երկու չըք-
նաղակերպ խաչքարերից հարավակողմյանի եզրա-
գոյու ողջ երկարությամբ 4 փողով փորագրված է
ՋՏ(Է)Ր ԱԹԱՆԱՍ ՅԻՇԵՍՋԻՔ Ի Ք(ՐԻՍ-
ՏՈ)Ս: ԷԻՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԶԱԲՐՈՒԹ-(ԵԱՄ)ԲՆ ԵՍ
Տ(Է)Ր ԱԹԱՆԱՍ, ՈՐԴԻ՜ ՎԱՍԱՆԱ, ԱՌԱՋՆՈՂՐԴ
Ս(ՈՒՐ)Բ ՈՒԽՏԻՍ ԿԱՆԳՆԵՅԻ ԶՍ(ՈՒՐ)Բ
ՆՇԱՆՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ՎՈԳՈ ԻՍ, | ԹԻՎՆ ՎԱ(Յ)ՈՅ:
ՉԼԲ: (1283):

Կրայր. «Դիվան...», էջ 213:

75. Նախորդին կից խաչքարի քիվին փորա-
գրված է.

Տ(Է)Ր ԳՐԻԳՈՐ ՄՆՈ(Ի)ՅՈՂ Տ(Է)Ր ԱԹԱՆԱ-
ՍԻ ՅԻՇ(ԵՅԷԲ):

Կրայր. «Դիվան...», էջ 213:

76. Զանգակարան հարավային պարի փակ,
արքաքուսար ընկած մի բեկորի վրա կա արձանագ-
րության եռափող մնացորդ.

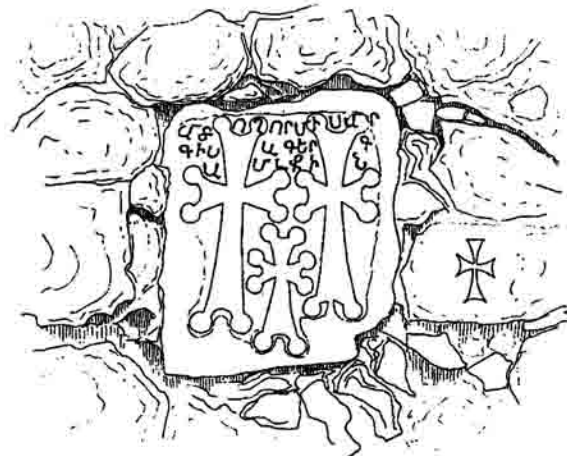
.... ՉԱ ԱԲԾԵԱԼ ԵՒ..... | ..... ԵՏ ԳԱԼԸՍԵՆ.....
| ..... Ի ԿԱ(Ն)ԳՆ.....

Կրայր. առաջին անգամ:

77. Շրջապարսպից դուրս, դեպի հյուսիս-արե-
ւելք, կանգուն մարտի արեւմտյան ճակարում ա-
գուցված խաչքարին երեք փողով փորագրված է.

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՍԱՐԳԻՍԱ, ԳՐ(Ի)Գ-
(ՈՐ)Ա, Մ(Ե)Լ(Ի)ՔԻՆ:

Կրայր. «Դիվան...», էջ 214:

78. Կաթողիկե եկեղեցու արեւմտյան ճակարին.
հարավակողմի որմնախորշի մեջ եղել է նվիրա-
րվական բովանդակությամբ մի վիմագիր.

ԿԱ(ՄԱՆ)Ն... | ԵՐԳ..... | ՏՈ..... | ..... | ՍՐ.....
| Ս(ՈՒՐ)Բ .... | ՈՅ..... | ՈՒ..... | ՆԱՍ ՏԻԱՔ Ի... |
ԵՆԵՅ ՄԵՐ Տ... | ՆՅ ՎՈՂՆ ՈՒ... | ԻՆ ԿԱՇԿԱ-
ՌՈՒՏ.. (ՍԱ)ՎՄԱՆԵՅԻՆ ՄԵՋ Ա(1) | ԱԲ ՊԱՏԱ-
ՐԱԳ ԱՄԵՆ ԵԿԵՂԵՅԻՔՍ... | ՍԱՐԳՍԻ ԿԻ..... |
ԷՐՆ ԱՐԴՈՎ Զ... | ՎՈՂ ԿԱՄ Զ.... | ԽԱՓԱՆԵՆ
.... | ԱԾ..... | ԷԻ ԱՌԱՅ....

Կրայր. «Դիվան...», էջ 208:

Ծանոթ. Արձանագրությունը չի պահպանվել:

79. Նախորդից ցած, 11 կիսաեղծ փողով եղել է
եւս մի արձանագրություն.

ԿԱՄԱՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ. ԵՍ ՅՈ)ՎԱՆ ՄԻԱ-
ԲԱ(ՆԵՅԱ) | Ս(ՈՒՐ)Բ ՈՒ(ԽՏԻՍ ԱՌԱՋ)ՆՈՐ-
ԴՈՒԹ-(ԵԱՆ ԱԹԱ)ՆԱՄԻ.... (ԻՆ)Ձ: Բ: (2) ՊԱՏ-
(ԱՐԱԳ Ի Տ)ԱԲՆԻՆ ԻՄ..... | ԱՌԱՐՈՐԻՆ | ԱՅ, ՈՎ
ԶԺ(ԱՄՆ ԽԱՓԱ)ՆԷ..... | ... ՊԱՐՏԱԿԱՆ Է:

Կրայր. «Դիվան...», էջ 208 (N 729):

Ծանոթ. Արձանագրությունը չի պահպանվել:

80. Սրահի պարի վրա 2 փողով արձանագրված
է եղել.

ԿԱՄԱՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ. ԵՍ ՄՆՊԱՏ, ՈՐԴԻ
ՎԱԽՏԱՆԿԱ ՇԻՆԵՅԻ ԶԳԱԲԻԹՍ ԵԿԵՂԵՅ-
ԻՈՅՍ ԵՒ ԵՏՈՒ ԶՇԻՆԱՋՈՐ ԻՐ ՍԱՎՄԱՆՈՎՆ
ԵՒ ԶՂՈՓՈՒՆ ՏԱՓՆ ՅԵԿԵՂԵՅԻՍ:

Կրայր. «Դիվան...», էջ 214, (N 756):

81. Խաչքար արձանագրությամբ.

ԵՍ ՄԱՄԱՅ ԹԱԳՈՒՎՆ, ԱՄՈՒՍԻՆ՝ ՎԱՍԱ-
ՆԱ, ԴՈՒՍՏՐ՝ ԿՈՒՐԻԿԱՅ ԹԱԳԱՐՈՐԻՆ ԿԱՅԱՔ
ՅԱԲԱԳՈՒԹԵ(ԱՆ), ՅԱՄՍ: Լ: (30) ԵՍ ԵՒ ԱՅՐՆ
ԻՄ ԹՈՂԵԱԼ ԶՆԱՅՐԵՆԻՔՍ ՈՐԴԻՈՅ ՄԵՐՈՅ,
ԵԿԱՔ Ի ՎԱՆՔՍ ՄՕՏ ՏԷՐ ԳՐԻԳՈՐԻՍ, ԵՒ ՈՐ-
ԴԻՆ ՄԵՐ ՎԱՄԱՆՈՒՆ ՆՈՐԻՆ, ԵՒ ԶԳԵՅԱՔ
ԶԶԵԻ ՄԻԱՆԱՋՆՅ ԵՒ ԿԱՆԳՆԵՅԻ ԶԽԱՋՍ ՅԻ-
ՇԱՏԱԿ ՎՈԳՐՈՅ ԻՄՈՅ. ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱԳԷՔ ՅԱ-
ՂՈԹՍ ՅԻՇԵՅԷՔ: ՈՒԱ: (1182) ԹՎԻՍ:

Կրայր. «Դիվան...», էջ 215 (N 762):

Ծանոթ. Արձանագրությունը չի պահպանվել:

82. Խաչքար. երկու երեսներին արձանագրությամբ.

ԱՆՈՒՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ. ԵՍ Տ(Է)Ր ԳՐԻԳՈՐԷՍ
ՏՂԱՅՈՒԹԵԱՄԲ ԵԿԻ Ի ԴՈՒՌՆ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅՍ,
ՇԱՏ ԱՇԽԱՏԱՆՔ ԱՐԱՐԻ. ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՆ ՇԱՎ
ԹԱՎՄԱՋԻՆ ԷՐ. ԶՎԱՆՔՍ ՏՈՒՆ ՏՎՈՒ, ԵՍ
ՂԱԲՈՒԼ ԶԱՐԱՐԻ. ԳՆԱՅԻ ՆՈՐՇԵՆՆ, ՇԻՆԵՅԻ
ԵՐԵՔ ԶԱՂԱՅ, ԵՐԵՔ ԲԱՂԱՅ ԵՒ ԵԿԻ Ի
ԴՈՒՌՆ ՍԲ. ԱՌԱՔԵԼՈՅՍ. ՇԻՆԵՅԻ ԶԽՈՒԹ,
ՈՐ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅՍ ՄԱՆ ՔԱՇԷ, ԶԲԱՂՈՒԲԱՂ-
ՋԷՍ ԵՒ ԶԶՐԱՂԱՅՆԵՐՍ ԵՒ ԱՅԼ ԱՄԵՆԱՅՆ ԱՇ-
ԽԱՏԱՆՔՍ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅՍ ՎԱԽՄ ՏՈՒԻ: ԱՐԴ՝
ՈՎ ՈՔ ԱՅՍ ԳԵՂԵՐԱՆՔԵՐՍ ԵՒ ԶԻՄ ՎԱԽ-
ՄԵՐՍ ՎԱՆԵԼ ԶԱՆԱՅ Ի ՍԲ. ԱՌԱՔԵԼՈՅՍ, Ե-
ՐԵՔ ՎԱՐԻՐ ՏԱՄՆ ԵՒ ՈՒԹ՝ ՎԱՅՐԱՊԵՏԱՅՆ
ՆՁՈՎԱԾ Է. ՄԱՄՆ ՈՒ ԲԱԺԻՆ ԸՆԴ ՅՈՒԴԱՅԻ
ԵՒ ԿԱՅԵՆԻ ԽԱՋԱՎԱՆՈՒԱՅՆ ԱՌՅԷ. ԵՒ ՄԵՐ
ՄԵՂԱՅՍ ՏԷՐ Է. ԵՒ ՈՎ ՈՐ ՇԵՆ ՊԱՎԷ ԵՒ ԶՄԵՋ
ՅԻՇԷ՝ ՎԱՐՁՍ Ի ՔՐԻՍՏՈՍԷ ԱՌՅԷ. ԱՄԷՆ.
ԹՈՒՐԻՆ: ՌԷ: (1558):

Կրայր. «Դիվան...», էջ 215 (N 763):

Ծանոթ. Արձանագրությունը չի պահպանվել:

Այլ արձանագրություններ

83. Արձանագրություն՝ XVIII դարի I-ին կեսում
լեզգիների արշավանքների հետեւանքով Խուրա-

վան գյուղից գաղթած ու Բորջալու գավառի Մեծ Շուկավեր ավանում հաստատված Զալալյանց փոհմի շառավիղների մոտ պահվող Դադի վանքից փոխադրված մասունքի՝ արծաթյա խաչի վրա.

ԵՍ ԾԱՏՈՒՐՍ Յ(Ի)Շ(Ա)Տ(Ա)Կ ՏՎԻ ԽՕԹԱ ՎԱՆԻՑ, ԹՎ ՌՄԵ (1756):

Մյուս երեսին.

ՇՆՈՐՃՕՔՆ ԱՍՏՈՒԾՈՑ ԵՍ ՏԵՐ ՆԵՐՄԷՍՍ ԿԱԶՄԵԼ ՏՎԻ Ի ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆՍ, Ի ՆԱԼԱ ԸՆՉԻՑ ԻՄՈՑ, ՆԱՅՐ ԻՄ ՏԵՐ ՄԿՐՏԻՉՆ, ՄԱՅՐ ԻՄ ՆՈՒՓՍԻՄԵՆ, ԿՈՂԱԿԻՑ ԱՆՆՄԱՆ ԵՒ ՈՐԴԻ ԵՂԻԱԶԱՐԻՆ ԱՄԵՆ, ԹՎ ՌՃԽԵ (1696):

Նրապ. Սարգիս Բամալեան, «Արձագանք», 1892, N 111, էջ 1-2:

Ծանոթ. «Սրբութիւնները երկու մասում կամ պահպանում են ամփոփում: Առաջինը 4 վերջով մեծությամբ արծաթապար խաչ է, որ է իսկ պահպանը կենաց փայտի (Ս. Նշան): Չորս թևերից խրաքանձիւրի վրայ մի ակն կայ եւ մեջքիւղը արծաթ է խաչելութիւնը: Այդ երեսին հետեւեալ գրութիւնն ենք կարդում:

84. 1880-ականներին մի թուրք Դադի վանքից գողացել էր «4-5 պուղ» կշռող զանգը ու այն վաճառել մի հայի, վերջինս էլ վաճառել էր մի գյուղի հասարակության («Նոր-Դար», 1892, N 15, էջ 2): Մեկ այլ աղբյուրից պարզվում է, որ զանգը գնել էին Գեղարքունիք գավառի Թյուսկյուլու (այժմ Վարդենիսի շրջան, գյուղ Լուսակունք) գյուղի հայերը իրենց եկեղեցու համար («Արարատ», 1896, յուկվար, էջ 42): Համաձայն զանգի վրա փորագրված արձանագրության՝ այն ՉԿԳ (1314), թվականին վանքին էր նվիրել Դովյան Վահրամ իշխանի որդի Սարգիսը: Զանգի հետագա ճակատագիրը պարզելու ակնկալիքով մեր գրույցը (1997 թ.) լուսակունքցի փարեց մարդկանց հետ խնդրի վրա որեւէ լույս չսփռեց:

85. Քշռցածեւ արծաթե խաչ՝ բռնակով. կրում է հետեւյալ արձանագրությունը.

ՅՆԹՇ (Յիսուս Նազովրեցի Թագաւոր Նրեից)

ՏՐ ԱՅ ՅԱ ՔՍ (Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս)

ՅԻԾ(ԱՏԱ)Կ ԷՍ ԿՈՄԵՐԵՅԻ ՊԱՐՏԱՍԱՐԻՆ

ԵՒ ԿՈՂԱԿՑՈՅՆ ՍԻՄԱՆ ԵՒ ՈՐԴՈՅՆ ԴԱՎԻԴԻՆ, Ի ԴՈՒԹԸՆ ԴԱՂԵՈՒ ՎԱՆՔԻՆ, ՈՐ Ե Ի ԽԱԲԱՆ, ԹԻՎԻՆ ՌՃՂԴ (1745)-ԻՆ:

Նրապ. «Հայերեն արձանագրությանը առարկաներ», պրակ 1, Երևան, 1964, էջ 69:

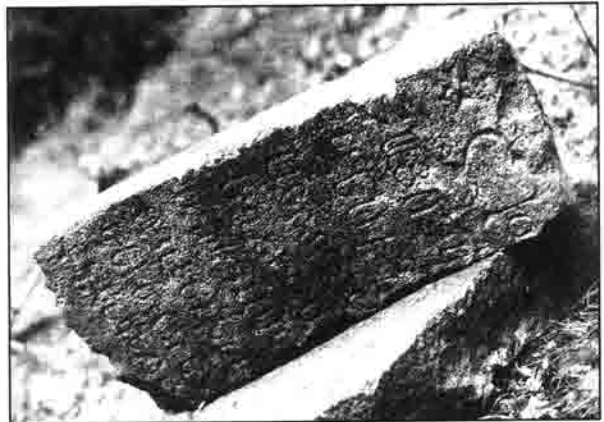
Ծանոթ. Կոմերը ամենայն հավանականությամբ 1661 թ. մի վավերագրում հիշված Գոմեր գյուղն է (տես ՄՊԳԿԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 4, թ. 4):

86. Խաչքարի բեկոր (48x20x12 սմ), Դադի վանքից 3 կմ հր-ալ. անտառածածկ լեռնալանջին: Թիկունքին պահպանվում է 9 տողանոց արձանագրության մնացորդը.

ՇԽ... | (ԹՎԻՆ) | ՆԱՅՈՑ Կ... | ԱՆՍ Ի Վ... | ԱՅՐ ՏՂԱ... | ԵՂԵՒ ԶԱ... | ԱԿԻՆ ՆԱՄԿ... | ԱՅԻ Ի ՄԻԽԱ... | Կ ԵՒ ՄԱՅՐ... | Ք ԿԱՆԳՆԵՅԻՆ...

Ծանոթ. Խաչքարը 1986 թ. հայրենաբերել է Վոլոդյա

Նարայունյանը: Թեև թվականի միավորը պահպանված չէ, այնուամենայնիվ թվագրումը փաստանվում է ՇԽ (1091) - ՇԽԹ (1100) թվականների միջև:

Կալվածագրեր (սիկելներ)

1. Կալվածագիր (սիկել).

Կաման ամենակալին ա(ստուծոյ) եւ տ(եառ)ն մերոյ յ(իսուս)ի, այս մեր գիր է իշխանական հրամանի: Ես Տուրսունս, Սեյրիս, Պոօշս, Գրիգորս, Հասանս եւ եղբարքս եւ որդիքս մեր զայս հաստատար սիկիս փուաք Տր. Աագ եպիսկոպոսին եւ իւր եղբայր Մանուէ աբեղային, որ մեր հայրենի աթոռն զԴադի վանս, զխաթրի վանս, զԳեղարմեջն, որ մեր գերեզմանաւորն է ի մեր պապանցն մեզ մնացած, վասն սոցա լաւ միամտութեան համար, զի վանորայքս մարդ չկայր, որ յառաջն կայր եւ շէն պահէր եւ գեկեղեցիքս լուսաւորէր, յայս պարծառէս երես դրաք եւ զայս ս(ուր)ք. աթոռնին նոսա ապապրեցաք ապասպարեցաք, եւ գերկու իշխանութիւն, որ է եպիսկոպոսութիւն եւ զպարոնութիւն էլ հէնց ի նոսա յանձնեցաք, որպէս առաջին մեծ կաթողիկոսն մեծ Տր. Զաքարիային, Տր. Աթանասին եւ Տր. Սարգսին էր փութալ զԴաթի վանս, զխաթրի վանս, զՀաղբար իւր վիճակովն, նույնպէս եւ այս հոգեւոր Տր. Գրիգոր կաթողիկոսն զայս երեք աթոռս հաստատեաց վիճակաւ եւ շրջաբերական թղթի:

Նրապ. «Դիվան...», էջ 216, N 764:

2. Կալվածագիր (սիկել).

Կաման ամենակալին Այ. եւ Սեյրիս, որդի պարոն Շանշին, թոռն պարոն Հասանայ. եւ Գրիգորս, Հասանս, Պէկիս, Աթունս որդիք պարոն Վահրամայ, թոռնք պարոն Հասանայ, եւ Այրիսն որդի պարոն Տուրսունին, թոռն պարոն Աղբուղին. եւ Շանշաս որդի Հասանայ, թոռն պարոն Զահանշին, մէք չորս եղբարքս փուաք մեր վանորեիցս Ապահէն, զխութ, զխոզենեկս իւր չորս սահմանով. ի Զափարէն հանդէն Զագունանց ագարակ գեղովն, Բոնջի աղբիւրովն, Թաշանանց գեղովն, Պեպրոսապակ, որ մեր պապերն փութալ են, զՄոխանանց, զՇովա-

տեղն, Ջաջուեանց, Չոլեկեանց, զՅրմուսյան, զՀիմանանց, զԳրիգորաթաղս, զԴաթի վանս իւր Զօլա-
րակերտվն, զՆերանանց Նակառակաբերթովն, Նա-
ւի աղբիւրովն, Բերթաքարովն, Կռապաշտոցովն,
Ողնովն, Խոզենակուց մեծ այգին՝ Մանանա-ձո-
րովն, Ծաղիկանց, Եզնարածանց քուաք Աւագ ե-
պիսկոպոսին, որ մեր ճօճատոր էր, քանի որ իւր
պէտքն է՝ վարէ Աստուծով ազատ է: Իսկ թէ այլ մարդ
վարէ քառանորդն առնու եւ քայ վանքին անպար-
ճաւ: Այս եղև մեր ուխտ առաջի Աստուծոյ եւ սուրբ
Դաթի առաքելոյս: Արդ՝ ով ոք զկնի մեր այս վաղ-
միաթերս այլայլէ կամ խլէ, թէ յորոշոց եւ թոռանց մե-
րոց եւ յազգայնոց իցէ, առաջի Այ. պարտական եւ
սեւերես լինի: ԾԺԸ: (318) Նայրապետաց նզոված է.
Կայենի եւ Յուդայի դասակից, իսկ թէ յայլազգեաց եւ
թուրքաց իցէ իւր հալալն հարամ լինի եւ իւր փէշլամ-
բարէն ապիգար լիցի, ամէն:

Կոմ. «Դիվան...», էջ 216, N 765:

3. 1763 թ. կազմված Դադի վանքի կալվածագի-
րը («Խոթալվանից որպիսութիւնքն»).

Ունի վիճակս զբոլոր երկիրն Քեօլանու, որոյ հա-
յերէն անունն Ծարայ երկիր կոչի, որ է սահմանակից
Խամսայու, բայց Էջմիածնի է վիճակեալ եւ ընդ ձե-
ռամբ Երեսնու իշխողին: Որոյ գեօղորայքն են այ-
սոքիկ. Էրք, Ծնիլանց, Կարմիրշէն, Սալամալիք,
Քաթառանց, Ուռուցիոր, Արարէնիս, Ծուղրուղա-
շէն, Նոսաբակ, Կեաւալու. սոքա յայսկոյս լերինն են,
կից Արեգունոյն Գեղամայն: Իսկ յայնկոյս լերինն
Մեծ Ծար, Կաժ, Անուխս, Խօլօզանց, Դաշտակ,
Նաճար, Ապահէն, Ճումէն, Քարաբակ, Զուար,
Մոս, Սեաջուր, Ծովաբեղ, Խրանց, Նալուճ, Մո-
թանց, երկու Դաւախտը՝ Մեծ եւ Փոքր, Լեւ, Եան-
շաղ, Բարաղիշէն, Մէյրանն, Երիցիշէն, Խոթա-
վանք, Չափար, Կեարաք, Նորշէն, Խնթրավանք:

Ունի եւ զանապարս ընդ ձեռամբ իւրով, զխնդ-
րավանից անապարս եւ զԾարայ անապարս:

Կոմ. «Ջամբո», էջ 283-284:

4. Կալվածագիր (ղաբալա). գլանաձեւ կոլոված
թուղթ.

«Կալվածագրի կամ վախմագրի երկարությունն է 30
վերջով. թվում է, թե վերջից մի ծայր կոկված է: Գրած է կոշոր եւ
ամուր թղթի վրա, որ մագաղաթի է նմանում: Խոնավ տեղ
պահվելուց շարք բառեր եղծվել են, աջ կողմի արեւելք թղթ-
րովին քրքրված են, տեղ-տեղ դժուր է լինում կարդալը, ի-
մասն հասկանալը: Ամբողջ գրությունը բաղկացած է չորս
կտոր իրար կրկից կացրած թղթերից, որոնք տարբերվում
են թե մեկական գույներով, թե տառերի գրվածքով: Բոլոր
գրությունը 133 տող է: Վրաս կան 16 կնիքների տեղեր՝ 6-ը
կարմիր մեղանով են խփված, մնացածները՝ սև: Կնիքնե-
րից 5-ը կաթողիկոսական են, սրբոստություններն էլ մո-
րթ, մնացյալ կնիքները պարկուկաձեւ են եպիսկոպոսների,
վարդապետների, մեկիքների, բեկերի, իշխանների:

Դիշաձս կալվածագիրը սկսվում է նախ եւ առաջ նախա-
թոռ Գանձասարի Դեպրոս կաթողիկոսի ձեռքով, որ գրում
է, թե վկա եմ, որ Նաթերթը վախմ է Թադե առաքելոյն, աջ

կողմից էլ կնիքը դրված: Նկատեալի կաթողիկոսի ձեռքն ու
կնիքն է՝ վկա եմ այս բանիս: Երրորդ տեղը՝ Երեմիա կա-
թողիկոսի սրբոստությունը եւ կնիքը՝ վկայ եմ այս բա-
նին: Չորրորդ տեղը՝ Գանձասարի Գրիգոր կաթողիկոս,
որդի Մեկիքեկին, թոռն ... բեկին, այս հասարար բանիս
վկայ եմ, կնիքը աջ կողմից: Վեցերորդ տեղը՝ Փիլիպպոս
հայոց՝ վկայ եմ, կնիքը մօտը, վեցերորդ տեղը՝ «Ես Ակո-
րոս...»:

Այս սրբոստություններից եւ սկսվում է մի գրություն,
որի մեջ հայտնվում է, թե Զրիստոսի խոնարհ աղախին Ար-
գոնաթունը, որ էր իշխանաց իշխան Զրդի դուստրը եւ Նա-
թերթի տեր խաչենցի Վախթանգ թագավորագին ամուսի-
նը, շինել է սուրբ կաթողիկոս իրաՆասան եւ Գրիգոր որդոց
հիշատակի համար, վերջում գրած է հայոց ՈԿԳ թվականը:

Վերոհիշյալ թադեն եւ Խոթը եղել են Նախասարակի առա-
ջին լուսավորիչների աշակերտներից, երկուսի անունով էլ ա-
ռաջին դարերում մեծասարաններ են շինվել, հնարգեղներ ճո-
խացել եւ հարուստ վանքերի շարքն ընկել Սյունյաց աշխար-
հում: Խաթի անունով կառուցվածքը կոչվում է Խաթրավանք:

Արգոնաթունի կառուցած եկեղեցու վրայի արձանագ-
րությունը ավարտվելուց եւ, թե թղթի վրա հասած է Խոթա
վանքի նշանավոր խաչվիմի մի երեսի արձանագրությունը.
«Ի ՓԱՌՍ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ Ի ՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆ
ՍՈՒՐԲ ՈՒՆՏԻՍ ՍԱՆՄԱՆԵՑԱԲ ԺԱՌԱՆԳՈՒ-
ԹԻՒՆ ԵԿԵՂԵՅՈՅՍ ԳԻՂՍ ԵՒ ԱԳԱՐԱԿՍ ԻԻ-
ՐԵԱՆՑ ՍԱՆՄԱՆԱԲԸ ԶԱՊԱՆԷՆ, ԶԽՕԹՆ,
ԶԵԶՆԱՐԱՄԱՆՑ, ԶԲԵԱՆՑ ԵՒ ԶԿԱՆԱԶԱԲՈՐՆ,
ՈՐ Ի ՎԱՅՈՑ ԶՈՐ... ԶՈՐԱ ՎԱՆՔԻ ԵՐԿՈՑ
ՏՈՒՆ ՅԱՐՓԱՅ ՆԱՍԱՏԵՑԱԲ ԿԱՄԱԿՅՈՒ-
ԹԵԱՄԲ ԵՂԲԱՐՑՍ ԶԱԲԱԳ ԽՈՐԱՆԻ ՊԱՏԱ-
ՐԱԳՆ ՅԱՆՈՒՆ ՎԵՐԱՅԳՐԵԼՈՅՍ ԿԱՏԱՐԻ ԱՆ-
ԽԱՓԱՆ: ԵԹԷ ՈՔ ԱՅՍՄ ՎՃՈՒ ՆԱՍԱՏԱՆՈՑ
ԽԱՓԱՆՈՒՄՆ ԱՌՆԷ՝ ՅԻԾԽԱՆԱՑ ԿԱՄ ՅԱ-
ՌԱՋՆՈՐԴԱՑ ՏԵՂԻՈՅՍ ԿԱՄ ՈՔ ԵՒ ԻՑԷ, ԽԱ-
ՓԱՆԵՍՑԻ ՅՈՅՍ ՆՈՐԱ, ՈՐ ԱՌ ԲՍ ԵՒ ԴԱՏԱ-
ՊԱՐՏԵՍՑԻ ՅԱՄՑ»:

Արգոնաթունի այս գրությունից եւ կան հնդեյալ սրբո-
սագրությունների. «Ես Աթանէս եպիս, Գրիգոր եպիս,
վկայ ենք, որ վանքին վերայ գրած հասարարը վախմ
են»: Կնիքները եւս կան իրենց: Դրանից եւս գրած է «Ես
Մելիք Ղասումն՝ որդի Ամիր բեկին, վկայ եմ, որ
վանքին արձանում գրած վախմ են անպարճաւ»:
Կնիքը գրած է տաճկերէն տառերով: Դրանից աջ գրած է.
«Ես Աստուածապով՝ որդի Մելիք Քամալ բեկին
Գեղամայ, վկայ եմ, որ էս վախմերս Դարեի առա-
քելոյն վրայ գիրած է հասարար»:
Կնիքը տաճկերէն տառերով: Դրա ձախ կողմը՝ «Ես Զաքարայ եպիս, որդի
Մասում բեկին վկայ եմ, որ այս վախմս սբ Դարեի
առաքելոյն վերայ գրած է հասարար վախմ է»:
Կնիք: Դեպի աջ գրած է. Ես Ղարայգոզա որդի Մելիք Եավրին
Գեղամայ վկայ եմ էս վախմերիս, որ Դարեի առա-
քելոյն վերայ գրած է հասարար»:
Կնիքը տաճկերէն է: Դրա ձախ կողմը գրելով եւ Դաթենցի Մինաս վարդապե-
տի ձեռքը եւ կնիքը:

Այս սրբոստություններից եւս նույն թղթի վրա ավելի
հին ձեռքով եւ հին մեղանով հնդեյալն է. «Թվականն
ՌԱԱ. էր, գուղս եւ ագարակս վախմս րվի Դարեի
վանքիս անխտիւմ...: Նասան որդի Վախրանկա,
տեր Նաթերթոյ եւ ... այ Բերդ... եւ Խաչինայ բերդն եւ

Հալսախաղացին, կացի աւաքութեամբ ամս. Խ. շար պարերազմաւ յաղթեցի թշնամեաց իմոց աւգնութեամբն աստուծոյ եւ եղև ինձ Զ որդի. զբերդերս եւ զգաւառս ետու նոցայ եւ ես եկի ի վանս... այր ի տեր Գրիգոր, եւ ես եղէ կրանաւոր, բերի զխաչաքարս Աղուայ, շար աշխատութեամբ, բազում ենարիւք կանկեցի՝ սուրբ նշանիս եւ իմոյ յիշարակ: Արդ, վասն ձեր հոգւոցդ՝ որք ընթեռնոյք զիս յաղաթս յիշեցեք, ով խափանի վախմն, ՅԺԸ հայրապետաց նգոված է»:

Սրանից ետ գրութիւնը շարունակվելու համար կցվել է այլ թուղթ, կցվածքի վրա երկու տեղ կարմիր մեխակով կնիքներ են խփած հայոց տառերով, չեն կարդացվում հնության հետի:

Տեղեկյալ գրութիւնը նոսր տառերով է ու պարզ. «Ես Սեփիս՝ որդի Գրիգորին, թոռն պարոն Հասանայ ետու մեր վանորէիցն զԱպահէն, զԽոթ, զՆոգենակս՝ իւր Դ սահմանովն, զՊարանախաշէն ի Հենիացն, ի Չիչապերթէն, ի Վահէն, Շարինց քարէն ի Հարցյու դայէն, ի Չափարին հանդէն Ծագունանց ագարագագեքով, Բռննշի աղբիւրովն, Թոգանանց գետովն, Պետրոսպակ, որ մեր պապերն են տուեր, զՍոխանանց, զՇովապեղն, զՋաջռանց, զՇուլպէկանց, զՅրմնօտն, զԻրաշմանանց, Գրիգորա քաղս Դադի վանս իւր քուարակերովն, Հերանանց Հակառակաբերովն, Ծառի աղբիւրովն, Բերդապակովն, Կռապաշտոցովն, Ողնովն, Խոզենակոց մեծ այգին: Մանանա ծորովն, Ծաղիկանց գեգնարածանց տվաք տեր Դիր աւագ եպիսկոպոսին, որ մեր հաւարարիմ էր, քանի իւր պէտք է՝ վարէ, ազար է, թէ որ այլ մարդ վարէ Ժ-անորդն վանքին տայ անպարճառ»:

Նոյն թղթի վրա նոյն ձեռքով գրած է հետևյալը. «Ես Հասան որդի Վախարանկա եւ եղբայր իմ Գրիգոր առաջնորդ սբ ուխտիս ըստ Դարէի վանիցս եւ սակս... Սմբատ եւ եղբարքս մեր բաժանեալ տաք գՄեծն Խաչէն... Սակռա եւ երկիրս Ծար ի Վերին Խաչէն տվաւ Հասանայ, եւ կանգնեցաք խաչ մի Մարտիրոսայ վերն, բոլոր բթին սահման Խաչենոյ եւ Ծարայ: Ես Հասան կացի աւաքութեան ամս քառասուն եւ եղէ ինձ Զ որդիս եւ շինեցի Դ բերթս՝ Հաթերքաբերթ, Չիջաբերթ, Հաւախաղացին եւ Դաշտաբերթ, զբերթերս եւ զգաւառս ետու որդոց իմոց եւ ես եկի ի վանքս մոտ տեր Գրիգորի եւ տեր Աթանիսի եւ եղէ կրօնաւոր, եւ երկրիս հողանիւթս այս է՝ Հաթերքոյ գետն ի վեր մինչեւ ի սարն Ապասայ, Մռաւայ Ծարագօլն, գա Պարանախաչն իմն Հայոց եկեղեցի, Պախոսա եկեղեցին, բերթն Չիջայ, սարն Վահենոյ, Ծարքարն, Հարագաքարն, Ըռեզա կաշկառն, բերթն Մագրոյ եւ գետն Հաթերքայ ամենայն ընչովն եւ ջուրնթացան:

Եւ մեք որդիքս եւ թոռունքս Հասանայ, ես Գոնցես տվին ինձ բերթն Չիջա, անցաւ ժամանակ՝ յետոյ եկի ուխտ ի վանքս. տվի իմ հայրենեացն Խոթասարն, Ծարքարն, Հարագաքարն, եկեղեցին Մարջամանցոյ մուլքն իւր սահմանքովն, իւր խատովն, իւր ջուրնթացովն վախմ ի դուռն ըստ Դարէի սուրբ առաքե-

լոյն: Եւ միաբանքս սահմանեցին մեզ Դ օր պարաւազ. որ ոք մեր տված վախմն խափանի՝ նգովեալ եւղիցի ՅԺԸ հայրապետացն, ամէն. թվն ՌԷ:

Ես Թորէլ՝ թոռն Հասանայ տվաւ ինձ ի հօրէ իմ ի բերթն Հաւախաղացին երկրին Վերին Խաչէն: Ես իմ կամաւ տվի Ժ հող վախմ վարել-ցանել ժողովորդեամբ, ամէն տարի պտուղն առնել ի դուռն ըստ Թադէի սուրբ առաքելոյն, եւ սահմանեաց մեզ տեր Գրիգորն Զ օր պարաւազ, ոչ խափանեցի ամենայն ժամանակ, խափանողն խափանեցի»:

Այստեղ վերջանում է թերթը, բայց թվում է, թե գրութիւնը շարունակվում է. ամենավերջ խփած կարմիր մեխակով կնիքի միայն կեսը կա, մյուս կեսը պոկված է:

Այժմ արագրեմ դարբայի լուսանցքում եղածը. «Ես Դաղաձագ թոռն մեծին Հասանայ, տվալ ինձ ի հօրէ իմն բերթ Դաշտայ, ԺԱ Զէն, եւ ես եկի ուխտ որ վանքն ի դուռն սբ առաքելոյն, ես իմ կամաւ տվի վախմ բաժնէն իմն զԱպահէն իւր մուլքովն, իւր սահմանքովն ի գետն Բարձրակապն ի ջուրն Ծարօտին ճանապարհաբաժան, Կարմիր բիթն, Վաթաջերայ եկեղեցին իւր սահմանովն, ո ոք զայս խափանէ՝ նգովեալ եղիցի ի ՅԺԸ հայրապետացն, թվն ՌԽԵ»:

Տարբ. Սարգիս Բաւայիան, «Աղվանից աշխարհի» Թադէ կամ Խոթա վանքի կալվածների վերաբերյալ մի դարբայ-կալվածագիր, «Кавказ и Византия», N2, 1980, էջ 150-154:

Որմնանկարներ

Դադի վանքում որմնանկարներ պահպանվել են միայն Կաթողիկէ եկեղեցու ներսում (հավանաբար՝ ուրիշ որմնանկարներ չեն էլ եղել): Դրանց առաջին, քիչ թե շար որոշակի նկարագրողը եղել է 1911 թ. վանք այցելած Մեսրոպ մագիստրոսը. «Նկարներից մի քանիսը մեր փեսած ժամանակ փանելի վիճակ ունէին, որոնցից մենք լուսանկարներ պատրաստեցինք, մինչդեռ Տաթևում միանգամայն եղծուել էին: Նկարներ պահած էին հիստիսային եւ հարաւային պատերի վրայ, հիստիսային վրայ զգալի էր խոնաւութեան քայքայիչ ազդեցութիւնը: Երանի թէ ժամանակին գոյներով արտանկարած լինէին հայկական արուեստի այդ սակաւաթիւ պահած որմնանկարի բեկորները:

Հարաւային պատի փեսարանն էր. Աստուածածին, նկարած երեք քառորդ հանդիպահայեաց դիրքով, հագին մոխրագոյն երկար շապիկ, գլուխը փաթաթած կարմիր ծածկոցով, ձեռների վրայ երկարած խաչազարդ ուրար: Նա, հայեացքը յառած դէպի արեւելք դիտում է կենտրոնում նստած մի անձի: Նրա առջեւում գրնում է թեւաւոր հրեշտակ, անելի փոքր դիրքով նկարած, որի հայեացքը նոյնպէս դարձած է դէպի նոյն կենտրոնական անձին պատկերը, իսկ այդ կենտրոնական անձնաւորութիւնը թէ ով է, չկարողացանք որոշել, որովհետեւ շար էր վնասուած եւ նկարելի էին միայն անորոշ գծագրութիւններ:

Հիսուսային պատի տեսարանն է. մի անձնատրու-
թիւն քայլում է դէպի արեւելք, աջ ձեռքում բռնած ոսկե-
կազմ ատերաբան, ունի կարմրագոյն երկար միտք,
ինչպէս որ նրա գլխի մագերի գոյնն է. հագել է կարմիր
բաճկոն եւ գորշ գոյնի վերարկու: Նրա մօտ է մի երկ-
րորդ անձնատրութիւն, երիտասարդ հասակում, ան-
միտք, աջ ձեռքը աղերսական եղանակով առաջ
կարկառած. հագին ունէր միայն դեղնագոյն մի շա-
պիկ, խաչերով զարդարած, ուրիշ հագուստ չունէր:

Նոյն պատի վրայ նկարած էր Յիսուսի ծնունդը:
Աստուածածինը պառկած է, գլուխը բարձրացրած
դիրքում, ինչ որ սովորական է ատերաբանների ման-
րանկարներում: Նրա գլխի վերելը կանգնած է Յով-
սէփը, բայց դրա գլուխը թափած է, չկայ նկարում:
Կոյսից արեւի ներքեւ չքած էին երեք մոգերը, հագ-
ներին գոյնզգոյն, արեւելեան ճոխ հագուստներ, իսկ
բարձրում սաւառնում էին խմբով հրեշտակները,
«Փառք ի բարձունս» երգելով: Մանրամասնութիւն-
ների նկարագրութիւնը թողել էինք լուսանկարչա-
կան ընդօրինակութեան:

Կային նաեւ որմանկարների այլ բեկորներ,
միանգամայն անորոշելի: Նկարչական ու ոճական
յարկութեամբ պէտք է ընդունել, որ նկարներն պատ-
կանում էին եկեղեցաշինութեան ԺԳ դարին...»:²⁶⁸
Այնուհետեւ դրանք ուսումնասիրել է Լ. Դուռնովն եւ
նշել. «Հարավային պատի վրա պատկերված է
Սուրբ Նիկողայոս Հրաշագործին Քրիստոսի կողմից
վեղարի եւ Մարիամ Աստուածածնի կողմից թիկնոցի
հանձնման մեծամասշտաբ տեսարանը, իսկ հյուսի-
սայինի վրա՝ Սրբեփանոս սարկավագի քարկոծման
տեսարանը (գրվում է պատի աջ մասում): Նիկո-
ղայոս Հրաշագործի պաշտամունքը տարածում չու-
նենալով Հայաստանում՝ անգամ ուշ միջնադարում,
ու նաեւ վերջինիս ի հայտ գալը եւս պէտք է որ ա-
ռանձնահարուկ պարճառ ունենար»:²⁶⁹

Նյութի առնչությամբ հետազայում (1980 թ.) Բ.
Ուրբաբյանն ու Մ. Հասրաբյանն իրենց համարել
հոգւածում նշել են. «Ըստ միջնադարեան արուեստի
լուսագոյն գիտականութից մեկի՝ Լ. Դուռնովնի մեկնա-
բանութեան՝ հարաւային ճակատում խոշոր որմնան-
կարը պատկերում է Քրիստոսի կողմից սուրբ Նիկո-
ղայոս Հրաշագործին վեղարի եւ Մարիամ Աստու-
ածածնի կողմից թիկնոցի յանձնումը, իսկ հիւսիսային
ճակատում պատկերում է Սրբեփանոս վարդապե-
տի քարկոծելով նահապարկութիւնը: Սակայն կաս-
կածելի է Նիկողայոս Հրաշագործի պատկերումը
Դաղի վանքում, որովհետեւ այդ սրբի պաշտամունքը
Հայաստանում ընդունում չի եղել: Ենթադրվում է,
որ Դաղիվանքում որմանկարների հեղինակը հենց
ինքը՝ Արզու Խաթունն է եղել, իր դուստրերի հետ, ո-

րովհետեւ յայտնի է Կիրակոս Գանձակեցու վկայու-
թիւնն այն մասին, որ նրանք օժտուած են եղել նկար-
չական բացառիկ տաղանդով»:²⁷⁰ Հետագայում Մ.
Հասրաբյանը վկայակոչել է միայն Լ. Դուռնովնի
տեսակերը, ըստ երեւոյթին մերժելով նախկինում Բ.
Ուրբաբյանի հետ համարել իրենց հայտնած այն
կարծիքը, թե՛ որմանկարում պատկերվածը Նիկո-
ղայոս Հրաշագործը չէ:²⁷¹

Մենք հավաստում ենք Լ. Դուռնովնի տեսակե-
րը, քանզի այդ է վկայում պատկերի գլխավերեւում

ԿԱՅՈՂԴԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻ. հասկած հյուսիսային դաշի
որմանկարներից

սպիտակ ներկով արված արձանագրությունը («Սր
Նիկողայոս Հայրապետ»), որը զամանալիորեն
վրիպել է նախորդ հետազոտողների ուշադրությու-
նից (տես ներկա հրապարակության 114-րդ էջում
N 42 արձանագրությունը):

Ի պատիվ Լ. Դուռնովնի տեղին է նշել, որ նա ա-
ռանց արձանագրությունը նկարելու եւ ընթերցելու
կարողացել է ճիշտ եզրակացության հանգել:

Ինչ վերաբերում է որմանկարների թվագրման
խնդրին, ապա խորանի մեջ սվաղի շերտին փո-
րագրված արձանագրությունը (իբր՝ 1251 թ.) հիմք
ընդունելով՝ դրանք 1214-1251 թթ. վերագրելը պար-
զապէս սխալ է, քանի որ եկեղեցու ներսում սվաղի
շերտի վրա փորագրված այլ արձանագրություններ
էլ կան՝ 1263, 1265, 1267, 1297 եւ 1312 թթ.: Դրան-
ցից 1263 եւ 1297 թթ. արձանագրությունները փո-
րագիր չեն, այլ գրված են ներկով:²⁷² Վերը
շարադրվածից հետեւում է, որ, որմանկարները
կարարված պէտք է լինեն XIII դ. 2-րդ կեսին եւ
կամ նույնիսկ XIV դ. սկզբներին:

270. Տես՝ Բ. Ուրբաբյան, Մ. Հասրաբյան, Դաղիվանք
«Հայկազեան Հայագիտական Հանդես», հ. Ը, Պէյրոս, 1980,
էջ 37-38:

271. Մ. Հասրաբյան. Հայկական Ծառարդեսության Ար-
ցախի դպրոցը, Երեւան 1992, էջ 49:

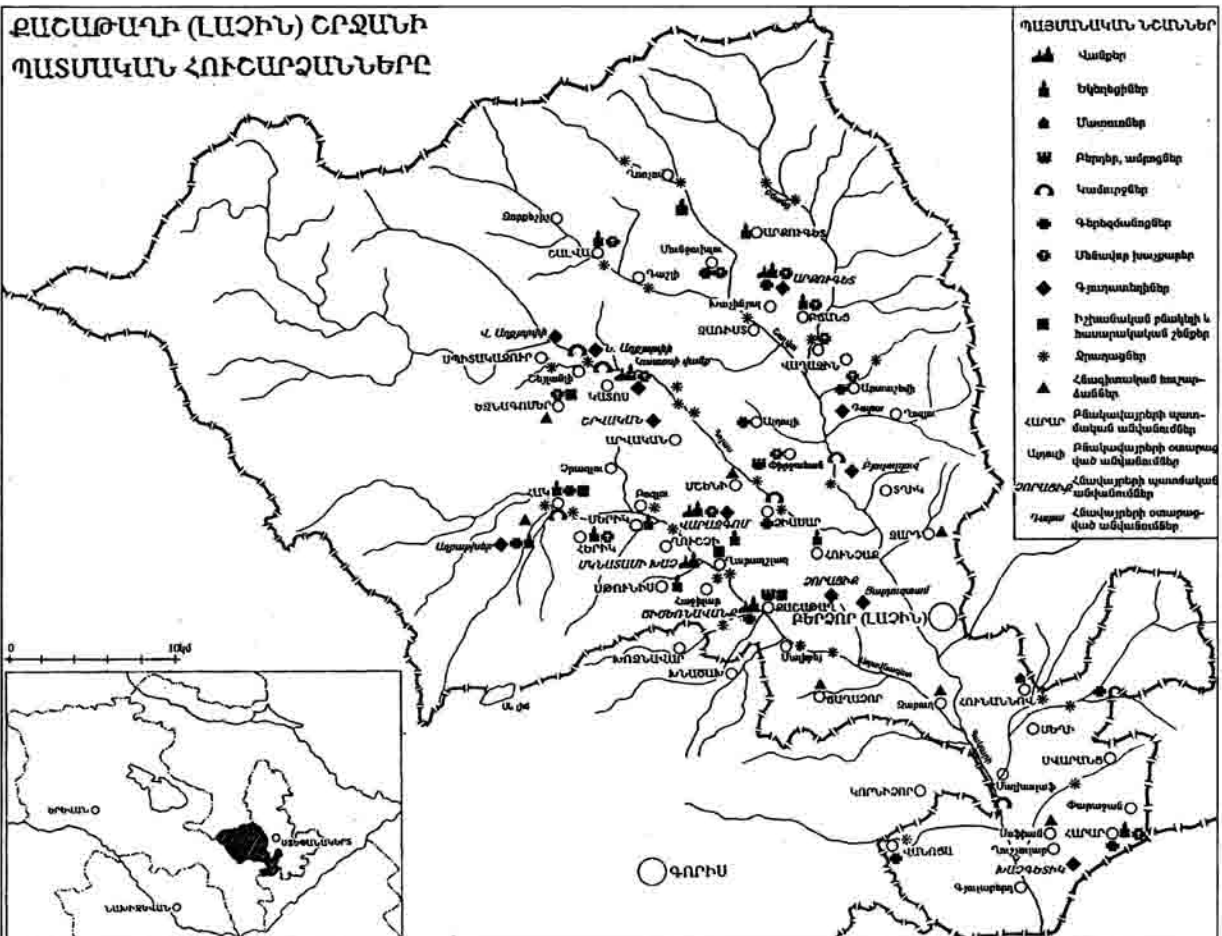
272. Տես NN 38, 41 արձանագրությունները:

268. Նով. աշխ. էջ 87:

269. Л. А. Дурново, Очерки изобразительного искусства
средневековой Армении, Москва, 1979, էջ 153-154:

ՔԱՇԱԹԱՂԻ (ԼԱՉԻՆ) ՇՐՋԱՆ

Պատմական ակնարկ: Հայ մարենագրության մեջ Աղահեճը գավառի առաջին հիշարակությանը հանդիպում ենք VII դարում ստեղծված «Աշխարհացոյց»-ի մեջ՝ որպես Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգի 12 գավառներից մեկը:¹ Այնուհետև գավառը հիշարակվում է Մովսես Կաղանկարվացին 846 թ. տեղի ունեցած արաբ մի զորապետի ասպարակության առնչությամբ. «...արշաւանս առնէր յաշխարհն Սիւնեաց եւ գերի վարեալ զԲաղացն սահմանս՝ գայ իջանէ յԱղահեճ գաւառ յաւան մի՝ Արթուր գետ կոչեցեալ...»:² Աղահեճը կրկին հիշվում է նաեւ XIII դարում: Ուշագրավ է, որ արդեն այդ ժամանակ գավառի համար ավելի գործածական էին այլ անվանումներ. «... Աղահեճ գավառը, որ այժմ կոչվում է Քաշաթաղ եւ Խոժոռաբերդ»:³

Երկու հապվածի փրոհված գավառակներն իրենց անուններն առել էին դրանցում գրնվող նույնանուն բերդերից:⁴

Ի փարբերություն Խոժոռաբերդ գավառամասի՝ Քաշաթաղը, որն ընդգրկում էր նախկին Աղահեճ գավառի հարավային եւ հարավ-արեւմտյան հատվածը, հետագա դարերում նշանակալի պատմական դեր է ունեցել եւ այդու բազմիցս հիշվել ժամանակակիցների երկերում: Այսպես. 1488 թ. գավառը, այնպեղ գրնվող Խոզնավար գյուղի հետ միասին հիշվում է մի ձեռագիր ավերարանի հիշարակարանում. «...գրեցա ի գաւառիս Քաշաթաղոց, ի գեղս որ կոչի Խոզանաւար, ընդ իովանեսա սուրբ Ստեփաննոսի նախավկայիս...»:⁵

XVI դարում գավառն ավելի հաճախ հիշվում է հապվված Քշրաղ անվանաձեւով: Նույն դարի վերջին այդպեղ կազմավորված հայկական իշ-

1. Անանիա Շիրակացի, Մատենացություն, Երևան, 1979, էջ 295:

2. Մովսես Կաղանկարացի, Պատմություն Աղուանիք աշխարհի, Երևան, 1983, էջ 331:

3. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Երևան, 1986, էջ 70:

4. Նժդ. աշխ., էջ 71:

5. «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Գ, Երևան, 1967, էջ 116:

խանության կենտրոնն էր Խանաձախ գյուղը. «Մեկիք Հայկազն ի Քշարաղս երկրէն՝ ի Խանաձախ գեղջէ»:⁶ 1609 թ. հրապարակվել էր պարսից Շահ Աբբաս Ա-ի հրովարտվող Քաշաթաղի Մեկիք Հայկազի իրավունքները իր հակառակորդների նկատմամբ պաշտպանելու վերաբերյալ. «... Լավագույն քրիստոնյա Քուշասիֆի Մեկիք Հայկազը»:⁷ Հայտնի է նաև 1620 թ. նույն շահի մեկ այլ հրովարտվող. «... որով Քաշաթաղի Մեկիք Հայկազի սեփականարիտական իրավունքները հաստատվում են Քաշաթաղում և Ղափանում գտնվող կալվածների վրա»:⁸ Ուշագրավ են նաև Մեֆյան շահ Սաֆիի 1634 թ. հրովարտվող⁹ Քաշաթաղի հայերից գանձվող եկեղեցական փուրքերի գանձման իրավունքը՝ էջմիածնին վերապահելու մասին (այդ հարկերը ստանալու հավակնություն էր ցուցաբերում նաև Գանձասարի կաթողիկոսը) և Շահ-Աբբաս Բ-ի 1646թ. հրովարտվող Քաշաթաղի 4 գյուղերին որոշ հարկերից ազատելու վերաբերյալ:¹⁰ 1647թ. գավառը դարձյալ հիշվում է մեկ այլ ձեռագրի հիշատակարանում. «Գրեցաւ զսայ ի յերկիրս Քաշթաղու, ի գուղս Խանաձախ, ընդ հովանեաւ Ամենափրկչիս, ի թըրականիս Հայոց ՌՂԶ (1647)-ին...»:¹¹ Կարելուք մի հիշատակություն եւս, ուր վկայված է գավառի համանուն բերդը վերաբերում է 1652 թ., իսկ առիթը մի նոր ձեռագրի ստեղծումն էր. «...ի յաստուածաբնակ եւ յանառիկ դղեակս Քաշթաղ, ի գ[ե]ղն խզնավար, ընդ հովանեաւ Սրբոյն Ստեփանոսի Նախավկային...»:¹² Նույն դարի վերջին կատարված անցքերի կապակցությամբ «յերկիրն Քաշթաղու»-ն հիշում է նաև Զաքարիա Քանաքեռցին:¹³

XVIII դարի 2-րդ կեսի ընթացքում գավառի մի շարք բնակավայրեր հայաթափ եղան: Հայտնի է, օրինակ, որ Քաշաթաղի գյուղերից մեկի՝ Հալաքի հայերը հարազատ շենը լքել ու Ջրաբերդի եւ Գյուլիստանի մեկիքներին միանալով դեպի Գանձակի խանի տիրույթներն էին գաղթել այն բանից հետո, երբ Շուշին տիրացած Փանահ խանի եւ Ուրմիայի Ֆաթ-Ալի խանի միջեւ կռվից հետո կնքվել էր հաշտության պայմանագիրը. «Հալաքը

դարարկվեց եւ զբաղեցվեց մողաուրցի քրդերով, որոնք այժմ էլ այդպեղ են մնում»:¹⁴ Նույն դարի վերջերին եւ, հատկապես, XIX դարի ընթացքում լքված գյուղատեղիների զգալի մասը զբաղեցրին քրդական եւ թյուրքական մի շարք խաշնարած ցեղեր: Հայտնի է, թե գավառի երբեմնի բնիկ տեղերի՝ Մեկիք-Հայկազյանների վերջին շառավիղները ե՞րբ էին թողել հայրենիքը, բայց արդեն XIX դարի առաջին կեսին նրանց հետքերը գտնում ենք մերթ ժառի քաղաքում, մերթ՝ Քութայիսում¹⁵ եւ կամ այլուր: Օրինակ՝ Շաքիի «դարիպականաց» (օտարականների) գերեզմանոցում 1986-ին դեռ պահպանվում էր հետեյալ արձանագրությունը կրող փապանաքարը.

ՀԱՆԳՉԻՄ ԱՍՏԱՆՈՐ ԴԱԲԻԹՍ ԼԱԶԱՐԵԱՆՅ, | ԾՆՈՒՆԴ ԱՐՅԱՆՈՒ ԵՐԿՐԻՆ ՔԱԶԱԶԱՆՅ, | ՄԵՐՈՒՆԴ ԻԵՒԱՆԱՅ ԲԵՏԱՂ ԳԱԲԱՆԿԻ, | ՄԵԼԻՔ ՀԱՅԿԱԶԻՆ ՈՒ ԲՆԱՏՈՒ ԲԵԿԻ, | ՊԱՆԴՈՒՄՍՍ ՏԱՐԱԲԱՂԻ ՄՏԻ ՅԱՅՍ ԴԱՄԲԱՆ, | ԿԱՐՕՏ ԴԵՌԱՆԱՍ ՈՐԴՈՅՍ ՍԻՐԱԿԱՆ, | ՀԵՂԵԼՈՎ ԶԱՐՏՈՐՍ Ի ԾԱՆՐ ՄԱՆԴԻ, | ՅԱՆՁՆԵՑԻ ԶՆՈՍԱ ԵՐԿԱՅԻՆ ՏԵՍՉԻ Ի ԵՐԵՍՈՒՆ ԱՄԵԱՅ ԿԵՆՕԲ ՎԱԽԱՆԵՅԱՄ Ի ՄԵՊՏԵՐԲԵՐ 1823:

մյուս երեսին՝

ԿԱՌՈՒՅԱՄ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐՍ ԱՐԴԵԱՄԲԸ | ՈՐԴՈՅ ՀԱՆԳՈՒՅԵԼՈՅՆ ԴԵՆԵՐԱԼ ՄԱՅՈՐ | ԻԲԱՆԷԻ ԴԱԲԻԹԵԱՆ ԼԱԶԱՐԵԱՆՅ:

Աղավնագետի հովիտը միջին հոսանքի Երջանում

14. В. Потто, Генерал-адъютант Иван Давидович Лазарев, Тифлис, 1900, էջ 11:

15. «Մեղու Հայաստանի», Երևան, 1862 թ. Քութայիսից բռնակցում էր ողորդուրդիկ Աղեֆանդը թովմասյան Մեկիք-Հայկազյանը (դարբարդի) «Մեղու Հայաստանի» 1862, N28, յուլիս 14, էջ III: 1890 թ. Անիում Կաթողիկե եկեղեցու խաչկալը կառուցելու ծախսը ստանձնել էր Ախալցխայի բնակիչ գնդապետ Իսահակ Մեկիք-Հայկազյանը («ՄԵԱԿ», 1890, N1, էջ 3), որն, ի դեպ, 10 տարի առաջ գաղթել էր Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերության Ախալցխայի ճյուղի նախագահի լիազորված և վախճանվել 1899-ին Թիֆլիսում («Մուրճ», 1899, N1, էջ 144-145) եւ այլն: Առհասարակ, ինչպես երևում է տարբեր աղբյուրներից, Մեկիք-Հայկազյանների տոհմի Երևանից արվաղաբար հնացել են հասկապետ զինվորական գործի մեջ:

6. Առաքել Դարիճեցի, Գիրք տասնութեանց, Երևան, 1990, էջ 63:

7. «Մասենադարանի տարակերտ վավերագրեր, հրովարտված», կազմող՝ Հ. Գ. Փափագյան, տրակ երկուրդ, 1601-1650 թթ., Երևան, 1959, էջ 89-90:

8. ՆՎՎ. աճխ., էջ 99-100:

9. ՆՎՎ. աճխ., էջ 109:

10. ՆՎՎ. աճխ., էջ 124-125:

11. «ԺԷ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Խ. Գ. Երևան, 1984, էջ 256:

12. ՆՎՎ. աճխ., էջ 506:

13. Զաքարիայ սարկազի տասնագրություն, Վաղարշապատ, հասար Բ, 870, էջ 9:

Ինչ վերաբերում է Աղահեճքի քրոհումից հետո նրա հյուսիսային եւ հյուսիս-արեւելյան մասում Կեղողշվող Խոժոռաբերդ գավառին, ապա սրա վերաբերյալ աղբյուրների բացակայության հետեւանքով հեքագա դարերում այդ գավառի պարամական ուղին հիմնականում մնում է անհայտ: XVI-XVIII դարերում գավառամասն առավելապես հայտնի էր Մաղավուզ անվամբ, իսկ XIX դարի սկզբներին հաճախակի հիշվում է Զառիստ անվամբ (տես՝ Զառիստ գյուղի բաժնում):

Երբեմնի Աղահեճք գավառի փարածքը ներկայում հիմնականում համապատասխանում է ԼՂՀ Քաշաթաղի (նախկին՝ Լաշին) շրջանին: Տարածքն է՝ 1835 քկմ:

Աղավնագեղորի ալագան: Արաքսի ավազանին պարկանող Վագարու գետի ամենաջրառաք վտակը նրան աջից միախառնվող Աղավնագետն է: Այն սկիզբ է առնում Ղարաբաղի բարձրավանդակի Ծղուկ լեռնագագաթի (ծ.մ. 3584 մ) հյուսիս-արեւելահայաց ստորոտում գտնվող փոքրիկ լճակից (ծ.մ. 3186 մ), ունի 51 կմ երկարություն եւ 527 քկմ ջրհավաք ավազան:¹⁶

Գետի բարեբեր հովիտը վաղնջական ժամանակներից ի վեր բնակեցված է եղել: Ներկայում փարածաշրջանում պահպանվում են առնվազն միջնադարից սկիզբ առնող ավելի քան 30 գյուղեր եւ գյուղա-

վանաճեւով: Այն հայերեն բառացի թարգմանությամբ նշանակում է «սեւ քահանա»: Ո՛վ էր այդ քահանան, որի պատվին օրարները Ղարաբեշիշ են կոչել գյուղը, առայժմ մնում է անհայտ, իսկ գյուղում պահպանված պարամական հուշարձանների հեքքերը վկայում են նրա հայաբնակ լինելը մինչեւ XVIII դարի սկզբները:

Գյուղի պարամական անունը վերականգնվում է Օրբելյանի «Ժամանակագրության» հավելվածում տեղ գրած Քաշաթաղ գավառի 18 գյուղերի անվանացուցակի շնորհիվ:¹⁷ Այն հանգամանքը, որ ցուցակում թվարկված գյուղերը հիշված են հերթականությամբ (հարավ-արեւելքից՝ հյուսիս-արեւմուտք ուղղությամբ) մեծապես դուրսացնում է խնդրի լուծումը: Այդպես. Ղարաբեշիշ-Լենինքյանդը մի գյուղ էր, որը գտնվում էր Ղակ եւ Սպիտակաջուր գյուղերի միջեւ (վերջիններիս տեղադրությունը որոշակի է), իսկ ցուցակում հիշյալ 2 գյուղերի անունների միջեւ նշված են միայն Փուլ եւ Եզնագոմեր գյուղերը: Մեր խորին համոզմամբ սրանցից վերջինն է, որ համապատասխանում է Ղարաբեշիշին: Այդ են վկայում նաեւ հետեւյալ փաստերը: Նախ՝ ներկայիս Ղարաբեշիշ-Լենինքյանդը շրջանի ամենաբազմամարդ գյուղը լինելով հանդերձ, գոյացել է ակնհայտորեն նաեւ միջնադարում բազմամարդ գյուղի ավերակների տեղում, իսկ հիշյալ ցուցակում Եզնագոմերը Տաթեի վանքին առավելագույն պտղահարկ մուծող (6700 միավոր) գյուղն

ԵԶՆԱԳՈՄԵՐ. ընդհանուր տեսք եւ բնակելի շենք XVII - XVIII դ.դ.

տեղիներ: Սպորոն ներկայացնում ենք դրանց պարամությանն ու պահպանված պարամական հուշարձաններին առնչվող նյութերն ըստ տեղադրման հաջորդականության:

ԵԶՆԱԳՈՄԵՐ (ՂԱՐԱՔԵՇԻՇ, ԼԵՆԻՆՔՅԱՆԴ)

Խորհրդային տարիներին Լենինքյանդ վերանվանված գյուղը ե՛ւ ցարական քարտեզներում, ե՛ւ գրականության մեջ հանդիպում է Ղարաբեշիշ ան-

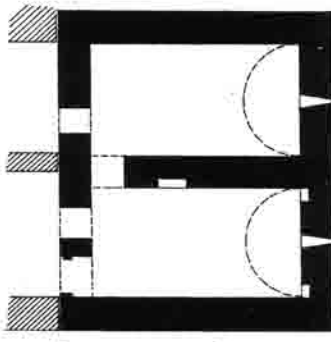
էր, որն ինքնին գյուղի բազմամարդության վկայությունն է: Բացի այդ, հենց գյուղի անվանումն իսկ անուղղակի կերպով օգնում է խնդրի պարզաբանմանը: Կարծում ենք, պարամական չէ եւ տրամաբանական է, որ ողջ գավառի մեջ ալպիական արոտավայրերի ամենալայնարձակ դաշտերով շրջապատված, բարձրլեռնային (ուր բնականաբար հարկապես անասնապահությունն էր զարգացած) մի գյուղ՝ Եզնագոմեր կոչվեր:

16. «Աղբյուրական Խորհրդային հանրագիտարան» (աղբյուրներն են), հատ. IV, Բաբու, 1980, էջ 279:

17. Ժամանակագրություն Սեփաննոսի Օրբելյանի» (հավելված), Երևան, 1942, էջ 42:

Եզնագոմեր-Ղարաքեշիշ-Լենինյանը գտնվում է Աղավնագետի ավազանը հոսանքի հետ միացնող լեռնանցքներից մեկի հարավակողմում, ծ.մ. 1890-1990 մ բարձրության վրա: Գյուղի հյուսիսային կողմում փարածված էին թաղամասում կանգուն վիճակով պահպանվում է գյուղի երբեմնի փանուփիրոջ կամ քահանայի երկսենյականոց փունը: Շինության արտաքին չափերն են 9,80x8,50 մ: Պատերի հաստությունը 1 մ է, թաղածածկերը կիսաշրջանաձև են: Շարվածքն անմշակ քարով է կրաշաղախով է: Պատերը ներքուստ ծածկված են սվաղի շերտով: Ունի մի քանի պահարան-խորշեր եւ դեպի ներս լայնացող

Բնակելի շենքի հասակագիծը

2 լուսամուտ: Շինարվեստով ու հորինվածքով բնորոշ է XVII դարի վերջերին եւ XVIII դարի սկզբներին: Բացի այն, որ սենյակներից յուրաքանչյուրը դրսից առանձին մուտք ունի, դրանք միմյանց հետ հաղորդակցված են լրացուցիչ ներքին մուտքով: Մուտքերի անկյունաքարերը սրբափաշ են:

Կառույցը մինչեւ վերջին փարինքս փեղացի թրքացած քրդերի կողմից օգտագործվում էր որպես բնակարանի օժանդակ մաս եւ հայրնի էր «Ասլի Քյարամի քիլիսա» անունով: Վերը շարադրվածից եւ շենքի ներկայացված հափաղածից երևում է, որ շինությունը բնավ պաշտամունքային նշանակություն չի ունեցել: Ներքին, փվյալ դեպքում փեղացիներն այն «քիլիսա» (թուրք. եկեղեցի) էին կոչում պարզապես հաշվի առնելով նրա՝ քրիստոնյա բնակիչներից մնացած լինելու հանգամանքը:

Վերոհիշյալ շինությունից ոչ հեռու, 1940-ականներին կառուցված առանձնաբան պարի մեջ ագուցված են XVII դարին բնորոշ փապանաքարերի բեկորներ: Դրանք խաչազարդ են, զարդարված թռչնապարկերներով:

ՉԲԱՆԱԿԱԳՐՈՒ (ՃՐԱՎՊ)

Եզնագոմեր գյուղից 4 կմ հարավ-արեւելք, Աղավնագետի ձախակողմյան մի փոքրիկ վտակի ափունքի մոտ ծ.մ. 1860-1920 մ բարձրությամբ հարավահայաց լեռնակողին փռված է գավառի հին գյու-

ղերից եւս մեկը, որի պարամական անունը մոռացության է մարմնվել եւ այժմ հայրնի է արդեն XIX դարի կեսերից ի վեր քրդերի կողմից փրված Չրաղլու հորջորջմամբ:

Ազգագրագետ Ե. Լալայանի վկայության համաձայն XIX դ. վերջին այս գյուղում գոյություն է ունեցել բուրդ բնակիչների կողմից խոտանոցի վերածված հայոց եկեղեցի,¹⁸ որը, սակայն, ներկայումս հիմնավեր է:

Չրաղլուից 1 կմ հարավ Քյամալլու գյուղն է, որը հիմնականում գոյացվել է խորհրդային փարինքրին եւ հին պարամություն չունի:

ՀԱԿ (ՄԻՆՔՅԱՆԳ)

Աղավնագետի ձախ կողմում, ծովի մակերեսույթից 1720-1800 մ բարձրության վրա գտնվող պարամական հարուստ անցյալ ունեցող Հակ գյուղը հայ մարենագրության մեջ առաջին անգամ հիշատակվում է XIII դարում, Սյրեփանոս Օրբելյանի կողմից:¹⁹ Այն հանգամանքը, որ հեփազայում գյուղը սփռվել է Մինքյանդ անունը, մի շարք հեփազայոցների²⁰ եւ այդ թվում մեզ²¹ կարծել է փվել, թե այն Օրբելյանի հիշատակած Մննի գյուղն է եղել եւ օրարների կողմից քիչ աղավաղվելով դարձել է Մինքյանդ:

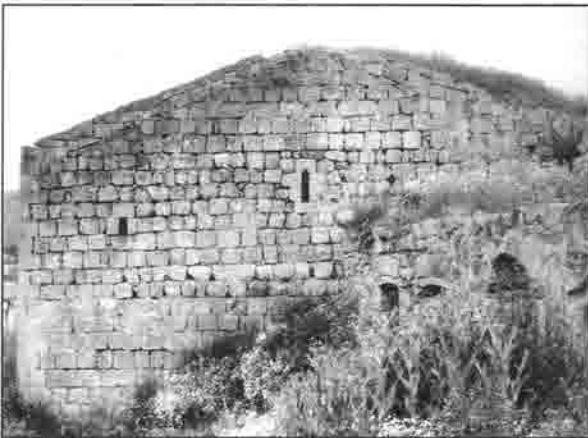
Սակայն, հայրնի «Ժամանակագրության» մեջ, ըստ փեղադրության հերթականության, հիշված Հակը ճշգրտեւ համապարասխանում է ներկայիս Մինքյանդին (այդ ցուցակում Հակը հիշված է Ներիկի եւ Եզնագոմերի միջեւ): Բացի այդ՝ ակնհայտորեն նաեւ միջնադարում բազմամարդ եղած գյուղը բնականաբար կունենար նաեւ բարձր հարկաչափ: Եվ իսկապես, Օրբելյանի Աղահեճ գավառի ցուցակում հիշված Հակի դիմաց նշված է հարկաչափ՝ 15 միավոր: Այն ամենաշատն էր ամբողջ գավառում: Մինչդեռ նույն ցուցակում հիշված Մննին հարկ էր մոծում ընդամենը՝ 6 միավոր: Վերջապես գյուղի՝ Հակ անունը հիշված է նաեւ գյուղամիջում կանգուն եկեղեցու 1675 թ. փորագրված արձանագրության մեջ (փեն իր փեղում): Ուստի սրանով հերքվում է մինչեւ այժմ այնքան համոզիչ թվացող եւ անգամ կասկած չհարուցող Մննի-Մինքյանդ նույնականությունը պնդող փեսակերը: Ինչ վերաբերում է Մինքյանդ անվան ծագմանը, ապա այն, համաձայն մի ավանդության,

18. «Ազգագրական հանդես», գիրք Դ, N2, Թիֆլիս, 1898, էջ 49:

19. Սեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի դասնություն, Երևան, 1986, էջ 399: Գ. Ալիբեյ, Սիսական, Վենեցիկ, 1893, էջ 267:

20. Մոռուս Հասարայան, Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1985, էջ 155: Արմեն Կարաբեյան, Կառուցապատմական համալիր, «ԼՀԳ», 1987, N1, էջ 43:

21. Ս. Կարաբեյան, Ազգագրական Մննի գյուղի դասնություն, «Հայրենիքի Չայն», 1993, N 27, էջ 5:

ՉԱԿ. մինչև 1918 թ. հայաբնակ թաղամասը, Սբ. Մինաս եկեղեցու շենքը հարավ-արևմուտքից, նույն եկեղեցու շենքը արևելքից եւ կամուրջ Աղավնագետի վրա

կապվում է Լենկ Թեմուրի անվան հետ, համաձայն որի՝ գյուղը զորավարի ավերած 1000-րդ բնակավայրն էր (մին=հազար, քյանդ=գյուղ):²²

Գյուղում եւ մերձակայքում պահպանված բազմաբնույթ հուշարձանները վկայում են, որ Հակը հայաբնակ է եղել մինչև XVIII դարի սկզբները: Այն կրկին հայերով բնակեցվել է 1841 թ.,²³ երբ այնտեղ մշտական բնակություն են հաստատել խորհրդակցական գյուղից փոխադրված հայ ընտանիքներ: Ի դեպ, խնամորեսկի հայերի մի մասի՝ Մինքյանդում հաստատվելու առթիվ վկայություններ են պահպանվել նաեւ արխիվային վավերագրերում «...բնակչաց խնամորեսկ գեղը վերաբնակեցելոց ի գիւղն Մինքեանդ յաջորդութիւն Տաթեւու...» (1856թ.):²⁴ Մակայն, գյուղն այլեւս զուր հայաբնակ չէր:

XIX դ. վերջին եւ XX դ. սկզբին մի քանի վավերագրերում գյուղաբնակ հայերի թվաքանակը վկայված է հետեւյալ չափով.

Տարեթիվ	սուն	ար.	իգ.	միասին
1886	47	246	207	453 ²⁵
1897	85	-	-	556 ²⁶
1901	-	270	228	498 ²⁷
1905	-	-	-	696 ²⁸
1918	-	-	-	811 ²⁹

Մինքյանդում հայերը բնակվում էին առանձին թաղամասում, գյուղի հարավային կողմում, դեպի Աղավնագետը իջնող հարավահայաց ձորալանջին: Ի դեպ, ճիշտ այդ հարավում է սահմանագծվում պարսկական Հակ գյուղատեղին: XX դարի սկզբին մինքյանդցի հայերը. «... ունեին լաւ փներ՝ յաճախ երկու յարկանի եւ թիթեղեայ փանիքով: Նրանք պարապում էին երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ, մասամբ եւ առեւտրով: Ունեին 21 խանութ զանազան արեսակի ապրանքներով: Ունեին նաեւ դպրոց իր յարուկ շէնքով, ուր սովորում էին նոյն իսկ

25 "Елисаветопольская губерния. свод статистических данных извлеченных из посемейных списков населения Кавказа", Тифлис, 1888, էջ 140-141: 26 Ա. Ալիսան, Միսական, Վենեթիկ, 1893, էջ 101: Նույն քվին գյուղում բնակվում էին նաեւ 23 սուն (147 ընտանիք) քրդեր:

26 Ա.-Գ. Թ., նւ. աւ. խ., էջ 245:

27 ՀՀԳԿԱ, ֆոնդ 56, ց. 14, գ. 205, ք. 27-28:

28 Ա.-Գ. Թ., նւ. աւ. խ., էջ 259:

29 ՀՀԳԿԱ, ֆ. 150, գ. 1, գ. 59, ք. 5:

22 Ա. Ղանալանյան, Հայկական ավանդություններ, Երևան, 1969, էջ 172: "Армянские легенды и предания", Москва, 1990, էջ 33:

23 Ա.-Գ. Թ., Հայ-քրդական ընդհարումները Կովկասում 1905-06 թթ., Երևան, 1907, էջ 255:

24 ՀՀԳԿԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 205, ք. 19:

թուրք մանուկներ...»:³⁰

1905 թ. հայ-թրքական ընդհարումների չարաղետը ալիքն ընդգրկեց նաև Մինքյանողը: Ինչպես տեղացի, այնպես էլ հարեան գյուղերի գազազած ամբողջ ամբողջ 4 օր (օգոստոսի 19-22-ը) իրականացրեց անպաշտպան եւ փրկության որեւէ ճանապարհ չունեցող հայության սպանող ու թալանը: 696 հայ բնակիչ ունեցող գյուղը կորցրեց 240 մարդ: Նրանցից 198-ը սպանվեցին, իսկ մյուսները գերեւարվեցին: Հայերի ամբողջ ունեցվածքը թալանվեց, իսկ տները հրկիզվեցին:³¹ Քիչ ուշ (օգոստոսի 25-ին), Շուշիի մոտակա քոչվորների ձեռքից ազատվեցին 5 հայեր, իսկ եւս 38-ը ազատվեցին մոտանցի թափառական թուրքերի ձեռքից:³²

Ընդհանրապես, մինքյանողի քրդերը միշտ էլ աչքի են ընկել հայերի նկատմամբ կատարած գազանություններով: Ծնունդով այս գյուղից էր 1918 թ. Բաքվում հայերի կոտորածների գլխավոր կազմակերպիչներից մեկը՝ Խոսրով բեկ Սուլթանովը. «Իրենց դաժանությամբ առանձնապես աչքի էին ընկնում նրա Սուլթան եւ Իսկենդեր եղբայրները, որոնք հայաբնակ գյուղերի (Վանք, Բալլուջա եւ այլն) վրա ավազակային հարձակումների կազմակերպիչներն էին: Սուլթան բեկի ձեռքով ոչնչացավ եւ անխիղճ թալանի ենթարկվեց Հաջի-Սամուի ֆրանսիական ընկերության բնակավայրը...»:³³

1913 թ. Գանձակի նահանգական դատարանում տեղի ունեցավ Մինքյանողի հայության կոտորածի գործով դատը. «... Մեղադրողների թիւը առաջի տարում եղել է մօտ 200, բայց մեղադրանքի փաստացի կողմը թույլ լինելով, կրճատվելով, այժմ հասել է 33-ի»:³⁴ Ամբողջ գյուղերի եւ առաջին հերթին Մինքյանողի քրդերի մասնակցությամբ իրականացված հայերի կոտորածի համար ի վերջո կայացած դատավճռով պատասխանատվություն կրեցին միայն 29 մարդ. «մինքենողի մօտ 250 հոգու, մանկամարդ կանանց եւ աղջկանց կոտորածի վերաբերմամբ նահանգական դատարանի սեկցիայի ունեցած 7 օրւայ նիստից յեպոյ ներկայ եղող 30 մեղադրեալներից արդարացած է մեկը, դատապարտուած է մեկը, դատապարտուած են 8-ից մինչեւ 12 տարւայ տաժանակրութեան 23 հոգի, իսկ հինգ հոգի 8 եւ մի հոգի 4 ամուսայ բանտարկութեան»:³⁵

Դատավարությունից հետո. «Իր հայրենի հողին ու ջրին սովոր գիտացին, չնայած այն բոլոր գազանություններին, որ տեսել էր համագիտացի թիրքե-

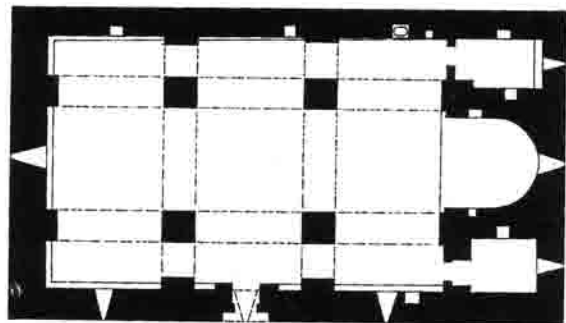
րից, ժամանակի ընթացքում վերադառնում է Մինքենդ, նորից իր քանդած տունը շինում, իր կուրաբուրած գութանը սարքում...»:³⁶

1916 թ. Մինքյանողում քահանա ձեռնադրվեց համագյուղացի Միքայել Տեր-Մինասյանը:³⁷

Նոր արիավիրը իրեն երկար սպասեցնել չգրկեց: 1918 թ. գյուղը վերջնականապես պարավեց հայ բնակչությունից: Նրանք գլխավորապես վերաբնակվեցին Խնածախ, Խոզնավար եւ հարակից այլ գյուղերում:

1921 թ-ից գյուղը հայտնվեց Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում, իսկ դա նշանակում էր, որ Մինքյանողից հեռացած հայերի համար վերադարձը հայրենի գյուղ կարող էր մնալ միայն իբրեւ չիրականացված երազանք, քանի որ այդ պետության գոյության ընթացքում միայն համալրվեցին հայաթափ նոր բնակավայրերի ցուցակները: Արդեն 1981 թ. Մինքյանողն ուներ 2306 ծագումով քուրդ, թրքացած բնակչություն:³⁸ Փաստորեն անցնող տասնամյակների ընթացքում Մինքյանող դարձել էր Հաջինի շրջանի ամենաբազմամարդ գյուղը:

Արցախյան մերօրյա շարժման հենց սկզբից մինքյանողիները կրկին աչքի ընկան իրենց ավազակաբարո վարքով: 1988-1992 թթ. ընթացքում գլխավորապես անասնադոռության նպարակով պարբերաբար թափանցելով Հայաստանի Հանրապետության Սիսիանի եւ Գորիսի շրջանների տարածքը, հովիվներ-

ՅՈՒ. Սր. Մինաս եկեղեցու հասակագիծը

րին գերելով կամ սպանելով, նրանք դեպի Մինքյանող էին բռնում բազմաթիվ անասնառուներ:

Բայց «մեր արիւնը Աստուած տալիսն չի թողնի»³⁹ խոսքը, որն արտասանել էին եղեռնապուրծ մինքյանողի հայերը 1905-ին, իրականություն դարձավ 1993-ի գարնանը: Հայ ազատամարտիկները վերջնականապես ազատագրեցին Մինքյանողը:

Արդեն նշել ենք, որ Մինքյանողի Հայոց Թաղը գտնվում էր պատմական Հակ գյուղի տեղում: Ճիշտ

30. Ա.-ԴԹ, նվ. աշխ., էջ 255:

31. Ա.-ԴԹ, նվ. աշխ., էջ 259: Տես նաեւ՝ ՀՀՊՊԿԱ. ֆոնդ 56, ցուցակ 4, գործ 422, քերք 5:

32. «Արշալոյս», 1905, 6 սեպտեմբեր, N 6, էջ 2:

33. Գ. Ա. Հովհաննիսյան, Սովետական իշխանության հաստատումը Լեռնային Ղարաբաղում, Երեւան, 1971, էջ 102:

34. «Հորիզոն», 1913, N 136, էջ 4:

35. «Հորիզոն», 1913, N 129, էջ 4:

36. «Հորիզոն», 1913, N 146, էջ 3:

37. «Արարատ», 1916, սեպտեմբեր, էջ 636:

38. «Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետության» (արքեպիսկոպոս) հաստ VI, Բաքու, 1982, էջ 578:

39. «Հորիզոն», 1913, N 146, էջ 3:

այդ հարվածում էլ պահպանվել են Սբ. Մինաս եկեղեցին, գերեզմանոցը, դեռևս XIX դարի վերջերին եւ XX դարի սկզբներին կառուցված բնակելի տները, նաեւ Աղավնագետի ափին՝ երկու ջրաղացների մնացորդները եւ երկթռիչք կամուրջը:⁴⁰ Ի դեպ, 1856 թ. մի վավերագրում այդ եկեղեցին հիշարարվում է Սբ. Գեորգ անվամբ («Սբ. Գեորգ եկեղեցին Մինքեանդ գեղջ ի վաղուց հեպտ ունէ զվեմ քար, իսկ զպղծեալ փաճարի անուանեալ աղոթսն կարդացեալ է նայ յայնմ եկեղեցուց...»):⁴¹

Ուշագրավ է, որ հոգեւոր իշխանությունը դեռ 1858 թ. ընդառաջելով Մինքեանդում մշտական բնակություն հաստատած նախկին խնձորեսկցի հայերի խնդրանքին թույլատրել էր իբրեւ ծխական եկեղեցի օգտագործել մինչ այդ հայաթափ գյուղատեղիում կանգուն մնացած եկեղեցին. «... զխնդրագիր բնակչաց խնձորեսկ գեղջ վերաբնակելոց ի գիւղն Մինքեանդ յաջորդութիւն Տաթեւու, սակս փալոյ նոցա ծրի քահանայ ժամանակաւորապէս ի կարարել զհոգեւոր պէտքս նոցա, թոյլատրելով նմա նախագոյն կարդալ զպղծեալ փաճարի ի հին քարաշէն եկեղեցուց նորաբնակ գեղջ իւրեանց վասն կարարելոյ յայնմ զսրբազնագործութիւն...» (1858 թ.):⁴²

Եկեղեցին, որը գտնվում է հին թաղամասի կենտրոնում, ունի եռանակ բազիլիկի հորինվածք եւ բավական ընդարձակ չափեր (22,58x12,60 մ): Կառուցված է կոփածո գորշ-դեղնավուն քարով, կրաշաղախով: Նարակային ճակարից բացված միակ մուտքի բարավորին փորագրված է.

ՇԻՆԵՅԱՄ Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵՂԵՅԻՍ ՆՈՐԱԿ ՆՈՒՐԷ ՆԱԿԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՍ: | ... | ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԻԴ (1675):

Արձանագրության երրորդ տողն անհայտ պարճառով միտումնավոր կերպով քերված է: Վիճագրի աջ անկյան մոտ, XIX դարին բնորոշ գրչությամբ փորագրված է «1673» թվականը:

Եկեղեցու մուտք գտնվող գերեզմանոցում նախկին հեպագոտողները փարբեր շիրմաքարերի վրա նկարել են ընդօրինակել են հեպտայա փապանագրերը.

1. ԱՅՍ Է ՆԱԳԻՍՏ[Ն] ՏԵՐ ՆԱՅՐԱԳԵՏԻ(Ն), (ԹՎԻՆ Ռ)ՃԺԱ(1662) ԷՐ:⁴³

2. ԱՅՍ Է ՆԱԳԻՍՏ ՆԱՐՈՒԹԻՒՆ ԲԵԿԻՆ, ՈՐ ԷՐ ԻՇԽՈՂ ՏԱՆՍ, ՌՃԼԴ (1685):⁴⁴

3. ԱՅՍ Է ՆԱ(Ն)Գ(ԻՍ) ՈՍԳԷ ԴՈ(Ի)ԿԻՆ (ԿԻԼԻՆԻՆ), ԹՎ(ԻՆ) Ռ | ՃԽԷ (1698):⁴⁵

40. Պատմական հուշարձանների վերաբերյալ համառոտ կերպով տես նաեւ մեր «Ազատագրված Մեմի գյուղի պատմությունից» հոդվածը («Հայրենիքի Ձայն», 1993, N 27, էջ 5):

41. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 205, ք. 25:

42. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 205, ք. 25:

43. «Դիվան հայ վիճագրության», որակ 5, Երևան, 1982, էջ 194: Ս. Խանգալյան, Ի՞նչ են դրանք մասնավոր փառերը, «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1984, N 6, էջ

44. Նշված աշխատությունները, նույն տեղում:

45. Ս. Խանգալյան, նույն տեղում:

4. ՆԱԳԻՍՏ Է ԽՆՇՈՐԵՍԿՈՒՅ ԳԻՐԱՍ ԲԵՐԱՇ ՎԱՐԴԱՋԱՐ ՏԱՆՈՒՏԵՐԻՆ, ՎՃ. 1891, ՈՒԹՍՈՒՆԱՄԵԱ ՆԱՍԱԿԱՄ ԷՐ:⁴⁶

5. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՊԱՐՈՆ ԱՂԱՅՃԱՆԻՆ, ՎՃ. 1904:⁴⁷

Բոլոր այս փապանաքարերն այժմ անհայտացել են:

Մինքեանդ գյուղի փարածքում պահպանված են եղել նաեւ այլ վիճագրեր: Մասնավորապես մի աղբյուրի մոտ ընկած փապանաքարին Ս. Խանգալյանը ընթերցել է.

ԱՅ Է ԱՅԱՏՈՒՐ ... ՉՂԴ(1344):⁴⁸

Գյուղից հարավ, ձորում գտնվող մի գործող ջրաղացի մոտ խաչքարի բեկորի վրա եղել է.

ԱՐՔԱՌԻԹԵԱՄԲՆ ՏԱՐՍԱԻԺԱ...⁴⁹

Նույն վայրում, ավերակների մեջ, մի պալապանման շենքի բարավորի վրա եղել է.

ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՅ ՋԱԻՐՆ ԻՇԽԱՆ ՆԱՅԿԱՋՆ ՏԵՐՎՈՅՍ ... ՌԽԱ(1592):⁵⁰

Գերակի ափին, մի փապանաքարի վրա եղել է.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՌՆ ՄԵԾԻՆ ՄԵԼԻԷ ԲԱՂՐ ՄԵԾ ԻՇԽԱՆԻՆ, ՈՐ ԵՂԵԻ ՌՃԻԱ (1672) ՆԱՅՈՅ ԹՈՒՄԿԱՆԻՆ:⁵¹

Համարյա կիսագետնափոր մի տան պարուհանի վերնամասում կոտրարված խաչքարի վրա եղել է.

... ԵԼԻԿՈՒՄ ՈՐԴԻ ՍՄԲԱՏԱ ՋԱԻՐԻՆ ԵՏՈՒ ԶԻԹՆԱՆՍ ՍԲ ԱՅԱՇՆԻ, ԹՎՆ ԶԽԲ (1293), ՈՎ ԽԱՓԱՆԷ...⁵²

Եկեղեցու մուտքի բարավորին ըստ Խանգալյանի եղել է.⁵³

ՇԻՆԵՅԱ ՅԱՆՈՒՆ ՍՈՒՐԲ ԱՅԱՇՆԻ ... ԱՅՏՈՒՄՈՐ ՈՂՈՐՄԻ:⁵⁴

Եկեղեցու մոտ մի փապանաքարին փորագրված է եղել.

ԱՅ ՈՂՈՐՄԻ ԾԱՏՈՒՐԻՆ, ԹՎ ՌՅԱ(1602):⁵⁵

Ի դեպ, Ս. Խանգալյանը Մինքեանդի հարավային եզրով հոսող Աղավնագետի ափին կառուցված ջրաղացի հարեւանությամբ նկարել է նաեւ ժայռապարկերներ. «Ջրաղացի մոտ սալ քարեր տեսա՝ անհամար ժայռապարկերներով՝ կաքավ, այծյամ, գայլ, որսորդ, եղջերու եւ այլն»:⁵⁶

Ջրաղացից ոչ հեռու, Աղավնագետի վրա կանգուն է երկթռիչք քարաշեն ու թաղակապ կամուրջը՝ կառուցված XIX դարում: Անցուղու լայնությունը ա-

46. Նույն տեղում:

47. Նույն տեղում:

48. Նույն տեղում:

49. Նույն տեղում:

50. Նույն տեղում:

51. Նույն տեղում:

52. Նույն տեղում:

53. Նույն տեղում (սա ակնհայտ էփողի արդյունք է, քանի որ եկեղեցու բարավորին միանգամայն այլ արձանագրություն է փորագրված եւ անունն էլ Սբ. Աստվածածին չէ, այլ Սբ. Մինաս):

54. Տես՝ «Արարատ», 1879, տեղ., էջ 398-399:

55. Ս. Խանգալյան, նշվ. հոդվածը:

56. Նույն տեղում:

ՀԱԿ. բնակելի տուն 1902 թ. (ընդհանուր տեսքը եւ շինարարական արձանագրությունը)

մենանեղ մասում 2,85 մ է, իսկ երկարությունը 16,00 մ: Բացի թաղակիր կամարներից, որ սրբապաշ են, մնացած հատվածները կառուցված են կոփածո քարով եւ կրաշաղախով:

Գյուղի հայոց թաղում, մի երկհարկ փան պարիսն փորագրված է.

1902 ԱՄ. ԱՅՍ Է | ՊԱՏ ՆԱԶԱՐ Շ(ինող). | ՇԱՄ(իլ). ՄՉՍ(Մանուչարս). ԱՍ(Ասլան):

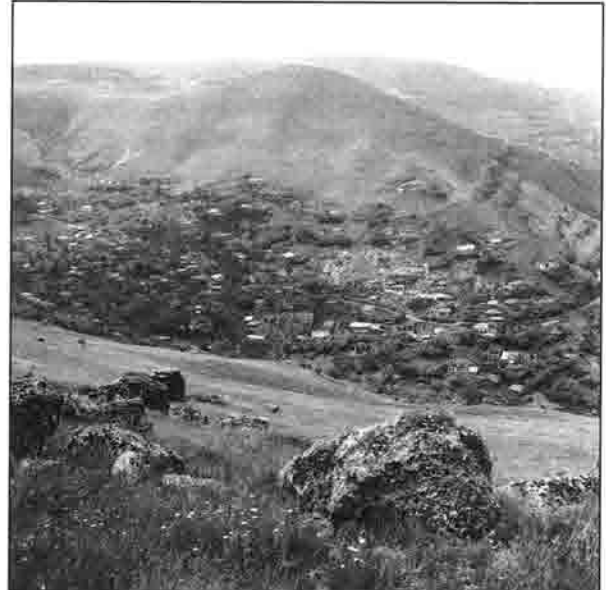
Նույն թաղամասում դեռեւս պահպանվել են շուրջ 2 փասնյակ բնակելի փներ, որոնք կառուցվել են մինչեւ 1905 թ.: Դրանց մի քանիսի առաջին հարկերի սենյակները թաղածածկ սրահներ են:

Հակից 3 կմ հարավ, ձորալանջին պահպանվում են միջնադարյան գյուղի, եկեղեցու եւ գերեզմանոցի ավերակներ: Ըստ տեղադրության (Ներիկ եւ Հակ գյուղերի միջեւ) համապատասխանում է «Ժամանակագրության» մեջ հիշված Աղվեսահաք գյուղին: Ներազայում հնավայրը քրդերից հորջորջվել է Աղվարիսեր ձեռով:

ՀԱՅՐԻ (ՀԵՐԻԿ, ԱՀՄԱՂԱՌԻ)

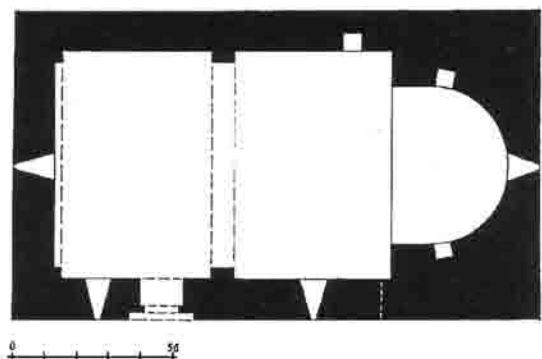
Հակ-Մինքյանդից 3,5 կմ Աղավնագերի հոսանքն ի վար, գետի աջ կողմում, գտնվում է պար-

մական Հայրի գյուղը: Սրա մասին հիշատակություն ունի Ստեփանոս Օրբելյանը:⁵⁷ Անվան նախնական ձեռք փոքր-ինչ փոփոխմամբ հանդերձ պահպանվել է մինչեւ XX դարի սկզբները: Համենայն դեպս Ելիզավետպոլի նահանգի 1904 թվականին կազմված քարտեզում այն նշված է Բարապուն-Ներիկ ձեռով: Խորհրդային տարիներին գյուղը վերանվանվել է Ահմեդլի:

ՀԱՅՐԻ. տեսքը հարավ-արեւելից

Գյուղամիջում այսօր էլ կանգուն է Սբ. Գեորգ⁵⁸ միանավ թաղածածկ եկեղեցին: Այս եկեղեցու գոյությունը առաջինը փաստել է Ե. Լալայանը: Նա նշել է, որ «Ներիկ» գյուղապետի իմ հասարակած մահմեդականները եկեղեցին օգտագործում էին որպես խոտանոց:⁵⁹ Խորհրդային տարիներին էլ եկեղեցին միեւնույն նպատակին է ծառայել եւ գուցե թե հենց այդ պատճառով մեզ է հասել կանգուն վիճակով: Այն կառուցված է անմշակ քարով, կրաշաղա-

ՀԱՅՐԻ. Սբ. Գեորգ եկեղեցու հասակագիծը

57. Ստեփանոս Օրբելյան, նւ. աշխ., էջ 399:

58. Եկեղեցու անունը գիտեին տեղի թրքացած բոլորը (մինչեւ սարաժի ազատագրումը) եւ կոչում էին «Փիր Գեորգ»:

59. «Ազգ. հանդես», նույն տեղում:

ՀԱՅՐԻ. Հասված Ար. Գեորգ եկեղեցուց
եւ խաչքար (1517 թ.) ագուցված եկեղեցու հարավային
ճակատում

խով: Միակ մուրքը հարավից է: Ավանդաբներ
չունի: Հողածածկ, երկթեք փանիքը ներքուստ պա-
հում է մեկ զույգ որմնասյան վրա հենված թաղակիր
կամարը: Հյուսիսային պարի մեջ իր ավանդական
փեղում է մկրտարանի ավազանը: Պարերն ունեն
1,3 մ հաստություն: Շենքի արտաքին չափերն են՝
16,3x9,7 մ: Կառուցման ժամանակ պարերի մեջ
ագուցվել են գերեզմանական բնույթի հուշարձան-
ներ: Մասնավորապես՝ մուրքին իբրեւ բարավոր
փապանաքար է ագուցված, իսկ հարավային ճա-
կարում, մուրքի արեւելյան անկյունում ագուցված
է դեղին կրաքարից կերված (չափերը՝ 162x84x30
սմ) խաչքար: Վերջինիս քիվին (2 փող) եւ քիվա-
րակին (1 փող) փորագրված արձանագրությունն
ու խաչաքանդակները միտումնավոր կերպով քեր-
ված են:⁶⁰ Փրկվել է միայն քիվարակի մեկ փող
արձանագրությունը, որը խաչքարի կերպման թվա-
կանն է:

ԹՎ(ԻՆ) ԶԿԶ(1517):

Նույն խաչքարի քիվին փորագրված արձանագ-
րությունը 1960-ականներին ընթերցվել է այսպես.

ԱՅՈՂՈՐՄԻ Զ... | ԷՏԻՆ ԴՅԿ...⁶¹

1960-ականներին եկեղեցու հարավային պարի
մեջ ագուցված մի փապանաքարին կարդացվել է.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՊԱՂՏԱՍԱՐԻՆ:⁶²

Առկա են նաեւ այս հնավայրին առնչվող՝ Ս.
Խանգաղյանի այլ ընթերցումները, որոնք կարծում
ենք չեն կարող համարվել ճշգրիտ վերծանումներ.
«Եկեղեցու դռան մուրի խաչքարին կարդացի.- ԱՅ...
ԼԻՊ...ԻՇԽԱՆՍ ԹՎ ԶԳ: Սա 1254 թվի վկայու-
թյուն է: ... Մի ընկած քարի.- ԿԱՏԱՐԵՅԱՎ Ի
ԶԵՆՆ ՀԱՅԿԱԶ ԻՇԽԱՆԻՆ, Թ. ՌԿԲ ... Մի այլ
խաչքարի վրա.- ԵՍ ՏԵՐ ՀՈՎԱՆ ՈՐԴԻ ԱՍԽԱ-
ԹԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆԻ ... ԹՎ ՈՂ: Սա 1241 թվին է
կանգնեցվել...»:⁶³

ԲՈՒԼԻՋԱ (ՂԱԼԱԶԱ)

Հայրի գյուղից 1 կմ հյուսիս-արեւելք, Աղավնա-
գետի ձախ ափին գտնվում է աննշան մի գյուղակ:
Թվում է, թե սա «Ժամանակագրության» մեջ հիշ-
ված Փուլն⁶⁴ է, քանի որ 1904 թ. կազմված (5 վերս-
տանոց) քարտեզում գյուղը նշված է՝ «Բուլիջա» ա-

60. Ալմհայր է. որ դա տեղի է ունեցել բոլորովին վերջերս,
հավանաբար 1989-92 թթ. ընթացքում:

61. «Դիվան ...», որակ 5, էջ 195:

62. Նույն տեղում: Չի բացատրվում, որ այս մույն
արձանագրության մասին է Ս. Խանգաղյանի վկայությունը.
«Գյուղի երես ծորակում, ցանկաղաւթի մեջ մի համեստ խաչքար
ցույց տալիս ինձ.- ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՊԱՂՏԱՍԱՐ
ԻՇԽԱՆԻՆ ... ԹՎՆ ԶԿԷ» (Սովետական Հայաստան»
ամսագիր, 1984, N 6, էջ 24):

63. Ս. Խանգաղյան, մույն տեղում:

64. «Ժամանակագրություն Ստեփաննոսի Օրբելյանի» (հա-
վելված), մույն տեղում:

նունով: Խորհրդային տարիներին այն վերանվանվել էր՝ Ղալաչա: Բնակիչները շրջակա գյուղերից գաղթած թրքացած քրդեր էին:

ԲՈՋԼՈՒ

Ղալաչայից Աղավնագետի հոսանքով 3 կմ ներքե, գետի նույն ափին ջրառար ու այգեւեր հովտում ծովի մակերեսույթից 1320-1360 մ բարձրության վրա փարածված է գավառի հին գյուղերից եւս մեկը, բայց որի պատմական անվանումը դեռեւս անհայտ է: XX դարի սկզբներից այն հայրնի է «Բոզլու» անունով:

Գյուղի հարավային եզրին՝ Աղավնագետի աջ կողմում, պահպանվել են ջրաղացի ավերակները:

ԲՈՋԼՈՒ. ընդհանուր տեսքը եւ տաղանափայտի թեկոր՝ փոխադրված Եզնագոմեր գյուղից

ՄԵՐԻԿ (ՄԻՐԻԿ)

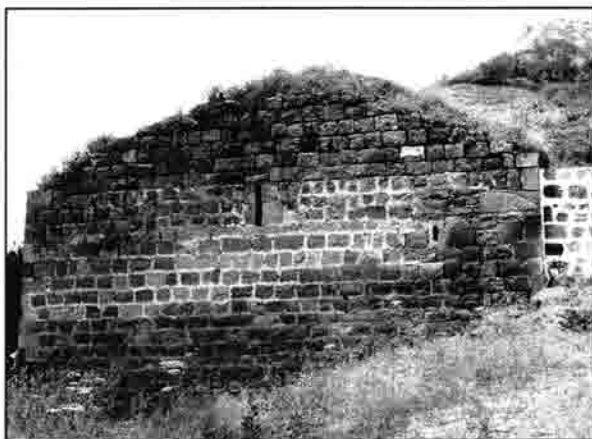
Բոզլուից հագիվ 0,5 կմ հարավ, բայց նկատելի բարձր դիրքով (ծ.մ. 1440-1520 մ), Աղավնագետին աջ կողմից միախառնվող Միրիկ վտակի երկու ափերին փռված են համանուն գյուղի թաղամասերը: Դարասկզբի քարտեզներում գյուղը հիշված է Մերիկ ձեռով, իսկ Խորհրդային շրջանում կոչվում էր Միրիկ: Գյուղի համար այլ անվանաձեւ հայտնի չէ: Կարծում ենք, Մերիկն է գյուղի հայախոնջ եւ նախնական-պատմական անունը, որը համարյա անաղարտ հասել է մեր օրերը:

Մերիկի հյուսիսային եզրին՝ իր բարձր դիրքով գյուղին իշխող լեռն ժայռազանգվածի վրա, կանգուն վիճակով մեզ է հասել Մբ. Աստվածածին եռնանավ թաղածածկ բազիլիկ եկեղեցին: Այն կառուցված է կոփածո քարով, կրաշաղախով: Խաչաձեւ կտրվածքով սյուներն ու բոլոր անկյունաքարերը սրբափառ են: Ծենքը ներքուստ սվաղված է: Պատերի մեջ ագուցված են XII-XVII դդ. տապանաքարեր (ինչպես ամբողջական, այնպես էլ բեկորված): Նարավային ճակարից բացված միակ մուտքը արտաքինից ունի շքեղ հարդարանք: Եկեղեցու ներքին լուսավորությունն իրականացված է դեպի ներս լայնացող 6 լուսամուտների միջոցով: Իր ավանդական տեղում է մկրտարանի խաչաձեւ ավազանը: Խորանի երկու կողմերում մեկական ավանդաքանդակներ են: Եկեղեցու պատերն ունեն մինչեւ 1,55 մ հաստություն: Արտաքին չափերն են 20,60x12,00 մ: Խորհրդային տարիներին եկեղեցու շենքը ծառայել է իբրեւ գյուղական ակումբ:

Որմերին պահպանվել են մի քանի արձանագրություններ: Դրանցից գլխավորը մուտքի ճակարակալ քարին 6 տողով փորագրված շինարարական բովանդակությամբ արձանագիրն է: Վերջինիս առաջին ընթերցումը կատարվել է 1960-ականների սկզբին:⁶⁵

1. Պ(Ա)Ր(Ո)Ն Ն(Ա)ԽՆ(Ա)Ջ(Ա)Ր | ԵՍ Պ(Ա)Ր(Ո)Ն Ն(Ա)ԽՆ(Ա)ՋԱՐՍ ԾԻՆ(Ե)ՑԻ Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾ(Ի)Ն ԵԿ(Ե)Ղ(Ե)Ց(Ի)Ս ՅԻՇ(Ա)Տ(Ա)Կ ԻՆՁ ԵՒ ԻՄ | ԾՆ(Ո)Ղ(Ա)ՑՆ, ՆԱՅՐՆ ԻՄ Պ(Ա)Ր(Ո)Ն (ՍԱՐ)ԳՍԻՆ, ԵՂԱ(ԱՑ)ՐՆ ԻՄ Ն(Ա)ՑԿ(Ա)ՋՆ Յ(Ի)Շ(Ե)ՑԷՔ Ի Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս | ԵՍ ՆՕԱՐԳՍ(՝) ՏԱԲՆ(ՈՒ)Տ(Ե)Ր ՎԵՐ(Ա)Կ(Ա)ՑԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵՂԵՑ(ՈՑ)Ս Տ(ՈՒԱ)Ք: Ե(Տ) Թ(ՈՒ)ՍԱՆ ՅԻՇ(Ա)Տ(Ա)Կ | ԻՆՁ ԵՒ ԻՄ ԾՆ(Ո)Ղ(Ա)ՑՆ: ՄԵՆՔ ՄԱՐԿԻ(Ս)ԱՑ Ժ(ՈՂՈ)Վ(ՈՒ)ՐԴՍ ՏՈՒԻՆՔ Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿ(Ե)Ղ(Ե)ՑՈՑՍ | :Ե:(Տ)

65. «Դիվան...», էջ 196 (հրատարակել են բազմաթիվ վրիդումներով, ամբողջ բառերի բացթողումներով եւ կեղծ գրչանկարով):

Մերիկ. եկեղեցու տեսքը արեւելից, տաղանաւար (1655 թ.) ագուցված եկեղեցու շէնքին եւ խաչքարերի բեկորներ հարակային ճակատում

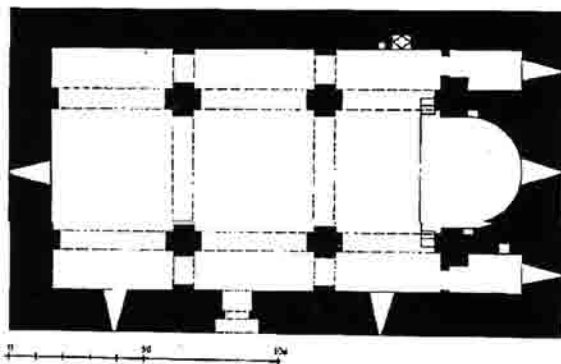

Մերիկ. եկեղեցու հարակային ճակատից բացված մուտքը

Թ(ՈՒ)Մ(Ա)Ն ՅԻՇ(Ա)Տ(Ա)Կ ՄԵՋ ԵՒ ՄԵՐ ԾՆ(Ո)Ղ(Ա)ՅՆ, Ի ԹՎԻՆ: ՌՃԼ: ՄԷԿՆ(1682):

Մուտքի շէնքին հարմարեցված փապանաքարի հարավահայաց երեսին փորագրված է.

ԱՅՍ Է ՆԱՆԳԻՍՏ ՆԱԽՆԱՎԶԱՐԻՆ, Թ(ՎԻՆ) |

Մերիկ. Ար. Ասվածածին եկեղեցու հասակագիծը

ՌՃԳ(1654):⁶⁶

Եկեղեցու ներսում՝ հյուսիսային ավանդաբան բարավորից քիչ բարձր, երեք փողով փորագրված է.

ԵՍ ԷՄԻՆ Կ(Ա)Ն(ԿՆ)ԵՅԻ ԶԽԱԶՍ Ն(ՈՒ)Ռ(ՈՒ)ՄՈ, ՆԱԻ ԻՄՈ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱ(ՏՈՒՐ).....:

Կրտս. Առաքինական:

Եկեղեցու հարավային ճակատի ստորին շարքի մեջ ագուցված փապանաքարի բեկորին երեք փո-

66. «Դիվան...», էջ 196 (ընթերցումը քերի է. գրչականը կեղծ, տեղագրությունը սխալ): Տաղանաւարը դեռեւս եկեղեցու կառուցման ժամանակ երկայնական ուղղությամբ կիսվել է ու ագուցվել դռան շէնքին:

դով ընթերցվում է.

ԱՅՍ Է ՆԱԿԳ | ԻՍՏ... | Խ...

Հրապ. Առաջին անգամ:

1960-ականներին եկեղեցու բակում գտնված օրորոցաձևի փայտանաքարին փորագրված է.

ԵՍ ՊՈՂՈՍ ԿԱՆԳՆԵՅԱՅ Ս(ՈՒՐ)Բ ԽԱՉՍ... |
...ՆԱԿԱՍԱՐԴԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԴ(1655):⁶⁷

ՎԱՐԱԶԳՈՄ (ՎԱՐԱԶԳՈՒՆ, ՎԱՐԱԶԳԱՆ)

Մերիկ եւ Ղուշի գյուղերի միջեւ՝ Աղավնագետի ձախ կողմում, գետափից 2 կմ հեռավորությամբ, ձորակի մեջ երկարավուն հրվանդանաձև հարթության վերջավորության վրա, խիստ վթարային, բայց դեռևս կանգուն վիճակում պահպանվում է խաչաձև, երկխորան-գմբեթավոր եզակի հորինվածքով չափազանց ուշագրավ ու արժեքավոր մի եկեղեցի: Նրա շուրջ փարածվում է թրջացած քրդերի կողմից Վարագղան հորջորջված գյուղատեղին, Վերջինս 1904 թ. հրապարակված «5 վերստանոց» քարտեզում նշված է Վարագղուն փարբերակով: Կարծում ենք՝ նրա նախնական անվանաձևը եղել է Վարագղուն:

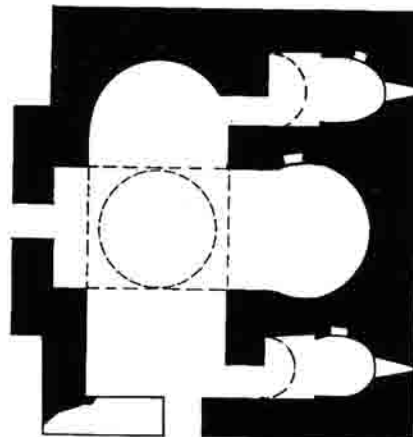
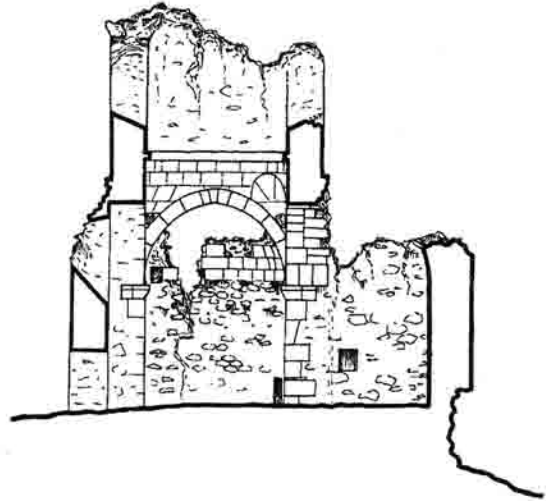
Գյուղատեղիում, բացի դարուփոսերի վերածված հին տնատեղերի ավերակներից, պահպանվել են նաև ժայռափոր կացարաններ: Դրանք ունեն սովորական դռան չափերով մեկ մուտք եւ 3x4մ ներքին միջին չափեր (բարձրությունը 2,0-2,2 մ): Տարածքում պահպանվել են նաև երբեմնի գերեզմանափան վերջին մնացորդները՝ մի քանի բեկորված խաչքարերի ու փայտանաքարերի փետքով:

Վարագղոցի եկեղեցու առաջին նկարագրությունը տրվել է 1982 թ. (1960-ականների սկզբի այցելության հիման վրա):⁶⁸ Այնուհետև 1986 թ. լույս տեսավ եկեղեցուն նվիրված առաջին հանգամանալի ուսումնասիրությունը:⁶⁹ 1985 թ. մեր կողմից տեղում կատարված ուսումնասիրություններից որոշ նյութեր (լուսանկար, հատակագիծ) հրապարակվեցին նաև հեփազա փարիներին:⁷⁰

Հայտնի է, որ խաչաձև-գմբեթավոր հորինվածքը հայ ճարտարապետության մեջ բավական փարածված է եղել հատկապես վաղ միջնադարում: Այդ հորինվածքով եկեղեցիները իրենց հերթին միմյանցից փարբերվում են խորանների քանակով: Մասնավորապես հայտնի են նշված հորինվածքն ունեցող եկե-

ղեցիների միախորան, եռախորան կամ էլ քառախորան փարբերակները, իսկ երկխորան (արեւելյան եւ հյուսիսային կողմերում) խաչաձև-գմբեթավոր հորինվածք ունեցող այլ հուշարձան, բացի սույն Վարագղոցի եկեղեցուց, մեզ դեռևս հայտնի չէ:

Եզակի այս փաճարը կառուցված է կոփածո եւ սրբափաշ քարերով, կրաշաղախով: Ներքուստ սկզբված է: Արտաքուստ (հատկապես արեւմտյան

0 1 2 3m

ՎԱՐԱԶԳՈՄ. եկեղեցու՝ դեղի հյուսիս կտրվածքը
եւ հատակագիծը

ճակարտում) կրում է XVI-XVII դդ. նորոգման հետքեր: Թմբուկի վեղարն ու հարավային պարը փլուված են: Տեղացի քրդերի ձեռքով քանդված են նաև պարերի (հատկապես արեւելյան ճակարի) երեսպարի ստորին շարվածքները: Շինարվեստն ու կառուցողական առանձնահատկությունները հար եւ նման են Սյունիքի IX-XI դարերի այլ պաշտամունքային կառույցներին (Տաթեւ, Որոտնավանք եւ այլն): Թմբուկը եւ ներքուստ, եւ արտաքուստ բոլո-

67. «Դիվան...», էջ 196:

68. «Դիվան...», էջ 7:

69. Ռ. Արզաղյան, Հայ ճարտարապետության նորահայտ հուշարձան, «Էքզիպիզի» ամսագիր, 1986, 2, էջ 48-53:

70. "Documenti di architettura Armena". Gharabagh, N19, Milano, 1988, էջ 60; Patrick Donabedian, Claude Mutafian, Artsakh, Histoire du Karabagh, Paris, 1991, էջ 152-153; «Ազատամարտ» ժառանգություն, 1992, N21, էջ 14:

ՎԱՐԱՉԳՈՒՄ. Եկեղեցու տեսքը հյուսիսից և հարավ-արեւելքից, գմբեթաձև քաղաքադի չորս անկյունների առաջատեսքներն ու տրամուհները

րաձեւ է (գլանաձեւ): Գմբեթակիր որմնասյուներից անցումը գմբեթարդին արված է ինչպես զույգ փրոմանների (արեւելյան կողմում), այնպես էլ առագաստների (արեւմտւորքում) միջոցով: Դրանց մեջ չորս ավերարանիչների բարձրաքանդակներն են: Եկեղեցու արտաքին չափերն են՝ 10,55x10,00 մ, իսկ պահպանված բարձրությունը մինչեւ թմբուկի քիվագոյրու գագաթը (երբեմնի վեղարի սկիզբը) 9,60 մ է: Պատերի հաստությունը՝ 95 սմ է:

Ի դեպ՝ Միրիկ գյուղի մոտ, 1924 թ. մայիսին հովիվները պարահաբար հայտնաբերել էին հին դրամների մի ամբողջ հավաքածու: Դրանց մի մասի քննությունը, որը փոխադրվել էր Բաքվի պետական թանգարան, ցույց էր տվել, որ դրանք XVI դարին վերաբերող պարսկական դրամներ էին:⁷¹

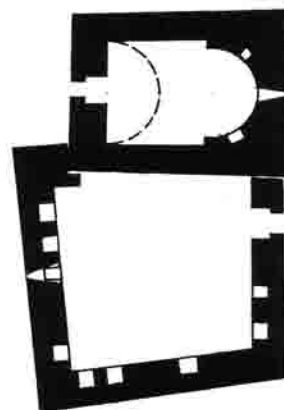
ՂԵԼԵՉԼԻ

Փոքր, գրեթե աննշան մի գյուղակ է Վարագգոմից 1,2 կմ հարավ-արեւելք, խոր ձորի մեջ սեղմված դիրքով, ծովի մակերեւոյթից 1550-1580 մ բարձրության վրա: Մինչեւ փարածքի ազատագրումը այստեղ բնակվում էին 5-6 ընտանիք թրքացած քրդեր: Գյուղի պարմական անվանումը մեզ չի հասել:

ՂՈՒՇՉԻ

Գյուղը գտնվում է Մերիկ գյուղից 2 կմ հարավ-արեւելք, Աղավնագետի աջ կողմում, գետափից 1 կմ հեռավորությամբ, ծովի մակերեւոյթից 1520-1600 մ բարձրության վրա: Այն միեւնույն՝ անփոփոխ անվամբ առաջին անգամ հիշվում է Տաթևի վանքին հարկավոր գյուղերի թվում (1600 պողաչափով):⁷²

Ղուշչի գյուղից 1 կմ հարավ-արեւելք, Աղավնագետի աջակողմյան վրակ Սթունիսի ձախ ափին վեր խոյացած քարաժայռի գագաթին պահպանվում է ժողովրդական ավանդությամբ «Մկնափամի խաչ»⁷³ անվամբ հայրնի փոքրիկ եկեղեցին: Վերջինս համակ սրբապաշտ քարով կառուցված, XII-XIII դարերին բնորոշ ճարտարապետական ու հորինվածքային դասական առանձնահատկություններով, միանավ, թաղածածկ շինություն է (ավելի շուրջ մատուռ, քան եկեղեցի): Ճարտարապետական հարդարանքի տեսակետից աչքի է ընկնում արեւմտւորքից բացված միակ մուրքի շրջանակը եւ լուսա-

0 1 2 3ւ

«ՄԿՆԱՍՏՈՒ ԽԱՉ». տեսքը արեւմուտքից եւ հյուսիս-արեւմուտքից եւ հասակագիծը

71. Е. А. Пахомов, Монетные находки в Аз.ССР в 1924 г., "Известия Азербайджанского археологического комитета", выпуск 1, Баку, 1925, էջ 81-82:

72. «Ժամանակագրություն Ստեփաննոսի Օրբելեանի» (հավելված), Երևան, 1942, էջ 42:

73. «Մկնասան» անունով սրբաձեղի կար նաեւ Շասախի թաղ գյուղից հյուսիս-արեւելք: Այն շրջակա հայերից ու քրդերից յուսացվել է որդեւ կոծոծ (մկնասան) հիվանդության բուժիչ («Ազգագրական Հանդես», գիրք XXVI, Թիֆլիս, 1916, էջ 200):

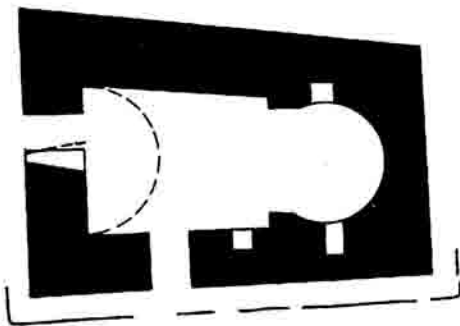
մուրի պսակը: Տանիքը պատած է կիսաբոլորակ ծածկասալերով: Նյութը կապրավուն բազալտն է:

Արտաքին չափերն են 4,30x3,15 մ: Ումերի պահպանված հարվածներն անարձանագիր են: Մալուտին հարավից կից է քառանկյուն հարակազմով մի շինություն կառուցված կոփածո քարերով (ծածկը փրված է): Սա ներքուստ ունի բազմաթիվ խորշ-պահոցներ: Միակ մուրքը արեւելքից է: Դարելով կառուցողական առանձնահատկություններից այն, ամենայն հավանականությամբ, ծառայել է իբրեւ գրարուն կամ գրապահոց: Ունի 5,25x5,15 մ արտաքին չափեր: Թվում է՝ կառուցման ժամանակաշրջանով մուր է կամ պարզապես ժամանակակից բուն մալուտին:

Ղուշի գյուղից 800 մ հյուսիս-արեւելք, Աղավնագետի աջ ափին պահպանվել են հին ջրաղացի մնացորդները:

ՍԹՈՒՆԻՍ (ՄԱԳԻՆԵԼԱՐ)

Ղուշի գյուղից 2 կմ հարավ՝ Աղավնագետի աջ վրակ Սթունիսի ձախ ափին, հարավ-արեւելահայաց

0 1 2 3m

ՍԹՈՒՆԻՍ. եկեղեցու տեղը հարավից եւ հասակագիրը

ձորալանջին է գտնվում Քառաթաղի պարմական գյուղերից մեկը՝ Սթունիսը: Սա եւս առաջին անգամ հիշարարվում է Տաթևի վանքին (1600 պարզապիով) հարկարու գյուղերի թվում:⁷⁴ XIX դարում գյուղը բնակեցվել է քրդերով, որոնք աղավաղելով գյուղի անվանումը այն վերանվանել են Սադինլար:

Գյուղից շուրջ 800 մ հյուսիս՝ Սթունիս վրակին ձախից միախառնվող մեկ այլ վրակի ձախ ափին, կանգուն է ըստ ամենայնի IX-X դարերի կառույց միանավ թաղածածկ եկեղեցին: Այն կառուցված է անմշակ եւ կիսամշակ քարով, կրաշաղախով: Երկու մուրքերը բացված են հարավից եւ արեւմուտքից: Ավանդարներ չունի, խորանը պայրածել է: Պարերի որոշ հարվածներ, հարկապես անկյունային մասերում քանդված են, բայց կարծում ենք՝ որ եկեղեցին երբեւէ արձանագրություն չի ունեցել, քանի որ միանգամայն ողորկ է, օրինակ, անգամ հարավային մուրքի սրբաբաշ բարավորը: Եկեղեցին հիմնված է միաստիճան որմնախարսխի վրա: Պարերի հաստությունը փարանվում է. 120-125 սմ է, իսկ արտաքին չափերն են 8,40x6,10 մ:

ՀԱՐՈՒՄԷՔ (ՀԱՋԻԼԱՐ)

Հաջիլարը գտնվում է Աղավնագետի աջ կողմում գետափից 1 կմ հեռավորության վրա, Սթունիսից 2 կմ արեւելք, ծովի մակերեւոյթից 1380-1510 մ բարձրության վրա:

Պարմական աղբյուրներում գյուղի անվան հիշարարվումներ չեն պահպանվել: Եպիսկոպոս Բարխուդարյանցը Հաջիլարի պարմական անվանաձեւ է համարել Հարճլանքը:⁷⁵

Այսպեղ հասարարված խաշնարածները 1905-06 թթ. ավար ձեռք բերելու նպարակով հարճակվել էին Խոզնավարի վրա (բշել-փարել էին 100 գուլիս փավար եւ գերել մեկ գյուղացու), սակայն խնածախցի քաջերն էլ մի հարճակումով դաս էին փվել հաջիլարցիներին:⁷⁶

Նույն արեւարը հաջիլարցիները բանեցրին նաեւ 1989-91 թթ. ընթացքում եւ հարուցեցին ավազակաորջի վերածած գյուղից վարումով:

Գյուղից 0,5 կմ արեւելք եւ 1 կմ հարավ-արեւելք գտնվում են ուշագրավ բնական քարանձավներ, իսկ 1,6 կմ հարավ-արեւելք, Խոզնավար վրակի վրա պահպանվում են ջրաղացի մնացորդները:

ՂԱՐԱՂՇԼԱՐ (ՂԱՐԵՂՇԼԱՐ)

Ինչպես նախախորհրդային, այնպես էլ ժամանակակից քարտեզներում եւ գրականության մեջ

74. «Ժամանակագրութիւն ...», էջ 42:

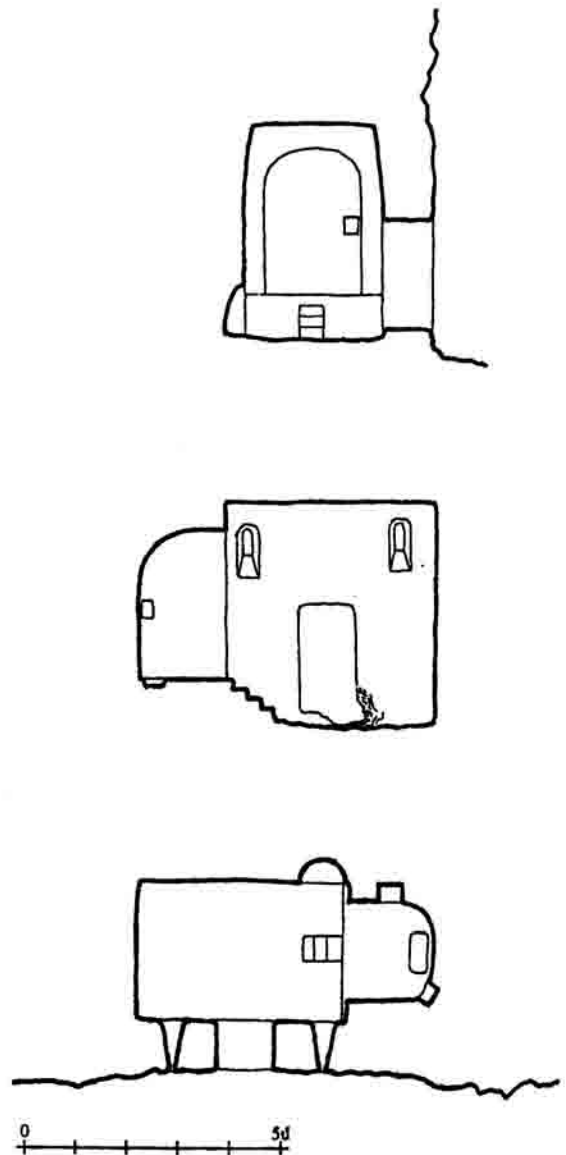
75. Արցախ, էջ 403:

76. «Մշակ», 1906, II յունվարի, N5, էջ 1:

ՂԱՐԱՂՇԼԱՂ. ընդհանուր տեսարաններ գյուղից
և ժայռափոր եկեղեցուց

ՂԱՐԱՂՇԼԱՂ. ժայռափոր եկեղեցի. կտրված դեղի արեւելք,
հյուսիս և հասակագիծ

Ղարղըշլաղ կամ Ղարաղշլաղ անվամբ հայրենի գյուղը միայն մեկ եզակի անգամ 1888 թ. մի քարտեզում⁷⁷ նշված է "Кары-гыштар"՝ ձեռով, որսերով, սակայն, ակնհայտ է ընդամենը մեկ փառի փայտեղանակ վրիպակը, «Т»-ի փոխարեն՝ «Л» պեղք է լինել: Մակայն, անտեսելով բազմաթիվ այլ վկայությունները և հենվելով սոսկ վերջին (վրիպակով) հրապարակության վրա՝ Ա. Ղարաղյոզյանը պատմական գավառանիստ Քաշաթաղ գյուղը նույնացրել է վերջինիս հետ,⁷⁸ իսկ համանուն բերդի գրավելու

վայրը փեղորոշել նույն գյուղի հյուսիսում, ուր իրականում բերդ չկա (թեկուզ մնացորդները) և ոչ էլ կարող էր լինել (փեղանքի այդ շրջանը չունի որևէ բերդի գոյության հարմարությունը): Նույնկերպ Ա. Ղարաղյոզյանը պատմական Վերին շեն գյուղը (հիշ. Սյր. Օրբելյան) փեղորոշել է Ղարաղշլաղից մոտ 2-3 կմ հյուսիս-արևելք:⁷⁹ Նարկ ենք համարում նշել, որ փեղանքի այդ շրջանով անցնում է ջրբաժան լեռնագիծը, պատված՝ մեծ թեքություն ունեցող, լեռկ, ժայռուր ու անջուր լանջերով: Տեղանքի այդպիսի մի հափվածում գոյություն չէր կարող ունենալ և ոչ մի գյուղ, ուստի և բնական է, որ փարածքում որևէ գյուղատեղիի հետքեր չկան:

Ինչեւէ, ձեռքի փակ ունեցած փվյալները դեռևս

77. Խոսքը 1888-ին Թիֆլիսում հրատարակված Ե. Կոնդրատենկոյի կազմած քարտեզի մասին է (Елисаветпольская губерния. Свод статистических данных, извлеченных из посемейных списков населения Кавказа):

78. Армен Карагезян, К локализации гавара Кашатаг, «ԼՀԳ», 1987, N1, էջ 40:

79. Նույն. հոդվածը, էջ 41:

հնարավորություն չեն փախ պարզել Ղարաղլաղի պարամական անվանումը:

1914 թ. Ղարաղլաղն ուներ 949 թրքացող քուրդ բնակիչ:⁸⁰

Վարչական առումով այն գտնվում էր Ելիսավե-տոպոլի նահանգի, Զանգեզուրի ուեզդի (գավառ), Մինքյանդի գյուղախմբի մեջ:⁸¹ 1977 թ. գյուղի բնակչությունն (1152 շունչ)⁸² արդեն իսպառ թրքացել (աղբբեջանականացել) էր:⁸³

Գյուղը գտնվում է Աղավնագետի ձախ ափին, Ծովի մակերեսային 1220-1290 մ բարձրության վրա: Գյուղի թաղամասերը գլխավորապես տարածված են լեռան հարավահայաց ստորոտին, բարձր ու լեռն շուրջապար լեռների արանքում գոյացած գեղեցիկ հովրի մեջ:

Գյուղի հյուսիս-արևմտյան կողմում է գտնվում ամենահին թաղամասը: Այստեղ կիսափուլ վիճակում են XVII-XVIII դդ. մի թաղակապ շենքի մնացորդները: Այն կառուցված է եղել անմշակ քարով ու կրաշաղախով: Սրբատաշ են միայն մուրքի, թաղակիր կամարի պահպանված հատվածներն ու որմնասյուները:

Գյուղամիջում մի փոքրիկ բլրի վրա պահպանվում է գյուղի եկվոր բնակիչների երբեմնի ներկայությունը փաստող մզկիթի շենքը: Վերջինս ուղղանկյուն հատակագծով, անմշակ քարերից կառուցված փայտածածկ (չի պահպանվել) պարզ շենք է: Միակ մուրքը բացված է հյուսիսային ճակարից: Վերջինիս բարավորին եռաբող փորագրված է (արաբարառ թուրքերենով, խիստ անուս գրչությամբ) մզկիթի կառուցման թվականը, որն է՝ 1863 թ.:⁸⁴ Ի դեպ՝ աղբբեջանական հանրագիտարանը հանիրավի հնացրել է այն՝ շուրջ 1,5 հարյուրամյակ եւ թվագրել՝ 1718 թ.:⁸⁵

Ղարաղլաղից հագիվ 1 կմ հյուսիս-արևելք, բնության սրեղծած մի անգուգական ժայռաստան պուրակում, իրարից ոչ հեռու կան մի քանի ժայռափոր խորաններ (ճգնարաններ) եւ մեկ եկեղեցի: Վերջինս կերպված է ճակարային մասով դեպի հարավ նայող ժայռազանգվածի մեջ:

Միանավ բազիլիկի հորինվածքով եկեղեցին ունի միայն մեկ մուրք եւ երկու դեպի ներս լայնացող լուսամուր (բոլորն էլ բացված հարավակողմից): Նախակազմում եկեղեցին ունի 5,80x2,50 սմ չափեր: Բարձրությունը 4,4 մ է: Բացառությամբ մուրքի

ստորին մի անկյան, եկեղեցու մնացած հատվածները գրեթե անվնաս են: Սեղանի վեմ քարը չի պահպանվել: Ի դեպ, այն առանձին կերպված ու տեղադրված է եղել խորանի մեջ հատուկ պարաստված փոստրակում: Նարկ է նկատել, որ վեմ քարը եկեղեցու կառուցվածքային համակարգում միակ բաղադրիչն է, որ կերպված է եղել բուն ժայռազանգվածից անկախ, առանձին քարից: Նարդարանքը գուսպ է: Որմերը գուրկ են ոչ միայն վիմագրերից, այլեւ մինչեւ անգամ, խաչաքանդակներից:

Ղարաղլաղից Նոջանց քամող ճանապարհից քիչ հարավ գյուղից 2,5 կմ արեւելք, մի բարձրադիր ու տեսարանավոր վայրում ոչ մեծ քրդական գերեզմանոց կա: Այդտեղ պահպանված 3 քյումբազները, որ XIX դարի վերջի կառույց են, ուշագրավ են նրանով, որ նրանցից մեկի մուրքի մուր ազուցված է խաչքար: Նախկին շուրջը դարավոր, հաստաբուն կաղնիներ են:

ԾԻԾԵՆԱՎԱՆՔ (ԶԵՅՎԱ, ԳՅՈՒՍՈՒԼՈՒ)

Ծիծեռնականք կամ Ծիծառնուվանք գյուղը, որ կանգուն է համանուն մեծահեղալ վանքի եկեղեցին, գտնվում է Աղավնագետի աջ ափին, նույն կողմից նրա հետ միախառնվող Խոզնավար եւ Բայանդուր վտակների միջեւ: Մարենագիր աղբյուրներում սրա գոյությունը վկայված է XIII դարից սկսած: Այն Տաթեւ վանքին հարկավոր 681 գյուղերից մեկն էր (տարեկան վճարում էր տուրք 10 արծաթ):⁸⁶

XIX դարի վերջին հինավուրց գյուղն արդեն հայտնի էր Զեյվա անունով: Այդտեղ բնակվում էին շուրջ 100 տուն թուրքեր (ըստ երեսույթին թրքացած քրդեր) եւ ընդամենը 25 տուն հայեր:⁸⁷ Վերջիններիս թվաքանակը անփոփոխ էր մնացել նաեւ 1905 թ.,⁸⁸ այսինքն՝ մինչեւ հայ-թրքական ընդհարումները: Ճիշտ է՝ «Զեյվա գիւղից ժողովուրդը փախաւ նախքան մեծ հարձակումը...»,⁸⁹ այնուամենայնիվ նա էլ «...ունեցաւ 5 զոհ եւ բացի այդ՝ ենթարկեց կոռուպտի, կորցնելով ունեցած գոյքի կեսից աւելին եւ քոչեց գիւղից, այլ եւս անկարող լինելով ապրել այդտեղ»:⁹⁰

Այդպես հինավուրց գյուղը զրկվեց իր վերջին բնիկ բնակիչներից: Խորհրդային տարիներին, Զեյվա՝ վերանվանված պարամական Ծիծեռնականքը կրկին վերանվանվեց, այս անգամ՝ Գյուսուլու:

Գյուղի հյուսիս-արևմտյան եզրին, Աղավնագետի եւ նրա՝ Խոզնավար վտակի միջեւ երկարած գեղեցիկ հրվանդանի ծայրին ցայտն կանգուն է Ծիծեռնականքի հուշահամալիրը: Նրա զարդը հանդիսացող եռանավ բազիլիկ եկեղեցին հայ ճարտարապետության առավել ուշագրավ ու մեծարվեստ կերպվածքներից

80. «Кавказский Календарь на 1915 г.», Тифлис, 1916, էջ 135:

81. «Кавказский календарь на 1917 г.», Тифлис, 1916, էջ 54:

82. «Աղբբեջանական խորհրդային հանրագիտարան» (աղբբեջաներեն), հատր III, Բաբու, 1979, էջ 73:

83. Առհասարակ արաժագեղանի րդերի բոնի րբացման երեսույթի մասին տե՛ս Երզնա Գրիգորյան, Насильственная ассимиляция в Азербайджане (Азербайджанский вариант решения Курдского вопроса), Ереван, 19926 էջ 25-31:

84. Վիմագրի վերձանությունը կատարել է արեւելագիտ Հակոբ Փափագյանը:

85. «Աղբբեջանական խորհրդային հանրագիտարան» (աղբբեջաներեն), հատր III, Բաբու, 1979, էջ 73:

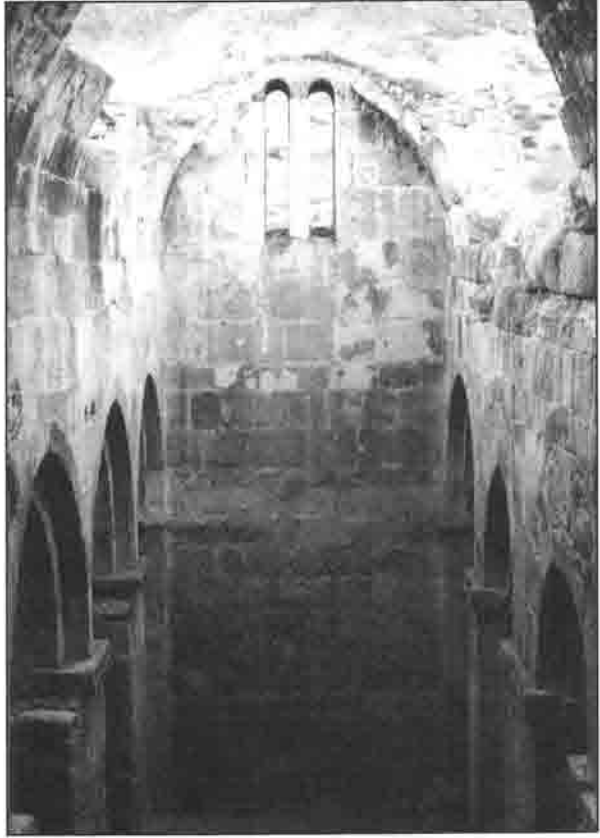
86. Մեփանու Օրբելյան, նվ. աշխ., էջ 399:

87. Ա.-Գ. նվ. աշխ., էջ 262:

88. «Մեակ», 1906, N 56, 14 մարտի:

89. Ա.-Գ. նվ. աշխ., էջ 262:

90. Նույն տեղում:

ԾԻԾԵՌՆԱՎԱՆԻՔ. կենտրոնական նավի տեսքը դեղի արեւելքի և արեւմուտքի, հյուսիսային և հարավային կամարաւանքերը

է: Ծիծեռնավանքի եկեղեցին⁹¹ արդեն արժանացել է մի շարք մասնագետների ուշադրությանը, որոնք եւ հրապարակել են իրենց բավական ծավալուն ուսումնասիրությունները:⁹² Կարեւոր բացը թերեւս մնում է այն, որ կարարված չափագրական աշխատանքներ-

ը դեռեւս միայն սխեմատիկ բնույթի են, այնինչ, օրինակ վերջին տասնամյակում ընթացքում արդեն խիստ քայքայված ու վթարային վիճակում գտնվող կենտրոնական նավը զգալի փորձության վրա փլվել է ու շարունակում է քանդվել:⁹³

Ներագործողներն արդեն փվել են Ծիծեռնավանքի եկեղեցու ճարտարապետական մանրագին նկարագրությունը: Նրանք հանգել են այն

91. Ծիծեռնավանքի եկեղեցին մինչեւ XX դարի սկզբները Ձեյվա գյուղի համար ծառայել է որդես ծխական եկեղեցի: Այն օծված է եղել Սր. Մեսիանոսի անունով («Արարես», 1879, սեղ. 398):

92. Ղ. Ալիսան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 268: Ե. Լալայան, Ջանգեզուր, «Ազգագրական հանդես», գիրք Դ, 1898, 2, էջ 46-49: Ա. Մահիկյան, Քասախի բազիլիկայի ճարտարապետությունը, Երևան, 1955: Paolo Cuneo, La basilique de Tsitsernakavank, «REArm», h. IV, Paris, 1967, էջ 203-216: Մորուս Հասարթյան, Ծիծեռնավանք, «ՊԲՀ», 1980, N 2: Նույնի՝ Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1985, էջ 219-240:

93. Ժամանակին ճարտարապետական մանրագին չափագրություն չկատարելը աղաքայում հնարավոր վերականգնողական աշխատանքների ժամանակ կարող էր խոստ փաստի առաջ կանգնեցնել: Այդ բացը լրացվեց 1997 թ. նոյեմբերին, երբ առաջին անգամ մեր կողմից Ծիծեռնավանքում իրականացվեցին մանրագին չափագրական աշխատանքներ որդու՝ Տիրան Կարաղեյանի մասնակցությամբ եւ գյուղապետ Հայկ Հարությունյանի օժանդակությամբ:

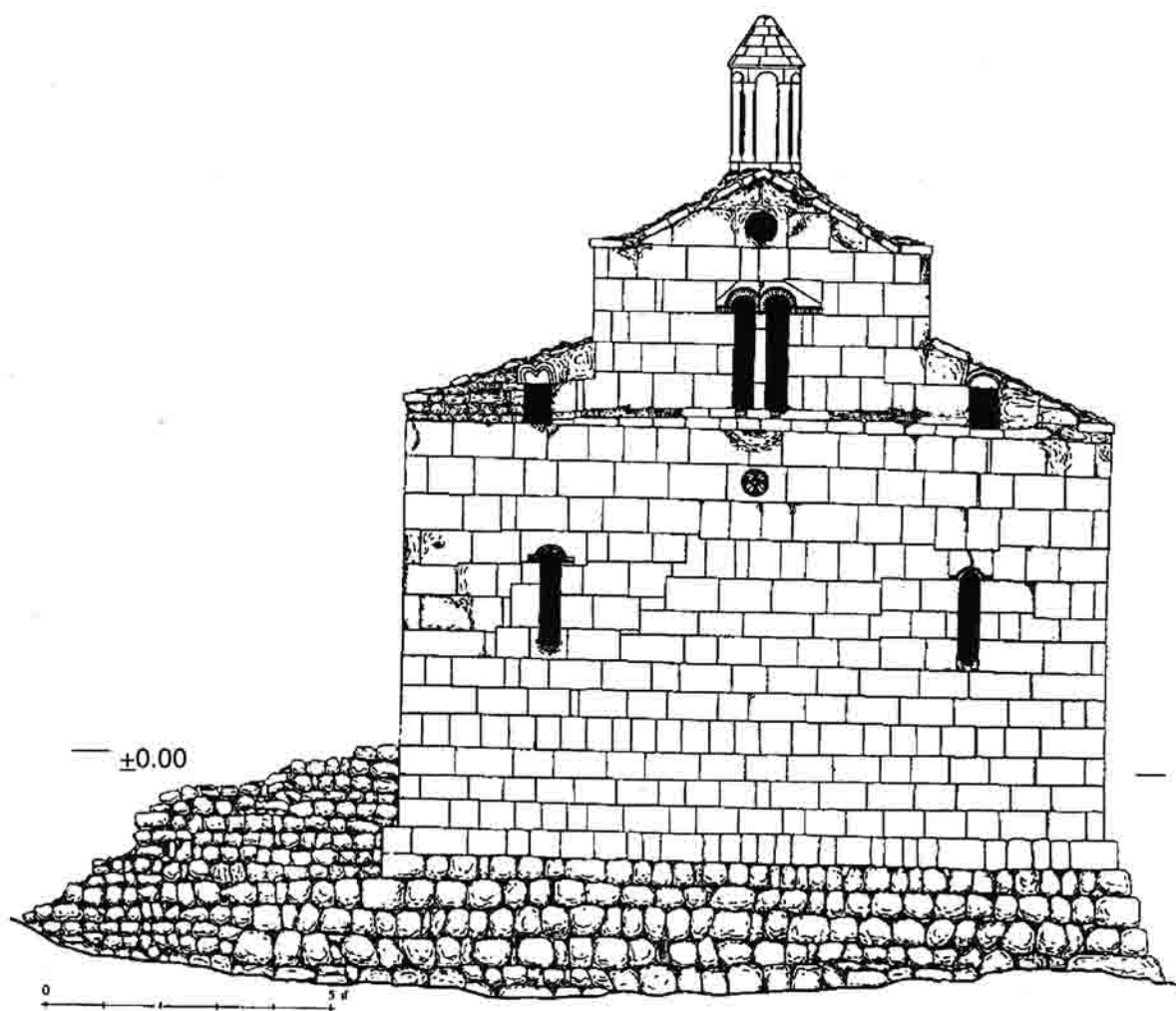
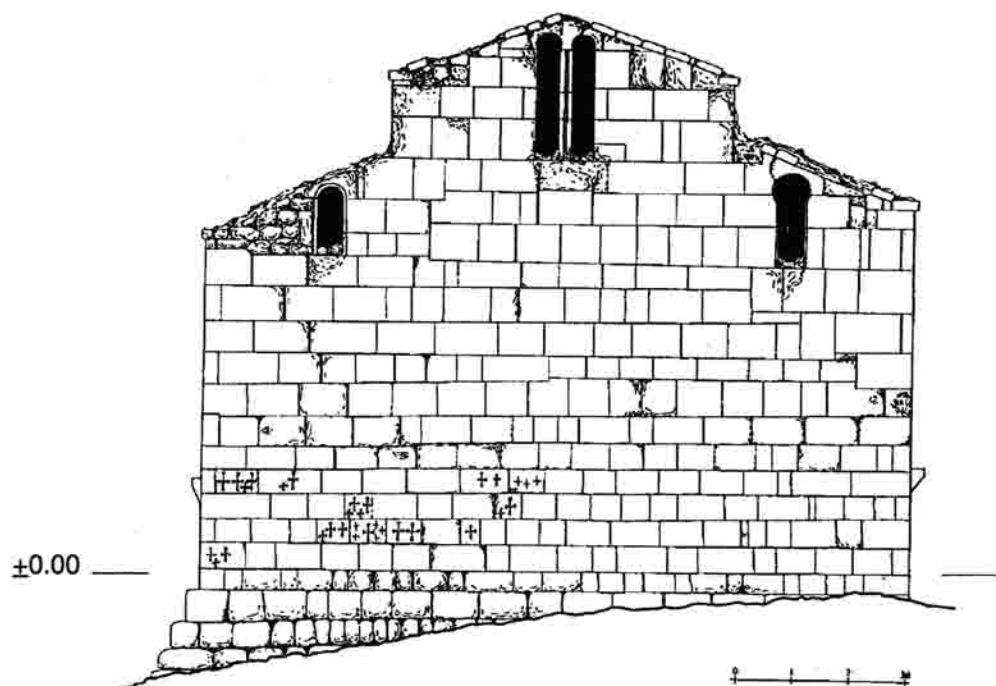
ԾԻԾԵՈՆԱՎԱՆՔ. սյան խոյակներ

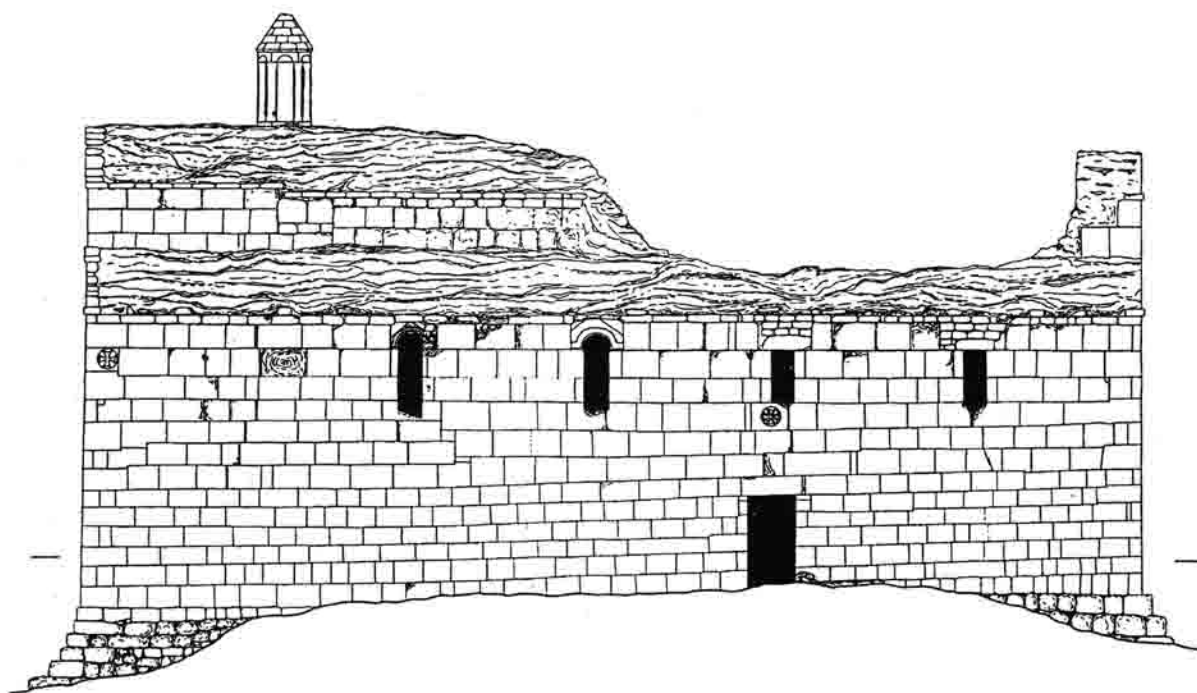
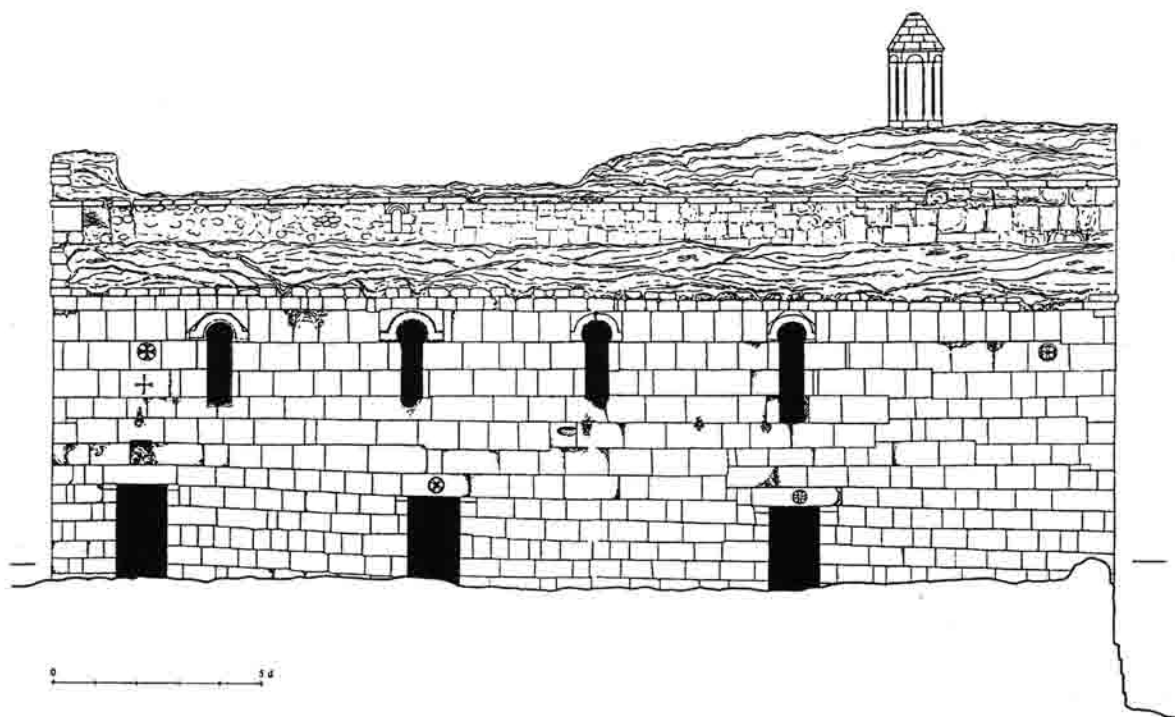
համոզման, որ եկեղեցին հիմնված է եղել հեթանոսական փաճարի փեղում: Կարծում ենք, դրավկայությունն առկա է մինչև իսկ եկեղեցու անվանման մեջ, քանի որ ծիծեռնակի պաշտամունքը հայրենի էր նախաքրիստոնեական Հայաստանում: Եկեղեցին կառուցված է սրբափաշ քարով: Արտաքին չափերն են 25,6x12,5 մ: Ներսում պահպանվել են որմնանկարների հետքեր: Չնայած եկեղեցին շինարարությանն առնչվող վիճաքներ չունի, սակայն ճարտարապետական քննության շնորհիվ մասնագետները փաճարի կառուցման ժամանակը համարել են V-VII դարերը: Ավելի ուշ եկեղեցին կրել է նորոգումներ, հավելումներ (շքամուրք, զանգակարան), շրջապատը պարսպապատվել է: Վերջինիս արեւմտյան կողմում պահպանվում է շքեղ դարպասը (1613 թ. շինարարական արձանագրությունը ոչնչացվել է

1989-92 թթ. ընթացքում): Պարսպին հարավից հարում են մի քանի թաղակապ սենյակներ: Պարսպից դուրս, հյուսիս արեւմտյան կողմում երբեմնի հայաբնակ գյուղի գերեզմանոցն է:

Նաավայրի փարածքից նախկին հետազոտողները ընդօրինակել ու հրատարակել են 22 միավոր արձանագրություն:⁹⁴ Հարկապես 1989-92-թթ. ընթաց-

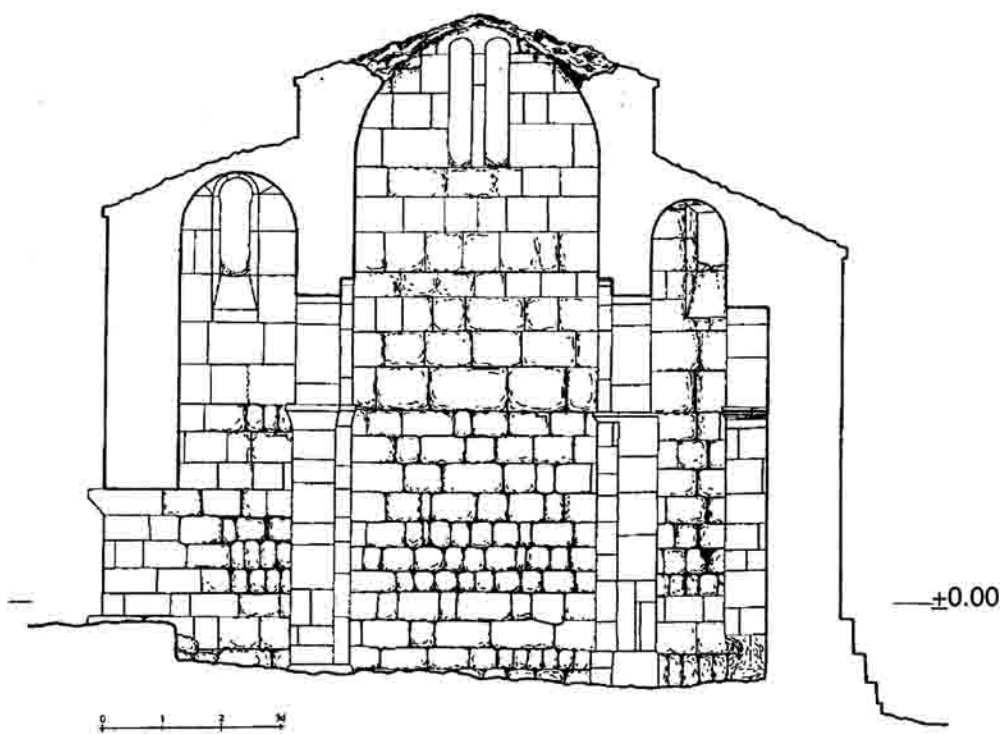
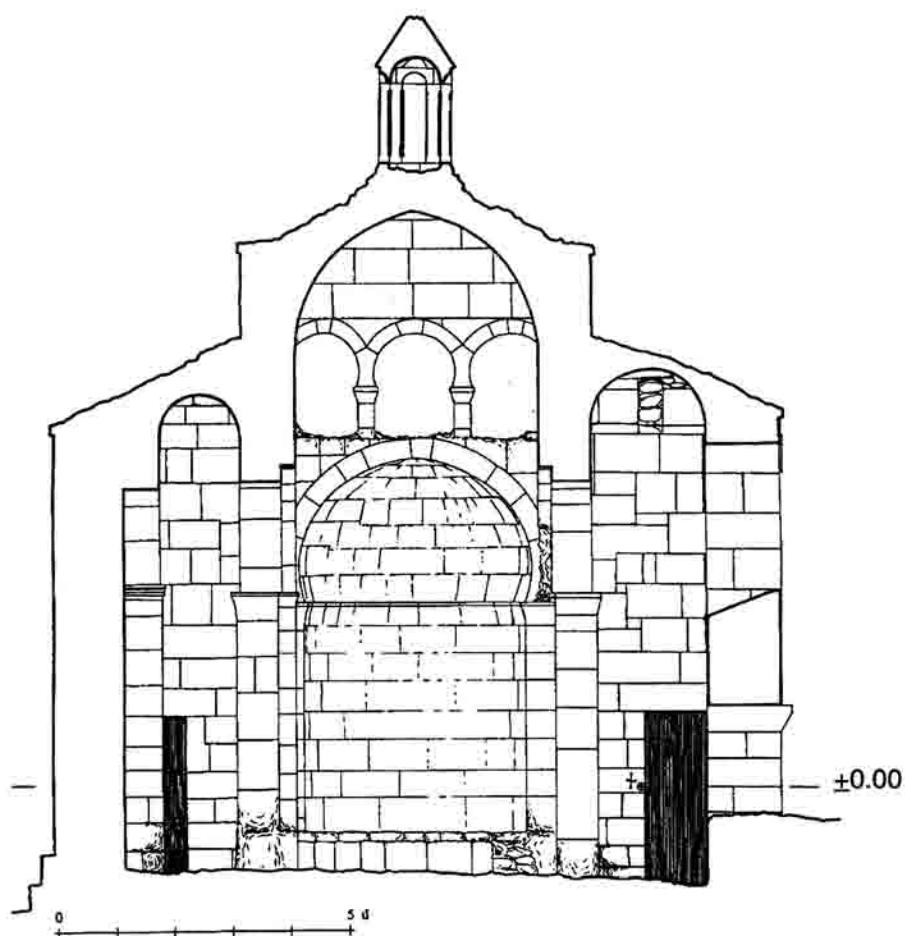
94. Ծիծեռնավանքի ընդօրինակված վիճագրերի առաջին հրատարակիչը Ե. Լալայանն է («Ազգագրական Հանդես», գիրք Դ, N 2, Թիֆլիս. 1898, էջ 48): Սակայն նրա վերծանությունների մեջ, ուրմանիփոխ վերահրատարակվել են նաև «Դիվան հայ վիճագրության» 5-րդ որակում (Երևան, 1982, էջ 199), առկա են մի շարք անճշտություններ: Դրանք լսելի ու անբողջական ծախով վիճագրերը հրատարակել է Մոռուս Հասարայանը (Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, էջ 236): Ընդհանրապես, միայն Մ. Հասարայանն է, որ բարեխղճորեն եւ ճշգրիտ վերծանություններով վանքից ներկայացրել է 16 միավոր վիճագրեր (նվ. աւխ., էջ 233-230), իսկ «Դիվան...»-ում (8 միավոր) եւ, մանավանդ, գրող Ս. Խաճադյանի կողմից («Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1984, N 6, էջ 26) վիճագրեր ներկայացվել են խիստ քերի ու սխալաւաւ:

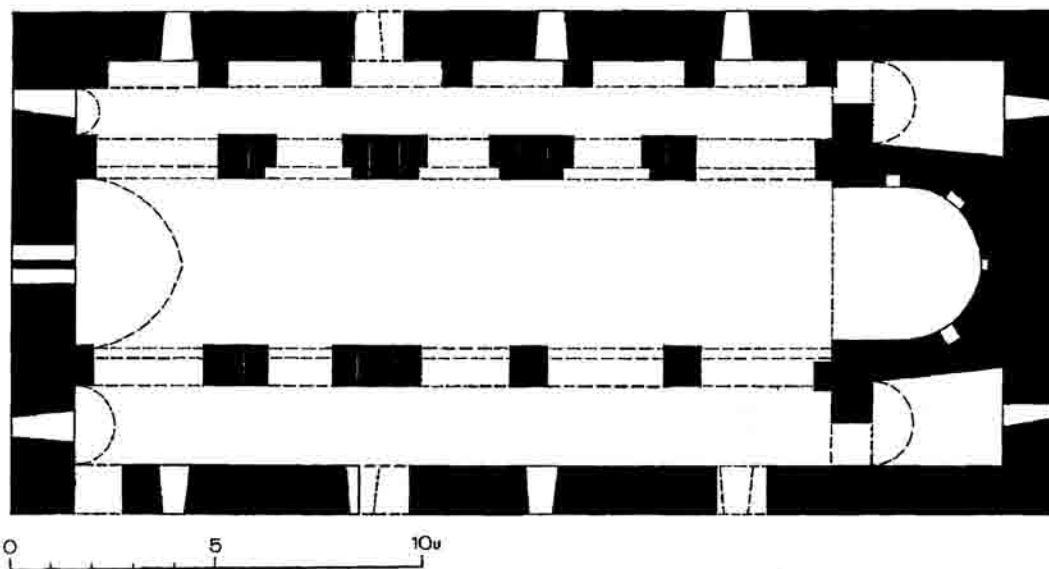
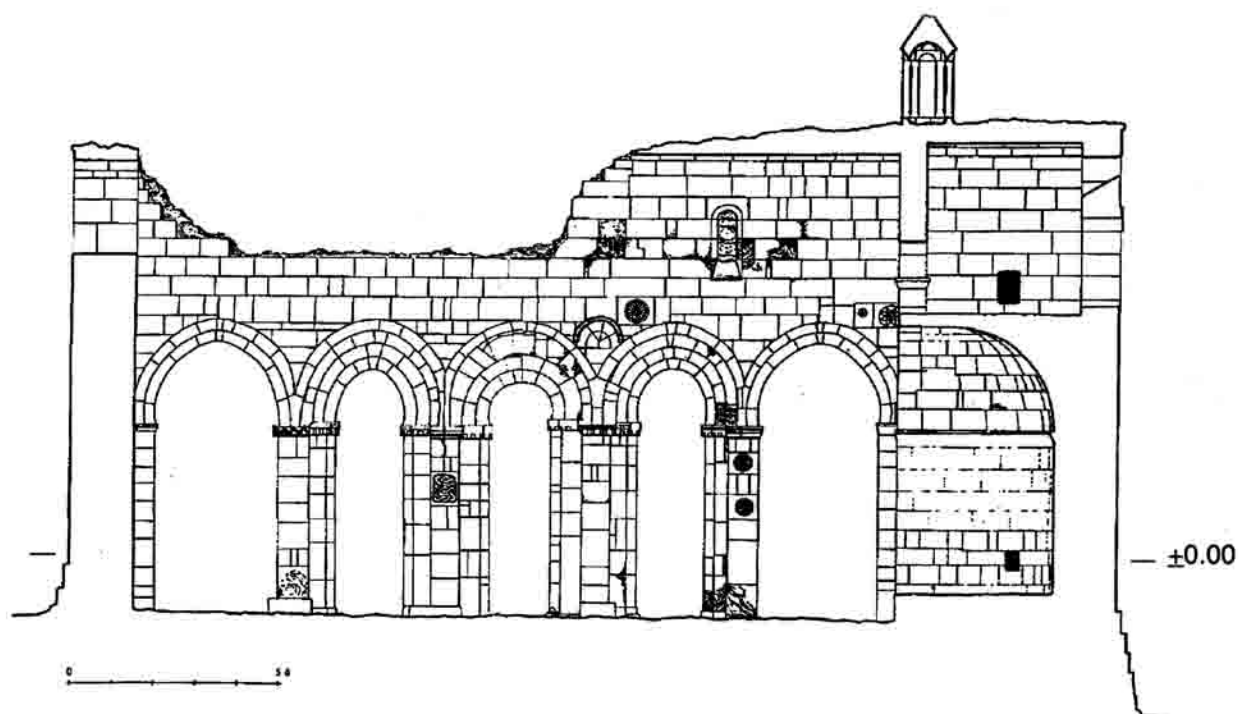

ԾԻԾԵՐՆԱՎԱՆՔ. հարավային եւ հյուսիսային ճակատները

ԾԻԾԵՌՆԱԿԱՆՔ. կտրվածք դեղի արեւելք եւ արեւմուտք,

ԾԻԾԵՈՆԱՎԱՆՔ. որմնանկարի մնացորդ հյուսիսային դռան եւ վիճաղի հարթափայտակ հյուսիսային կամառաւարի սյան վրա

քում դրանց մի մասը միտումնավոր կերպով ոչնչացվել է: 1985, 1993-95 եւ 1997 թթ. ընթացքում հնավայրի փորածքից վիմագրերի մեր հավելումները կազմում են 4 միավոր (ընդամենը 26 արձանագրություն): Դրանք նախկին հրապարակումների հետ համադրելով՝ ներկայացնում ենք ստորեւ.

Գրչության առումով իրավամբ ամենահին արձանագրությունը համարվում է եկեղեցու ներսում, հյուսիս-արեւելյան մույթին հենվող կամարի ստորին երկու քարերին փորագրված հետեյալ վիմագիրը.

(ՈՒԻ)ՏԱԲՈՐ ՅԻՇԵԼԵՔ | ԶԳԻՈՐԳ | ԳՄ | իսկ

Ոչ ուշ, քան մինչեւ X դարը թվագրվող մի հնգապող վիմագիր էլ պահպանվում է եկեղեցու հարավային մուրքերից մեկի անկյունաքարերին.

ՈՎ Տ(Է)Ր Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս ԱԶԱՏ ԵՂԲԱՅՐ ՍԻՐՈՂ | ԶԳՐԻԳՈՐ ԶԱՆԱՐԺԱՆ | ԾԱՌԱՅՍ ՅԻՇԵՅԷՔ ՅԱՂԱԲԹԱ:

Եկեղեցու խորանի մեջ, հյուսիսակողմի կորավուն պարի խաչագարդ ու սրբափաշ քարին 6 փողով փորագրված է.

ԵՍ | ՄՂՈՏԻԿ | ԿԱՆԳՆԵՅԻ ԶԽԱԶՍ ՎԱԲԻ ԻՄ | ՄԻԽԹԱՐ ԱՅԱՐԲԷԿԻՆ:

Եկեղեցու հյուսիսային սյունաշարի արեւմտյան ծայրի սյան հարավահայաց երեսին եռափող փորագրված է.

Ս(ՈՒՐ)ԲԽԱԶՍ | ԲԱՐԷԽԱԲ ՎՈԳՈՅ | ՈՎԻ (1615):

Եկեղեցու հարավային պարիս, արտաքուստ կան բազմաթիվ նվիրաբերական հակիրճ հիշատակագրություններ:

1. Խ(Ա)ՉՍ | ԲԱՐԷԽՕՍ Ա...ԻԿԱԻՆ(?) ԻՇԵՅԷՔ:

2. ԱՆՈՒՆ | Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ | ԱԿՈՒՍ | ԿԱ(Ն)Կ(Ն)ԵՅԻ ԽԱ(ՉՍ) | ԻՇ(Ա)ՏԱԿ ԻՆՁ | ԵՏ ՇՆՈՂ(ԱՅՆ):

3. ԹՎԻՍ | ՈՒԲ(1563):

4. ԵՍ ՅՈՂԱՆԷՍ | ԱԲ(Ե)Ղ(Ա)Ս | Կ(Ա)Ն (ԳՆԵ)ՅԻ | Ս(ՈՒՐ)Բ Խ(Ա)ՉՍ ... ՌԾԴ(1605):

Եկեղեցու հյուսիսային, արեւմուտքից երկրորդ մույթի վրա երկրորդ արձանագրված է.

ԵՍ ՈՂ(Ա)ՆԶԱՆՍ Կ(ԱՆ)ԿՆԵՅԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ՆՇ(ԱՆՍ):⁹⁵

Տասնամյակներ առաջ եկեղեցու նույն ճակարի վրա Մորուս Հասրաթյանը նկարել ու հրապարակել է.

1. ՍԲ ԽԱԶՍ ԲԱՐԷԽՈՍ ՏՐ ԱԶՐԻՆ ՔՇՅՆ:

2. ՍԲ. ԲԱ...ԽՍ ՏՐ ՄԻԹՐ ՎԻՐԻՆ ԵՍ ՄԱԲԻՍ:

3. ՍԲ. ԽԱԶՍ ԲԱՐԷԽՍ ՈՒՎԱՆԷՍԻՆ, ԹՎ. ՈՂ (1581):

4. ԽԱԶՍ | ՏՐ ՄԿԻՐՏԻՉԻՆ, ԹՎ. ՌԾԵ (1606):

5. ... ՌՃ ... | ՊՈՒՏԱՆ:

6. ... ԴՈՒՐՆԱՄ ԱՏԱՄՆ ...:

7. ԹՎ. ՌԾԵ (1606):

8. ԹՎ. Ռ...ԳԻՐԵՅԻ:

9. ՍԲ. ԽԱԶՍ ԲԱՐԷԽՈՍ ՏՐ ՆԵ(Ր)ՍԵՍԻՆ ՔՇՅՆ:⁹⁶

Եկեղեցու հյուսիս-արեւմտյան մույթի վրա, եռափող փորագրված է.

ՍԲ. ԽԱԶՍ | ԲԱ(ԸԵ)ԽԱԲ ՎՈԳՈՅՆ | Մ(Ա)ՎԴ(Ա)ՍԻ ԳՆ...:

Հակիրճ հիշատակագրություններ պահպանվել են նաեւ լուսամուտների արանքում, որոնք սակայն բարձրության պատճառով դժվար ընթեռնելի են:

Տարիներ առաջ արդեն իսկ ոչնչացված, սակայն իր ժամանակին Մ. Հասրաթյանի կողմից ամբողջությամբ վերծանված 9 փողանոց արձանագրությունը⁹⁷ պարունակում էր եկեղեցու նորոգման եւ զանգակապան կառուցման մասին.

ՆՈՐՈԳԵՅԱԲ ԴԱՃ(Ա)ՐՍ | ԵՒ Ս(ՈՒՐ)Բ ԶԱՆ-ԿԱ(ԿԱ)ԴՈՒՆՍ | Ի Ժ(Ա)ՄԱՆ(Ա)ԿՆ ԻԲՐԱԿԻՄ | ԽԱՆԻՆ ԶԵՆ(Ա)ՆԲՆ | ԱԲՈՒՔԻ ՈՐԴԻ ՆԱ-

95. «Դիվան ...», էջ 193:

96. Բոլոր 9 վիմագրերն էլ վերցված են մորուս Հասրաթյանի «Պատմահնագիտական ուսումնասիրություններ» (Երևան, 1985, էջ 234-235) աշխատությունից:

97. Արձանագրության լուսանկարը տես՝ Մորուս Հասրաթյանի «Ծիծեռնավանք» աշխատության մեջ (Երևան, 1990, էջ 8):

Ծիծեռնակավանք. խաչքարեր եկեղեցու տարածքում եւ տաղանախար 1809 թ.

ԶԱԳՈՒԼԻՆ, ԽՆԱԾՈՐԿՅՑԻ | ԵՒ ԷՐ ՎԱԶԻԼ
ԳՈՐԾ(Ո)ՅՍ ՈՒՐԻ ՅՈՒՎԱՆՆ | Թ-(ՎԻ)Ն ՌՄԻՐ
Ն(1779):⁹⁸

Մինչեւ 1988 թ. իր նախնական տեղում պահպանվում էր նաեւ շրջապարսպի 1613 թ. կապարված նորոգման մասին պատմող արձանագրությունը ներկայում պատրի այդ հատվածը փլված է, իսկ վիմագիրն անհետացել է.

ԿԱՄԱԲՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ... ՆՈՐՈԳԵՅԱԲ ՊԱՐԻՍՊՍ Ի ԶԵՆՆ ՆԱՅԿԱՋ ԻՇԽԱՆԻՆ, Ի ԱՌ-(Ա)ՋՆ(ՈՐ)ԴՈՒԹԻ(ԱՄԲ) ՄԿ(Ր)Տ(Ի)Զ ԵՊ-(Ի)Ս(ԿՈՂՈՍԻՆ), Թ-(ՎԻՆ) ՌԿԲ (1613):

Եկեղեցու հարավային կողմում, պարսպին ներքոսր կցված թաղածածկ սեղանաձև արեւելյան պատրի մեջ ագուցված խաչքարին (չափերը՝ 140x58x32 սմ) փորագրված է.

Ս(ՈՒ)Բ Խ(Ա)ՉՍ ԳՈՒԶ(Ա)ԼԻՆ | Յ(Ի)Շ(ԵՅԵԲ Ի) Բ(ՐԻՍՏՈ)Ս, | Թ-(ՎԻՆ) ՌԾԴ (1605):

Եկեղեցու ներսում, հյուսիսային պատին հենած խաչքարին (83x43x20 սմ) փորագրված է.

Ս(ՈՒ)Բ Խ(Ա)ՉՍ ԽԱՆՍՈՒՄԱՆԻՆ:

Ծիծեռնակավանքի տարածքից 1994-95 թթ. ընթացքում շրջկենտրոն՝ Բերձոր (Լաչին) քաղաքի պատմական թանգարան փոխադրված երկու խաչքարերին փորագրված է.

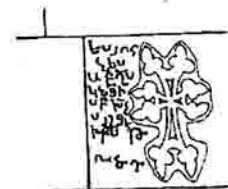
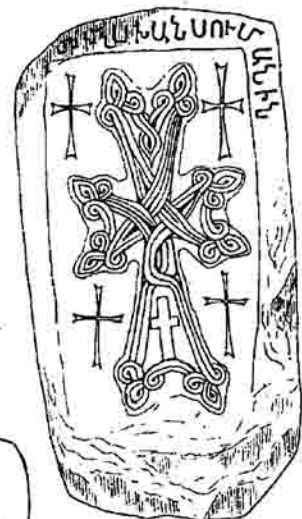
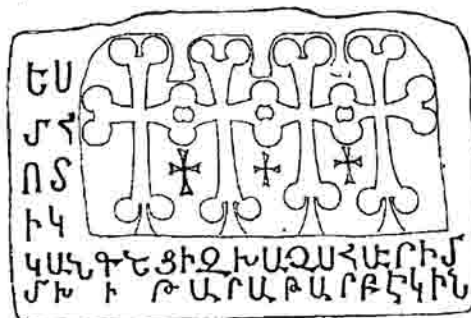
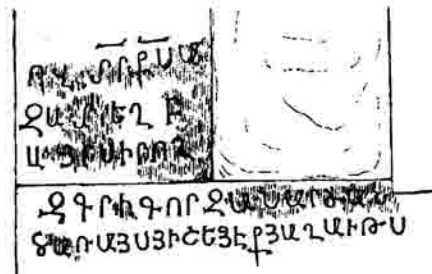
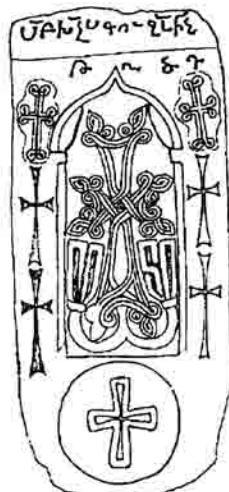
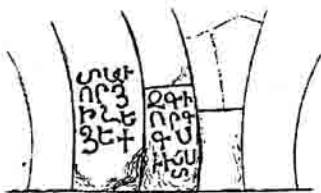
1. ԱՆՈՒՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ Կ(Ա)ՆԿ(Ն)|ԵՅԱԲ Խ(Ա)ՉՍ Ծ(ԱՏ)ՈՒՐԻՍ | ՂԱՐԻ Յ(Ի)ՇԱՍԱԿՆ...:

2. ԵՍ ՆԱԶԱՐ ԿԱՆԿ(Ն)ԵՑԻ Խ(Ա)ՉՍ ՆՕՐ ԱԼԹՈՒՆԻՆ, ՄԱՐԻԱՆ(ԻՆ), | Թ-(ՎԻՆ) ՌԾԳ (1604). ՊԵՏ:

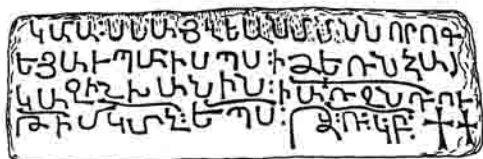
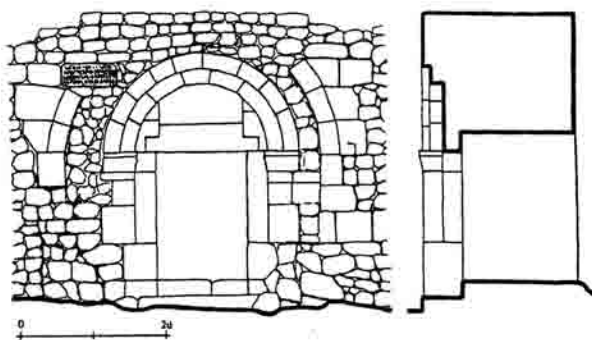
Եկեղեցու հարավային պատրի տակ կանգնած տաղանաքարի հյուսիսային երեսին (7 տողով) եւ վերնամասում (երկրորդ) փորագրված է.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Ի ՆԱՐԳԱ(Տ)ԵԱՆ
ԻԶԵԱՄ ՄԱՐՄՆՕՎ Ի ԳԵՐԵԶ-
ՄԱՆ ՏԵՐ ԱՍ(ՏՈՒԱ)ԾԱՏՈՒՐ ՏԵՐ
ՌՍՏԱԿԵՍԵԱՆ, Ն(Ա)Ր(Ա)ՋԱՏ ՈՐԴ-
ԻՔ՝ Տ(Ե)Ր ԳԵՈՐԶ, Տ(Ե)Ր ԳՐԻՔՈՐ,
ՆԱՅՐԱՊԵՏ, ԴԱՆԻԷԼ, ՊԱՊՆ

⁹⁸ Նսվ. աշխ. էջ 236:

ԾԻԾԵՈՆԱՎԱՆՔ. վանահոր սենյակի ավերակները, սենյակի դռան մեջ ագուցված ճաղամանաբառ եւ խաչաքեր, փնագրերի գրչանկարներ

Ծիծեռնակավանք, դարձակի չափագրությունը եւ շինարարական ոչնչացված (1989-92 թթ.) արձանագրության գրչանկարը

ՄԵՐՈՅՏԵՐ ԶՕՆԱՆԷՍԷ ՍԿՍԵԱԼ
ՌՍԱԿԷՍԵ(ԱՆ)Յ, Թ(ՎԻՆ) ՌՄՇԸ (1809)
ՈՐԴՈՅ ՈՐԴԻ Տ(Է)Ր ԳՐԻՔՈՐ Տ(Է)Ր ...

Եկեղեցու արեւելյան կողմում, գերեզմանապարան ավերված մասում, մի փապանաքարի կա հետեւյալ արձանագրությունը.

ԱՅՍ Է ԽԱՉՍ ԵՒ | ՏԱՊԱՆ ԱՌԱՔԵԼԻ ՈՐԴԻ
ՈՂՆԻՆ:

Եկեղեցուց հյուսիս-արեւմուտք, հյուսիսասիայաց լանջին պահպանվում են երբեմնի հայաբնակ Ջեյվա (հնում Ծիծառնավան) գյուղի գերեզմանապարան մնացորդները: Ուղղանկյունաձեւ փապանաքարերից 3-ի վրա արձանագրված են.

1. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՎՋԻ ՈՐԴԻ ՊԱՐՏԱ-
ՄԱՐԻՆ, Թ(ՎԻՆ) ՌՄՂ (1841):

Չափերը՝ 128x52x32 սմ:

2. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՆԿԱՍԱՐ(Ի) | ՈՐԴԻ
ՈՒՄԴԱ ՅԱՐՈՆ(ԻՆ) | 1861:

Չափերը՝ 145x35x60 սմ:

3. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԿՐՏԻՉԻ | ՈՐԴԻ
ՆԱՅՐԱՊԵՏԻՆ, 1892:

Չափերը՝ 105x31 սմ:

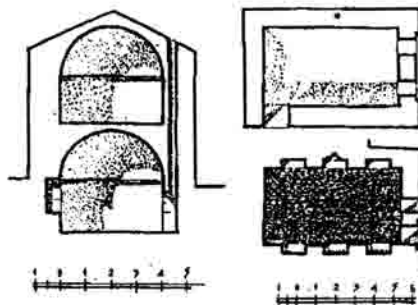
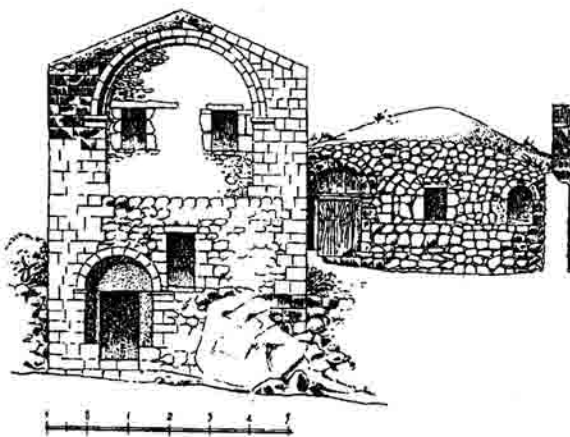
Ծիծեռնավանքի մերձակայքում գոյություն ունեն մի քանի հնավայրեր: Նախ, Բայանդուր վրակի հովտում, վանքից 2 կմ հարավ պահպանվում է մի հին գյուղատեղի, որի պարմական անվանումը, ցավոք, մոռացության է մատնվել եւ ներկայում հայտնի է Զյոսալար անվամբ:

Ջեյվա անունը կրող երկրորդ գյուղատեղին գտնվում է վանքից 2 կմ հյուսիս:

ՔԱՇԱԹԱՂ (ՍՈՒԼԹԱՆՔՅԱՆԴ, ՍՈՒԼԹԱՆԼԱՐ)

Քաշաթաղ (Քշթաղ) գավառը բազմիցս հիշվում է միջնադարյան աղբյուրներում, այնինչ համանուն գյուղը, որից եւ, ըստ երեւոյթին, իր անունն էր առել ողջ գավառը (նաեւ գետը), մարտնագիր աղբյուրներում հիշվում է միայն մեկ անգամ: Նրա գոյության հաստատումը եզակի անգամ տվել է Սյրեկանոս Օրբելյանը (ի թիվս Աղահեճ գավառի 43 գյուղերի) Քաշաթաղը ծնով:⁹⁹

Դարելով ավելի քան նվազ հարկաչափից (ընդամենը 6 դրամ) Քաշաթաղը գավառի սակավամարդ եւ փոքր գյուղերից էր, բայց ահա հենց այդ գյուղի անունն էր տարածվել ողջ գավառի վրա («հինգերորդը՝ Աղահեճ գավառը, որ այժմ կոչվում է Քաշաթաղ եւ Խոժոռաբերդ...»):¹⁰⁰ Ուրեմն ինչո՞վ է պայմանավորվում մի փոքր գյուղի անունը ողջ գա-

Մելիք Դավթազի աղարանը Քաշաթաղում (չափագրություն՝ ճար. Արսակ Դուլյանի)

վառի վրա տարածելու փաստը: Համոզված ենք, որա պարճառը մեկն էր՝ Քաշաթաղը՝ իշխանանիստ էր: Հայրնի է, որ հաճախ հենց իշխանանիստ գյուղի կամ ամրոցի անվամբ էր կոչվում նաեւ

99 Սեփանոս Օրբելյան, նւվ. աւխ., էջ 399:

100. Նւվ. աւխ., էջ 70:

ՔԱՇԱԹԱԳ. Սելիֆ Չայկազի աղաբանի տեսլը 1985 թ. և 1989-92 թթ. «Վերականգնում»-ից հետո եւ օժանդակ շինությունները

գավառը:¹⁰¹ Այս դեպքում էլ ահա կարծում ենք գործել է նույն տրամաբանությունը: Նավասական է նաեւ, որ գավառի տարածքով հոսող գլխավոր գետն էլ բուն անունից գալիս, հեշտ ճանաչելության նպատակով, դարձյալ Քաշաթաղ կոչվեր (որպես եւ էր):

Ներկայացնենք այն տվյալները, որոնք առիթ են տալիս նույնացնելու պատմական Քաշաթաղը ու ներկայիս Սուլթանքյանի գյուղերը:

Նախ նշենք, որ որեւէ իշխանանիստ գյուղում այնպեղ բնակվող իշխանները (մանավանդ եթե նրանք միաժամանակ մի ամբողջ գավառի տերերն էին) անշուշտ ունեցած պետք է լինեին իրենց բնակարանային առանձնահատուկ շենքերը: Սովորաբար դրանք առանձին դղյակներ կամ պալատներ էին: Ամեն դեպքում դրանք իրենց ամրությամբ ու շքեղությամբ մեծապես տարբերվել են մյուս բնակիչների տներից, իսկ Աղավնագետի հովտի գյուղե-

րից միայն ներկայիս Սուլթանքյանում է, որ գոյություն է ունեցել եւ գրեթե ամբողջությամբ պահպանվել է միջնադարյան իշխանական պալատի կամ մեծիքական ապարանքի հուշարձանախումբ: Ներկայումս, սա իշխանանիստ գյուղ էր, իսկ նրա փոքրությունը պայմանավորված էր, թերեւս, նրա բնական դիրքով՝ ընդարձակվելու հնարավորության բացակայությամբ:

Ուշագրավ է, որ XVIII դարի վերջերից հայաթափ Քաշաթաղում հաստատված քրդերը գյուղին տվել են Սուլթանքյան (կամ Սուլթանլար) անվանումը: Ասել կուզի, քրդերն էլ անգետ չէին գյուղի անցյալին, եւ, փաստորեն, նրա իշխանանիստ լինելու հանգամանքով էր պայմանավորված նոր տեղանվան ծնունդը: Նշենք, որ Քաշաթաղի Սուլթանքյանի հետ նույնացման մասին առաջինը վկայել է պատմաբան Մորուս Նսրաթյանը (ճիշտ է՝ առանց փաստարկների): Նա գյուղամիջում պահպանված իշխանական տունը համարել է XV դարի վերջի կառույց. «Նոցակավոր Ծիծեռնավանքից ոչ

¹⁰¹ Ինչպես եւ, օրինակ՝ Գյուլիսան գյուղի անունով Գյուլիսանի գավառ եւ մելիքություն. Ջրաբերդ ամրոցի անունով՝ Ջրաբերդի գավառ եւ այլն:

հեռու Աղավնո գետի մոտ գտնվող Քառաթաղ ավանի (հետագայում՝ քրդաբնակ Սուլթանքենդ) մեջ պահպանված երկհարկանի քարաշեն դղյակի (կողքի կամարաշար ավերակով) կառուցումը անտարակույս պարկանում է Մելիք Հայկազին XV դ. վերջերին»¹⁰²

Քառաթաղ-Սուլթանքյանդի նույնացմանը փաստորեն դեմ է արքայապետի միայն Ա. Ղարապետյանը¹⁰³։ Նա ներկայիս Ղարաշլաղն է նույնացրել Քառաթաղի հետ, որը, ինչպես արդեն նշել ենք, քաղաքական վրիպակ ունեցող մի քարտեզի վրա հենվելու հետևանք է։

Քառաթաղը գտնվում է Ծիծեռնավանքից 1,2 կմ Աղավնագետի հովտով ներքե, ¹⁰⁴ այնպեղ, ուր Աղավնագետը ձախից ընդունում է Ձորացիք վրակին։ Իշխանական ապարանքը գտնվում է ճիշտ այս երկու ջրերի միջև վեր խոյացող լեռնաբազուկի հարավահայաց ստորոտին։ Հուշարձանախումբը չորսբուր շրջապարված է մի անկյունում բուրգով հզորացված ամուր պարսպապարով, որը հարավակողմում զարդարված է շքեղ դարպասով։ Ներսում երկհարկ, թաղակապ հորինվածքով ապարանքն է, կից սյունասրահով եւ օժանդակ այլ շինություններով։ Համալիրի ճարտարապետական նկարագրությունը 1985 թ. կատարած ուսումնասիրությունների հիման վրա առաջին անգամ րվել է ճարտարապետ Արթուր Դուլյանը։ Այդ առթիվ նա մասնավորապես նշել է «Ապարանքի յարակցածային ու ծառային ձևերում կիրառված յօրինումաբային լուծումները, շարունակությունը լինելով XII-XIV դարերի Խաչենի ու Վայոց ձորի իշխանական պալատներից աւանդուած ձևերի, իրենց հետագա լայն փարածումն ու վերամարմնաւորումն են գրել XVII-XVIII դարերի մելիքական ապարանքներում, որոնցով այնքան հարուստ է Ղարաթաղ-Ջանգեզուրը»¹⁰⁵

Ինչ վերաբերում է Սր. Օրբելյանի միայն մի անգամ հիշարված «Քառաթաղուց բերդ»-ին,¹⁰⁶ ապա նրա տեղադրությունն անպայմանորեն համահունչ գյուղին կից փարածքում փնտրելը պարտադիր չէ։ Բերդը Քառաթաղ անունը կարող էր կրել թեկուզ միայն այդ գավառի փարածքում գտնված լինելու

պարճառով։ Կարելի է ենթադրել միայն, որ այն եղել է համանուն գավառի գլխավոր ամրոցը։

Գյուղից 2,5 կմ հյուսիս-արեւելք, ձորակով հոսող վրակի ակունքի շրջանում գտնվում են պարմական Ձորացիք գյուղի ավերակները։ Սրա առաջին ու միակ հիշարակությանը հանդիպում ենք Օրբելյանի կազմած Աղահեռ գավառի ցուցակում¹⁰⁷։ Գյուղավրելիի փարածքում պահպանվել են վիմափոր կացարաններ եւ հին քանդակներ։ Նախախորհրդային տարիներին հնավայրի փարածքում հաստատված քրդերը գյուղամասն աղավաղելով այն կոչում էին «Ջերիկ» կամ «Ջիրիկ»։

ՄԱԼԻԲԵՅԼԻ (ՊԱՏՄ. ՄԱՍՈՒՆԼՆ)

Քառաթաղից 1,5 կմ հարավ-արեւելք, Աղավնագետի աջ ափին փռված են XIX դարի կեսերից ի վեր քրդաբնակ Մալիբեյլու կամ Մալիբեյ գյուղի ցաք ու ցրիվ տները։ Գյուղի պարմական անունը վերականգնելու միակ փորձն արել է գրող Ս. Խանգադյանը, բայց որը գուրկ է գիտական բավարար հիմնավորումից. «Մալիբեյ. *Քրդաբնակ փոքրիկ գյուղ Ջաբուխ գետի ափին։ Այստեղ մի կոթողված խաչքար գրաւ. - ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՄԲ ՏԱՐՍԱԽԺԻ ՄԵԾԻ։ Նույն գյուղի փարակաւ դարոցի զանգի գոյու վրա կարդացի. - ՉԿԵ ՅՈՎՀԱՆ ՎՐՊՏ ՅԻՇԵՍՋԻԲ Ի ՔՍ(ՔՐԻՍՏՈՍ)։ Զանգը ձուլել է Հովհան վարպետ - պղնձագործը 1328 թվին։ Այս գյուղում մի վիշապագորգ տեսա, տակի եզրին գրած. - ԱՍԱՏՈՒՐ ԱՂԻՆ Ի ՎԱԵԼՈՒՄ, ՌԾԳ-1604։ Մալիբեյը Օրբելյանի ցուցակի Մուխուլն գյուղն է»¹⁰⁸

Մալիբեյլիի հյուսիսային թաղը, որը փարածվում է Աղավնագետի հետ խառնվող Խնածախ վրակի ձախ կողմում, նախախորհրդային շրջանում համարվում էր առանձին գյուղ՝ Արեգլար անվամբ։ Արդյո՞ք սա Օրբելյանի հիշարակած Արեգ փոքրիկ գյուղն էր (6 դրամ հարկաչափով),¹⁰⁹ դժվարանում ենք պնդել։

Քրդերի կողմից Աբասլար կամ Ավազլար հորջորջված մի գյուղավրելի էլ պահպանվում է Մալիբեյլի գյուղից 1,5 կմ հյուսիս-արեւելք։ Պարմաբան Ա. Ղարապետյանն իր կազմած քարտեզում¹¹⁰ Մալիբեյլի գյուղի տեղում նշել է պարմական Կարոռիւրիւքը։ Այդ ենթադրության միակ հիմքը Ս. Խանգադյանի հիշյալ հոդվածն է, ուր գրողը նշել է. «Կալուխի. Լաչինի շրջանի Ջաբուխ գետի ափին փոքրիկ գյուղ է։ Ավերակ եկեղեցու քարերից մեկի գիրն այս է. - ԽԱՉՍ ԲԱՐԵՆԱԲՍ ՄԵԼԻԲ ՆԱՅԿԱՋԻՆ

107. Նով. աշխ., էջ 399:

108. Սեր Խանգադյան, Ի՞նչ են դասում քարերը. «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1984, N 6, էջ 24, 31:

109. Ս. Օրբելյան, էջ 399:

110. Армен Карагезян, նով. հոդվածը, էջ 41:

102. Մորուս Հասարթյան, նով. աշխ., էջ 158: Ի դեպ, չգիտեմ՝ ի՞նչ աղբյուրի վրա հենվելով Աղբեջանական խորհրդային հանրազգեստում (hussnr VI, Բաբու, 1982, էջ 174) իրեն իշխանական աղաբանի կառուցման արի նոված է 1761 թ., իսկ հուսարձանը կնոված է «Համգա Սուլթան» անունով:

103. Армен Карагезян, նով. հոդվածը, էջ 40-41:

104. «Քառաթաղ» տեղանունը բառացի նշանակում է ներքին թաղ(եր): կարծում ենք, որ որեւէ բնակավայր «Քառաթաղ» անունը կարող էր ստանալ միայն այն դեպքում, երբ այն մի անգամ կարեւոր ու հայտնի տեղի (լեռ, բերդ, վանք եւ այլն) բաւ է ներքին է: Համոզված ենք, որ սվյալ դեպքում գյուղը ներքին է Ծիծեռնավանքից, որը հայտնի սրբատեղի էր ոչ միայն մոսակա գավառների բնակիչների համար:

105. Արսակ Դուլյան. Քարե վկայագրեր, «Ազատամարտ», 1993, N17, էջ 11:

106. Նով. աշխ., էջ 71:

ԵՒ ... ՏՈՒԻ ԿԱՏՈՆՈՐԻՆԸ ԳԵՂԶՍ ԱՅՍ ...: Ուրեմն այս Կալուխչին Սյր. Օրբեյանի ցույց տված Կալուխորինքն է՝ Ծիծեռնավանք եւ Հայեւեակ (այժմ՝ Հալաք) գյուղերի մոտ...»: ¹¹¹ Մի կողմ թողնելով Կալուխչի-Կալուխորինք գյուղերի նույնացման խնդիրը՝ հարկ ենք համարում նշել, որ Ա. Ղարաբյոզյանի կազմած քարտեզում թյուրիմացությունն ակնհայտ է, քանի որ Կալուխչին Մալիբեյլին չէ:

Գետի հոսանքով ներքեւ, Մալիբեյլիից 2,5 եւ 4,0 կմ հեռավորության վրա, Աղավնագետի ձախ ափին նկարվում են Մորապ (Մուրադլի) եւ Չայքյանդ հորջորջված գյուղատեղիների մնացորդները: Մորապից 1 կմ հյուսիս Ջաղազուր փոքրիկ գյուղատեղին է, իսկ գյուղին դեմ-հանդիման, Աղավնագետի աջ կողմում, մի հին ջրաղացի ավերակներ են:

ՅԱԼՂՈՒՉՏԱՄ (ՈՒԼՈՒԳՅՈՒՉ)

Յալղուզրամ գյուղը՝ 2300 պտղահարկով, հիշվում է Օրբեյանի «Ժամանակագրության» հավելվածի մեջ՝ ի թիվս Տաթևի վանքի թեմապարկան այլ գյուղերի: ¹¹² Մրա աշխարհագրական դիրքը պարզելուն որոշակի նպաստ են բերում հետեյալ պարագաները: Նախ, 1904 թ. հրապարակված «5 վերստանոց» քարտեզում Աբասյար եւ Ջաղազուր գյուղերի մոտ նշված է Յալղուզ-դաղ լեռնագագաթը, իսկ խորհրդային ռազմական քարտեզներում ճիշտ է, այդ գագաթի անունը զանց է առնված, բայց նրանից 1 կմ հարավ-արեւելք տարածված անտառածածկ լեռնալանջի համար նշված է «Յալղուզ-դամ» անունը (տվյալ դեպքում որպես այդ անունը կրող տեղամաս): Նույն վայրի հյուսիսային կողմում տարածված է մինչեւ 1992 թ. քրդաբնակ Ուլուղյուզ գյուղը: Վերջինս ակնհայտորեն հին գյուղ է, որն հայաթափումից հետո, XIX դարի 2-րդ կեսին բնակեցվել է քրդերով: Դժվար չէ կռահել, որ հենց այս գյուղն էլ հանդիսանում է պարսկական Յալղուզրամը:

Գյուղից 1 կմ հյուսիս-արեւելք մի աննշան գյուղակի ավերակներ են: Խաշնարածներն այն կոչում էին Մուլլաար:

ՄԱՐԳԲ (ՄԱՐԿԵՉ, ՄԱՐԳԻՍ)

Մարգբի մասին հիշատակում է Սյր. Օրբեյանը: ¹¹³ Կարծում ենք, դա Մարկիս գյուղն է, որի հայ բնակիչները 1682 թ. 5 թուման նվեր էին տվել Մերիկ գյուղում եկեղեցու կառուցման համար: ¹¹⁴

Ընդ որում այն Մարկիզ անվանաձեւով նշված է

¹¹¹ Ս. Խանգաղյան, նվ. հոդվածը, էջ 24:

¹¹² «Ժամանակագրություն Սեփանոսի Օրբելյանի» (հավելված), Երեւան, 1942, էջ 42:

¹¹³ Սեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի դասնություն, էջ 399:

¹¹⁴ Այդ մասին տես ներկա աշխատությունը, էջ 132:

նաեւ 1904 թ. հրապարակված «5 վերստանոց» քարտեզում, համանուն լեռնագագաթից հարավ-արեւելք: Խորհրդային տարիներին գյուղը ապաքնակեցվել է:

Ներկայում գյուղատեղիի տարածքում, բացի դարուփոսների տեսք ստացած տնատեղիներից, ոչինչ չի պահպանվել:

ՃԱՂԱԶՈՐ (ՋԱՂԱԶՈՒՐ)

Խորհրդային տարիներին իրարից ոչ հեռու գոյություն ունեին նույնանուն երեք գյուղ: Մինչխորհրդային տարիներին դրանցից արեւելանը կոչվում էր Պովրուզդի (Նովրուզգիլար), հյուսիսայինը՝ Քյալովալըս եւ հարավայինը՝ Ջաղազուր: Դրանցից եւ ոչ մեկի վերաբերյալ մատենագրական տվյալներ հայտնի չեն:

Աղավնագետի աջակողմյան բարձր լեռնալանջին պահպանվում է նաեւ Մումիկու անունը կրող գյուղատեղին, որի մասին նույնպես գրավոր աղբյուրներում հիշատակումներ չենք հանդիպել:

ՋԱՔՈՒՆ (ՊԱՏՄ. ՇԱՔԱԿԻ՞)

Աղավնագետի հոսանքն ի վար ամենավերջին գյուղը, որ տարածված է գետի ափերին XIX դարի սկզբներից ի վեր քրդերով բնակված Ջաբուխն է (ծովի մակերեսային 820-860 մ բարձրության վրա: Այն աչքի է ընկնում գյուղի երբեմնի բնիկներից մնացած թթենու ընդարձակ այգիներով:

Սյր. Օրբեյանի կազմած Աղահեռ գավառի հայտնի ցուցակում 7 դրամ հարկաչափով հիշվում է Շաբակի ¹¹⁵ անունով գյուղը (1911 թ. հրապարակության մեջ Շապոկի ձեւով): ¹¹⁶ Ուսումնասիրողներից Ղ. Ալիշանը, ¹¹⁷ Մորուս Հասրաթյան ¹¹⁸ ու Արմեն Ղարաբյոզյանը ¹¹⁹ այն կարծիքին են, որ Շաբակին նույն Ջաբուխն է, բայց ահա՛ գրող Ս. Խանգաղյանը հայտնել է այլ տեսակետ (առանց պարմական հիմնավորման): Ըստ նրա Ջաբուխը պարմական Պախախոնիքն էր: ¹²⁰

Նարցի առթիվ չենք հավակնում սպառնիք խոսք ասել, սակայն Ջաբուխ եւ Տեղ գյուղերի միջեւ Շակի անունով գյուղատեղիի առկայությունը, ¹²¹ թույլ է տալիս ենթադրելու, որ Շաբակին՝ Ջաբուխը չէ:

¹¹⁵ Սեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի դասնություն, էջ 399:

¹¹⁶ Սեփանոս Օրբելյան, Պատմություն մահաճգին Սիսական, Թիֆլիս, 1911, էջ 516:

¹¹⁷ Ղեւոնդ Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 268:

¹¹⁸ Մորուս Հասրաթյան, Պատմա-հնագիտ. ուսում., էջ 156:

¹¹⁹ Արմեն Կարաբեյան, նվ. հոդվածը, էջ 43:

¹²⁰ Սեւր Խանգաղյան, նվ. հոդվածը, էջ 24: Ի դեպ, 1911 թ. հրատարակության մեջ դասնական Բաղախանիքը աղավաղմամբ հրատարակվել է՝ Պախախոնիք. որից եւ օգտվել է Ս. Խանգաղյանը:

¹²¹ Արմեն Կարաբեյան, նույն տեղում:

Ս. Խանգաղյանը նշում է, որ Զաքուիսը մինչև 1775 թ. հայաբնակ է եղել: Դա միանգամայն հնարավոր է, բայց ցավոք հայրենի չէ, թե ի՞նչ աղբյուրից է օգտվել գրողը այդ թիվը մեջբերելիս: Ինչ վերաբերում է գյուղում եւ մերձակայքում պահպանված հուշարձաններին, ապա այդ առթիվ գրողը նշել է. «Գյուղի Քեշիշ-վերան (Քահանայի ավերակ) հանդում մեջքի վրա ընկած մի խաչքարի կարդացի.- ԹՎՆ. ՌԴ ԵՍ ՄԵԼԻՔ ՈՒՄԵՓ ԱՂԱՏԵՋ ԳԱՎԱՌԻՍ ԻՄ ՆԵՐԵՆԻՔ ՇԱՊՈԿԻ ԳԻՒԼԸ ՏՎԻ ԾԻԾԵՌՆՈՒ ՎԱՆՔԻՆ, ՅԻՇԵՍՏԻՔ Ի ԶՍ: ... Տիշված Շապուկի գյուղը գտնվում է Լսորիք եւ Ագարակուգետ գյուղերի մոտ: Ձորի պոնկին մի գերեզմանաբար Կեսա.- ԶԱՋԱՋԱՐՄ ՄԵԼԻՔ ԳԵՂԵՈՆ ԻՇԽԱՆ ՏԵՂԵՌՅԱՆ, ՆԱՎԱՏԱԿ ԵՂԵԻ ԿՈՎՈՒՄ ԱՆՕՐԷՆ ՊԱՐՍԻԿ ԶԱՆՉԻ ՓԱՆԱՏԻ ԴԵՍ ԾԱՂԻԿ ՆԱՍԱԿԱԲ ԹՎՆ. ՌՄԺԱ: Սա լինում է 1762 թվականը...»:122

Կարաիսկ անվամբ մի աննշան գյուղատեղիի ավերակները նկարվում են Զաքուիսից 1,5 կմ հյուսիս-արեւմուտք՝ Աղավնագետի ձախ ափին:

Գտնվելով ճանապարհի վրա՝ Զաքուիսի քուրդ բնակիչներն ավելի մեծ շփում ունեին թրքախոս գանազան ցեղերի հետ, որի պատճառով արդեն 1888 թ. նրա 60 տուն բնակիչներին մի ականապես հիշում է իբրեւ թուրքերի:123

1905-06 թթ. հայ-թրքական ընդհարումների ժամանակ զաքուիսցի թրքացած քրդերը գավառի առավել անհանգիստ փարքերից էին: Մասնավորապես, 1905 թ. դեկտեմբերի 29-30-ը նրանք. «... յարձակում են գործել, այն էլ շատ մեծ ուժով Ղարաղլաղ գիւղի վրա եւ մեծ դիմադրութեան հանդիպելով՝ ամօթալի նահանջով փախուստի են դիմել...»:124

1898 թ. գերմանացի հնագետ Էմիլ Ռյոպերը ուսումնասիրելով գյուղի մերձակայքում գտնվող հնավայրը, հանգել է այն եզրակացության, որ այն հայկական մի հնագույն գերեզմանոց էր. «Տեղ գյուղին չհասած՝ Զաքուիս փոստային կայարանի մոտ ես դեմ առա կարծր, գորշ գրանիտե քանդակների բեկորներ, որոնք, տեղաբնակների ասելով, վաղուց ի վեր այստեղ են բերվել այլ վայրերից: Այդ քանդակները պարկերում են թամբած երիվարներ՝ լիակատար ռազմական հանդերձանքով: Ամենայն հավանականությամբ այսօրինակ քարերը հին հայկական գերեզմանոցների մահարձանների թվին են պատկանում»:125

Խորհրդային տարիներին Ադրբեջանի իշխանությունների առանձնահատուկ ուշադրության շնորհիվ Զաքուիսը աննախադեպ ընդարձակվեց: Հաշվի առ-

նելով գյուղի աշխարհագրական դիրքը (Լաշինից հեպո Զաքուիսը երկրորդ եւ վերջին բնակավայրն էր Գորիս-Սյունիականերպ մայրուղու միջակայքում)՝ իշխանությունները ամեն կերպ ամրացնում էին Զաքուիսը եւ պարահական չէր, որ 1990-ից գյուղը վեր էր ածվել ռազմական հենակետի:

Նոչանց (Նոչաս) գետի ավազան: Հագարու գետի աջակողմյան խոշորագույն վտակներից մեկն է նաեւ Նոչանց գետը: Այն սկիզբ է առնում Ծավդեից լեռնաշղթայի Դալիդաղ լեռնագագաթի հարավ-հայաց փեշից: Ունի 63 կմ երկարություն եւ 414 քկմ ջրհավաք ավազան: Գետահովտում կանավելի բան

Նոչանց գետի հովիտը միջին հոսանքի Երջանում

15 գյուղեր եւ գյուղատեղիներ: Ստորեւ դրանք ներկայացնում ենք՝ գետի հոսքն ի վար ուղղությամբ մինչեւ նրա եւ Հակարի գետերի միախառնման վայրը:

ՍՊԻՏԱԿԱՋՈՒՐ (ԱՂՔՈՒԼԱՂ)

Մայրակաջուր գյուղը Նոչանց գետի ավազանի ամենաբարձր դիրք ունեցող բնակավայրն է: Ծովի մակերեսից նրա բարձրությունը հասնում է 1780-1850 մ-ի: Դեռ գյուղի մատույցները չհասած՝ վերանում են վերջին նոսր անտառները եւ սկսվում են համապարած ալպիական մարգագետիններով ծածկված լեռնաշղթաները: Գյուղի թաղամասերը տարածված են հարավ-արեւելահայաց ճորալանջին:

Գյուղի վերաբերյալ միակ պատմական հիշատակությանը հանդիպում ենք Օրբելյանի «Ժամանակագրության» հավելվածում:126 Տաթևի վանքին հարկ մուծող (պարզապես 2900 միավոր)

122. Ս. Խանգաղյան, նշվ. հոդվածը, էջ 24:

123. «Նոր Դար», 1888, N33:

124. «Մշակ», 1906, N11, 18 յունվարի, էջ 2:

125. Эмиль Реслер, Археологическое изыскание в Закавказье, «Кавказ», 1903, №134, էջ 2:

126. «Ժամանակագրություն Սեփանոսի Օրբելյանի» (հավելված), Երևան, 1949, էջ 42:

Սպիտակաջուր գյուղը նույնպես ամենայն հավանականությամբ հայաբնակ է եղել մինչև XVIII դարի 2-րդ կեսը, իսկ հայաթափվելուց հետո եկվոր քրդերը գյուղի անունը թարգմանաբար կոչել են Աղբուլաղ:

Գյուղի հարավային փեշով հոսող վրակի ափին պահպանվել են 2 ջրաղացների ավերակները:

ՇԵՅԼԱՆԼԻ

Նոչանցի աջ ափից մոտ 800 մ հեռու, գետափից 250 մ եւ ծովի մակերեսային 1700-1750 մ բարձրության վրա, լեռան արեւելահայաց լանջին փարավում են հին, բայց պարմական անունը մոռացված, իսկ քրդերի կողմից Շեյլանլի հորջորջված գյուղի

Շեյլանլի գյուղի տեսքը արեւելից

Շեյլանլի գյուղից հյուսիս, Ղոչանց գետի վրա կամուրջ (XII-XIII դդ.)

թաղամասերը:

Գյուղից հյուսիս, Նոչանց գետի վրա կանգուն է թաղակապ, միաթոփչ միջնադարյան կամուրջը: Վերջինիս անցուղու լայնությունը 3,70 մ է, իսկ թոփչի երկարությունը 12,4 մ: Կամրջի թաղի անկյունաքարերը սրբաբաշտ բազալիտից են, իսկ կամարի 2-րդ շարք քարերը՝ կոփածո բազալիտից: Մնացած հատվածները շարված են կիսամշակ եւ բուրդովին անմշակ քարով, կրաշաղախով: Կամրջի թաղակիր մասը սկաղված է:

Գետի ձախ կողմում, կամրջից հագիվ 100 մ հյուսիս-արեւմուտք, հին գյուղատեղիի մնացորդներն են: Վերջինս XIX դարի վերջին քրդաբնակ աննշան մի գյուղ է եղել ու կոչվել է Ներքին Աղբյուրի (թարգմ. Սպիտակ կամուրջ): Համանուն վերին գյուղը եղել է գետի նույն ափին, 2,5 կմ հոսանքն ի վեր: Այն նույնպես ապաբնակեցվել է խորհրդային տարիներին: Միանց պարմական անվանումները դեռեւս ճշգրտված չեն:

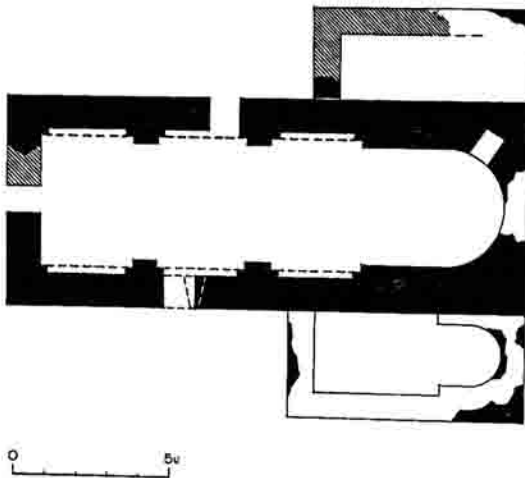
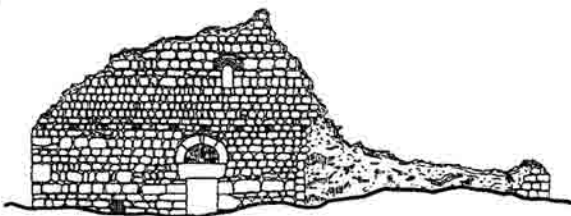
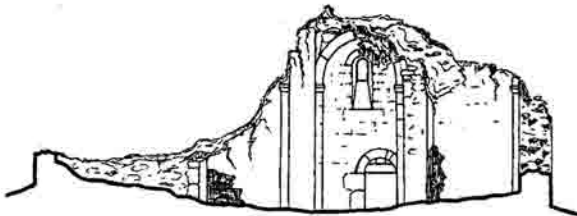
ԿԱՏՈՍ (ՊԱՏՄ. ԳԵՏՈՒՉ)

Շեյլանլից ընդամենը 1,5 կմ հարավ-արեւելք, Նոչանց գետից 1 կմ հարավ (աջ կողմում) եւ ծովի մակերեսային 1640-1760 մ բարձրության վրա (գետափից շուրջ 280 մ միջին բարձրությամբ) գտնվում է ըստ ամենայնի պարմական անվանումը պահպանած Կատոս գյուղը: Վերջին երկու հարյուրամյակում հարեւան գյուղերի նման Կատոսը նույնպես բնակեցված է եղել քրդերով, ընդ որում, ընդհուպ 1985 թ. մեր այցելության ժամանակ, դրանց մեջ դեռեւս քիչ չէին նաեւ մայրենի՝ քրդերենով խոսողները (նույնը եւ Շեյլանլիում):

1567 թ. Հակարու երկրի Գեպուզ գյուղում գրված

մի ձեռագիր «Ավետարան»-ի¹²⁷ գոյությունը կարծել է Կալիս, թե Գեորգիոս ու Կարոսը միեւնոյն գյուղի քիչ այլակերպված արտասանություններն են: Սակայն, անկախ այդ հանգամանքից գյուղի փարածքում պահպանված կոթողական մշակույթի հուշարձանները ուղղակի վկայում են, որ ներկայիս Կարոս գյուղի պարմությունը սկիզբ է առնում առնվազն վաղ միջնադարից: Ասվածի ապացույցն է գյուղից 1 կմ հյուսիս, Ղոջանց գետի աջ ափից 20 մ բարձրու-

ԿՍՏՈՍԱՎԱՆՔ. կտրված դեղի հարավ, հարավային ճակատ
և հարավային

թյամբ մի բլրալանջին պահպանված բազիլիկ եկեղեցու ավերակները: Կոփածո քարով ու կրաշաղախով (անկյունաքարերը սրբափաշ են, քարափեսակը՝ բազալտ) կառուցված միանավ շինությունն արելելք-արեւմուտք ուղղությամբ ունի բավականին նեղ ու ձգված հորինվածք:

Արդեն բոլորովին կործանված թաղը ժամանակին պահելիս են եղել երկու զույգ որմնասյուների

հենված թաղակիր կամարները: Գլխավոր մուտքը բացված է հարավային ճակատից, բայց կառույցը մուտքեր է ունեցել նաև արեւմուտքից եւ հյուսիսից:

Շինության բուն հորինվածքում ավանդադրներ նախատեսված չեն եղել, բայց այդպիսիք կառուցվել են եկեղեցուն կից՝ հյուսիսային եւ հարավային կողմերից: Ուշագրավ է, որ վերջիններիս մուտքերն էլ առանձին են եղել եւ եկեղեցու ներսից հաղորդակցում չեն ունեցել: Դրա ու նաև նկարելի ընդարձակ չափերի (հարավայինը՝ 7,60x3,50 մ, հյուսիսայինը՝ 6,90x2,25 մ) շնորհիվ ավանդադրներն ավելի շուրջ մատուցների կամ փոքր եկեղեցիների փափառություն են թողնում: Եկեղեցու պահպանված որմերին (առավել բարվոք վիճակում են հարավային եւ հյուսիսային ճակատները) արձանագրություններ չկան: Ունի խիստ եւ զուսպ արտաքին հարդարանք: Այդ փեսակերից թերեւս բացառություն է կազմում հարավային ճակատից բացված լուսամտի պսակը: Պատերի հաստությունը փարանվում է 1,0-1,1 մետրի: Արտաքին չափերն են 16,7x6,9 մ: Նախակազմային, հորինվածքային եւ կառուցողական առանձնահատկությունները, ինչպես նաև համանդման այլ հուշարձանների հետ վերջինիս համեմատական ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եկեղեցու կառուցման ժամանակաշրջանը համարել IX-XI դարերը:

Եկեղեցու (որը կից կառույցների շնորհիվ կարելի է եւ վանք կոչել) հարավ-արեւելյան կողմում փարածված է միջնադարյան գերեզմանոցը: Այս հնավայրը միտումնավոր կերպով եւ հիմնահատակ ավերման է ենթարկվել 1989-92 թթ: Ներկայում բոլոր շիրմաքարերը փեղահան ու կոտորված վիճակում են, իսկ միակ արձանագիր խաչքարը, որը փեղում փեսել եւ վիմագիրն ընդօրինակել էինք 1985 թ. մեր առաջին այցելության ժամանակ, անհայտացվել էր: Այդ խաչքարը, որի եզրագծերով ձգվող արձանագրության սկզբնամասն արդեն հողմնահար վիճակում էր, համաձայն հորինվածքային եւ զարդաքանդակների ոճական առանձնահատկությունների, ինչպես նաև վիմագրի գրչության քննության, ակնհայտորեն X-XI դարերի գործ էր: Ցավոք, արդեն գոյություն չունեցող այդ խաչքարի ներկայացվող լուսանկարը բարձրորակ չէ: Վիմագրի վերծանությունը հետեւյալն է.

... (ԿԱՆ) ԳՆԵՅԻ ԶՍ (ՈՒՐ) Բ ՆԵՄՍ ԱՌԱՋ-ՆՈՐԴՈՒԹ (ԵԱՄ) Բ ՆԱՅՐ ԳՐ (Ի) ԳՈՐՈՑ, ՅԻՇԵՍՋԻՔ Ի Ք (ՐԻՍՏՈ) Ս:

Ի դեպ, արձանագրության մեջ հիշատակված հայր Գրիգորի առաջնորդ լինելու հանգամանքը գալիս է հավաստելու, որ փվյալ հուշարձանը ոչ թե սոսկ եկեղեցի, այլ վանք էր եւ զավառի, ըստ ամենայնի, ոչ երկրորդական հոգեւոր անձներից մեկը:

127. «Յուգոսլ Չեռագրաց», հասնր Ա. Երեւան, 1965, ձեռ. N4932:

ԿԱՏՈՍ. գյուղի ընդհանուր տեսքը հարավից, համանուն վանքը (տեսքը հարավից եւ հասկանալի)

ԿԱՏՈՍԱՎԱՆՔ. խաչքար X-XI դդ. (անհայտացված 1989-92 թթ. ընթացքում)

Հուշարձանախմբից արեւելք եւ արեւմուտք տարածված են հին գյուղատեղիների ավերակներ: Դրանցից առավել ընդարձակն է արեւմտակողմինը: Հնավայրերում բազմաթիվ են անմշակ քարով շարված երբեմնի բնակարանների հիմնապատերը:

Կարոս գյուղի մերձակայքի կարեւոր հուշարձաններից է նաեւ վանքից շուրջ 800 մ արեւմուտք, հոջանց գետի վրա գցված միջնադարյան մի մեծաթիւք կամրջի մնացորդները: Կամրջի առավել լավ պահպանված ծախափնյա խելն ունի 7,50 մ լայնություն, իսկ թռիչքի երկարությունը եղել է ավելի քան 12 մ: Կամրջն ամբողջապես կառուցված է սրբափաշ կապտամանուշակագույն բազալտից, կրաշաղախով: Թվում է, թե այս կամրջը Կարո-

ԿԱՏՈՍ. կամրջի մնացորդ Դոչանց գետի ափերին

սավանքին ժամանակակից շինություն է, թեև օգտագործված քարերի չափերն ու մշակման կերպը ավելի բնորոշ են XII-XIII դարերին:

ԱՂՋԱՔՅԱՆԴ (ՔԱՐԱԳՆՈՒԽ) ԵՎ ՂՈՇԱՍՈՒ

Կատոս եւ Արվական գյուղերի միջև, Հոջանց գետի աջակողմյան լայնաբարձ ողջ լեռնալանջը ծածկված է թափ անտառով, իսկ գետի հանդիպակաց կողմում, իրարից հագիվ 1 կմ հեռավորության վրա փռված են երկու առանձին գյուղերի թաղամասերը: XIX դարի սկզբներից հայաթափ այդ գյուղատեղիներում հասարակված բրդերը դրանց կոչել են Աղջաքյանդ եւ Ղոշասու, ընդ որում գյուղերից առաջինը գրնվում է Հոջանց գետի վրա բավական մեծ բարձրությամբ եւ ուղղահայաց դիրքով կախված ամեհի քարափների գլխին, իսկ երկրորդը՝ զույգ վրակների ափին, որոնք գյուղի ստորոտում միախառնվում են եւ գահավիժելով լցվում Հոջանց գետի մեջ:

Ս. Օրբելյանի «Ժամանակագրության» հավելվածի մեջ Սախրակաջուր եւ Արվական գյուղերի միջև ընկած տարածքում հիշատակված է Քարագլուխ գյուղի մասին:¹²⁸ Այդ տարածքում գրնվող գյուղերից (Շեյլանլի, Կատոս, Աղջաքյանդ ու Ղոշասու) միայն Աղջաքյանդն ունի աշխարհագրական այնպիսի դիրք, որն առիթ հանդիսանար գյուղի Քարագլուխ կոչվելուն: Ուստի կարծում ենք, որ Աղջաքյանդը, որն իսկապես քարափների պոնկին մեկնված բացառիկ րեսք ու դիրք ունի, համընկնում է պատմական Քարագլուխ գյուղին:

ՇՐՎԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐՎԱԿԱՆ

Միմյանցից 1 կմ հեռավորության վրա գրնվող պատմական այդ երկու գյուղերը փռված են Հոջանց գետի աջակողմյան լեռնալանջերի հարավ-արեւելահայաց փեշերին: Երկու գյուղերի մասին միակ հիշատակությանը հանդիպում ենք Տաթևի վանքին պողախարկ մուծող գյուղերի ցանկում:¹²⁹ Ընդ որում, երկու գյուղերի տուրքի չափը (1300 միավոր) իրար հավասար էր:

XIX դարում, երբ հայաթափ գյուղերում հասարակվեցին խաշնարած քրդական եւ թուրքական ցեղերը գյուղերի պատմական անունները դեռեւս մոռացության չէին մատնված (հնարավոր է՝ սակավաթիվ հայերի առկայության շնորհիվ): Համենայն դեպս, 1904 թ. մի քարտեզում գյուղերը հիշված են Շարքյար եւ Արբիյան անուններով (առաջինը սոսկ որպես ձմեռոց): Խորհրդային շրջանում Շրվականը քարտեզներում հիշված է Շեւաքար կամ Շվաքար ձեւով, իսկ Արբիյանը՝ նոր վերանվանումով՝ Ախասալ:

Ի դեպ, 1980 թ. պատմական Արվական գյուղի տարածքից՝ ավերված դամբարանաբլուրների ուսումնասիրությունը ի հայտ է բերել մ.թ.ա. XIII-XII դարերին վերաբերող հնագիտական նյութեր, իսկ գյուղից հարավ-արեւելք գրնվող հին բնակատեղիի տարածքից հայտնաբերվել են բրոնզի եւ վաղ երկաթի դարաշրջաններին հատուկ գրածոներ:¹³⁰

Նախախորհրդային քարտեզներում Արվական

129. Նսվ. աշխ., նույն տեղում:

130. А. Алиев, Исследование в Лачинском районе, «Археологические открытия 1980 г.», Москва, 1981, էջ 414: Նույն հոդվածում նկարագրված է նաեւ Ախասալի (Արվական) գյուղից 8 կմ հյուսիս-արեւմուտք գտնվող մի վանքի քարավորի վրա փորագրված արձանագրությունը (ըստ հոդվածագրի՝ «աղվաններն»): Իր ժամանակին այդ վիմագրի վերծանությունը

128. «Ժամանակագրություն Սեփաննոսի Օրբելյանի» (հավելված), Երևան, 1942, էջ 42:

գյուղից 2,5 կմ հարավ-արեւելք նշված են Մեյրեր կամ Մեյրյար գյուղը, իսկ Ղոջանց գետի հանդիպակաց ձորալանջին՝ երկու այլ աննշան գյուղեր: Վերջիններս մինչև վերջերս քրդաբնակ էին եւ կրում էին Ալվիոսը եւ Ղարաջանի անունները:

Ղարաջանիում պահպանվում են XIX դարի վերջերով թվագրվող քրդական գերեզմանոց՝ խոյանձե, անարձանագիր փայլանաքարերով:

ՄՇԵՆԻ (ՄԻՇՆԻ)

Մշենին առաջին անգամ հիշատակվում է Սյր. Օրբելյանի կազմած Աղահեճ գավառի գյուղերի ցուցակում:¹³¹ Մինչև XVIII դարի կեսերը հայաբնակ, իսկ այնուհետև քրդաբնակ գյուղն առ այսօր էլ հայրենի է իր պարմական անվամբ, միայն՝ փոքր ինչ աղավաղված արտասանությամբ (Միշնի): Խորհրդային փարիներին տեղի քրդերի մի մասը փոխադրվել է հարեւան Քարվաճառի շրջան ու հիմնել համանուն նոր գյուղը:

Պարմական կամ բուն Մշենի գյուղը բաղկացած է երկու մեծ թաղերից՝ վերին եւ ներքին: Վերին թաղը գտնվում է ծովի մակերեսից 1370-1450 մ բարձ-

կարանների մի ամբողջ համալիր կա: Դրանք գյուղի եկվոր փարրին ավանդ է մնացել բնիկների կողմից:

Մշենուց արեւելք, Ղոջանց գետի ձախափնյա ձորալանջին պահպանվում են կիկլոպյան շարվածքով հնամենի բերդի մնացորդները: Սա ակնհայտորեն, իր նպատակին է ծառայել նաեւ միջին դարերում: Կա այն կարծիքը, որ դա Սյր. Օրբելյանի հիշատակած Խոժոռաբերդն է:¹³² Տեղացի քրդերը բերդը կոչում էին Գյավուրդալա (անհավաքների=քրիստոնյաների բերդ):¹³³

Գյուղի սփռուրով հոսող Ղոջանց գետի այդ հատվածում կա մինչև 10 մ բարձրությամբ ջրվեժ:

ՉԻԱՍԱՐ (ՍՈՆԱՍԱՐ)

Պարմական Ձիասար գյուղը, որը նույնպես հիշատակված է Օրբելյանի կազմած Աղահեճ գավառի հայրենի ցուցակում, գտնվում է Մշենուց 2 կմ հարավ-արեւելք, Ղոջանց գետի աջ կողմում, գետափից հագիվ 800 մ հեռավորության վրա, բայց շուրջ 260 մ բարձր, իսկ ծովի մակերեսից 1300-1350 մ բարձրության վրա: Նախախորհրդային փարիներին տեղաբնակ քրդերը գյուղը կոչում էին Մեճ Սունասար:

ՄՇԵՆԻ (ՄԻՇՆԻ). գյուղի տեսքը արեւելից

րության վրա, իսկ ներքին թաղը՝ 1250-1360 մ: Փաստորեն, գյուղի թաղերը միմյանց նկատմամբ 200 մ անկում ունեն: Գյուղի ներքին թաղը առավել հին հարված է: Այսպեղ հողափոր կամ ժայռափոր բնա-

սվել է Պասնաբան Հ. Սվազյանը՝ *Об одной "Албанской надписи"* հոդվածում («ԼՀԳ», 1987, N2, էջ 42-47): *Urusskoye Albaniya* и *восточных провинций Армении*՝ ժողովածուում (Երևան, 1991, էջ 276-280): Վիմագրի բովանդակությունը հետևյալն է. [ԵՍ ՎԱՐ]ԹԱՆ [ԿԱՆ]ԳՆԵԻՅԻ ՁԻԱՇՍ / ՀՈԳՈ ԻՄՈ/Յ ՈՐ ԿԱՐԴԵՔ, ՅԱՂԱԻԹՍ ԻՇԵՑԵՔ: Հնավայրը, ուր գտնվելիս է եղել այս արձանագիր բացվողը, միայն ենթադրաբար կարելի է նույնացնել Կասոսավանքի հետ, քանի որ վերջինս Ալխասիկից ոչ քան 8, այլ հագիվ 4,5 կմ է հյուսիս-արևմուտք եւ բացի այդ՝ այն չի համադասասխանում Կասոսավանքի եկեղեցու մոտիկ բացվորին:

131. Ստեփանոս Օրբելյան, Մյունխի Պասնություն, էջ 399:

ՉԻԱՍԱՐ (ՍՈՆԱՍԱՐ). գյուղի տեսքը

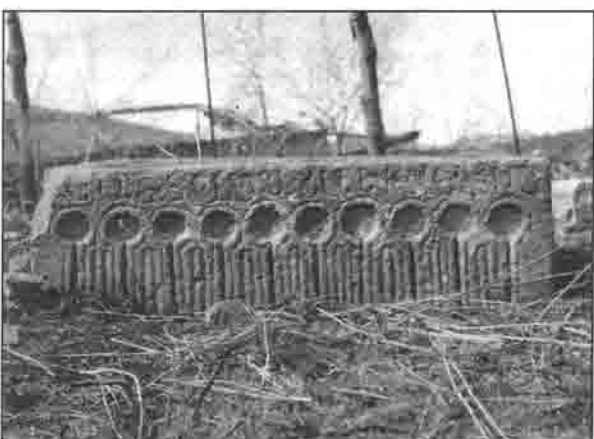
Դեռևս XIX դարի վերջերին այսպեղ պահպանվելիս է եղել հայոց հնամենի եկեղեցու շենքը: Այն հայաթափ գյուղատեղիի փարածքում հաստատված քրդերն օգտագործում էին որպես փարախ կամ գուռ:¹³⁴ Ցավոք, այդ եկեղեցին ներկայումս հիմնահատակ քանդված է: Միայն երբեմնի եկեղեցու շուրջ փարածված գերեզմանոցն է, որ թեև նույնպես ակնհայտորեն միտումնավոր կերպով փակնուվրա է արված, այնուամենայնիվ դեռևս ներկայանում է իբրեւ երբեմնի բնիկ բնակիչների գոյությունը փաստող

132. *Армен Карагезян*, նվ. հոդվածը, էջ 44:

133. «Արքեպանական խորհրդային համոզագիտական» (աղբյուրներ), հատր VII, Բաբու, 1983, էջ 14:

134. «Ազգագրական Հանդես», գիրք Դ, N2, Թիֆլիս, 1898, էջ 50:

ԶԻԱՍՍՐ (ՍՈՆԱՍՍՐ), ավերակ գերեզմանոցը, տաղանափար
կենդանաբանականներով, ջաղացքաբ Դոչանց գետի աջ ափին,
սյան խոյակ գյուղամիջում, խաչքարի տաշվանդան (1056 թ.) եւ տալաճաղան գերեզմանոցում

ՉԻՍՍԱՐ (ՍՈՆԱՍԱՐ). կամրջի մնացորդ (XII-XIII դդ.) Հոջանց գետի ձախ ափին

պարմական հնավայր:

Գերեզմանոցից անհայտացվել են բոլոր խաչքարերը, բայց դեռևս մնում են դրանցից մի քանիսի պարվանդանները: Վերջիններից մեկի (132x95 սմ) երկու նիստերին մեկ փողով արված է հեղեղյալ, խոշոր փառերով փորագիր արձանագրությունը.

ՇԵ(1056) Թ-(ՎԻՆ) ՈՂՈՐ(Մ)...|... ՆՍ
Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՆԱՍԱՆԱ ԵՒ (Կ)ԵՅՈՅ:

Նույն գերեզմանադաշտը պահպանվում են նաև հարուստ պարկերաքանդակներով զարդարված մի քանի տապանաքարեր: Բոլոր շիրմաքարերն էլ կերված են բազալտ քարից:

Գյուղի հյուսիսային ծայրում, մի տան բակում, հասարաբուն թթենու տակ ընկած է քարակերտ սյան խարխիս (չափերը 70x65 սմ):

Գյուղից հյուսիս, Հոջանց գետի աջ ափին, նրանից ելնող հին ջրանցքի վրա պահպանվում են միջնադարյան ջրաղացի ավերակները: Չորս վիշապաքանդակներով զարդարված ջրաղացքարը կերված է կարծր բազալտից և ունի 115 սմ տրամագիծ: Ջրաղացի ավերակից մոտ 200 մ գետի հոսանքն է վեր պահպանվում են միջնադարյան (ըստ ամենայնի՝ XI-XIII դդ. կառույց) կամրջի մնացորդները: Գետի վարարահոս ջրերը դարերի ընթացքում հիմնահարակ լվացել են աջափնյա խելը, և այժմ պահպանվում է երբեմնի միաթիչք կամրջի միայն ձախակողմյան խելը, որն ունի 2,8 մ լայնություն:

Չիասար գյուղից հարավ-արեւմուտք, համապատասխանաբար 1 և 2 կմ հեռավորության վրա գտնվում են Մայիս և Սոյուղբուլաղ հորջորջված հին գյուղերը: Սրանց պարմական անվանումները դեռևս մնում են անհայտ: Նախախորհրդային տարիներին դրանցից առաջինը կոչվում էր նաև Ղըզխանը-Թոյուղյան:

ՀՈՒՆԶԱՔ, ՀՈԶԱՆՑ ԿԱՍ ՀՈԶԵՍ (ՀՈԶԱՁ)

Քաշաթաղ գավառի առավել հայտնի ու պարմական հարուստ անցյալով նշանավոր գյուղերից է Հունչաքը:

Գյուղի առաջին հիշարակությանը հանդիպում ենք Սյր. Օրբելյանի կազմած Աղահեճ գավառի գյուղերի հայտնի ցուցակում՝ Հունչաք ձեռով:¹³⁵ Ուշագրավ է, որ գյուղի հարկաչափը՝ 12 միավոր, առավելագույններից է, ուստի կարելի է կարծել, որ Հունչաքը միջնադարում եւս եղել է գավառի առավել բազմամարդ գյուղերից մեկը: Գյուղը՝ Հոջանց ձեռով հիշ-

վում է նաև Տաթեի վանքին պողահարկ մուծող գյուղերի թվում, 3450 հարկաչափով, որը դարձյալ գյուղի բազմամարդության վկայությունն է:¹³⁶

Այնուհետև գյուղը հիշարակվում է XVII դարի սկզբին Տաթեի Մեծ Անապատում ուսանած և կրոնավորական մեկուսի կյանքով ապրելու համար

135. Մեխիմոս Օրբելյան, Սյունիքի դասնություն, էջ 399:

136. «Ժամանակագրություն...», էջ 42:

ՀՈՒՆԶԱՐ. եկեղեցու շենքը հյուսիս-արեւելից և հարավ-արեւելից, ավերված գերեզմանաքան ճաղամաքերի բեկորներ օգտագործված բնակարանային շինարարության մեջ

գյուղի մերձակայքում նոր անապատ հիմնած Կիրակոս և Թումա եպիսկոպոսների գործունեության առիթով: Մասնավորապես, հիշյալ երկու բարձրաստիճան հոգեւորականները գյուղի մոտ հիմնել էին հոգեւոր հաստատություն. «...որտե Կիրակոսն և Թումա եպիսկոպոսն գնացին յերկիրն Քշրաղս մերձ ի գիւղն Հօջանց, շինեցին անապատ՝ և անդ բնակեցան: ... Իսկ որտե Կիրակոսն, որ գնաց ի Հօջանց՝ կացեալ անդ կրօնատրական ժողկալութեամբ, ի նմին րեւոյջ մերձ ի գիւղն Հօջանց՝ յիւրում անապատին եղև վախճան սորա ի թուականութեան մերում ՌՆ, և գնաց առ սիրեցեալն իւր Քրիստոս, որում փափագեալ հանապազ կրէր ի հոգին իւր. և ի նմին րեւոյջ կայ թաղեալ պատուական նշխարք մարմնոյ նորայ, ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյն օրհնելոյն յաւի-

րեանս ամէն» վկայում է Առաքել Դավրիժեցին:¹³⁷

Իր իսկ հիմնադրած անապատում 1621 թ. Կիրակոս եպիսկոպոսի մահից հետո (նա թաղվել է իր իսկ հիմնած անապատում) այս հաստատության հետագա ճակատագիրն անհայտ է:

Տարածքում պահպանված հուշարձաններն ուսումնասիրելիս՝ ցավոք չենք հայտնաբերել հիշյալ անապատին առնչվող որևէ հուշարձան: Ճիշտ է, Հոջանց գյուղում այսօր էլ կանգուն է XVII դարում կառուցված եկեղեցին, բայց այն հնարավոր չէ նույնացնել Կիրակոս և Թումա եպիսկոպոսների հիմնած անապատի հետ, քանզի վերջինիս համար պարամիջը շատ որոշակի նշել է, որ այն ոչ թե բուն

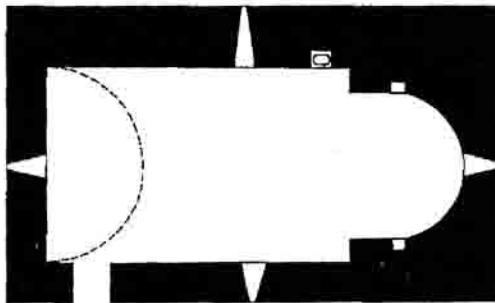
^{137.} Առաքել Դավրիժեցի, Գիւրդասնութեանց, Երեւան, 1990, էջ 222:

գյուղում էր, այլ. «...մերձ ի գիւղն Նոջանց...»: Մնում է ենթադրել, որ այդ անապատի կառույցը հեքապոս դարերում հիմնովին ավերվել է եւ մեզ չի հասել:

Նոջանցը հիշարարակվում է նաեւ XVII դարի վերջին տեղի ունեցած դեպքերի առիթով, երբ Կարբի գյուղի հայերն այդ գյուղի մոտ ընդհարվել էին վրանաբնակ քրդերի հետ. «Եւ ելին ի բնակութենէ իւրեանց եւ ցրուեցան, ոմանք յաշխարհն Վրաց, ոմանք յԱղուանս, ի Զակամ, ի Գեանճայ, ի Խաչէն, ի Վարանդ, եւ այլ ուր եւ կարացին: Իսկ կարբեցիքն ելին միահաղոյն ի վարդավառի բարեկենդանի շաբաթի օրն եւ դիմեցին դէպ յերկիրն Քաշթաղու, եւ հասին մինչ ի գիւղն Նոջա, եւ անդ բնակեալ էին սեաւ վրանօք բազում քունք Քրպաց...»: 138

Հայրնի է, որ գյուղում հաստատված քրդերը բնիկներից ժառանգություն ստացած ծխական եկեղեցու թափուր մնացած շենքն օգտագործում էին իբրեւ անասնակերի պահեստ, 139 իսկ խորհրդային վերջին տասնամյակներին այն՝ գյուղի համար ծառայել էր որպէս հացի փուռ (այդ նպատակին առավելագույնս հարմարեցնելու համար եկեղեցու առանձին հարվածներ ձեւափոխել են, հարավից եւ արեւմուտքից նրան կցվել են այլ շինություններ):

Յունչափի եկեղեցու հասակագիծը

1960-ական թվականների սկզբներին արձանագրագիրական հատուկ գիտարշավի մասնակիցներն այդ եկեղեցու արեւմտյան պատի վերնամասում ագուցված մի սալաքարի վրա տեսել են մի խաչաքանդակ եւ 8 տողով փորագրված հետեւյալ արձանագրությունը.

ՅԱՆՈՒՆ ԱՅ. ԵՍ ՆԷԿԱԶ | ՍՐԱՆՈՅԻՆ
ՆԱՅՐԷՆԻՔՆ :Դ: | (4) ԲԱԺԻՆ | Ա: ԻՄ ԷՐ. ԵՏ|ՎԻ
ՎԱԽՄ ԸՍՏ|ԵԺԱՆՈՍ...|...|... 140

Կարծում ենք, թե վիմագրում հիշված «Սրեփանոս»-ը նույն եկեղեցու անվանումն է:

Եկեղեցին միանալ, թաղածածկ հորինվածքով, անմշակ քարով եւ կրաշաղախով կառուցված

շինություն է: Ունի ավագ խորան, հարավից բացված միակ մուտք, չորս ճակարներից բացված մեկական դեպի ներս լայնացող լուսամուտ եւ մկրտարանի ավագան հյուսիսային պատի մեջ: Պատերի հաստությունը տարաձուլվում է՝ 105-110 սմ: Արտաքին չափերն են 13,40x8,15 սմ: Ըստ ամենայնի՝ եկեղեցին կառուցվել է XVII դարի 2-րդ կեսին:

Եկեղեցուց քիչ ցած, մի բնակելի տան պատերի մեջ ագուցված են բազմաթիվ տապանաքարերի կտորավորված բեկորներ: Այն տապալոգությունն է ստեղծվում, որ ի սկզբանե եկեղեցու շուրջ (գլխավորապես դեպի հարավ) տարածված է եղել գյուղի հայոց գերեզմանոցը, բայց որն ամբողջությամբ ավերվել է, իսկ տարածքը յուրացվել:

Նոջանց գյուղից 2 կմ հարավ, թալ անտառի մեջ բխող մի աղբյուրի մոտ պահպանվում է միջնադարյան մի գեղաքանդակ խաչքար:

Նոջանցից 2,7 կմ հյուսիս, համանուն գետի ձախ կողմի հարավահայաց ձորալանջին պահպանվում են քրդերի կողմից Աղափու անվանված հին գյուղատեղիի ավերակները:

Մեկ այլ գյուղատեղի էլ պահպանվում է Նոջանցից 2 կմ հյուսիս-արեւելք, գետի ձախ ափին, խոր հովտի մեջ: Քրդերն այդ վայրը կոչում էին Ղզըլբաբ: Մրանց պարսկական անվանումները դեռեւս մնում են անհայտ:

Շալվա (Արքուգեդ) գետի ավազան: Աղավանագետից եւ Նոջանցից հեկո իր երկարությամբ եւ ջրառատությամբ աչքի է ընկնում Շալվա գետը: Այն եւս Հակարի գետի աջակողմյան վտակներից է եւ ունի 42 կմ երկարություն եւ 582 քմ ջրհավաք ավազան: 141 Սկիզբ է առնում ծովի մակերեւույթից 2580մ բարձրության վրա բխող աղբյուրներից: Շալվայի եւ նրա ավազանին պատկանող վտակների հովիտներում ու ձորալանջերին գտնվում են շուրջ 20 մեծ ու փոքր գյուղեր: Դրանք բոլորն էլ շրջանի մյուս հարվածների նման, վաղնջական ժամանակներից ի վեր հայաբնակ են եղել, բայց XVIII դարի 2-րդ կեսից հետո հայաթափվել են ու ժամանակի ընթացքում բնակեցվել քրդերով:

ՇԱԼՎԱ

Նովրի կենտրոնական եւ առավել ընդարձակ գյուղն է: Չնայած սրա մասին մատենագրական վկայություններ մեզ չեն հասել, բայց գյուղամիջում դեռեւս կանգուն եկեղեցին ու խաչքարերը վկայում են, որ գյուղը միջնադարի հայաշատ ու շեն բնակավայրերից է եղել:

Շալվայի թաղամասերը համանուն գետի ձորի ձախափնյակի երկայնքով ունեն շուրջ 1,3 կմ երկա-

138. *Ձափառայ սարկապի Պատմագրություն*. Վաղարշապատ, հասն Բ, 1870, էջ 9:

139. «Ազգագրական Հանդես», նվ. հասնր, էջ 49:

140. «Դիվան հայ վիմագրության», տրակ 5, էջ 194:

141. «Արքեպանական խորհրդային հանրագիտարան, հասն X. Բաբու. 1987, էջ 505:

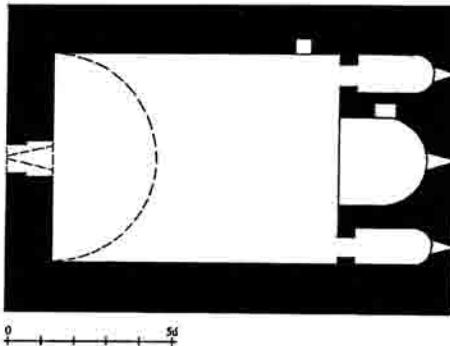

ՇԱԼՎԱ եկեղեցու *սեւր* հարավ-արեւմուտից եւ արեւելից, *սաղանաբար* (1629 թ.) ագուցված եկեղեցու արեւելյան ճակատում, նույն ճակատից բացված լուսամուտը, կից՝ խաչքարի գեղափանդակ բեկոր, *սեղահան խաչքար* (XV-XVII դդ.) եւ *սաղանաբարի* բեկոր (XVI դ.) եկեղեցուց արեւմուտք՝ ավերված գերեզմանոցում

րություն, բայց հազիվ 150-200 մ լայնություն: Գյուղն ունի ծովի մակերեսույթից 1480-1540 մ բարձրություն: Գյուղի հարավակողմում առավել հին ու պարմական թաղամասն է: Նեոց այդտեղ էլ ցայսօր կանգուն է միանավ, թաղամածկ եկեղեցու շենքը, որը հորինվածքով եւ շինարվեստով հար եւ նման է գավառի փարածքում XVII դարի վերջերին կառուցված այլ եկեղեցիներին: Էական փարբերությունն այստեղ խորանի երկու կողմերում մեկական ավանդարների առկայությունն է: Ներքին լուսավո-

րության խնդիրն այստեղ լուծված է 4 լուսամուտների միջոցով: Դրանցից երեքը բացված են արեւելյան, իսկ մեկը՝ արեւմտյան ճակատներից: Միակ մուտք, արեւմուտքից է: Կառուցված է անմշակ քարով, կրաշաղախով, ներքուստ սվաղված է: Նյութսային պարի մեջ իր ավանդական տեղում է մկրտարանի խորշը (ավազանը չի պահպանվել): Պատերն ունեն զգալի հաստություն՝ արեւմտյան ճակատում, օրինակ, 139 սմ: Եկեղեցու արտաքին չափերն են 13,50x8,45 մ: Եկեղեցու շուրջն իր ժամանակին ա-

մենայն հավանականությամբ, փարածված է եղել գյուղի գերեզմանատունը, սակայն հնավայրում գտնված խաչքարերի ու փապանաքարերի մի մասը եկեղեցու կառուցման ժամանակ ագուցվել է նրա որմերում, իսկ մնացածն էլ հեփազայում որպես շինաքար օգտագործել են գյուղում հաստատված քրդերը: Ներկայում անհետացել է եկեղեցու դռնագլխի ճակարակալ քարը, որի վրա սովորաբար արձանագրված էր լինում շինարարության պատմությունը: Այսուհանդերձ, մուրքի սրբափաշ անկյունաքարերին եւ արեւելյան ճակարին բացված կենտրոնա-

ՇԱԼՎԱ. եկեղեցու հասակագիծը

կան լուսամուտի փակ ագուցված փապանաքարին պահպանվել են հետելյալ արձանագրությունները:

1. Բարավորից աջ, կամարածե սրբափաշ քարին բազմաթիվ խաչքանդակների արանքում խառը գրությամբ փորագրված է.

ՏՐ ՊՈ(Ղ)ՈՍ, ՄԽԻԹԱՐ, ՌԿ(1611):¹⁴²

2. Մուրքից աջ իբրեւ անկյունաքար հարմարեցված փապանաքարին, փորագրված է.

ՊՈՏՐՈՍ, ՊՈՂ(ՈՍ) | ԹՎ(ԻՆ) ՌՃ(1651) |...:

3. Արեւելյան ճակարում ագուցված փապանաքարին՝ պարկերաքանդակների շուրջ, երեք փողով փորագրված է.

ԹՎ(ԻՆ) ՌՇԸ(1629):

Եկեղեցուց ոչ հեռու, մի բնակելի տան մուր, պահպանվել են երկու գեղաքանդակ խաչքարեր:

Շալվա գյուղից համանուն գետի հունով վեր՝ գտնվում են մի քանի հին գյուղատեղիներ, որոնք XIX դարում քրդերով բնակեցվելուց հետո սփռվել են նոր անուններ, իսկ դրանց հին, պատմական անունները մաքրվել են մոռացության: Ներկայում դրանք հայրնի են Ղավուշուղ, Ազիզիեյասի, Ջոռքեշիշ (Շալվայից բարձր, գետի ձախ ափին), Բուդաղդարա, Փալչխի, Վելիբեյլի, Նարըշար (Շալվա գետի աջակողմում), Ուլուխան (Իմանլար), Սեյդ-լար (Դամբուլաղ), Քյաղա (հավանաբար՝ Օրբեյլանի հիշարակած Քեղաձորը), Նաթամլար (Շալ-

վա գետի ձախակողմի ձորալանջերին եւ հովիտներում) եւ Դաշլու (Շալվայից գետի հունով 3 կմ ցած) անուններով: Նայության հիշարակն ու շունչը պահպանվել է Նաթամլար գյուղից 1,5 կմ հյուսիս գտնվող 2291 մ բարձրություն ունեցող լեռան անվան մեջ: Այն կոչվում է Քեշիշթափա (քահանայի սար): Ի դեպ հայ հոգեւորականի հիշարակն է կրում նաեւ վերելում հիշարակված Ջոռքեշիշ գյուղը (Ջոռ=ուժեղ/համառ, քեշիշ=քահանա):

Շալվա գետին ձախ կողմից միախառնվող Ղորջու վտակի հովիտում գտնվում են մի քանի այլ հին գյուղատեղիներ, որտեղ XIX-XX դարերում նույնպես քրդեր էին բնակվում եւ դրանց ներկայիս հայրնի անվանումները եւս վերջիններիս կողմից են փրկված: Դրանք են՝ Շապաքյանղը (Օղուդարա), Ջաղաթին, Ղարաչանլուն (Ղորջու), Լիլոբաղլին (Լյալաբաղլի),¹⁴³ Ղարաբեկի, Արըքի (հավանաբար՝ Օրբեյլանի հիշարակած Արքո գյուղը), Կյուրջաբուլաղ (Ղորջուբուլաղ), Քյուրդ-Նաջի եւ Մունջուխլու:

Նայ մշակույթի հետքերը առկա են գրեթե բոլոր գյուղատեղիներում: Դրանք մեծապ մասամբ ավերված գերեզմանոցներից բնակարանային շինարարության մեջ օգտագործված փապանաքարերի բեկորներ են: Մունջուխլու եւ Քյուրդ-Նաջի գյուղերի հարավային եզրերին պահպանվում են գերեզմանատների մնացորդները: Քյուրդ-Նաջիում փապանաքարեր են ագուցված նաեւ գյուղի հյուսիս-արեւելյան կողմում կառուցված անասնագոմի պատերի մեջ:

Քյուրդ-Նաջիից 2,5 կմ հարավ, ծովի մակերեսից 1380-1450 մ բարձրության վրա, գտնվում է Խաչինտափ կամ Խաչինյալ¹⁴⁴ գյուղատեղին: Սրանից էլ 1 կմ հարավ՝ Բաբա-բուրում կամ Ղըրմ-զի-գյունեյ գյուղատեղին, իսկ 700 մ արեւելք՝ Բճանց տանող ճանապարհի ձախ եզրին, քրդական ամենահին գերեզմանոցներից մեկն է: Այդտեղ պահպանվում է XIX դարի կեսերին կառուցված մի դամբարան, իսկ շուրջը՝ մի քանի անարձանագիր ձիակերպ փապանաքարեր:

ԶԱՆԻՍ (ՀԱԶԻ-ՍԱՄԼՈՒ)

Զառիստ Կեղանվան հիշարակությունն առաջին անգամ հանդիպում է 1246 թ. Գրիգ վանքի շինարարական արձանագրության մեջ. «... Զառիստ իր կերով...»,¹⁴⁵ որպես Գրիգի եպիսկոպոսական թեմի իրավասության ներքո գտնվող բնակավայր (հավանաբար գյուղ կամ գավառակ իմաստով): Ներառված դարերում այդ Կեղանվան հիշարակությանն այլեւս չենք հանդիպում, սակայն այն մոռացված չի

143. Հս Մ. Բարխուսարյանցի՝ Լիլաբակի «Արգախ», էջ 403:

142. «Դիվան ...», որակ 5, էջ 195: Ի դեպ, վերձանության մեջ բաց է բողբոջված առաջին անձնանունը. Թվականը վերձանել են «ՊԿ»(ՍԿ), որ սխալ է. իսկ գրչականը՝ կեղծված է:

144. Արդյո՞ք Գրիգ վանքի 1246 թ. շինարարական արձանագրության մեջ հիշատակված Խաչինամարգն է. սա չենք կարող ղեկնել:

145. «Դիվան ...», որակ 5, էջ 183:

եղել: Դրա վկայությունն են XIX դարի մի շարք վավերագրերը: Այսպես, 1841 թ. Զառիսյանը հիշվում է որպես գավառապետ: Նրա կազմում էին հայաբնակ Ղարաղջաղ,¹⁴⁶ Արկաթալի, Քարինսյան և Հարար գյուղերը:¹⁴⁷ Զառիսյանը, իբրեւ գավառապետ, հիշում է նաեւ Զալալանց արքեպիսկոպոսը. «...Մուխանք է Մղոսլուզն Զառեսարի...»:¹⁴⁸ Նույն թվականին Զառիսյանը գավառի բարեկարգիչ է հիշվում Նովիանսեն քահանան:¹⁴⁹

1862 թ. Զառիսյանը գավառի մեջ է հիշվում նաեւ հայաբնակ Ալդուլի գյուղը, որի հոգեւոր հովիվն էր Նակոբ քահանան:¹⁵⁰

Մակայն XIX դարի վերջերից Զառիսյանը ավելի հաճախ սկսեց հիշարարկվել քրդերի կողմից նրան փրկած Նաջի-Սամու անունով, օրինակ՝ 1906 թ. նույն Ալդուլի գյուղն արդեն հիշվում է որպես. «...Նաջիսամուլի Ալդուլիշենը...»:¹⁵¹ Այն, որ Նաջի-Սամուն նույն պարմական Զառիսյան էր, ուղղակի կերպով հիշարարկում է եպիսկոպոս Բարխուդարյանը. «...Զառիսյան այժմ Նաճի Սամու կամ Նաճիլար»:¹⁵²

Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանը նշում է նաեւ, որ պարմական Զառիսյանը հարուստ է հայ մշակույթի հուշարձաններով. «Պակաս չեն աւերակ գիւղեր, եկեղեցիներ եւ հանգստարան Զառիսյանում եւ սորա շրջականերում»:¹⁵³

Նախախորհրդային փարիների պետական-պաշտոնական գրագրության մեջ Զառիսյան այլեւս չի հիշարարկվում: Փոխարենն օգտագործվում էր Նաջի-Սամու անվանումը: 1910-ականներին Նաջի-Սամուն գյուղական հասարակության (միավորում էր 28 գյուղ) կենտրոնն էր:¹⁵⁴

Ուշագրավ է, որ երբեմնի գավառապետ Զառիսյանը, փաստորեն, XIX դարի վերջերին անվանափոխության ենթարկվելուց հետո, այնուամենայնիվ, պահպանել էր իր վարչական կարեւորությունը: XX դարի սկզբներին այդպեղ մինչեւ իսկ հասարակվել էին ֆրանսիացի արդյունաբերողներ, որոնք փողում կառուցել էին փայտամշակման գործարան: 1918 թ.

146. Ղարաղջաղը՝ Բերդանդին օսարներից տրված անվանումներից մեկն է: Այն հայտնի էր նաեւ Կալադարասի անվամբ:

147. Ս. արեւիկա. Զալալանց, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, Տիֆլիս, 1858, հ. Բ, էջ 351:

148. ՀՀՊԳԱԱ. ֆոնդ 56, ցուցակ 1, գործ 305, քեր 45:

149. Յակոբ Յ. Թովման, Ցուցակ ժողովածուց Կաղանկ խաչի վարդապետի, մասն Բ, Վաղ-դաս, 1900, էջ 25:

150. ՀՀՊԳԱԱ. ֆ. 57, ց. 1, գ. 139, քեր 17:

151. «Մեակ», 1906, N 2, 4 յունվարի, էջ 2:

152. Մ. եղիս. Բարխուդարյան, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 26:

153. Ն. Վ. աբախ, էջ 134: Ի դեպ, Հ. Էփրիկյանը, օգտվելով այս աղբյուրից, ճիշտ չի կողմնորոշվել եւ իր աշխատության մեջ բյուրիսացաբար նշել է. «Զառիս, Աւերակ գիւղաքեղի Արցախի Վարանդա գավառի մէջ» (Հ. Մ. Էփրիկյան, Պատմագրադ բնագիտական քառադաս, հ. Ա, Վենեսիկ - Ս. Ղազար, 1903-05, էջ 763):

154. "Кавказский Календарь на 1917 г.", Тифлис, 1916, отдел статистический, էջ 53-54:

ծնունդով մինչյանդցի Սուլթան բեկի գլխավորությամբ, մոլեգնած թուրք եւ քուրդ ամբոխը հողին հավասարեցրեց այդ շեն եւ հանրագույր հասարակությունը. «...Սուլթան եւ Իսկենդեր եղբայրները, որոնք հայաբնակ գյուղերի (Վանք, Բալլուջա եւ այլն) վրա ավազակային հարձակումների կազմակերպիչներն էին: Սուլթան բեկի ձեռքով ոչնչացավ եւ անխիղճ թալանի ենթարկվեց Նաջի-Սամուի ֆրանսիական ընկերության բնակավայրը...»:¹⁵⁵

Զառիսյան-Նաջի-Սամուից 3 կմ արեւմուտք պահպանվում են Քեշիշիկեյասի (Քահանայի Գոմեր) գյուղատեղիի ավերակները, իսկ 2,8 կմ հարավ (ուղիղ գծով) հայրնի է մեկ այլ գյուղատեղի Բյուլեյիկ անվամբ:

ԱՐԵՔԼԻ (ՊԱՏՄ. ԱՐՔՈՒԳԵՏ, ԱՐՔՈ)

Զույգ գյուղերը, որոնք թրքախոս քրդերը Արըքլի են անվանել, գտնվում են Շալվա գետին ձախից միախառնվող Ղորջու վտակի ձախ կողմի անտառապար ձորալանջերին եւ, հավանաբար, նույն գյուղի վերին եւ ներքին մասերն են: Սրանցից առաջինը փոխված է սարալանջի հարավահայաց փեշին, ծովի մակերեսային 1600-1680 մ բարձրության վրա: Թերեւս սա Կաղանկավազու հիշարարկած Արքուգեյ բնակավայրն է: Նա վկայում է, որ. «...արշաւանս առնէր յաշխարհն Միւնեաց եւ գերի վարեալ զԲաղացն սահմանս՝ գայ իջանէ յԱղահեջ գաւառ՝ յաւան մի՝ Արքուգեյ կոչեցեալ, եւ իսկոյն հրամայէ այրել զեկեղեցին, որ սրբոյն Գրիգորի էր անուանադեալ»:¹⁵⁶ Բացառված չէ նաեւ, որ այս Արքուգեյը Օրբեյանի հիշարարկած Արքո գյուղն է, որը շար ավելի ուշ քրդերի արտասանությամբ դարձել էր Արըքլի:

Գյուղի հարավային ծայրին ցայսօր կանգուն է միանալ թաղածածկ եկեղեցին:

Սրա հորինվածքային էական առանձնահատկությունն է արեւելքից խորանի աջ ու ձախ կողմերում գտնվող մեկական ավանդաքանդները, որոնք իրենց ծավալներով դուրս են եկեղեցու հիմնական ուղղանկյուն (բազիլիկ) մակերեսից: Ընդ որում, ավանդաքանդների մուրեքերը բացված են ուղիղ խորանի մեջ:¹⁵⁷ Թաղը կիսաշրջանաձեւ է, ծածկը՝ երկթեք, շինանյութը՝ անմշակ քարն ու կրաշաղախը: Ներքուստ սվաղված է: Արտաքին չափերն են 9,60x5,20 մ (արեւելյան ճակարում՝ 10,70 մ), պատերի հասարակությունը՝ 1 մ: Մուրեքերը երկուսն են՝ հարավից եւ

155. Գ. Ա. Հովհաննիսյան, Սովետական իշխանության հաստատումը Լեռնային Ղարաբաղում, Երևան, 1971, էջ 102:

156. Մովսես Կաղանկաստացի, ն. Վ. աբախ, էջ 331:

157. Նույնափող հորինվածք ունեն ներկայիս Շամբորի երջանի Նուկար գյուղի մոտ գտնվող Ամենափրկիչ վանքի եկեղեցին, Գեաթեկի երջանի Փոլաղու գյուղի եկեղեցին, Խաչակարի Թարգմանյաց վանքի եկեղեցին եւ այլն:

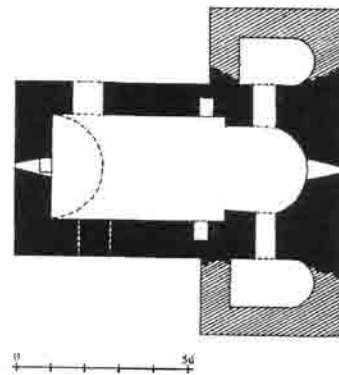
ԱՐԲՈ (վերին). եկեղեցու ճեփը հարավ-արևմուտքից, հյուսիս-արևմուտքից, հյուսիս-արևելքից եւ արևմտափար (XVI դ.) ագուցված եկեղեցու արեւելյան ճակատում

հյուսիսից: Դրանցից առաջինը փակվել է դեռևս այն ժամանակ, երբ եկեղեցին գործում էր (ամսվազն 200 փարի առաջ): Շինարարության մասին պատմող վիմագրեր չեն պահպանվել: Պատերի մեջ ագուցված են XV-XVI դարերին բնորոշ մի քանի տապանաքարեր: Եկեղեցին ավելի հին եւ հավանաբար ավերված եկեղեցու տեղում վերակառուցվել է XVI-XVII դարերում: Երբեմնի հին եկեղեցու գոյությունն է փաստում խորանից դեպի արեւելք բացված լուսամտի գլխին ագուցված 1246 թ. նվիրարվական բնույթի արձանագրությունը: Հինգ փողով՝ սրբափառ սալաքարին փորագրված, այդ արձանագրության սկիզբն ու վերջնամասը խրված են շենքի պատերի մեջ, եւ այդ պատճառով անհնար է ամբողջական վերծանությունը ներկայացնել:

... (Թ)-ՎՆ: ՈՂԵ(1246)... | ...Յ ՀԱՅՈՑ... |
... (ԻՇԽ)ԱՆՈՒԹ-Ե(ԱՆ)Ս ՏԱ... | ...Ն ՈՐԴՈՑ Պ(Ա-
ԲՈ)Ն ԿՈՆԻ... | ...ԱՌԻՆ ՄԵՐ:

Եկեղեցուց քիչ հյուսիս ժայռաքարերին քանդակված են պարզ խաչեր, առանց արձանագրության:

Ներքին Արքային (Արքո) ավելի ընդարձակ գյուղատեղի է, բայց այստեղ հայկական հետքերն իսպառ անհետացել են: Փոխարենը՝ գյուղից 1,5 կմ հարավ, հարավահայաց լեռնալանջի հրվանդանաձեւ երկարած լեզվակի հարթության վրա պահպանվում

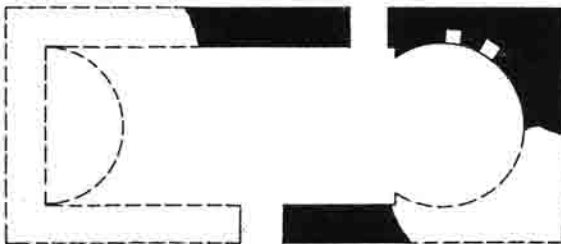

ԱՐԲՈ (վերին). եկեղեցու հասակագիծը

են միջնադարյան գյուղատեղիի, գերեզմանափան եւ 1983 թ. պայթեցված եկեղեցու¹⁵⁸ ավերակները: Հնավայրը, որը գտնվում է ծովի մակերևույթից 1510-1540 մ բարձրության վրա, բազմիցս ենթարկվել է միտումնավոր ավերումների, բայց առավել կորստաբերը եղել է եկեղեցու՝ 1983 թ. պայթեցումը:¹⁵⁹ Միայն կենտրոնական թաղակիր կամարով դեռևս կանգուն մնացած եկեղեցին ունի միանավ

158. Գումավոր լուսանկարը տես՝ "Documenti di Architettura Armena. GHARABAGH", N 19, Milano, 1988, էջ 80:

159. Այդ մասին տեղեկացել ենք Տեղաբնակ Բրդեից, 1985 թ. մեր առաջին այցելության ժամանակ:

0 5m

ԱՐՔՈ. Տաղանաբար անանուն վանից հյուսիս-արեւմուտ՝ գերեզմանոցում (1582 թ.), խաչքար (XI-XI դդ.) եկեղեցու հարավ-արեւմտյան կողմում եւ հաւակագիծը

թաղածածկ բազիլիկի հորինվածք: Ավանդաբներ չունի: Ուշագրավ է բավականին լավ ընդգծված պայտաձեւ խորանը: Կառուցված է անմշակ քարով, կրաշաղախով, ներքուստ սվաղված է: Արտաքին չափերն են 12,30x5,20 մ, պատերի հաստությունը՝ 90 սմ: Ըստ հորինվածքային եւ կառուցողական առանձնահատկությունների՝ XII-XIII դարերի կառույց է: Կարծում ենք՝ այն հիմնված է եղել ավելի հին եկեղեցու հիմքերի վրա: Եկեղեցու չորսբոլոր տաճարավուն է բավականին վնասված միջնադարյան գերեզմանոցը: Այսպեղ կանգուն կամ տեղահան արված, ամբողջական կամ կտրորարված վիճակում դեռեւս պահպանվում են շուրջ երկու տասնյակ խաչքարեր ու տապանաքարեր: Դրանցից մի քանիսի վրա կան արձանագրություններ:

1. Տապանաքարին (սրբապաշ, ուղղանկյունաձեւ, չափերը՝ 180x50x18 սմ, տեղահան վիճակում ընկած է եկեղեցուց հարավ-արեւմուտք) երեք տողով փորագրված է.

ԱՅՍ Է ՆԱՆԳԻՍՏ ԲԱՆՏԱ ՈՐԴՈ ՆԱՅՐԱ-
ՊԵՏԱ, ՈՐ | ԿԱՐԻ ԾԵՐՈՒԹ(ԵԱՄ)Բ ՎԱՂԱ-
ՆԵՑԱԷ, | ՅԻՇԵՑԷՔ | Ի ԹՎԻՍ ՉԽԷ(1298)
ԲԱՐԻՆ:

2. Եկեղեցուց հյուսիս-արեւմուտք, ուղղանկյունաձեւ տապանաքարին (120x55x28 սմ) քանդակված է գավազան եւ շուրջը երկու տողով արձանագրված է.

ԱՅՍ Է ՆԱՆԳԻՍՏ ԱԲԱԶ ՍԱՐԿԱԷ(ԱԳԻՆ)|
ԹՎ(ԻՆ) ՌԼԱ(1582):

3. Եկեղեցուց հյուսիս-արեւմուտք, երկու երեսները խաչազարդ ու պարկերաքանդակ ուղղանկյունաձեւ տապանաքարին (110x28x=40 սմ) մեկ տողով փորագրված է.

ԱՅՍ Է ՆԱՆԳԻՍՏ ՊԱՂՏ(ԱՍ)ԱՐԻՆ:

4. Եկեղեցուց հյուսիս-արեւմուտք գտնվող տապանաքարի (115x28x=50 սմ) հյուսիսահայաց երեսին, պարկերաքանդակներից վեր, երկու տողով փորագրված է.

ՍԷՆԱԳ ԿԱ(Ն)Կ(Ն)ԵՑԻ ԽԱՉՍ ԻՄ ԵՂԱՐ
ՄԻՏԿԻՆԻՆ:

Գերեզմանապան տարածքում ուշագրավ է եկեղեցու հարավ-արեւմտյան անկյան մոտ թեքված, բայց դեռեւս կանգուն վիճակով եւ ամբողջական տեսքով պահպանված հնաոճ (անարձանագիր) խաչքարը: Չափերը՝ 220x60x30 սմ: Ըստ ոճական եւ գեղարվեստական առանձնահատկությունների՝ խաչքարը կարելի է թվագրել XI-XII դարերով: XVI-XVII դարերին բնորոշ մեկ այլ ամբողջական, բայց տեղահան խաչքար (180x67x30սմ) պահպանվում է եկեղեցուց մի քանի մետր հարավ:

Բճանց (Բճանիս) գեղի տվազան: Նակարի գեղի վերջին ու կարեւոր վրակը Բճանցն է: Այն

ԱՐՔՈ, անանուն վանքի տեղը դայթեցումից (1983 թ.) հետո՝ 1985-ին, հասվածներ ներսից, տեղը հյուսիսից եւ խաչքար (XVI-XVII դդ.) եկեղեցու հարավային կողմում

սկիզբ է առնում Ծավդեից լեռնաշղթայի հարավահայաց փեշերից, ծովի մակերեսային 2200 մ բարձրության վրա բխող աղբյուրներից: Ունի 29 կմ երկարություն եւ 198 բնի ջրհավաք ավազան:¹⁶⁰ Բճանցն իր հերթին ունի մի շարք վտակներ, որոնց հովիտներում ու կիրճերում ցրված են շուրջ մեկ փասնյակ հին գյուղատեղիներ: Դրանք, գավառի մնացած մասերի նման, հայաբնակ են եղել մինչեւ XVIII դարի 2-րդ կեսը, իսկ հետագայում կամաց-կամաց բնակեցվել զանազան խաշնարած ցեղերով:

ԱԼՅԱԿՉԻ¹⁶¹

Բճանցի ձախ ափին տարածված գյուղի արեւելյան եզրին պահպանվում է գավառում հաստատված քրդերի «հնագույն» գերեզմանոցներից մեկը: Այդպեղ արաբափառ թուրքերենով արձանագրված ամենահին շիրմաքարը 1930 թվականից է:¹⁶²

Այլակչից 2 կմ հեռավորությամբ՝ վեր եւ վար, գտնվում են Նադդալի, Շամբյանդ եւ Չորման գյուղատեղիները: Ի դեպ, Չորման անվամբ հին գյուղ գտնվում է Բճանց գետի ձախ ափին, համանուն գյուղից 5 կմ հյուսիս: Պարսկական Մշենի (Միշնի) գյուղի օրինակով Նին Չորմանում հաստատված քրդերի մի մասն էլ, փոխադրվելով ներկայիս Քարվաճառի շրջանը, հիմնել է համանուն մի գյուղ եւս:

Նին Չորմանից 4,5 մ արեւելք, ծովի մակերեսային 1800-1850 մ բարձրության վրա, խոր ձորի հարավահայաց լանջին գտնվում է մի հին գյուղատեղի, որի պարսկական անվանումը մոռացության է մատնվել: Այն թրքացած քրդերը կոչում էին Ֆարրաջ: Նին Չորմանից 2 կմ հյուսիս-արեւելք գտնվող փոքրիկ գյուղատեղին էլ հայտնի է Չալաղան-Գյունեյ անվամբ:

ԲՃԱՆՑ (ԲՉԱՆԻՍ)

XIX դարի սկզբներից գյուղի տարածքում հաստատված քրդական ցեղերին տեղաբնիկներից փոխանցվել էր այս գյուղի պարսկական անունը: Այն՝ միայն փոքր-ինչ աղավաղմամբ, հասել է մեր օրերը: Գյուղի անվան միակ հիշատակությանը հանդիպում ենք Դադի վանքի կաթողիկե եկեղեցու 1214 թ. շինարարական արձանագրության մեջ՝ «Բճանց» ձեւով: Ներագա դարերում գյուղն այլեւս չի հիշվում, բայց պահպանված պարսկական հուշարձանները վկայում են, որ գյուղը շեն եւ հայաբնակ է եղել մինչ-

էւ XVIII դարի կեսերը, որից հետո միայն բնակեցվել է խաշնարած քրդերով:

Գյուղը գտնվում է համանուն գետի աջ ափի ձորապնակին, ծովի մակերեսային 1400-1450 մ բարձրության վրա, լեռնալանջի հարավ-արեւելահայաց փեշին:

Գյուղի կենտրոնական մասում պահպանվում է բազմիցս նորոգված, բայց ներկայումս կիսավեր եկեղեցին: Դեռեւս XIX դարի վերջերին եկեղեցին խաշնարած քրդերը օգտագործում էին որպես հարդանոց:¹⁶³ Նույն նպատակով եկեղեցու շենքն օգտագործվում էր նաեւ մեր I-ին այցելության ժամանակ՝ 1985-ին: Ներկայումս, սակայն, եկեղեցու փայտածածկն ամբողջապես քանդված է: Կանգուն են միայն անմշակ քարով ու կրաշաղախով կառուցված պատերը: Եկեղեցին նման է միանավ թաղածածկ շինություններին, մինչեւ իսկ ունի զույգ որմնապատներ, բայց այն ի սկզբանե, կարծում ենք, փայտածածկ է եղել, որովհետեւ պատերը միահավասար բարձրությամբ են, առանց դեպի թաղը բարձրացող կորության: Ուշագրավ է նաեւ խորանը: Այն, ինչպես

ԲՃԱՆՑ. տեղի հարավից

եւ երկու կողմերում գտնվող մեկական ավանդապրները, ունի ուղղանկյուն հարակազիծ: Միակ մուտքը արեւմուտքից է: Պատերի միջին հաստությունը 110 սմ է, իսկ արտաքին չափերն են 11.70x8.20 մ:

Պատերի մեջ՝ եւ ներքուստ, եւ արտաքուստ ագուցված են XIV-XVII դարերին պատկանող բազմաթիվ խաչքարեր ու տապանաքարեր: Դրանց մեծ մասը տեղադրված է մուտքի, լուսամուտների եւ շենքի արտաքին անկյուններում՝ իբրեւ ավելի կայուն ու հարմար շինաքար:

Եկեղեցուն կից խորհրդային տարիներին կառուցվել են պահեստային նշանակության շինություններ: Դրանց պատերի մեջ եւ, հարկապես, լուսամուտների շուրջ իբրեւ անկյունաքարեր ագուցվել են խաչա-

160. «Արքեպիսկոպոսական խորհրդային հանրագիտարան» (արքեպիսկոպոսական), հատ. VII, Բաբու, 1983, էջ 542:

161. Այլակչի կամ Ալաֆի գյուղի անվան առնչությամբ Մ. եղիս. Բարխուսարյանը նույն է «Մաղագործ» անվանած երգ («Արցախ», էջ 403), որը Այլակչի բառացի թարգմանությունն է: 162. Ընթերցումը՝ արեւելագետ Հակոբ Փափագյանի:

163. «Ազգագրական Հանդես», գիրք Դ, N 2, Թիֆլիս, 1898, էջ 49:

ԲՃԱՆՑ, եկեղեցու տեսքը հարավ-արևելքից, ներքին տեսքը դեղին արևելքի և արևմուտքի, խաչքար՝ ագուցված արևմտյան ճակատում, մուտքը և մուտքի մեջ իրերն անկյունաքար ագուցված խաչքարով

գարդ ու արձանագիր առանձին քարեր ու բեկորներ:

Ուղղանկյունաձև մի բեկորին (չափերը՝ 57x28 սմ) խաչաքանդակի շուրջ, մեկ փողով փորագրված է.

ԽԱՉՍ Բ(Ա)ՐԵԽ(ԱԻ)Ս ՍՈՆԱԽԻՆ:

Եկեղեցու արևմտյան պատի փակ ընկած բեկորին (55x26x24 սմ) երկու փողով փորագրված է.

ԽԱՉՍ ՈՒՍԱՑ ՄԷՆԻՐԻՆ:

Մեկ այլ բեկորին (39x18,5 սմ) խաչաքանդակի շուրջ փորագրված է.

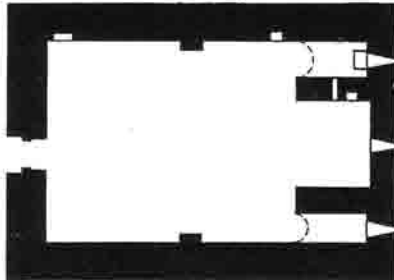
Խ(Ա)ՆԻ(Ն):

Եկեղեցուց հարավ և դեպի արևելք փարածված երբեմնի գերեզմանատնից ներկայում միայն մի քա-

նի փեղահան կամ կտրարարված շիրմաքարեր են պահպանվել: Դրանց հիմնական մասը կիսամշակ սալաքարայաններ են:

Բճանց գյուղին դեմ հանդիման, գետի աջ կողմում գտնվում է Արդուշու գյուղը: Նրանից 1,5 կմ հյուսիս «Մուվար» գյուղափեղին է, իսկ նույնքան դեպի հյուսիս-արևելք, ձորի աջ ափին, Ղալաալթի (Բերդապակ) գյուղափեղին է: Ավելի դեպի հյուսիս-արևելք, նույն ձորի մեջ է Նուրադդին գյուղափեղին: Բոլոր այս հին գյուղափեղիների պարմական անուններն առայժմ ճշգրտված չեն՝ հայտնի են միայն

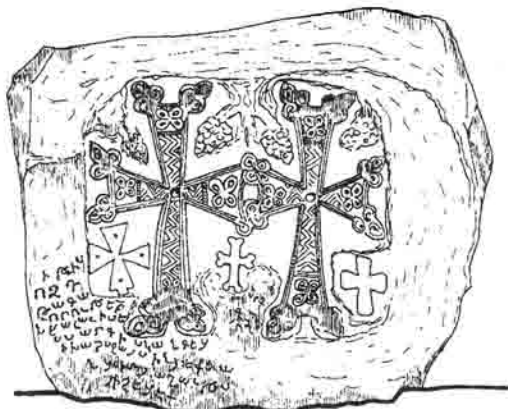

Բ6588. եկեղեցու հասակագիծը

խաշնարած ցեղերի փված անվանումները:

Բճանց գյուղից 2 կմ հարավ-արևելք, գետի ձախակողմյան ձորալանջին գտնվում է «Աղջայագ» անվանումով հայտնի հին գյուղափեղին: Սրա արևելյան ծայրում, մի փնամերձ հողամասում դեռևս կանգուն վիճակով պահպանվում է բավականին մեծ չափերով (185x155x35 սմ) մի խաչքար: Սրա արևմտահայաց երեսին՝ իրար կողքի, զույգ խաչաքանդակներ են, իսկ ստորին ձախ անկյան մոտ 9 փոքրով փոքրագրված է:

Ի Թ-(Վ)ԻՍ | ՈՁԴ(1235), | ԹԱԳԱԼԻՈՐՈՒ-ԹԵ(ԱՄ)Բ | ԶԱԼԱԼԻՍ, ԵՄՍ ՍԱՐԳԻՍ ԿԱՆԳ-(Ն)ԵՅԻ ԽԱԶՍ ԶԱՅՍ ԻՆՁ ԵՒ ԵԻԱ | ՆԻՈ(՞) ԻՄՈ, ՅԱՂԱԲԹԱ | ՅԻՇԵՅԷՔ:

Ա7253Ա2. արձանագիր խաչքարի գրչանկարը

Խաչքարի վրա ակնհայտ են հրազենի հետքերը:

Նակարի գետի ափագան: Նակարի (Նագարու, հնում՝ Նայքարի կամ Նեքարի) գետը կազմվում Բճանց եւ Շավա խոշոր վտակների միախառնումով: Վերջինիս հետ միասին Նակարին ունի 113 կմ երկարություն (Շավայի երկարությունը՝ 42 կմ է) եւ 2570 թկմ ջրհավաք ավազան:¹⁶⁴

Մինչեւ Նոչանց գետի հետ միախառնվելը Նակարիի աջ ու ձախ կողմերում փռված են ավելի քան մեկ տասնյակ հին գյուղափեղիներ: Նախ ներկայացնենք գետի աջակողմյան գյուղափեղիները:

ԱԼՂՈՒԼԻՇԵՆ ԵՎ ՄԵՐՉԱԿԱՅՔ

Ալղուլիշենը գավառի այն հազվագյուտ գյուղերից էր, որը հայաբնակ էր մինչեւ 1918 թ.: Գտնվում է Նակարի գետի աջ վտակներից մեկի ակունքի շրջանում, ծովի մակերեւույթից 1350-1450 մ բարձրության վրա, անտառներով շրջապարված արևելահայաց լեռնալանջին:

Գյուղի պարմական անունը մեզ չի հասել:¹⁶⁵ XIX-XX դարերի զանազան վավերագրերում գյուղը հիշարակվում է միեւնույն Ալղուլի (Ալիղուլի) անվամբ:

Զուր հայաբնակ ալղուլեցիները փեղաբնիկներ էին:¹⁶⁶ Նրանց թվաքանակը շարունակաբար աճել է մինչեւ 1905-06 թթ. հայ-թրքական ընդհարումները:

ԱԼՂՈՒԼԻՇԵՆ

164. «Աղբեջանական խորհրդային հանրագիտարան» (աղբեջաներեն), հ. X, Բաբու. 1987, էջ 192:

165. Գրող Ս. Խանգաղյանը, առանց աղբյուրագիտական հիմնավորման Ալղուլիշենը նույնացրել է Օրբելյանի հիշատակած Աղախիղ գյուղի հետ (Հաբանդ գավառ), իսկ՝ «Սովետական Հայաստան», ամսագիր, էջ 26:

166. «Արցախ», էջ 403:

Տարեթիվ	տուն	ար.	իգ.	միասին
1850	21	125	100	225 ¹⁶⁷
1876				487 ¹⁶⁸
1886	76	356	287	643 ¹⁶⁹
1889		372	286	658 ¹⁷⁰
1901		518	337	855 ¹⁷¹
1914				412 ¹⁷²
1905	100	561	423	984 ¹⁷³
1914				347 ¹⁷⁴
1918				1012 ¹⁷⁵

XIX դ. վերջին, ականապետը Ալոուլիշենը նկարագրել է հետևյալ կերպ. «Ալիդուլին հայկական գիւղ է՝ ընկած մի փոքրիկ սարահարթի վրայ արեգունը տեղ: Այս գիւղը շատ հեռու է հայ գիւղերից՝ առելի քան 30 վերստ, ունի 100 ծովա, մի աղբար և անշուք եկեղեցի և մի քահանայ: Այդ գիւղի չորս կողմն անտառներ են, որի մեջ բնակություն են հաստատված քանից առելի առաքակաբարդ թրքերի և քրդերի գիւղեր...»:¹⁷⁶

Ալոուլիշենը իբրև հայաբնակ գյուղ գոյատևեց մինչև 1905 թվականը, երբ «...Ալիդուլին պաշարեց տեղացի և քոչվոր թարաքեանների մի ահագին խումբով, բայց երկու օր նա կարողացավ հերոսաբար դիմադրել, մինչև որ Գորիսից զորք հասավ, թեև մինչև այդ գիւղի մեծ մասն արդեն կողոպտել էր և հորդեհել: Զորքերի գալով թուրքերը յեւ մուրեցին մեծ կորուստներով: Հայերն ունեցան բաւական թույլ սպանւածներ...: Չնայած կռիւ այդպիսի վախճանին, հայերն այդ գիւղում ապրելն այլևս անհնարին համարելով, ձգեցին ամեն ինչ և դուրս եկան մի այլ տեղ բախտ ուրոնելու»:¹⁷⁷ Համաձայն Տաթևի Ներսէս վարդապետի վկայության Ալոուլիում հայերի կորուստները կազմել էին. «...սպանուած 10 հայ, այրուած 20 տուն, թաւանուած գիւղի կեղծ...»:¹⁷⁸ Տեղ հասած ռուս զորքի (կազակներ) շնորհիվ խաշնարածները հետ էին մղվել զգալի կորուստներով. «...թուրքերից սպանուած վիրաւոր 100-ից առելի...»:¹⁷⁹ Ալոուլեցիք վերաբնակվեցին գլխավորապէս խնամախ և Բերդաձոր գյուղերում: Ականապետը 1906 թ. վկայել է. «Հաջիսամուրի Ալոուլիշենը, որի նեղ դուրսն անսին ևս ժամանակին գրել էի, այժմ դարարկված է հայերից: Գիւղում մնացող՝ կազակներին որոշ վարձատրութիւն տալով,

հայերը, նրանց ուղեկցութեամբ, դուրս են եկել գիւղից: 20-25 տուն տեղափոխվել է խնամախ գիւղը, մնացածները գնացել են Ղարաղլաղ գիւղը»:¹⁸⁰ Հայրենի է, որ նույն վիճակին արժանացած Մինքյանը, Հարար, Զեյլա և Խոզնավար գյուղերի բնակիչները հաջորդ տարիներին կամաց-կամաց վերադարձել են մոխրակույտի վերածված հայրենի գյուղերը:¹⁸¹ Նույնը արել են նաև ալոուլեցիները, և 1914 թ. դարձյալ գուր հայաբնակ գյուղն ուներ 347 բնակիչ:¹⁸² Վերջիններս հարազատ գյուղում ապրելու հնարավորություն ունեցան միայն մինչև 1918 թ., երբ, վերջնականապէս, հեռացվեցին բնօրրանից: Խորհրդային տարիներին Ալոուլին բնակեցվեց հարեան գյուղերից փոխադրված թրքախոս քրդերով և թուրքերով:

Որպէս հայաբնակ գյուղ՝ Ալոուլին ունեցել է իր ծխական եկեղեցին: Այն 1879 թ. հիշվում է Սր. Հոփսիսիմե անվամբ:¹⁸³ Նույն եկեղեցին 1891-ին և հետագա տարիներին հիշվում է Սր. Աստվածածին անվամբ:¹⁸⁴ Հավանաբար, այդ ընթացքում եկեղեցին ենթարկվել է հիմնավոր վերանորոգման, և օծվել՝ սուրանալով նոր անուն: Այժմ այդ եկեղեցու հետքն անգամ չի պահպանվել:

Ի դեպ, 1985 թ. գյուղի հարավ-արեւմտյան եզրին, փոքրիկ վտակի ձախակողմում, մի թմբի վրա պահպանվում էին 15-20 ուղղանկյունաձեւ սրբափառ ու արձանագիր տապանաքարեր՝ այն ամենը, ինչ մնացել էր հայոց երբեմնի ընդարձակ գերեզմանադաշտից: Տապանագրերը վերաբերում էին XIX դարի 2-րդ կեսին և XX դարի սկզբներին: Տարածքի ազատագրումից հետո, 1993-ին մեր հերթական այցելության ժամանակ պարզվեց, որ այդ գերեզմանապատնէս էլ արժանացել է այն ճակատագրին, ինչին՝ ծխական եկեղեցին: Երկար որոնումներից հետո տապանաքարերի միայն առանձին բեկորներ գտնվեցին մի քանի տների բակերում, քարաշեն ցանկապատերի մեջ և այլուր:

Ալոուլիից 3 կմ հարավ-արեւմուտք, Հակարի գետից 2 կմ հեռավորությամբ, ծովի մակերևույթից 1210-1350 մ բարձրության վրա, հյուսիս-արեւելահայաց լեռնաբազուկին գտնվում է Փիրջահան կամ Փիրջահան գյուղը: Սրա պատմական անունը եւս որոշակի չէ: Գյուղամիջի մի տան առաջին հարկի մուտքի շուրջ ագուցված են կուրրափված խաչքարեր: Դրանք անարձանագիր են, բայց ունեն IX-XI դարերին բնորոշ խաչքարերին հարուկ զարդաներ: Փիրջահանից 2,5 կմ հարավ-արեւելք, Հակարի գետի վրա պահպանվում են XVII դարում կառուցված սրբափառ և միաթոխք կամրջի մնացորդները:

167. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596:

168. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 6775, ք. 105-106:

169. "Свод статистических данных извлеченных из посемейных списков населения Кавказа. Елисаветопольская губерния", Тифлис, 1888, էջ 136-137:

170. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8583, ք. 39-40:

171. «Արցախ», նույն տեղում:

172. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 205, ք. 235-236:

173. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 10403, ք. 54-55, նախ. Ա-Գ, մեզ. աշխ., էջ 261:

174.

175. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 59, ք. 5:

176. «Նոր Գար», 1899, N 64, էջ 3:

177. Ա-Գ, մեզ. աշխ., էջ 263:

178. «Մուրճ» ամսագիր, 1905, N 10, էջ 106:

179. Նույն տեղում:

180. «Մեակ», 1906, N 2, 4 յունվարի, էջ 2:

181. «Մեակ», 1906, N 56, 14 մարտի:

182. "Кавказский Календарь на 1915 г.", Тифлис, 1914, էջ 87:

183. «Արարատ», 1879, տեղ., էջ 398-399:

184. «Արցախ», էջ 403: Նախ. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 205, ք. 235-236:

Այն, մինչև վերջին ժամանակներս կանգուն վիճակում էր եւ վնասվել է 1992 թ. փարածքի ազարագորման ժամանակ: Կամրջի թռիչքի երկարությունն է՝ 11,95 մ, իսկ լայնությունը՝ 3,25 մ:

Փիրջահանից դարձյալ 3 կմ հարավ-արեւելք, Հակարի գետից 500-600 մ հեռավորության վրա, բայց գետափից 120 մ բարձր (ծ.մ. 1110-1150 մ) գտնվում է մեկ այլ գյուղատեղի, որն այնպեղ հասարակած քրդերից սրացել է Սեյդյար անվանումը: Այսպեղ պահպանվում է աղբյուրի թաղակապ շինությունը, իսկ գյուղից 800 մ հարավ գտնվում է գավառի քրդական ամենահայտնի գերեզմանատուներ: Այդպեղ պահպանվել են քրդական ամենահին գերեզմանային հուշարձանները՝ ձիակերպ ու խոյաձն փայտանաքարեր (XIX դ. սկիզբ) եւ դամբարաններ (XIX-XX դարեր):¹⁸⁵ Գերեզմանատունը հարկապես նշանավոր էր այն պատճառով, որ այդպեղ

ՓԻՐՋԱՀԱՆ. քնակելի ճան դասի մեջ ագուցելու նդասակով բեկորված խաչքար եւ կամրջի մնացորդներ Հակարի գետի վրա

թաղվածները սեղոներ էին (մուրակա գյուղը կոչվում էր՝ Սեյդյար):

Սեյդյար գյուղից ներքեւ, Հակարիի աջ ափին պահպանվել են հին ջրաղացի ավերակներ:

ՍԵՅԴԼՅԱՐ աղբյուր

Հակարիի ձախ ափին եղել են հին եւ պարմական հարուստ անցյալ ունեցող գյուղեր, որպեղ սակայն հայ մշակույթի նմուշները մեզ են հասել, ցավոք, բեկորների ձեւով: Մասնավորապես՝ Վաղագին, Արուաշիպ (Արդաշեսի), Դարաքյանդ, Թագաքյանդ,

185. Բաճվում հրատարակված մի Եարճ աճխատրյուններում այս հնավայրը հասուկ ուճադրյան է աճանացել: Տե՛ս Րասիմ Էփենճի, Դեկորատիվո-պրիկլաճնոե Իսկուսճթաո Ազերբայճանա (Բաճու, 1976): Տես նաեւ նույնի՝ «Քարեւն են խոսում» (Բաճու, 1980, աղբրեջաներեն), նույնի՝ "Народное искусство Азербайджана" (Բաճու, 1984) եւ այլն:

ԱՐՏԱՇԻՊ. խաչքար գյուղամիջում (1481 թ.)

Ղոզլու, Ղրզկաչարի (Փինգյա), Հախնազար, Կայնարբուլաղ, Ղալաֆալղ, Բոզգյունեյ, Ջաքիր, Բաբաղին, Ղարաքիշի, Բյուլուլդուղ¹⁸⁶ կամ Բազարդուղ, Այիբազար, Իփյակ եւ Տղիկ (Թիգիկ) գյուղապետիներում թրքախոս քրդերը խորհրդային տարիներին ջանադրաբար ավերել են բոլոր եկեղեցիներն ու հայկական գերեզմանոցները, իսկ քարերն օգտագործել գոմերի եւ բնակարանների շինարարության մեջ: Այսպես Ղոզլու գյուղապետիում մի տան մուտքի ասփիճանների շարքում տեղադրված է խաչքար, իսկ Արտաշիպ (Արդաշեի) գյուղի աղբյուրի պարի մեջ ագուցված է մի ամբողջական տապանաքար: Նույն գյուղի փոստատան շենքի պարի մեջ ագուցված էր գեղաքանդակ ու արձանագիր խաչքարի բե-

կոր (60x64x16,5 սմ), որը գյուղի հայ վերաբնակիչները, 1995 թ. տեղադրել են գյուղի կենտրոնում գտնվող աղբյուրի մոտ: Խաչքարի բեկորի կողին (12 տոդ) եւ ճակարային մասում (2 տոդ) կա հետեւյալ արձանագրությունը.

ԹՎ(ԻՆ)| ԶԼ(1481)|... ԿԱՆԳՆԵՅ|Ի ԽԱՎԶՍ ՂԱԲԻ ԻՄ ԵՒ ՍՂԱԲԻ ԻՄ | ԵՒ ԱՂԲ(ԱԲԻ)| ԻՄ Ի ՎՂԱՄՆ | ՓՐԿՈ(Ի)|ԹԵ(ԱՆ) ՂՈԳՈ...:

Ի դեպ, 1615 թ. այս գյուղում Քասաբար երեցի ջանքերով նորոգվել է մի ձեռագիր, որի հիշատակարանում նշված է. «Ի երկիրս Մաղայոզ, ի գեղն Արտաշիպ...»:¹⁸⁷ Հարկ է նշել, որ նույն Արտաշիպ գյուղում մեկ այլ ձեռագիր ավերարան էլ նորոգվել է 1637 թ.: Վերջինիս հիշատակարանում կարդում ենք. «...ի երկիրս Մաղայոզ, ի գոլոս Արտաշիբի: Դարձեալ նորոքեցաւ ձեռամբ տուրանուն Սարքիս Էրեցուս, ի թիւականիս Հայոց ՌՋԶ (1637)»:¹⁸⁸

Ինչ վերաբերում է Վաղագին գյուղի պատմական անվանմանը, այն արտացոլված է Գրիգ վանքի 1246 թ. շինարարական արձանագրության մեջ. «...Վակունիս Վաղազնագեպո...»:¹⁸⁹ Վաղազնագեպո գյուղի հարավային եզրով հոսող եւ ձախից Հակարիին միախառնվող խոշոր վտակն է: Հետեւաբար ներկայիս Վաղագին գյուղի պատմական անվանումը եղել է Վակունիս:

ԲԵՐԶՈՐ (ԼԱՉԻՆ)

Ներկայում Բերձոր վերանվանված նախկին Լաչին քաղաքը նույնպես գոյացել է հայաթափ հին գյուղի տարածքում: Այդ են վկայում բնակավայրի տարածքում պահպանված հայ մշակույթի հետքերը: Մասնավորապես, 1980-ական թթ. սկզբներին գրող Ս. Խանգաղյանը Լաչինում տեսել է հետեւյալը. «Մի նոր շինած տան պարի մեջ ագուցած քարի կարդացի. «ՄԵԼԻԲ ԱՎՐ... ՌԺԱ... Ծուկայի մուտքի մոտ, նստարան դարձրած մի ոչ մեծ խաչքարի պորփակին կարդացել եմ. «ՇՋԱՎՐՆ ՄԽԻԹԱՐ... ՊԿԱ...»:¹⁹⁰ Քաղաքի տարածքում պատմական այլ հուշարձաններ չեն գտնվել:

Լաչինը մինչեւ 1923 թ. կոչվում էր Արդալյար,¹⁹¹ եւ իրենից ներկայացնում էր մի աննշան գյուղակ, որը, օրինակ, 1914 թ. ուներ 124 թրքախոս քուրդ բնակիչ:¹⁹² 1923 թ. օգոստոսի 6-ից մինչեւ 1930 թ. Լաչինը հանդիսանում էր նորաստեղծ «Կարմիր Զորստան» վարչատարածքային միավորի կենտրո-

187. «ԺԷ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», հասնր Ա, Երևան, 1976, էջ 561:

188. «ԺԷ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», հասնր Բ, Երևան, 1978, էջ 699:

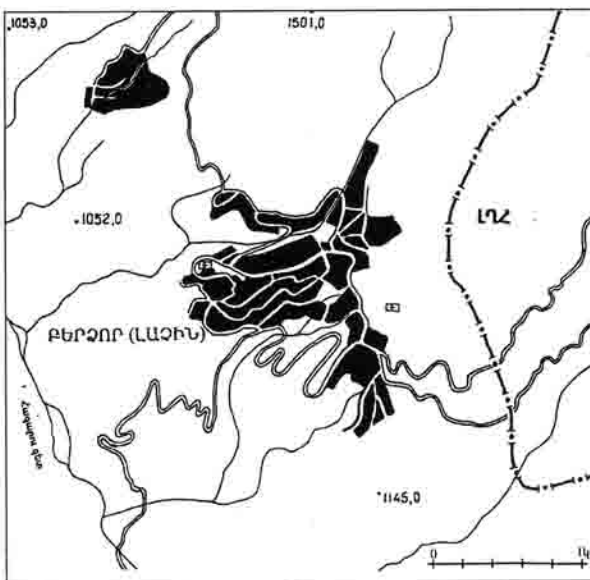
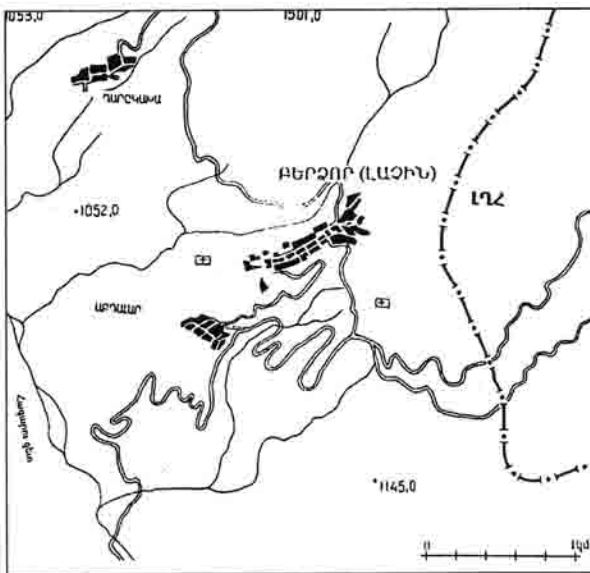
189. «Դիվան...», տրակ 5, էջ 183:

190. «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1984, N 6, էջ 24:

191. "Азербайджанская ССР, Административно - территориальное деление", Баку, 1979, էջ 212:

192. "Кавказский календарь на 1915 г.", Тифлис, 1914, էջ 82:

186. Կա այն կարծիք, որ դրա տեղում հնում քաղաք է եղել (Ս. Բախաբեան, Ջանգնագոր, «Նոր Դար», 1885, N29, էջ2):

Լաչին հաղափ հասակագիծը 1952 և 1973 թվականներին

նը, բայց դրանից հետո այն վերածվեց սոսկ նորաստեղծ համայնության շրջանի կենտրոնի:¹⁹³

Տակավին այդ տարիներին, ի թիվս այլոց, Լաչինն ուներ նաև հայ բնակչություն, որոնք սակայն ավելի ուշ դուրս մղվեցին: Ահա դա հավաստող մի վկայություն. «Լաչին քաղաքում ապրում են թե քրդեր, թե հայեր և թե ադրբեջանցիներ: Լաչինում ապրող քրդերի նախահայրերը առաջացել են «Ճելոյա» կոչված ցեղից...»:¹⁹⁴

Հայաբնակ Արցախը Մյունխից բաժանող Լաչինը 1950-ական թվականներից սկսեց արագ թափով կառուցապարվել: Ընդամենը մեկ-երկու տասնամյակի

ընթացքում այն իր զբաղեցրած նախնական սահմանների համեմատ ընդարձակվեց ավելի քան տասն անգամ,¹⁹⁵ իսկ բնակչության արհեստական աճը կազմակերպվեց Ադրբեջանի այլ շրջաններից փոխադրված թուրքական տարրի հաշվին:

1989-ից սկսած Լաչինը վերածվել էր Արցախը Հայաստանից մեկուսացնող գլխավոր ռազմական հենակների: Այն միաժամանակ հայաբնակ Բերդաձորի ենթաշրջանը (Շուշիի շրջանում) ու Գորիսի շրջանի սահմանամերձ գյուղերը ասպարակող ավագակառուց էր: 1992 թ. մայիսի 18-ին Արցախի ազատամարտիկներն ազատագրեցին Լաչինը:

Ներկայում, ավելի քան 200 տարվա ընդմիջումից հետո, Բերդոր վերանվանված Լաչինը վերադարձնում է իր բնիկներով: 1996 թ. դրությամբ քաղաքն ուներ շուրջ 150 փուն բնակիչ, գործում են հայոց երկու դպրոցները, մանկապարտեզը, երաժշտական ուսումնարանը և այլն: Ազատագրման 4-րդ տարեկիցի առթիվ՝ 1996 թ. Բերդորում բացվեց նաև պարմա-գալակտագիտական թանգարանը:

Նույն՝ 1996 թ. Բերդորում դրվեց նոր եկեղեցու հիմքը: Գմբեթավոր հորինվածքով, սրբատաշ բազալտից կառուցված եկեղեցու կառուցումն ավարտվեց երկու տարի անց և օծվեց 1998 թ. մայիսի 31-ին. «... Քաղաքադի Բերդոր բնակավայրում Արցախյան թեմի հոգևոր առաջնորդ Պարգեի սրբազանի օծմամբ բացվեց զոհված ազատամարտիկների հիշատակը հավերժացնող Սբ. Համբարձման եկեղեցին: Մեկ օր առաջ տեղի էր ունեցել եկեղեցու խաչի օծումը: Ներկա էին ԼՂՀ նախագահ Արկադի Դուկասյանը, բարձրաստիճան հյուրեր Հայաստանից, Արցախից, կամավորական ջոկատների հրամանատարներ, մարտիկներ»:¹⁹⁶

Եկեղեցու հյուսիսային ճակատին 6 փողով փորագրված է շինարարական բովանդակությամբ հետևյալ արձանագրությունը.

ՅՈՒՆԿՈՎՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՔԱՇԱԹԱՂԻ ՆՈՐԱԲԱՆԱԿ ԺՈՂՈՎՈՐԴՍ ԾԽԵՅԱԶ ԶՍԲ. ՀԱՄԱՐԶՄԱՆ ԵԿԵՂԵՅԻՍ | Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՎԱՄՆ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ ՆԱՀԱՏԱԿԵԱԼ ԲԻՐ ԵՂԱՐՈՅ ՄԵՐՈՅ: ՀԻՄՆԱՐԿԵՅԱՄ ՏԱՃԱՐՍ ՍՈՒՐԲ | ՀԱՄԱԶՁՈՒՄ ԱՆՈՒՆ ՅԱՄԱՍ ԲԵՐԶՈՐ ՅԱՄԻ ՏՆ. ՈՋՐԶ (1996) ԵՒ ՕԾԵՅԱՄ ՅԱՄԻ ՈՋՐԸ (1998) ՅԱՒՈՐ ՍԲ. ՀՈԳՈՅ | ԳԱՄՍԵԱՆԻ ՀԱՅՐԱԴԵՏՈՒԹԵ(Ա)Ն ՏՏ. ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ, ՅԱՌԱՋՆՈՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՍ ՏՐ. ՊԱՐԳԵԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ ԵՒ Ի ՀՈՎՈՒԹԵ(Ա)Ն ԳԱՄԱՌԻՍ ՏՐ. ԱԹԱՆԱՍ

193. «Ադրբեջանական խորհրդային հանրապետություն», (ադրբեջաներեն), հատ. VI, Բաքու, 1982, էջ 173:

194. Ամինե Ավդալ. Անդրկովկասյան հրդերի կենցաղը, Երևան, 1957, էջ 13:

195. Սամվել Կարադեյան, Ինչպես էին յուրացվում հայկական հողերը (Լաչին հաղափ օրինակով), «Ազատամարտ» շաբաթաթերթ, 1994, N43, էջ 13:

196. «Երկրադա» շաբաթաթերթ, 1998, 4-10 հունվար, N14, էջ 4:

ԲԵՐԶՈՐ. Սբ. Համբարձման եկեղեցու շենքը հյուսիս-արեւելից և արեւային ժամացույցը

ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ԵՂԵԻ | Ի ԹՈՒԻՆ ՀԱՅՈՅ ՌՆԻԵ (1998) Ի ՓԱՌՍ ԱՄԵՆԱԳՈՒԹ ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՅ ՅԻՍՈՒՄԻ ԶՐԻՍՏՈՍԻ ՅԱԿԻՏԵԱՆՍ ԱՄԵՆ:

Բերձոր քաղաքի մերձակայքում գտնվում են մի քանի հին գյուղատեղիներ, որոնց մեծ մասը ներկայումս հայտնի է միայն վերջին երկու հարյուրամյակների ընթացքում քրդերի կողմից դրանց փրված օտարադրի անուններով. հյուսիսային կողմում՝ Կարըկախա, Ջերփի (Ջարդ),¹⁹⁷ Խըրմանլար, Աղբուլաղ և Ասկյարքյանղ (դրանք բոլորն էլ գտնվում են Հակարի գետի ձախակողմում), Բերձորից դեպի հարավ և հարավ-արեւելք, դարձյալ Հակարիից ձախ գտնվում են Ղարայուզ (Ղարավուզ), Աղանուս, Ֆաթալիփեա և Շիվիփ անունները կրող գյուղատե-

ղիները: Հակարիի աջակողմում՝ Բերձոր քաղաքին դեմ հանդիման, գտնվում են Մուլլալար, Ղըզլուջա և Սուս, իսկ գետափին՝ Թաթարասի գյուղատեղիները:

ՄԱԼԽԱԼԱՅ

Թրքախոս քրդերի կողմից Մալխալաֆ անվանված պատմական գյուղատեղին գտնվում է Հակարիի ձախ վտակի նեղ ու ձգված կիրճի մեջ, երկու գետերի միախառնման տեղից 1 կմ վեր, ծովի մակերեսույթից 740-800 մ բարձրության վրա:

ՄԱԼԽԱԼԱՅ. կամրջի ավերակ Հակարի գետի վրա (լուսանկարը՝ Հովհաննես Բաղդալյանի, 1985 թ.)

197. Ջերփի (Ջարդ) գյուղի հայերը XVIII դարի 2-րդ կեսին, հետամալով հայրենի գյուղից, հաստատվել են Վրաստանի սահմանում: Նրանք իրենց նոր բնակավայրը եւս կոչել են Ջերփի ի հիշատակ հայրենի, բայց կորուսյալ բնակավայրի: Ժամանակի ընթացքում կենտրոնական Վրաստանում հանգրվանած ուրիշ հայերի նման զերցիներն էլ կորցրին մայրենի լեզուն: Ներկայումս Ջերփին Գորիի բլրանի վրացախոս հայերով բնակեցված գյուղերից մեկն է: Այդտեղ կանգուն է XIX դարում կառուցված Սբ. Աստվածածին եկեղեցին:

1897 թ. Ջերս գյուղի մոտ գտնվող դամբարանաբլրի տեղում. ների արդյունքում հայտնաբերվել է ֆարսկերային քաղում և հնագիտական ուսագրավ նյութեր. «... Ջերփի գյուղի մոտ դամբարանաբլուր կա՝ մեջտեղում ֆարսկերով: Տարբերությամբ առարկաներից գտնվում են օրինակ՝ դարձվածքներ օղեր, փոքրիկ ունեղիք, գուրգի՝ գնդիկներով ավարտվող զլանածու ծայրեր, հայտնաբերվել է դեղի դիմակի շեփով սրբակերտ քրոնգե լամդիկ» («Կառա», 1903, №134, էջ 2):

Գյուղից ոչ հեռու, Նակարի գետի վրա պահպանվում են միջնադարյան բազմաթիվ կամրջի մնացորդները: 1985 թ. կանգուն էր միայն կամրջի աջ թիչքը, իսկ մյուսներից պահպանվել էին միայն մի խելն ու հենապարի մնացորդները: 1885 թ. մի վկայություն հավաստում է, որ ավելի քան 100 փարի առաջ այդ կամուրջն արդեն կիսավեր է եղել. «Սընըդ-Քեօրփին այժմ բոլորովին քարուքանդ է եղած. միայն մի պարն է կանգուն մնում (առանց որևէ արձանագրության) և ինչպես երեսուն է, դա մի ահագին կամուրջ է եղած և բառականին էլ ամուր և գեղեցիկ շինած, բայց ի՞նչ արած, որ չէ կարողացել Նագարի կապաղի ալիքներին դիմանալ, ... շինած է սեւագոյն սրբապաշ թարից»:¹⁹⁸

Մալխալաֆից արեւելք և հյուսիս-արեւելք, միմյանցից ոչ հեռու գտնվում են Մելիքփեա, Մազուրյու, Բալդըրդանլի և Չինարլի գյուղաբնակավայրերը:

ՄԵՂԻ (ՄԵՂԵՂԱՐԱ)

Սա ըստ ամենայնի Սպ. Օրբելյանի հիշարարկած Մեղի գյուղն է, որ քրդերը, քիչ աղավաղելով դարձրել են Միղի կամ Մըղըդարա (դարա=ձոր):

Սրա մերձակայքում գտնվում են Թարխանլի և Դաղըմանյանի, իսկ 2 կմ հյուսիս՝ Արաք և Ունանովու գյուղաբնակավայրերը: Վերջինս, որն իր անունն առել է գյուղում աղբյուրի շենք՝ նով, կառուցած հայ Ղուկասի անունից (Ղուկասի Նով), գտնվում է ԼՂՀ Շուշիի շրջանի սահմանից հագիվ 500 մ հեռավորության, ծ.մ. 1170-1210 մ բարձրության վրա:

Ըստ Նինշեն գյուղի (Բերդաձորի ենթաշրջան) բնակիչ Նայկ Բախշիի Ասրյանի վկայության՝ Ունանով (Ղուկասինով) գյուղից ոչ հեռու գտնվող մաքուր թուրքերը հիմքից քանդել են 1983 թ.:¹⁹⁹ Քարերն օգտագործվել են նոր փան շինության մեջ:

Մեղի գյուղից 3 կմ հյուսիս-արեւելք՝ անփառնեղով շրջապարված լեռնալանջի արեւմտահայաց կողմում. գտնվում է Դեյխան գյուղաբնակավայրը: Սրանից 400 մ հյուսիս, խոր ձորով հոսող վրակի աջ ափին պահպանվում են հին ջրաղացի ավերակները: Փլավակների մեջ ամբողջական վիճակում դեռես մնում է հսկա ջրաղացքարը:

Նույն վրակի հովիտով ավելի վեր գտնվում են Ըրճան, Ճամբերախաչ, Քյոհնաքյանդ, Դշլաղ, Խումարթա, Էյրիկ և Ալիփանահիլ գյուղաբնակավայրերը: Սալապարականերով մի փոքրիկ գերեզմանատուն պահպանվում է Խումարթա գյուղից 1 կմ հարավ-արեւմուտք՝ լեռնաբազուկի հրվանդանաձեղվեր շրջանում գտնվող վրա:

ՀԱՐԱՐ

Հարարը հարուստ պարմական անցյալ ունեցող գյուղ է: Գտնվում է Նակարի գետի ձախ կողմում, գետափից (ուղիղ գծով) 6 կմ հեռավորության, ծ.մ. 1180-1280 մ բարձրության վրա, հարավ-արեւմտահայաց լեռնալանջին: Գյուղը ներկայիս ԼՂՀ Նաղրուի շրջանի արեւմտյան սահմանից հեռու է ընդամենը 2 կմ:

Մինչև XVII դարը Հարարի մասին սկզբնաղբյուրները լռում են, բայց գյուղում պահպանված նյութական մշակույթի նմուշները վկայում են որ այն շար ավելի վաղ շրջանից ի վեր է գոյություն ունեցել:

ՀԱՐԱՐ. ընդհանուր տեսքը հարավից

Մեսրոպ Մաշտոցի անվ. Մարենադարանում, 3437 համարի ներքո պահվող ձեռագիր «Մաշտոց ձեռագ»-ի հիշարարկարանից պարզվում է, որ այն ստեղծվել է Պաղտասար դպրի ձեռքով և Մարտիրոս քահանայի պարվերով, 1666 թ. Հագարան երկրի Հարար գյուղում:²⁰⁰

Երկու փարի անց այսօրե՝ «յերկիրս Հագարեան ի գեօղն, որ կոչի Հարար» ստեղծվել է նաեւ մեկ այլ ձեռագիր «Մաշտոց»: 1885 թ. այն պահվելիս է եղել Վ. Տեր-Գրիգորյան Դաղյանի մոտ:²⁰¹

Նույն Պաղտասար դպրի ձեռքով Հարար գյուղի եկեղեցում 1671 թ. ստեղծվել է մեկ այլ ձեռագիր, որի հիշարարկարանում գրված է. «...Արդ, գրեցաւ կենսաբեր սուրբ Աւետարանս ձեռամբ մեղապարտ և սուրանուն Պաղտասար դպրի, ի թուաբերութեանս Հայոց ՌՃԻ (1671)-ին ի յերկիրս Հագարեան, ի գեօղս որ կոչի Հարար, ընդ հովանեաւ սրբոյս Սրեփանոսի...»:²⁰² Այդ ձեռագիրը պահվում է Լոնդոնի «Վելլում» ինստիտուտի գրադարանում:

Այնուհետև շուրջ 1,5 դար աղբյուրները Հարարի մասին լռում են: Միայն XIX դարի կեսերից է գյուղը սկսում հաճախակի հիշարարկվել զանազան վավե-

198. Արախան Տեր-Գաթարեան, Ծանոթարհորդութիւն դէպի Ղափան, «Մեղու Հայաստանի», 1885, N 101, էջ 3:

199. Տեղեկությունը ստացել ենք 1984 թ. Հինգեն գյուղում:

200. «Ցուցակ ձեռագրաց», հ. Ա, Երևան, 1965, ծեռ. N 3437:

201. «Մեղու Հայաստանի», 1885, N 94, 1 ղեկեղեցի, էջ 1:

202. «Բանբեր Մատենադարանի», N15, Երևան, 1986, էջ 323:

րագրերում: Մասնավորապես, գյուղի բնակչության թվաքանակին վերաբերող տվյալների համադրումը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը.

Տարեթիվ	տուն	ար.	իգ.	միասին
1841	31	147	175	322 ²⁰³
1850	47	160	112	272 ²⁰⁴
1876				737 ²⁰⁵
1886	134			1004 ²⁰⁶
1889		416	339	755 ²⁰⁷
1891	134	532	482	1014 ²⁰⁸
1901		699	561	1260 ²⁰⁹
1905	135 ²¹⁰			
1914				412 ²¹¹
1918		666	412	1078 ²¹²
1921	9	29	26	55 ²¹³

1930-ական թվականներից Հարարում իսպառ մարեց հայ կյանքը: Այնպես կամաց-կամաց բնակչություն հաստատվեցին մերձակա գյուղերից փոխադրված թրքախոս քրդեր եւ թուրքեր: Դրանց թիվը 1976-ին արդեն կազմում էր 268 շունչ:²¹⁴

Աղյուսակից երևում է, որ Հարարը քիչ թե շատ բնակչության աճ է ունեցել մինչև 1905 թ. նոյեմբերի իրադարձությունները: Այնուհետև, դեռ չապաքինված, 1918 թվականից հետո, եւ, վերջնականորեն խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո՝ այն, փաստորեն, ամայացավ:

Հարկ է նշել, սակայն, որ Հարարում «խաղաղ փարիներին» էլ իրադրությունն ավելի քան լարված էր: Դեռ 1880-ականների սկզբներին խաշնարած քուլան ցեղի քրդերը իրենց ավազակաբարո հարձակումներով անընդհատ լարվածության մեջ էին պահում Հարարի հայ բնակիչներին: Ականափեսը վկայում է. «Անցեալ փարի նրանք երեք ամսուայ ընթացքում հարեան Հարար գիւղից մօտ 100 գլուխ փաւար յափշտակեցին»:²¹⁵ Արդյունքը եղավ այն, որ 1891 թ. հարարցիներից 15 ընտանիք ստիպված թողեցին հարազատ գյուղը եւ, փոխադրվելով Ջեւանշիրի գավառ, Տրփու (Թարթառ) գետի ափին, բեկա-

պարկան հողի վրա նոր գյուղ հիմնեցին:²¹⁶ Նրանք, ովքեր մնացին հարազատ գյուղում, ապրեցին 1905 թ. սարսափները. «135 տուն ժողովուրդը կողոպուտեց մինչեւ վերջին թելը, վերջին ասեղը: Ապա նա գերի ընկաւ շրջապատող թուրքերի ձեռքը: Խեղճ հայեր, օրեր շարունակ նրանք ապրում էին մահուան սարսափի, բարոյական եւ հոգեկան փանջանքների տակ, նրանք կտրած դրսի աշխարհից, չը գիտէին, ի՞նչ էր կատարում դուրսը, չը գիտէին, որպիսի վախճան է սպասում իրենց: Եւ երբ այդ բոլորից յետոյ զօրքը գնաց նրանց ազատելու, նրանք չէին հաւատում իրենց աչքերին: Ինչպէս դահճի սրից փախածը, նրանք հեռացան այդ ծանօթ վայրերից, այլ եւս չը վերադառնալու պայմանով, գնացին մի այլ տեղ ապաստան փնտրելու: Հարարն ունեցաւ բաւական մարդկային զոհեր...»:²¹⁷ Ի դեպ հարարցիները, ուժերի բազմակի աննպաստ հարաբերությունն ու չորս բոլորից պաշարված լինելը հաշվի առնելով, հենց սկզբից դիմադրելու փորձ անգամ չէին արել. «... Հարար գիւղը անձնաւոր եղաւ եւ թոյլ տուց խուժանին կողոպուտելու եղած չեղածը առանց դիմադրութեան»:²¹⁸

Հայտնի է, որ 1907 թ. նոյեմբերին հարարցի ցիրուցան եղած 10 ընտանիք (78 շունչ) հոգետր իշխանություններին խնդիրք էին ներկայացրել Ամարասի վանքի կալվածներից մի հողամասի վրա բնակություն հաստատելու նպատակով:²¹⁹ Չնայած վանահոր համաձայնությանը, ինչ-ինչ հանգամանքներ նկատի առնելով, կոնսիստորիան 1908 թ. մայիսին մերժել էր խնդիրը:²²⁰

Ի վերջո, ոչ իրենց կամքով, այլ կառավարության ստիպմամբ հարարցիների մի մասը կրկին սկսեց համախմբվել հայրենի գյուղում, բայց նրանց թիվը, ինչպես երևում է ներկայացված աղյուսակից, օրինակ՝ 1914 թ. հունվարի 1-ին, կազմել է ընդամենը 412 շունչ:²²¹ Նրանց մի փոքր մասն այդպես էլ մնաց Խանքանդում (Սփեփանակերտ):

Խորհրդային փարիներին, երբ վերջապես Հարարը վերածվել էր մի թրքաբնակ գյուղի, մերձակա գյուղերի բուրդ եւ թուրք բնակիչների ձեռքով վերանում էին գյուղում բնիկներից մնացած հիշատակները, այդ թվում եւ մշակութային հուշարձանները: Ցավոք, պարմական այս գյուղի մշակույթի հուշար-

203. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, ք. 15:

204. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 74:

205. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 6775, ք. 105-106:

206. Ղ. Ալիբան, Սիսական, Վեմեթիկ, 1893, էջ 100:

207. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8583, ք. 39-40:

208. «Արցախ», էջ 401:

209. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 205, ք. 235-236:

210. Ա-Գօ, նվ. աշխ., էջ 261:

211. «Кавказский Календарь на 1915 г.», Тифлис, 1914, էջ 107:

212. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 59, ք. 5:

213. Карапетян М. М., Этноическая структура населения Нагорного Карабаха в 1921 г., Ереван, 1991, էջ 17:

214. «Աղբյուրական խորհրդային հանրագիտարան» (աղբյուրներ), հատ. I, Բաբու, 1976, էջ 509:

215. «Նոր Գար», 1885, N 104, էջ 4:

216. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», выпуск 25, Тифлис, 1898, էջ 103: Գյուղը, որտեղ հանգրվանել էին հարարցի հայերը, ներկայիս ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի արևմտյան ծայրում գտնվող Զափարն է:

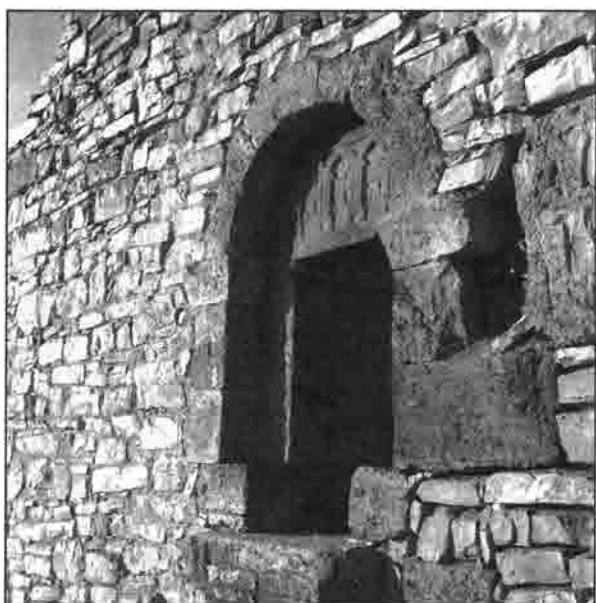
217. Ա-Գօ, նվ. աշխ., էջ 263: Ի դեպ, նույն 1905 թ. Հարար գյուղի համար Բախանա էր ձեռնադրվել Համբարձում Գրիգորյան Աղանյանը («Արարատ», 1905, աղբյուր, էջ 312):

218. Նվ. աշխ., էջ 262:

219. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 675, ք. 2:

220. Նվ. գործը, ք. 6:

221. «ՄԵԿ», 1906, N 240, 2 նոյեմբերի, էջ 1-2

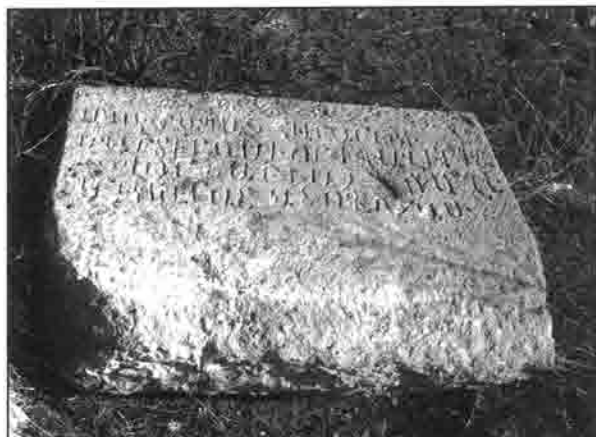
ՀԱՐԱՐ. եկեղեցու տեսքը հարավից և արեւմուտից, մուտքը և հարավային ճակատում ագուցված խաչքար, քարավորի տեղում ագուցված տաղանափար և խաչքարի բեկոր հարավային ճակատում

ձաններն իր ժամանակին բավարար չափով չէին ուսումնասիրելվել, և դրանց զգալի մասն այժմ անդարձ կորստի է մատնված:

Նախ, հարկ է նշել, որ Հարար գյուղը բաղկացած է եղել իրարից բավականին հեռավորություն ունե-

ցող և ավելի հաճախ առանձին գյուղեր համարվող մի քանի գյուղամասերից. «Հարարը բաժանուած է չորս մասի, որոնք առանձին-առանձին գիւղ են կազմում և պաշտոնական տեղերում կրում են միեւնոյն Հարար անունը, իսկ իրենց մէջ յայտնի են որոշ ա-

ՀԱՐԱՐ. գյուղի արեւմտյան եզրին տարածված գերեզմանատունը եւ արձանագիր տաղանախարեր

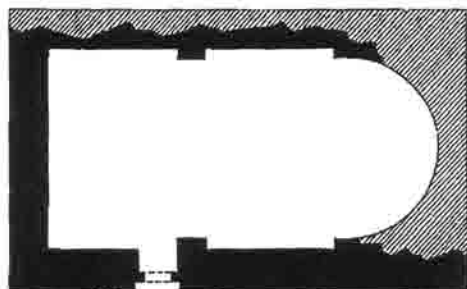
նուններով, այն է՝ Թեգ-Խարաբ, Արփագեաղիկ, Գօնաղգեօրմազ եւ Սեչմանլու...»:²²²

Բուն Հարար գյուղի արեւելյան ծայրում, թեք լեռնալանջին, կիսավեր վիճակով պահպանվում է ակերն-հայտորեն ավելի հին եկեղեցու տեղում XVI-XVII

կրկին վերակառուցվել է, որի ավարտից հետո՝ վերըս-փին օժվել: Արդեն XIX դարի վերջին այդ եկեղեցու շենքը գրնվում էր քայքայված վիճակում. «... ունի մի եկեղեցի, բայց միայն անունով... մերկ պատերը առանց ծեփի, սուաղի...»:²²⁵

Հավանաբար եկեղեցու այդ վաղաքարագույն վիճակը նկարի առնելով՝ մեկ այլ վկայագրում մինչեւ իսկ անտեսվել է նրա գոյությունը. «... եկեղեցի չունին...»:²²⁶

Ներկայում կանգուն են նրա հարավային եւ մասամբ արեւմտյան ճակատները: Հորինվածքով միանալ թաղածածկ շինություն է, առանց ավանդա-րների, հարավից բացված միակ մուտքով եւ առանց շինարարական արձանագրության: Մուտքին, իբրեւ բարավոր, ագուցված է խաչազարդ երեսով փապա-նաբար: Մի քանի խաչքարեր եւ փապանաբարներ են ագուցված նաեւ պատերի առանձին հարվածնե-րում: Մուտքի շեմին ագուցված միջնադարյան խաչ-քարին (ըստ ոճական եւ գեղարվեստական առանձ-նահատկությունների՝ XII-XIII դարերի գործ է, չա-փերը՝ 108x70x35 սմ) նկատվում են խիստ եղծված արձանագրության հետքերը:

ՀԱՐԱՐ. եկեղեցու հասակագիծը

դարերում հիմնովին վերակառուցված Սբ. Ստեփա-նոս եկեղեցին:²²³ Նույն եկեղեցին 1841 թ. եւ հետագա փարիների վավերագրերում հիշված է Սբ. Հռիփսիմե անունով:²²⁴ Ասել կուզի՝ այդ փարիների

222. «Նոր Դար», 1899, N 63, էջ 3:

223. Եկեղեցու անունը հիշված է 1671 թ. գրված «Ավեսարան»-ի հիշատակարանում «Բանքեր Մասենադարանի», N 15, էջ 323:

224. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, ք. 45:

225. «Նոր Դար», նույն տեղում:

226. «Արցախ», էջ 401:

...|ԿԱՂԵՆՅԻ ԶԽ(Ա)ՉՍ ԲԱՐԵԽ(ԱԲ)Ս-ՈՒԹԻՒՆ | ՄԱԲԻ ԻՄՈՑ ԹՈՒ... Ե...

Եկեղեցու երբեմնի թաղը պահելիս է եղել մի գույգ որմնասյուների վրա հենված թաղակիր կամարը, որը չի պահպանվել: Շենքն ամբողջությամբ կառուցված է անմշակ քարով (գերակշռում է սպիտակ թերթաքարը) եւ կրաշաղախով: Եկեղեցու մկրտարանի ավազանը չի պահպանվել, բայց դեռ 1960-ականների սկզբներին այն տեղում է եղել եւ կրել է 1901 թ. արձանագրություն:²²⁷

Գյուղի հարավ-արեւմտյան ծայրում, շրջապատի նկատմամբ փոքր-ինչ առանձնացած բլրակի վրա տարածված է գյուղի գերեզմանատունը: Այս հնավայրը 1989-92 թթ. ընթացքում բառիս բուն իմաստով փակնուվրա է արվել: Տարածքի մի մասը հարթեցվել է ու տեղում անասնաշենք կառուցվել: Ավերումից զերծ է մնացել միայն գերեզմանատան հարավային ծայրը: Այդտեղ պահպանված տապանաքարերի թիվը չի անցնում մեկ տասնյակից: Վերջիններից երեքի վրա պահպանվել են XIX դարին վերաբերող արձանագրություններ:

Սույն հնավայրից մի քանի տապանագրեր են ընդօրինակել նաեւ նախկին հեղափոխողները, որոնք սակայն չեն պահպանվել:

Արձանագիր տապանաքարերից մեկը, ըստ հեղափոխողի, եղել է. «...օրորոցաձեւ, հյուսիսային երեսին կենցաղային տեսարան, վերելի թեքության վրա եղծված արձանագրություն, արեւմտյան ճակարին խարույկ, որից վեր՝ միայն թվականը.

ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԷ(1658)»:²²⁸

1980-ական թթ. սկզբներին հնավայր այցելած Ս. Խանգադյանը այդտեղ տեսել է հետևյալը. «Հին գերեզմանատանը կարդացի. - ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱՎԻԹԻ ՈՐԴԻ ՊԱՂՏԱՍԱՐԻ, ԿԱՏԱՐԵՅ. ԹՎ ՌՄԼԵ-1786: Մի այլ - ԱՅՍ Է ԴԱԲԱՆ ՕՎԱՆԵՍԻ ՈՐԴԻ ՓԱՆԻ ՈՐԴԻ ՄԵԼԻՔ ԳԱՐԴՄԱՅԵԼԻ, ԲԵՐԱՆ ԱԾՈՂ. ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԱ ԱԾ. ԹՎ. ՌՄԼԸ: Մելիք Գարդմայելը Սյունիքի իշխանական տան շառավիղն էր: Չորս քարի կարդացի միայն տարեթիվեր 1840, 1846, 1853, 1871: Այսինքն՝ գյուղի կյանքը շարունակվում է: Մոռի թփի մեջ բարձր քարի գրած է. ԱՅՍ Է ՎԱՆԿԻՍՏ ՄԵԼԻՔԵՆՅ ՏԱՆՈՒՏԵՐ ԳԱՆՈՒՍՏԻՆՆ Է. ՎԸ. 1903: Սրանով էլ վերջանում է Հարարի հայոց կյանքը»:²²⁹

Ներկայում, գերեզմանոցի՝ ավերումից զերծ մնացած հարավում պահպանվել են հետևյալ տապանագրերը.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՐ(ԱՐ)ՑԻ | ԴԱԹԻՆ ՈՐԴԻ ՊՈՂՈՍԻ, | ԹՎԻՆ ՌՄՁԸ (1837):

Տապանաքարի չափերն են 122x80x27 սմ:

Ուղղանկյունաձեւ մեկ այլ տապանաքարին (չափերը՝ 122x80x36 սմ) 4 փողով փորագրված է.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՐԱՐԵՅԻ | ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ՈՐԴԻ ԴԱՎԻԹԻՆ, | ՕՎ ՈՐ ԳԱՐՏԱՅ. ՌՄՂԵ (1846), | ՄԷԿ ԲԵՐԱՆ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԻ:

Նախորդի մոտ մեկ այլ գերեզմանաքարին (չափերը՝ 95x40x30 սմ) եռափող փորագրված է.

ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ... | ՄԿ ՈՐԴԻ Ս(ԱՐ)ԳՍԻ Ա(ԱՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂ(ՈՐՄԻ) | 1871 ԱՍԻ:

Իր ժամանակին Հարարի մերձակայքում նշանավոր սրբավայրեր կային. «Հարարում կան մի քանի ուխտավորներ՝ «Ամուրեղ», «Հուռում այեա» եւ «Սիւմիլլու բաբա» անուններով, սակայն դրանք կորած են անյայտության մեջ...»:²³⁰

Հարարից 2,2 կմ արեւմուտք՝ Մոֆիան կամ Մաֆիան գյուղատեղին է, իսկ 3 կմ հարավ-արեւմուտք՝ Դուշուլարը: Հարարից 4 կմ հարավ՝ Խաչգեփիկ գյուղատեղին է:

ՓԱՐԱՋԱՆ

Գավառի նույնպես պատմական գյուղերից մեկն է: Գտնվում է Հարարից 2 կմ հյուսիս-արեւելք, ծ.մ. 1210-1290 մ բարձրության վրա, Խաչգեփիկի աջ վտակի ափին, ԼՂՀ Հադրութի շրջանի արեւմտյան սահմանից հազիվ 0,5 կմ հեռավորության վրա:

ՓԱՐԱՋԱՆ. ընդհանուր տեսքը արեւմուտքից

XIX դարում գյուղում հաստատվել են խաշնառած թուրքերը: 1914 թ. դրանց թիվը հասել էր 494 շնչի:²³¹

Մինչեւ 1950-ական թվականները գյուղամիջում մի դարավոր ընկուզենու մոտ պահպանվում էին հայոց եկեղեցու ավերակները: Ներկայում դրա հետքերն իսկ չեն նշմարվում:

1906 թ. հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ Փարաջանի թրքացած բրդերն առավել անհանգիստ տարրերից էին. մասնավորապես, հա-

227. «Դիվան ...», որակ 5, էջ 196:

228. Նժդ. աճխ., նույն տեղում:

229. «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1984, N 6, էջ 31:

230. «Նոր Դար», 1899, N 63, էջ 3:

231. «Кавказский Календарь на 1915 г.», Тифлис, 1914, էջ 193:

յաբընակ Վաղավեր եւ Արփագետիկ գյուղերի ավերն ու թալանը դրանց ձեռքի գործն էր: Նշված երկու հայ գյուղերի բնակիչներն ապաստան էին գտել առավել հուսալի խճաբերդ գյուղում, իսկ երկրասարդները, ջոկատ կազմելով (14 հոգի), սկսել էին կռվել իրենց գյուղերն ավերող թուրքերի դեմ: Ջոկատի վերջին մարտը տեղի էր ունեցել Փարաջանի մոտակայքում գտնվող մի հին ջրաղացի մոտ. «... 14 քաջ երկրասարդներ, որոնք Փարաջան թուրք գիւղի մօտ կռիւ բռնելով՝ նեղն ընկած մտան մի ջրաղաց: Երկու օրայ հերոսական դիմադրութիւնից յետոյ, պարտւում են, խուժանը հրդեհեց ջրաղացը, պաշարւածները գերադասեցին իրենց ձեռքով սպանել. նախ նրանք փչացրին բոլոր գէնքերը եւ ապա իրենց դաշոյններով ինքնասպան եղան եւ ընկան հերոսաբար: Այս անօրինակ մարտիրոսութիւնը, որ տեղի ունեցաւ յունվարի 27-ին, սարսափ ազդեց նոյն իսկ գազանացած խուժանի վրա»:²³²

Փարաջանից 3 կմ հյուսիս գտնվում է Սվարանց գյուղատեղին (թուրք. Մուարասի): Վերջինիցս էլ 2,3 կմ հարավ-արեւմուտք Խանալար անունը կրող գյուղատեղին է: Այս գյուղից 300 մ հարավ հին ջրաղացի ավերակներ են:

ԳԻԼԱՔԵՐԳ (ԳՅՈՒԼԵՔԻՐԳ)

Գիլաբերդ գյուղը գտնվում է Հակարի գետի աջ ափին: Այն գետափի երկայնքով ձգված է ավելի քան 2 կմ: Ծովի մակերեսույթից ունի 540-580 մ բարձրություն: Գյուղի հարավային եզրին պահպանվում են մի քրդական դամբարանի ավերակները:

Գյուղի շրջակայքում պահպանվում են մի քանի գյուղատեղիներ: Դրանք ներկայումս հայտնի են տեղացի թուրքերի կողմից տրված անուններով, իսկ պարսկական անվանումները հիմնականում մոռացության են մատնվել: Դրանք են Ռաֆի (գյուղից 1 կմ հյուսիս-արեւմուտք), Թյուրքլար (Գիլաբերդից 2 կմ հյուսիս), Կուրդալի (3 կմ հյուսիս-արեւմուտք), Աբբասաղլաղ եւ Մազմազակ (համապատասխանաբար 1,5 եւ 3 կմ արեւմուտք) եւ Վերին Մազմազակ (5 կմ արեւմուտք) գյուղատեղիները:

ՎԱՆՈՅԱ (ՁԻՁԻՄԼԻ)

Ըստ որոշ հետազոտությունների (Մ. Հասարթյան, Ս. Խանգաղյան), Սյր. Օրբեյանի հիշատակած Վանոցա գյուղը համապատասխանում է ներկայիս Ջիջիմլին: Մեզ հայտնի չեն, այդ եզրակացության գրավոր փաստարկները: Ըստ երևույթին այդ պնդումը հենված է մերձակա բնիկ

ՎԱՆՈՅԱ. եկեղեցածե դամբարան (XIV դ.), ընդհանուր տեսքը եւ առաջասը

հայ բնակչության բանավոր վկայության վրա, որն, ինքնին, հուսալի աղբյուր է:²³³

Ընդհանրապես Ջիջիմլինը երկուսն են՝ Վերին եւ Ներքին կամ Մեծ ու Փոքր: Հին գյուղը կամ պարսկական Վանոցան Վերին կամ Մեծ Ջիջիմլին է: Այն գտնվում է Գորիսի շրջանի Կոռնիձոր գյուղից 3,5 կմ հարավ, ՀՀ պետական սահմանից հազիվ 800 մ հեռավորության վրա: Հակարի գետին աջից միախառնվող մի վտակի աջ ափին, Ծովի մակերեսույթից 1010-1090 մ բարձրության վրա:

Ամենայն հավանականությամբ Վանոցան նույնպես հայաթափ է եղել XVIII դարի 2-րդ կեսին: Այնուհետեւ այդտեղ հաստատվել են այսին դավանանքի թրքական ցեղեր: Վերջիններս, միշտ էլ, անգամ խաղաղ տարիներին, զբաղվել են մերձակա հայ գյուղերից անասունների հափշտակությամբ, բայց 1905 թ. վերջին՝ հայ-թրքական ընդհարումների ժամանակ, նրանց այդ զբաղմունքը աննախադեպ չափեր էր ընդունել: Ըստ վկայության.. «Ձեջիմլուները սիւնիներ էին եւ բնականաբար աւելի մեղմ բարքերով սնւած, քան շիաները, սակայն այդ հան-

232. Ա-Գօ, Հայ-թուրքական ընդհարումները Կովկասում (1905-06 թթ.), Երևան, 1907, էջ 242:

233. Մորուս Հասարթյան, Պատմահնագիտական ուսումնասիրություններ, էջ 155: Ս. Խանգաղյան, Ի՞նչ են դասմում Բաբեր, «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1984, N 6, էջ 31:

գամանքը չարգելեց նրանց ընկնել կողոպուտների հմայքի ազդեցության փակ եւ օգտել առիթից, որն էլ եղաւ նրանց աւերման պատճառը: Կռնիձորի եւ միւս գիւղերի հանդերձ Զէջիմլուցիները մի քանի անգամ փախար գողացան, սակայն նրանք հասարակ գողութիւններով չը բաւականացան: Դեկտեմբերի 17-ին յարձակեցին եւ Տեղ գիւղի հանդից բնակիչները. ահա այս եղաւ առիթ, որ եւ հայերը իրենց հերթում յարձակեցին երկու Զէջիմլուցիների վրա»:²³⁴ Այս դեպքերն իր ժամանակին արձանագրած օրաթերթը նշել է, որ «... դեկտ. 17-ին Զիջիմլուցիները բռնեցին փախար փեղագիների փախարը. վերջիններս ոչնչացրին երկու Զիջիմլուցիները, սպանեցին 15 թուրք...»:²³⁵

Վերին կամ Մեծ Զիջիմլուի արեւելյան ծայրին, գյուղի հյուսիսային փեշով հոսող վրակի ափին պահպանվել են ջրաղացի ավերակներ, բայց հինավուրց այս գյուղը առավել հայտնի է հարավ-արեւմտյան բարձրադիր եզրին փարածված ընդարձակ գերեզմանադաշտով եւ նույն փեղում դեռեւս կանգուն երկու դամբարանադաշտով: Դրանք համակ սրբափառ քարով կառուցված, հարակազմում մեկը՝ քառանկյուն (բոլորաձեւ թմբուկով, ինչպես եկեղեցի), մյուսը՝ բազմանիստ (սրածայր վեղարով) հարակազմով կառույցներ են: Արձանագրություններ չկան, սակայն պատերի քանդակները (վարդյակներ, հավասարաթեւ խաչեր) ակնհայտորեն վկայում են դամբարանների՝ հայ վարպետների կողմից կառուցված լինելու համագամանքը: Հորինվածքային, կառուցողական եւ գեղարվեստական առանձնահատկությունների՝ համանրման այլ հուշարձանների հետ համեմատական ու-

սումնասիրությունը թույլ է տալիս դամբարանադաշտների կառուցման ժամանակաշրջանը համարել XIV-XV դարերը:

1980-ականների սկզբին Մեծ Զիջիմլուի մեջ գտնվող եկեղեցու քերված արձանագրությունից մի կերպ վերծանվել է.

ԱՅ ... ԿԱՐՈՂ ... ՈՒ ԹՎԻՆ:²³⁶

Փոքր Զիջիմլուից 1,5 կմ արեւելք, նույն վրակի ձախ ափին գտնվում է քղերից Ղազիկուրդալի (Ղազիդարա) հորջորջված գյուղատեղին: Վերջինիցս նույնքան հարավ-արեւելք Կուրդալի փոքրիկ գյուղատեղիի ավերակներն են:

ԱՆԱՊԱՏԻԿ

1361 թ. ստեղծված «Մեկնութիւն պապարագիս» ձեռագրի հիշատակարանում հիշված է Հայքարա ձորի Անապարիկ գյուղը՝ իր Սբ. Աստվածածին եկեղեցով: Ահա ձեռագրի հիշատակարանի այն հատվածը, որտեղ հիշված է Անապարիկը՝ «... Արդ, գրեցաւ պապարագի մեկնիչս ձեռամբ Զաքարէ աբեղի, ի Ձորս Հայքարայ ի գեաւոս, որ կոչի Անապարիկ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս, ի հայրապետութեանն փեր Ստեփանոսի, ի դանութեանն Յոսի, ի դառնութեան ժամանակի, որ հալածումն էր քրիստոնէից...: ԹՎ. ՊԺ (1361) գրեցաւ...»:²³⁷ Թե ներկայիս ո՞ր գյուղին է համապատասխանում Անապարիկը, դժվար է որոշել: Պարզ է միայն, որ գյուղը Հակարի գետի հովտում տեղադրված բազմաթիվ բնակավայրերից մեկն էր:

234. Ա-Գօ, Հայքառական ընդհարումները Կովկասում, էջ 268:
235. «Մեակ», 1906, N 5, II յունվարի, էջ 1:

236 «Մովսէական Հայաստան» ամսագիր, 1984, N 6, էջ 31:
237. «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երեւան, 1950, էջ 450: «Յուցակ Ձեռագրաց», հասնր Բ, Երեւան, 1970, ձեռ. N 8256, էջ 706:

է, որ XII դարի կեսերից թուրք-սելջուկների փորապետության փակ հայտնված գավառը 1201 թ. ազապագրել էին Իվանե եւ Զաքարե իշխանները «...գրավեցին Առանից մինչեւ Ներքին Բասեն, Բարկուշապից մինչեւ Մծնկերս»:⁵ Ի դեպ, Քաշունիք եւ Բարկուշապ անունները հեպագա մի քանի հարյուրամյակների ընթացքում եւս զուգահեռաբար գործածական են եղել, բայց ի վերջո, արդեն XVI-XVII դարերում Քաշունիք անվանումն ամբողջությամբ իր տեղը զիջել է Բարկուշապին: Մեր օրերում երբեմնի գավառանունը Քաշունի ձեռով պահպանվել է փարածքի ամբողջ երկարությամբ հոսող եւ Որոտան գետի հետ աջից միախառնվող գետի անվամբ (թուրք. Չայ-Ջամի): Ինչ վերաբերում է Բարկուշապին, ապա արդեն XIII դարում այդ անվամբ նույն գավառում հիշատակվում է թե՛ բերդ եւ թե՛ գյուղ. առաջինը՝ Սյունյաց Լիպարիի իշխանին Իվանե աթաբեկից նվիրաբերված այլ ամրությունների շարքում,⁶ իսկ երկրորդը՝ գավառի գյուղերի ցուցակում (12 դահեկան հարկաչափով, որը կարծել է փայլա, որ այն միջինից ավելի խոշոր գյուղերից էր):⁷

XVII-XVIII դարերում Բարկուշապն իր հերթին փրոհվեց ավելի մանր գավառամասերի: Նրա հյուսիսային եւ հյուսիս-արեւմտյան մասում (Քաշունի գետից ձախ ընկած հարվածը) գոյացավ Մաղանջուր գավառակը, իսկ հարավային մասում, Ողջի գետի ստորին հոսանքի շրջանում՝ Գիլաբերդ գավառակը, եւ միայն հին Քաշունիք-Բարկուշապի կենտրոնական մասը շարունակեց կրել Բարկուշապ (նաեւ՝ Բարկաշապ, Բարգուշապ) անվանումը:⁸ Ի դեպ, այդ անունով էր հայտնի նաեւ Որոտան գետի ստորին հոսանքի՝ գավառի արեւելյան կողմով հոսող հարվածը:

Վարչարարածքային նշված կացությունը գրեթե անփոփոխ պահպանվեց ընդհուպ մինչեւ փարածքի՝ ռուսական փորապետության ներքո անցնելը, որից հետո այն ընդգրկվեց Ելիսավերպոլի նահանգի Զանգեզուրի ուեզդի կազմում: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո պարմական Քաշունիքի փարածքի վրա գոյացած հիշյալ երեք գավառակներն ավել կամ պակաս չափով մասնավորվեցին Հայաստանի եւ Ադրբեջանի նորաստեղծ խորհրդային հանրապետությունների միջեւ: Միջհանրապետական կամայական որոշված նոր սահմանագիծը վերից վար անցնում էր հիշյալ 3 գավառների միջնամասերով, արդյունքում՝ Հայաստանին բաժին թողնելով գավառակների արեւմտյան, առավել լեռնային ու կտրտված հարվածները, իսկ Ադրբեջանին՝

արեւելյան, առավել բարեբեր ու հարթաշապ մասերը: 1923 թ. գավառակների՝ Ադրբեջանին անցած փարածքները ընդգրկվեցին նորաստեղծ Կարմիր Քրդստան Ինքնավար Մարզի կազմում, բայց 1930-ին, վերջինիս կազմալուծումից հետո, դրանք մտան Զանգեզուրի շրջանի մեջ: 1964 թ. երբեմնի Մաղանջուր եւ Բարկուշապ գավառակների արեւելյան մասերի, ինչպես նաեւ Հակարի գետից արեւելք ընկած եւ պարմական Արցախի մասը կազմող նախալեռնային գոտու որոշ հարվածների միավորմամբ ստեղծվեց վարչական նոր ու առանձին շրջան:⁹ Վերջինս, կոչվեց արդեն 1962 թ-ից քաղաքապետական կարգավիճակ ստացած Ղուբաթլուի անվամբ (փարածքը 802 քմ):¹⁰

Քաշունիք-Բարկուշապը վաղնջական ժամանակներից մինչեւ XVIII դարի 1-ին քառորդի վերջերը հիմնականում հայաբնակ է եղել, իսկ այնուհետեւ փարածք են ներթափանցել մահմեդական զանազան խաշնարած ցեղեր, որոնցից, մասնավորապես, քրդերը մինչեւ 1825 թ. բացարձակապես վրանաբռնակ էին, բայց հաստատվելով հայաթափ հին գյուղատեղիներում ընդամենը 60 փարվա ընթացքում մինչեւ 1885 թ., փոխեցին իրենց ապրելակերպը՝ դարձրելով լինել վրանաբնակ:¹¹ Դրանով իսկ 1880-ականներից սկիզբ առան մի շարք քրդաբնակ գյուղեր, որոնց թիվը, հարկապես խորհրդային տասնամյակների ընթացքում բազմապատկվելով, արդեն 1977 թ. հասավ 94-ի:¹²

Ստորեւ ներկայացնում ենք շրջանում պահպանված պարմական հուշարձանները՝¹³ նախապես փարածքը պայմանականորեն բաժանելով 3 մասի 1. Որոտան գետի աջափնյա ավազան, 2. Որոտան եւ Հակարի գետերի միջակայք եւ 3. Հակարի գետի ձախափնյա ավազան:

Որոտան գետի աջափնյա ավազան

ՄԱՋՐԱ

Այսպես կոչված՝ Թասի լեռնանցքի գագաթից մոտ 2 կմ հեռավորության վրա, ծովի մակերեսից 1250-1310 մ բարձրությամբ ձգված լեռնաբազկի բարձրադիր մասում փարածվում է երբեմնի Մաղանջուր գավառի Մազրա գյուղը:¹⁴ Ստորագալես հայտնի չէ, թե երբ է հայազրկվել այս գյուղը, բայց

9. «Ադրբեջանական խորհրդային հանրապետության» (ադրբեջաներեն), հասո III, Բաքու, 1979, էջ 254:

10. Նույն տեղում:

11. Մ. Բահաբրեան, Չանգեզաուր, «Նոր Դար», 1885, N 34, էջ 2-3:

12. «Ադրբեջանական խորհրդային հանրապետության», նույն տեղում:

13. Ղուբաթլուի Երջանի տարածումը դաժողոված դասական հուշարձաններին նվիրված մեր ընդարձակ հոդվածը տես «Առեւտում» ամսաթերթում, N 15, 1996, էջ 8-9:

14. «Ժամանակագրություն...», հավելված, էջ 42:

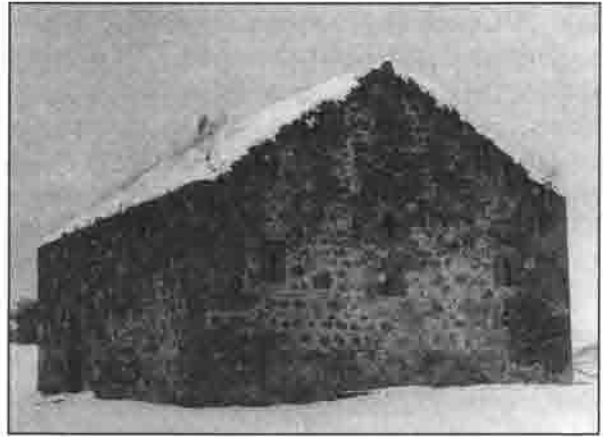
5. Մեփանոս Օրբելյան, նշվ., աշխ., էջ 316:

6. Նշվ., աշխ., էջ 319:

7. Նշվ., աշխ., էջ 401:

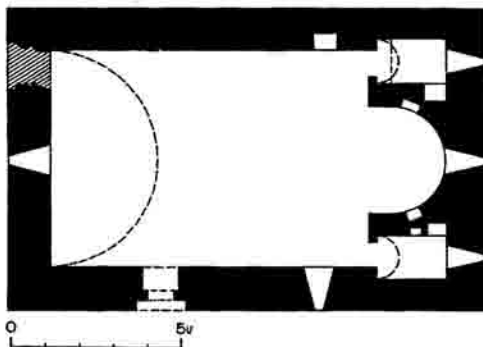
8. «Ժամանակագրություն...» հավելված, Երեւան, 1942, էջ 41-42:

ՄԱՁՐԱ. գյուղատեղիի տեսքը հարավ-արեւմուտից, եկեղեցին հարավ-արեւելից, խաչքար հարավային դռանի ճակ
եւ արեւելյան ճակատից բացված լուսամտի տեսքը

նրա կենտրոնական մասում ցայտօր կանգուն ընդարձակ եկեղեցին փաստում է, որ նրա կառուցման ժամանակ, այն է՝ 1694 թ., Մազրան շեն ու հայտնի գյուղ էր:

ՄԱՁՐԱ. եկեղեցու հասկազգիծը

Եկեղեցին միանավ, թաղակապ հորինվածքով, ներսում ավագ խորանի երկու կողմերում զույգ ավանդատներով, հարավային ճակատից բացված միակ մուտքով, կոփածո եւ սրբաբաշտ գորշ ու մանուշակագույն բազալտ քարով միջին չափերի (14,15x8,15 մ) կառույց է: Բարավորին դժվարությամբ ընթերցվում է ակնհայտորեն միաբնակավոր

կերպով վնասված 8 փողանոց արձանագրությունը.

... ԽՈՏԱՅ | ՊԵՏՐՈՍԻՆ ԵՒ ԻԻՐ ԿՈՂԱԿԻՑՆ, ՈՐՈՒՑՆ՝ ՅՈՎԱՆԷՍԻՆ, | ՇՆՈՂԱՅՆ՝ ՄԱԼԻԲՍԵԹԻՆ, ՄԱՐՈՒՆ, ԵՂԲԱ(Ր)ՑՆ ԱՌԱՔԵԼԻՆ, ՄԱՐԳԱՐԻՆ ... ԱԹԻ ԱՌ(Ա)ՋՆՈՐԴՆ ՅՈՒՆԷՍ ԵՒ Տ(ԷՐ)Ն ԳԵՂ(ԻՍ) ... ՄԱԼԻԲ ԿԱՆՈՒՍՏ, | ՎԵՐԱԿԱՅՈՒՆ՝ Տ(Է)Ր ՍԱՐԳԻՍՆ..., | ԹՎԻՆ ՌՃԽԳ (1694):

Մինչեւ 1993 թ. այս եկեղեցին փռվելի խաչնարածներն օգտագործում էին որպես անասնակերի պահեստ: Նրանք, նոր մուտք բացելու նպատակով, քանդել են եկեղեցու արեւմտյան ճակատի հյուսիսային անկյունը: Եկեղեցու արեւելյան ճակատից բացված լուսամտի խաչաձև շրջանակն ու հարավային պատի մեջ ագուցված խաչքարը (115x72x20 սմ) ակնհայտորեն վնասված են հրազենից արձակված գնդակներով:

Գյուղատեղիի փարածքում պահպանվում են նաեւ ստորգետնյա հողափոր բնակարաններ, իսկ հայոց երբեմնի գերեզմանատնից միայն բեկորներ են պահպանվել:

Մազրա գյուղից 1,5 կմ արեւելք պահպանվում են քարանձավ բնակատեղիի մնացորդները:

ՆՈՎԼՈՒ

Մագրայից 3 կմ արեւելք, ծովի մակերեսային 1170-1220 մ բարձրության վրա գտնվում է հայկական հին գյուղատեղիներից եւս մեկը, որը XIX դարում այդպեղ հասարակած քրդերի կողմից սրացել է Նովլու անունը:

Չնայած Մաղանջուղ գավառում հիշված 12 գյուղերի թվում Նովլուն (նաեւ մի այլ անվանաձեւով) չի հիշատակվում, բայց անկասկած այն «Ժամանակագրության» սրբեղծման ժամանակ՝ XVII-XVIII դդ., գոյություն ուներ:

ՆՈՎԼՈՒ. հայաբն աղբյուրը եւ վերջինիս միակնոր գոեը

Գյուղի արեւմտյան բարձրադիր եզրին պահպանվում են XVI-XVII դարերում կառուցված աղբյուրի քարե երկու միակտոր գոեերը (նովեր): Տենց այս աղբյուրի գոյությունն էլ առիթ է հանդիսացել քրդերի կողմից գյուղի՝ Նովլու կոչելուն: 1957 թ. ակնհայտորեն հայ քարգործների ուժերով, աղբյուրը նորոգվել է:

Գյուղամիջում մի քանի տների պատերի մեջ ագուցված են հին շենքերին պատկանած առանձին սրբարաշ քարեր:

Նովլու գյուղից 1,2 կմ հյուսիս-արեւելք՝ դեպի Գյուրջուլու փանող ճանապարհի աջ կողմում, շրջա-

պարի նկատմամբ քիչ առանձնացած բլրի վրա, կանգուն է հատակագծում ութանիստ, սրածայր վեղարով, եւ ներքուստ, եւ արտաքուստ դեղնավուն սրբարաշ քարերով կառուցված մի դամբարան: Շինության որմերին եւ շուրջը փարածված գերեզմանաբանը պահպանված մի քանի փապանաքարերն անարձանագիր են: Ի դեպ, շիրմաքարերը ոճական եւ հորինվածքային առումով բնորոշ են միջնադարի հայկական գերեզմանաքարերին, այնինչ դամբարանն ըստ ամենայնի՝ պարսկական ծագում եւ պատկանելություն ունի եւ XVII դարի գործ է:

Նովլուից 2,5-3 կմ արեւելք եւ հարավ-արեւելք կան երկու գյուղատեղի Ջըլֆը եւ Գյոյարջըղ անուններով: Վերջինս գոյացել է հայկական հին գյուղի տեղում, որի պարմական անունը, սակայն, մեզ չի հասել:

Որոտանի աջ ափին, միմյանցից 1,5-2 կմ հեռավորության վրա փռված են 4 գյուղատեղի: Դրանք տեղի թրքացած քրդերը կոչում էին Դաշալթի (Կունդանլի), Թեյմուր-Մյուսքանլի, Գուլջըղ եւ Բախսի-յարլու: Վերջինից 1 կմ Որոտան գետի հոսանքն ի վար՝ պահպանվում են անմշակ քարով կառուցված միջնադարյան միաթռիչք կամրջի երկու խելերի մնացորդները:

ՍԵԹԱՆՑ

Մաղանջուղ գավառակի մեջ հիշված 12 գյուղերից մեկը պարմական Սեթանցն է:¹⁵ Այն գտնվում է Կապան լեռան (2074 մ) հյուսիս-արեւելյան փեշերից սկիզբ առնող Սեթանց գետակի (Որոտանի աջ վտակը) ձախ ափին: XIX դարի 2-րդ կեսին հայաթափ գյուղատեղիում հասարակվել էին Ղարաղշլաղ գյուղից հեռացած քրդեր,¹⁶ որոնք փոքր-ինչ աղավաղելով հայկական տեղանունը, գյուղը կոչել էին Սեյթաս:

Գյուղի հարավային կողմում՝ վտակի ձախ ափին, այնպեղ, ուր վտակը մեծ ոլորանով տեղանքը նմանեցնում է թերակղզու, պահպանվում են անմշակ քարով, առանց կրաշաղախի կառուցված, պաշտպանական նշանակության փոքրիկ շինության՝ բերդակի ավերակները: Ոչ հեռու, խիտ թաղումներով, անմշակ սալափապաններով հայոց գերեզմանոցն է:

Սեթանց գյուղին դեմ հանդիման, վտակի աջ կողմի անփառախիտ լեռնալանջին պահպանվում են եւս մեկ ամրոցակերպ կառույցի ավերակները: Այսպեղ կա նաեւ մի անարձանագիր բեկորված խաչքար:

Սեթանց գյուղի հարավային եզրով հոսող հա-

15. «Ժամանակագրություն...», էջ 42:

16. «Նոր Դար», 1885, N 28, էջ 3:

մանուն վրակի հունով ցած գրնվում են 4 հին գյուղատեղիներ: Դրանք են Ղեարաս կամ Ղեարաբաս, որը Սեթանցի նման քրդաբնակ էր դարձել XIX դարի 2-րդ կեսին (այդպիսի բնակություն էին հաստատել բախտիարությունից քրդերը), Նալավա վրակի աջ ափին՝ Մամեղլի եւ Ղարաղլաղ գյուղատեղիները (առաջին երկուսը վրակի աջ, իսկ վերջին երկուսը՝ ձախ ափին):

Թվարկված բոլոր գյուղերը, ինչպես ասացինք, քրդաբնակ են դարձել XIX դարի ընթացքում, եւ գյուղանուններն էլ այդ շրջանի ծնունդ են: Բացառությամբ Մամեղլիի, մյուսների պարմական անվանումները մոռացության են մատնվել:

ՏԱՃԿԱԾՈՐ (ՄԱՄԵԳԼԻ)

Տաճկաձորը (6 դահեկան հարկաչափով) Մյուս Բաղը կամ Քաշունիք գավառի գյուղերի ցանկում հիշատակում է Սյր. Օրբելյանը:¹⁷ Գյուղը նույն անվամբ հայրնի է եղել նաեւ XIX դարում: Նամենայն դեպս, Ս. Բահաթյանը 1885-ին գրել է. «... Տաճկաձոր, Կուսաքարեր եւ Ային գիւղերի աներակները գրնվում են այժմեան քրդաբնակ Ջիբիկլուի մօտ»:¹⁸ XIX-XX դարերում կազմված ու հրապարակված բազմաթիվ քարտեզներից եւ ոչ մեկում Տաճկաձոր տեղանվանն այլևս չենք հանդիպում, բայց դրա փոխարեն (Վերին կամ Նին) Ջիբիկլուից 4,5 կմ հյուսիս-արեւելք «5 վերստանոց» քարտեզում ցույց է տրված Մամեղլի (Մամարլի) գյուղը: Դժվար չէ կռահել, որ այսպիսի եւս նախապաշարվածությունը տրվել է նույն բնակավայրի անվան թուրքական տարբերակին՝ ռուսական քարտեզագրությանն, առհասարակ, բնորոշ մի երեւոյթ: Ինչ վերաբերում է Կուսաքարերին, ապա այն «Քոսաքարեր» ձեւով հիշվում է հայրնի «Ժամանակագրության» մեջ իբրեւ Մաղանջուղի գյուղերից մեկը¹⁹ եւ պարզապես ցավալի է, որ պարմական այս գյուղանունը՝ մինչեւ XIX դարի վերջերը պահպանվելով հանդերձ, այժմ մոռացության է մատնվել, եւ այդ գյուղի տեղադրությունն անորոշ է:

ՃԱՊԿՈՒՏ (ՋԻԲԻԿԼԻ)

XIX դարում քրդերով բնակեցված եւ Ջիբիքլի անվանված գյուղը գրնվում է Սեթանց գետակի հեղ աջից միախառնվող, ավելի սակավաջուր մեկ այլ վրակի ակունքի շրջանում, հարավահայաց լեռնալանջին, ծովի մակերեսային 1350-1430 մ բարձրության վրա:

Օրբելյանի կազմած Քաշունիք գավառի գյուղերի

17. Մսեփանոս Օրբելյան, նշվ. աշխ., էջ 401:

18. Ս. Բահաթյան, Չանգեզուր, «Նոր Դար», 1885, N28, էջ 3:

19. «Ժամանակագրություն...», նույն տեղում:

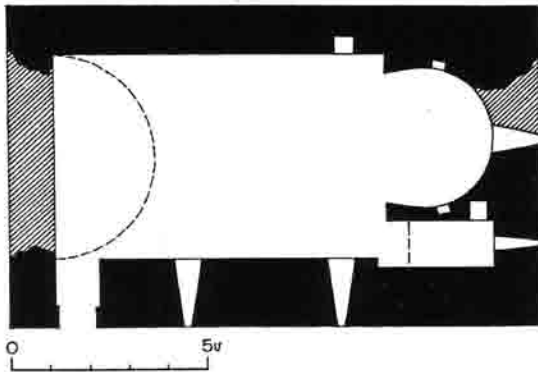

ՃԱՊԿՈՒՏ. եկեղեցու տեսքը հարավ-արեւելից, հարավային ճակատից բացված մուտքը եւ տեսարան արեւելից

ցուցակում (12 դահեկան հարկաչափով, որից կարելի է հետեւություն անել, որ համեմատաբար մեծ գյուղ էր) հիշվում է Ճապկուր գյուղը: Նայկական եւ թուրքական անվանումների Ճապկ հայերեն եւ Ջիբիք՝ թուրքերեն նույնականությունը կասկած չի հարուցում:

Ճապկուրի կենտրոնում դեռևս կանգուն է միանալ հորինվածքով, անմշակ քարով եւ կրաշաղախով կառուցված թաղակապ եկեղեցին (արտաքին չափերն են 13,70x8,15 մ): Ունի միայն մեկ ավանդապարտ՝ խորանի հարավային կողմում: Նյութատարակապի մեջ պահպանվում է մկրտարանի խորշը: Վնասված են ու կիսաքանդ արեւելյան եւ արեւ-

ՃԱՊԿՈՒՄ. եկեղեցու հասակագիծը

մյուս ճակարները: Միակ մուտքը հարավից է: Սրա խաչազարդ բարավորին կարդացվում է. Թ-(ՎԻՆ) Ռ-Ղ(1641) արձանագրությունը: Ըստ ամենայնի դա կառուցման տարեթիվն է, չնայած որ այդ մասին այլ տվյալներ հայտնի չեն: Ներսիսյան շենքի տարբեր հարավումներում ագուցված են մի քանի անարձանագիր խաչքարեր: Ըստ ոճական եւ գեղարվեստական առանձնահատկությունների դրանք կարելի է վերագրել XV-XVI դարերին:

Ճապկուրից 2,5 կմ հարավ-արեւելք Ներքին Զիբիլի գյուղատեղին է:

ԱՎՆ (ԱՅԻՆ)

Քաշունիք գավառի գյուղերի ցուցակում հիշատակված գյուղերից է Ավնը (6 դահեկան հարկաչափով նշանակում է այն փոքր գյուղ էր):²⁰ Միեւնույն անվամբ գյուղը հիշվում է նաեւ «Ժամանակագրության» հավելվածում՝ Բարկուշար գավառի գյուղացուցակում:²¹ Ի դեպ, ինչպես 1976-ին նշել է Ա. Ղարաբյոքյանը «Ղափանի շրջանի Դավիթ-Բեկ գյուղի բնակիչները այսօր էլ Ավն անունով են կոչում հարեւան աղբրեջանական Ային գյուղը, որը գտնվում է Քաշունի գետի ձախ ափին...»:²²

Մինչեւ խորհրդային կարգերի հաստատումը Ավնը, իր շրջակա հողերով հանդերձ, պարկանում էր Եղիազարյաններին: Նույն այդ կալվածատերերը

Ջեյվա (այժմ Դավիթ-Բեկ) գյուղի եզրին Քաշունի գետի վրա 1900 թ. կառուցել են քարաշեն միաթոփչք կամուրջ:

Ավնը գտնվում է Դավիթ-Բեկ գյուղից 2,3 կմ հյուսիս, համանուն լեռան արեւելահայաց լանջին, ծովի մակերեսից 1330-1400 մ բարձրության վրա:

Ավնից 1,5 կմ հյուսիս մի աննշան գյուղատեղի մնացորդներ են: Այն հայտնի է Միսրան անունով:

Ավնից 2,5 կմ արեւելք գտնվող մեկ այլ գյուղատեղի հայտնի է Չարդախլու²³ անվամբ: Վերջինից հյուսիս՝ Խալաջ գյուղատեղի տանող ճանապարհին, պահպանվում են երկու անարձանագիր եւ պարզ ոճավորում ունեցող խաչքարեր:

ԽԱԼԱՇ (ԽԱԼԱՁ)

Հին գյուղ է: Գտնվում է Ղուբաթի քաղաքից 4 կմ հյուսիս-արեւմուտք: XVIII դարի վերջերին այստեղ հաստատված քրդերը, մի քանի տասնամյակների ընթացքում մերձակա գյուղերի արտաքին տեսքերին տիրանալով, արդեն XIX դարի կեսերին որոշակի կարողություն եւ ազդեցություն էին ձեռք բերել: Դրա հավաստումն է հենց այդ ժամանակ գյուղում (անտարակույս, մերձակա հայաբնակ գյուղերից հրավիրված վարպետների ձեռքով) կառուցված քուրդ

ԽԱԼԱՇ. քեկադասկան սան ընդհանուր տեսք

բեկի բնակարանային համալիրը (մի քանի թաղակապ սենյակներ՝ ներառված կամարակապ լայն դարպաս ունեցող պարսպապարի մեջ):

Դրանց վերականգնման ուղղությամբ որոշ աշ-

20. Նով. աշխ., էջ 401:

21. «Ժամանակագրություն...», էջ 42:

22. Ա. Ղարաբյոքյան, Սյունիքի Բաղ եւ Քառուցիկ գավառների մի շարք բնակավայրերի տեղադրության շուրջը, «ԲԵՀ», 1978, N 3, էջ 197:

23. «Ժամանակագրության» հավելվածում Բարկուշար գավառի մեջ հիշված Փակահան գյուղը՝ Փիզիհան ձեռով այսօր էլ Կադյանի եղանակի Դավիթ-Բեկ գյուղի բնակիչներին հայտնի է իբրեւ Չարդախլուի հին անվանմամբ:

ԽԱԼԱՍ. քեկաղաղական ճան դարձար

խաղաղություն են կատարվել 1980-ական թվականներին, որոնք, բարեբախտաբար, մնացել են թերափարտ, քանի որ աշխատանքներն ունեցել են ոչ այնքան վերականգնելու, որքան այլափոխելու նպատակ:

Ներկայիս Դավիթ-Բեկ (նախկին՝ Ջեյվա) գյուղից 3 կմ հյուսիս-արևելք գտնվում է Թարովլու գյուղատեղին: Սրա եւ Քաշունի գետի ձախ ափին գտնվող Վ. Խոջա-Մուսախի գյուղատեղիների միջև, ընդարձակ մակերեսի վրա, պահպանվում են դամբարանաբլուրներ: Այսպես 1990 թ. աղբբեջանցի «գիտնականները» հնագիտական ուսումնասիրություններին անհարիր եղանակով «պեղումներ» են կատարել:

ՉՈՐ (ՉՈՌ)

Երկու կողմերից ամենի լեռնազանգվածներով սեղմված Քաշունի գետի ամենանեղ մասում գետի ձախ ափին, գտնվում է փոքրիկ, բայց ակնհայտորեն պատմական մի գյուղատեղի: Այն այդպես էլ հաստատված քրդերը կոչում էին Չոռ: Դժվար չէ նկատել, որ այն հայկական Չոր փեղանվան հնչյունափոխված փարբերակն է, ընդ որում փեղանքը համապատասխանում է այդ անվանումին: Գյուղատեղիի հանդեպ, գետի աջ կողմում գտնվում են 2 ջրաղացների ավերակները:

Չորից 1 կմ հյուսիս, դարձյալ Քաշունիի ձախ ափին, Վերին Խոջա-Մուսախի կամ Մագիլի կոչված գյուղատեղին է: Ըստ փեղացիների վկայության՝ գյուղն իր անունն առել է ազգությամբ հայ Խոջա-Միսաքի անունից, որը քրդերը քիչ աղավաղելով, արքասանել են Խոջա-Մուսախի: Այս գյուղատեղիի արևելյան եզրին գետի նույն ափին, գտնվում են մեկի

ջրաղացի ավերակները:

Դարձյալ 1 կմ գետի հոսանքի հունով ցած Ներքին Խոջա-Մուսախի կամ Ղալաջղ գյուղատեղիի մնացորդներն են: Սրա արևելյան եզրին, ապառաժ լանջերով վեր խոյացող սարի գագաթին դեռ պահպանվում են միջնադարյան բերդի ավերակները:

Այդ բերդասարի հարավային լանջին ձգվում է միմյանցից 10 մ հեռավորությամբ, զույգ կիսաբլուր աշտարակներով հզորացված, անմշակ քարով եւ կրաշաղախով կառուցված պարսպապարը: Դրանց պահպանված մասերի առավելագույն բարձրությունը հասնում է 6-7 մ-ի: Քիչ ավելի վեր՝ քարուկիր պարերի եւ այլ շինությունների մնացորդներն են: Առանձին կառույցների հետքեր կան նաեւ լեռան գագաթին: Բերդասարն այլ հատվածներում քարուկիր պարիսպներով ամրացված է միայն թշնամու հարձակման դեպքում մարջելի համարված հատվածները, քանի որ այլ կողմերից լեռը մեծ մասամբ շրջապատված է բնականից ուղղահայաց ժայռեղեն պարսպով: Պարսպապարերի պահպանված մասերի կառուցողական առանձնահատկությունները բնորոշ են X-XIII դարերին:

Ստեփանոս Օրբելյանն այս շրջանում հիշատակում է երկու՝ Պահու եւ Անդոկաբերդ բերդերի մասին: Ամենայն հավանականությամբ, Ներքին Խոջա-Մուսախի գյուղի մոտ պահպանված բերդը դրանցից մեկն է:

Բերդից 1 կմ արևելք, Քաշունի գետի վրա հին կամրջի մնացորդներն են, որը քանդվելուց հետո նորոգվել է փայտամածով: Պահպանված խելերը շարված են անմշակ քարով:

ԵՐԿԱԹԱՎՈՐԲ (ԳԱՄՐՉԻԼԱՐ)

Գտնվում է Քաշունիի՝ Որոտանին միախառնվելու փեղին մոտ, գետի ձախ ափին: Գյուղամիջում, Քաշունի գետի վրա, կանգուն է XVII-XVIII դարե-

ԵՐԿԱԹԱՎՈՐԲ. ճեարան կամրջից

ՊԱՅՈՒՆՔԻ ԲԵՐԴ, բերդասարի տեսքը արեւելից, քաղաքի տարածքի կենտրոնական մասը
հարավից, հասկանալի բերդասարի արեւմտյան կողմից, միջնաբերդի մնացորդները եւ համեմատաբար
լավ պահպանված 2 աշտարակները

րի շինություն՝ միաթոփչք կամուրջը: Այն ունի 9,15 մ երկարություն (թոփչքը) և 3,10 մ լայնություն: Վերջին նորոգումը՝ ցեմենտ-բեթոնով, կատարվել է 1990 թ.: Ունի արաբափառ արձանագրություն:

Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ Երկաթավորք (թուրք. Դամըր-չիլար) կոչվող գյուղում ցայժմ պահպանվել են նաև երկու դամբարաններ: Դրանք թվագրվում են XIV-XV դարերով: XIX դարի վերջին այդտեղ կառուցվել է նաև մզկիթ (հազվադեպ երեւոյթ փարաձաշրջանի քրդաբնակ և թրքաբնակ գյուղերի շարքում):

ԱԳԱՏԻ (ԱԿԱՏԻ, ԱՅԱԳԻ)

Սր. Օրբեյանի կազմած Քաշունիք գավառի գյուղացուցակի մեջ հիշված Ագափին²⁴ (8 դահեկան հարկաչափով) գավառի միջին մեծության հայաբնակ գյուղերից էր: Ուշ միջնադարում գյուղը դարձյալ հիշվում է Ակափի ձեռով,²⁵ իսկ XIX դարի ցարական քարտեզներում այն հանդիպում է Այադի ձեռով: Ագափի-Ակափի և Այադի տեղանվան նույնականությունը որեւէ կասկած չի հարուցում:²⁶ Խորհրդային տարիներին գյուղը վերանվանվել է Մեհրիլի:

Գտնվում է Ձոր գյուղից 0,7 կմ արեւելք՝ Քաշունի գետի աջ, բարձրադիր ձորաբերանին: 1904 թ. հրապարակված ցարական «5 վերստանոց» քարտեզում այս գյուղի հարավ-արեւելյան եզրին ցույց է տրված մի ավերակ եկեղեցի, որի հետքն իսկ այժմ չի պահպանվել:

Ագափիից Քաշունի գետի հոսանքն ի վար գտնվում են եւս երկու պարմական գյուղատեղիներ, որոնք հայրնի են միայն XVIII դարում այդտեղ հաստատված թուրքերի կողմից տրված անուններով՝ Փոլադլի և Դոնդարլի:

ՓՈՈՋԱՆՑ (ՓՈՈՇԱՆՑ)

«Ժամանակագրության» հավելվածում Բարկուշար գավառի բաժնում հիշված Փոռջանց գյուղը,²⁷ չնայած այնտեղ հաստատված թուրքերից ստացել էր Փիրջան, Փերջան կամ Փարիջան անունը, այնուամենայնիվ դեռեւս XIX դարի վերջերին մերձաբնակ հայերին հայրնի էր իր վաղեմի չաղավաղված անվամբ: Համենայն դեպս Ս. Բահաթրյանը 1885-ին պարզորոշ նշել է. «Բարգուշարու գաւառում - Գեղախլու, Խասշարաբ և Փիրջան (ինուց՝ Խաչդար և Փոռջան)»:²⁸ Ցավոք, գյուղում իրենց շուրջ 200-ամյա ներկայության ընթացքում թուրքերը

ջանադրաբար ոչնչացրել են հայոց նյութական մշակույթի հիշատակները:

Փոռջանցից հազիվ 300 մ արեւելք գտնվում է մի գյուղատեղի, որը ներկայում հայրնի է թուրք խաշնարածների՝ գյուղին տրված Գյոյալ անվամբ:

ՀԱՐԹԵՐ

Փոռջանցից 2 կմ հյուսիս-արեւելք, երեք կողմերից սարերով շրջապատված գոգածե գեղատեսիլ վայրում գտնվում է երկրամասի պարմական գյուղերից եւս մեկը՝ Հարթեքը: Այն առաջին անգամ հիշվում է XIII դարում կազմված Քաշունիք գավառի հարկավոր գյուղերի ցուցակում (10 դահեկան հարկաչափով՝ հետեւաբար, միջին գյուղերի թվում էր):²⁹ XIX դարում այդտեղ հաստատված խաշնարածները, հավանական է իրենց ցեղապետի անունով, գյուղը կոչել են Ալիբեկ (այդպես է նշված 1904 թ. հրապարակված «5 վերստանոց» քարտեզում), բայց, փաստորեն անմոռաց պահպանվել է նաև գյուղի

ՀԱՐԹԵՐ. գյուղի տեղը արեւելից

պարմական անվանումը: Ի դեպ, Հարթեք է կոչվում (թուրք՝ Հարթիգ) նաև գյուղից 1,5 կմ հարավ գտնվող լեռնագագաթը (1280 մ): Ներկայիս Հարթիգի եւ պարմական Հարթեքի նույնականությունն ապացուցված է:³⁰

Գյուղատեղիի տարածքում պահպանվել են հին գերեզմանոցի եւ աղբյուրի մնացորդները: Սրբափաշ, ուղղանկյունաձեւ, բայց անարձանագիր 2 փաստանաքարերն ու աղբյուրի քարն միակտոր գուռը երբեմնի հայաբնակ գյուղի լուռ վկաներն են:

Հարթեքի հարավ-արեւելյան եզրին գտնվող բլրի

24. Սեփանոս Օրբեյան, նշվ. աւխ., էջ 401:

25. «Ժամանակագրություն...» (հավելված), էջ 42:

26. Գ. Մ. Գրիգորյան, Պատմական Սյունիքի մի արտ գյուղերի տեղադրության հարցի շուրջ, «ՊԲՀ», 1966, N 4, էջ 233:

27. «Ժամանակագրություն...», նույն տեղում:

28. «Նոր Դար», 1885, N 29, էջ 2:

29. Սեփանոս Օրբեյան, էջ 401:

30. Մ. Ղառազյոզյան, նշվ. հոդվածը, էջ 197:

ՀԱՐԹԵՔ. բնակարանային շինարարության ընթացում
ընթացված գերեզմանոցը եւ մի քանի փրկված տաղանթաքեր

գազաթին նշմարվում են հնագույն ամրոցի պարուս-
պապատերի հիմքերը:

Հարթեքից 1,8 կմ հյուսիս՝ քրդերի կողմից՝ Թա-
ղաբաշ կոչված գյուղատեղիի ավերակներն են:

ԱԹԽՈՒՅՔ

Քառունիի միջինից ավելի մեծ գյուղերի շար-
քում էր (12 դահեկան հարկաչափով)³¹ Փոռջանցից
1,5 կմ հարավ՝ լեռնալանջի հարավահայաց փեշին
գտնվող Աթխույքը: Թուրքերն այն կոչում էին Աթ-
կիզ: Վերջինիս նույնականությունը Աթխույքի հետ
ապացուցված է:³²

ՀԱՐԹԵՔ. ավերված աղբյուրի
գուռը գյուղամիջում

31. Մեփանոս Օրբելյան, էջ 401:

32. Ա. Ղարազյոզյան, նույն հոդվածը, էջ 197:

Աթխույքից 1,5 կմ հարավ-արևելք գտնվում է մինչև 1993-ը խաշնարած թուրքերով բնակեցված եւ Սալդաշ կոչված գյուղը: Դրանից արևելք, միայնակից ոչ հեռու, գտնվում են եւս 4 գյուղատեղիներ, որոնց պատմական անունները մեզ չեն հասել, իսկ խաշնարածները դրանք կոչում էին Չարալու. Բոյունաղար, Բալլուդայա եւ Մոլլալի:

Որոտանի աջ ափի երկայնքով, սկսած Երկաթավորքից, փեղադրված են Միրյար, Հալ, Մամար, Ուլաշի եւ Աբիջա գյուղերը, իսկ Գիլիջան կամ Խալիջան եւ Խոջախան կամ Խոջա-Օհան գյուղերը գտնվում են Հակարիի եւ Որոտանի միախառնման վայրից ավելի ներքեւ: Հիշյալ գյուղերը արդեն XVII-XVIII դարերի սահմանագլխին հիմնականում հայաթափ էին, եւ նրանցում հայոց հետքերի ավելի քիչ կարելի է հանդիպել: Այնուամենայնիվ, որոշ փշրանքներ այսօր էլ նկատելի են: Դրանցից հիշարկելի են Մամար գյուղի հյուսիսային եզրին գտնվող հին գյուղատեղիի ավերակները, նաեւ Գիլիջանում իշխանական ապարանքի մնացորդները, որն, ի դեպ, Ղ. Ալիշանը նկարագրել է հետեւյալ կերպ. «...Խալիճան, առ որով աներակ տեղի մի կամ ապարանք դարպասի կոչեցեալ, որոյ դռնը գեղեցիկ կտիածոյ քարամբք կերտեալ է, որպիսի եւ անդաստակ ապարանիցն կործանելոց եւ շուրջը զնովա անգիր գերեզմանք հայոց...»:³³ Ինչ վերաբերում է Խոջախան գյուղանվան սրուգաբանությանը, ապա այդ առթիվ կա հետեւյալ մեկնաբանությունը. «... է մեծագոյն գիւղ Խոճախան, մերձ ի հուն անցի գետոյն այսպէս աղաւաղ կոչեցեալ յայլազգեաց, յանուանէ Խոճայ Յովհան ճոխի առն վաճառականի, գորոյ ինչս յափշտակեաց Փաթ-Ալի բռնաւորն դիմամարտ Դաւթի բէկի եւ ազգաւ արար»:³⁴

Մի աննշան բերդակի, բայց ավելի ճիշդ՝ դիտակետ-պահակարան նշանակություն է ունեցել Որոտան եւ Հակարի գետերի միախառնման տեղից ոչ հեռու, նրանց միջեւ երկարած հրվարդանի ծայրին պահպանված ավերակը:

Խոջախանից հյուսիս-արեւմուտք գտնվող եւս երկու գյուղատեղիները խաշնարածներից ստացել են Աղաբիշիլար եւ Ղիյասի անունները: Դրանց պատմական անունները մոռացության են մատնվում:

Որոտան եւ Հակարի գետերի միջակայք: Մյուսնյաց աշխարհի երկու գլխավոր գետերի միջեւ, նրանց ստորին հոսանքի շրջանում ընկած տարածքը մոտավորապես ունի դեպի հարավ ուղղված սրածայր եռանկյունու տեսք:

Տարածաշրջանի համարյա բոլոր բնակավայր-

ները գոյացել են հիշյալ գետերի ափերին, իսկ լայնարձակ միջակայքը հիմնականում օգտագործվել է իբրեւ արոտավայր (հափկապես վերջին երկու հարյուրամյակում, երբ հայաթափ գյուղերում բուն դրեցին խաշնարած գեղերը):

Տարածաշրջանի հնավայրերը ներկայացնում ենք նախ Որոտան գետի ձախափնյակի երկարությամբ, ապա Հակարիի աջափնյակով, գետերի հոսանքն ի վար:

Ղուբաթիի շրջանում, Որոտան գետի ձախափնյա առաջին կամ ամենավերջին գյուղը մինչև 1993 թ. թրքաբնակ էլվազին էր: Սրանից 1 կմ հյուսիս-արևելք՝ Վարարակն եւ Որոտան գետերի միջեւ հրվանդանաձեւ երկարած «Յագի» կոչված տեղամասում, պահպանվում է XV-XVII դարերի հայոց գերեզմանոց:

Հիշյալ երկու գետերի միախառնման վայրին մոտ գտնվող Դավուդլու գյուղատեղիի արեւմտյան ծայրին պահպանվում է եւս մեկ գերեզմանոց: Ծիրնաքարերի մեծ մասն անմշակ սալաքապաններ են: Թաղումներն իրականացված են բավականին մեծ խորությամբ: XX դարի սկզբներից այստեղ հաստատված խաշնարածներն իրենց թաղումները կատարել են հայոց գերեզմանատան հարեւանությամբ, քիչ ներքեւ (հարավ-արեւելյան ուղղությամբ): Ս. Խանզադյանն այստեղ պահպանված մի տապանաքարին կարդացել է. «ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍ ԴԱՎԻԹ ՔԱՋ ԶՈՐԱՎԱՐԻՆ, ԹՎՆ. ՌԾԸ (1609)»: Ս. Խանզադյանը նշել է նաեւ, որ Դավուդլուն պատմական Մարգաձոր գյուղն է,³⁵ բայց որեւէ հիմք չի նշել, իսկ պատմաբան Շ. Մկրտչյանը գյուղի նախկին՝ հայկական անվանաձեւ է համարում Դավթաշենը:³⁶ Ի դեպ, մտավազ հայ բնակիչներն էլ այդ են պնդում:

Դավուդլու գյուղատեղիի արեւելյան ծայրում ճառագարիից ցած, ավերակ ջրաղացի մնացորդներն են:

«ԼԱԼԱԶԱՐ» ԿԱՄՈՒՐՉ

Դավուդլու գյուղատեղիից 2,5 կմ արեւելք, Որոտան գետի վրա կանգուն է երկթիցք, քարաշեն, ամրակոտ մի կամուրջ: Կամարները սրբաբաշ են՝ քարաքեսակը՝ գորշ բազալտ: Ձախակողմյան թռիչքի երկարությունը 12,37 մ է, իսկ աջակողմյանը՝ փոքրինչ ավելի: Եզրապատնեշներ ունեցող անցուղին ունի 4,05 մ լայնություն: Կամրջի ձախափնյա խելի արեւելահայաց պարին ագուցված է մի շրջանաձեւ քար, որի հղկված երեսին 10 տողով փորագրված է

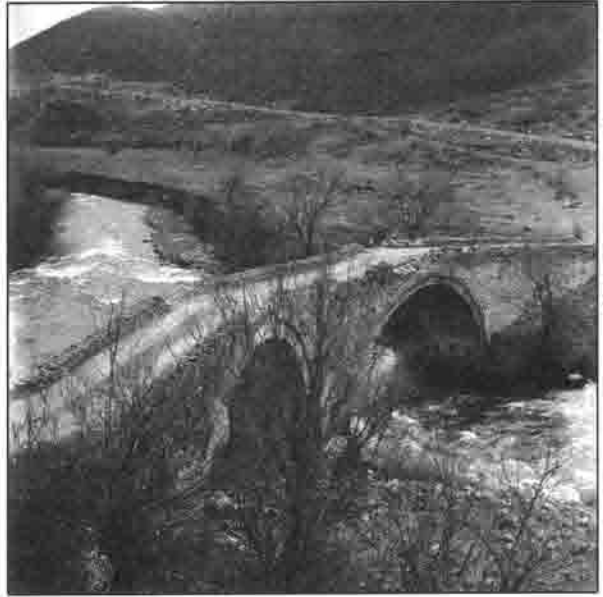
33. Ղ. Ալիշան, Միսական, Վենետիկ, 1893, էջ 282:

34. Նույն տեղում:

35. Ս. Խանզադյան, Ի՞նչ են դասմում քարերը, «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1984, N 6, էջ 31:

36. Շ. Մկրտչյան, Ջերմայիլ-Ղուբաթլուի հայկական դասմամբ-մեկտեղության հուշարձանները, «Ազատամարտ», 1993, N 40, էջ 12:

«ԼԱԼԱԶԱՐ» ԿԱՍՈՒՐԶ. ընդհանուր տեսարաններ, աջակողմյան թռիչք եւ միտումնավոր փեղած շինարարական արձանագրությունը

եղել շինարարական արձանագրությունը: Ըստ այդմ՝ իր չափերով բավականին մեծ այս կամուրջը 1867 թ. կառուցել է խնձորենկցի Հովակիմ Լալազարյանը: Ի դեպ, «Լալազարի» կամրջի հիմնադրման մասին մերձակա գյուղերի հայերի շրջանում առ այսօր պահպանվել է մի գեղեցիկ եւ ուշագրավ պատմություն:³⁷

1900-1902 թթ. ընթացքում կամուրջը հիմնավորապես նորոգել է Հովակիմ Լալազարյանցի որդին՝ Սիմեոն Լալազարյանը: Ժամանակի մամուլն այդ մասին գրել է. «Խնձորենկ գիւղացի Յովակիմ Լալազարեանցի՝ 1860-ական թուականներին Բարգիշապ գետի վրա կառուցած քարե կամուրջը քայքայված էր, անպէտքացած: Այժմ նա վերանորոգված է

եւ արդէն համարեա պարարասար է: Վերանորոգողը հանգուցեալի որդի Սիմեոնն է. նրա ծախսով ճիշտ փարի ու կէս է, ինչ աշխատանքներ էին կատարվում կամուրջի վերանորոգութեան վրա: Ինքը՝ Սիմեոն Լալազարեանցը անձամբ հսկում էր այդ գործի վրա...»:³⁸

Յավոք, կամրջի շինարարական 10 փողանոց արձանագրությունը փեղի թրքացած քրդերի կողմից վերջին փարիներին միտումնավոր կերպով քերվել է եւ այժմ գրեթե չի ընթերցվում:

«Լալազարի» կամրջից 350 մ Որոտան գետի հոսանքով ներքե՝ դեռ պահպանվում են XIX դարում կառուցված ջրաղացի ավերակները, իսկ կամրջից 1,2 կմ հյուսիս-արեւելք, Ալդուլիուշաղի կոչված

37. Ս. Կարադեյան, Քառունի-Բարկուհա-Ղուրաթի. հայկական դասական հուշարձաններ. «Առեւտում», N15, էջ 18:

38. «Մշակ», 1902, N 161, էջ 2:

գյուղատեղիի մոտ, անվնաս է ժայռափոր մի եկեղեցի: Սրա գոյությունը վկայում է Երվանդ Լալայանը. որը նշում է, որ այն, ինչպես մյուս եկեղեցիները «... իբր փարախ կամ գոմ են ծառայում: Նոյն դրությամբ մեջ է նաեւ Ալիդուլի-ուշաղի թրքաբնակ գիւղի ժայռի մեջ փորուած փոքրիկ եկեղեցին, որից փոքր ինչ բարձր կան քարայրներ եւ հնձաններ ու դիպիճաղ (կարաս)»:³⁹

Ալլուլիուշաղի գյուղատեղիում եւ մերձակայքում պահպանվում են նաեւ «Քելդալա» կոչված միջնադարյան (IX-XI դար) բերդի եւ աղբյուրի մնացորդները:

Մինչեւ շրջակայքում՝ Ղուբաթի քաղաքը, Որոփանի գետի ձախ ափին, կան միմյանցից ոչ հեռու թվով 7, մեծ մասամբ պարսկական գյուղատեղիներ, բայց որոնք հայտնի են միայն վերջին 1-2 հարյուրամյակների ընթացքում այդպեղ հաստատված քրդերի կողմից փրված օրարտրի անուններով՝ Մելիքահմեդի, Բալա-Նասանի, Խոդրի, Աբդալանի, Լեփեխեյրանի, Ղայալի (Ղարագյուզա) եւ Մահմուդու: Թվարկված գյուղատեղիների փարածքում հայ մշակույթի հետքերը գրեթե իսպառ վերացված են:

Ինչ վերաբերում է Ղուբաթի քաղաքում սպեղծված պարսկա-երկրագիտական թանգարանին, ապա դրա բակում շրջանի փարքեր հնավայրերից (ցավոք անորոշ են դրանց նախնական հասցեները)

ՂՈՒԲԱԹԻ. քաղաքում (XVI-XVII դդ.)
փոխադրված շրջակայքում թանգարան

ժողովված են մի քանի գերեզմանական հուշարձաններ: Մասնավորապես՝ 4 փապանաքարերից 1-ը ուղղանկյունաձև սալափայտ է, 1-ը՝ կենցաղային թեմաներով պարկերագարով, իսկ 2-ը խոյակերպ շիրմաքարեր են:

Ղուբաթից գետի հոսանքով ցած, մինչեւ Որոփանի եւ Նակարիի միախառնման վայրը գտնվում են միայն օրարտրի անուններով մեզ հասած հետբնակ գյուղատեղիները՝ Գլոդակար, Սարայ, Դիլալի-

մյուսքանի, Ղազյան եւ Քելդաղի:

Նույնպիսի գյուղատեղիների մի երկար շարք ձրգվում է գետի աջ ափի երկարությամբ: Նոսանքն ի վար՝ միայն Ղուբաթիի շրջանում գտնվածները հետբնակներն են՝ Քերվար,⁴⁰ Շիխովա (Ղարաքիշիլար), Ղարաջանի, Ղարաղաջ, Մադիլի, Մարիյաթաղ, Մուլաբուրխան, Վերին Մուլա, Կարթուբան, Ներքին Մուլա, Նյուսեխնուշաղի եւ Ղարալար:

Նակարի գետի ձախափնյակ: Նակարիի ձախ ափի երկարությամբ եւս ձգվում է մի շարք՝ հիմնականում հինավուրց գյուղեր, որոնց պարսկական անունները, նույնպես, մեզ չեն հասել, եւ այժմ դրանք հայտնի են միայն վերջին 1-2 հարյուրամյակների ընթացքում դրանցում հաստատված քրդական եւ թուրք զանազան ցեղերի կողմից փրված օրարտրի պարսկական անվանումներով: Նակարի գետի՝ Ղուբաթիի շրջանի միջով հոսող հարվածում (ձախ ափի երկայնքով) գտնվում են հետբնակ գյուղերը՝ Մուրադխանի, Խանդակ, Չոջիկ (Իշլիլ), Փարար, Բալա-Մուլանի, Բեյխաջ, Խոջիկ, Մարդանի, Էֆենդիլար, Յուսիֆբեյլի, Նամզալի, Չայթումաս, Շոթլանի,⁴¹ Խանլը, Ալադուրշաղ, Մուդանի, Մաֆրուդի, Քյուրդ-Մաֆրուդի, Զիլանի եւ Սելալի: Վերոհիշյալ գյուղերում հայ մշակույթի հետքերը գրեթե իսպառ անհետացված են: Այնինչ հայտնի է, որ դեռեւս 1880-ականներին կիսավեր դրությամբ եկեղեցիներ էին պահպանվել՝ Չոջիկ կամ Զադիկ (խորհրդային տարիներին վերանվանված՝ Իշլիլ), Պարար (Փարար) եւ Խոջիկ գյուղերում:⁴² Ուշագրավ են հարկապես Մուրադխանի գյուղից 3 կմ հյուսիս-արեւելք, լեռնագագաթին գտնվող վաղ միջնադարյան բերդի եւ մարտուի ավերակները: Նավայրը հայտնի է «Ղալալի» անվամբ:

Նակառակ Նակարիի հովիտում գտնվող բնակավայրերի՝ ձորից վեր, ավելի դեպի արեւելք ընկած լեռնալանջերին ու հարկապես նախալեռնային անփառածածկ գոտում գտնվող հին գյուղատեղիներում դեռեւս առկա են երկրամասի բնիկներից մնացած նյութական մշակույթի հետքերը:

ԱՄՈՒՏԵՂ

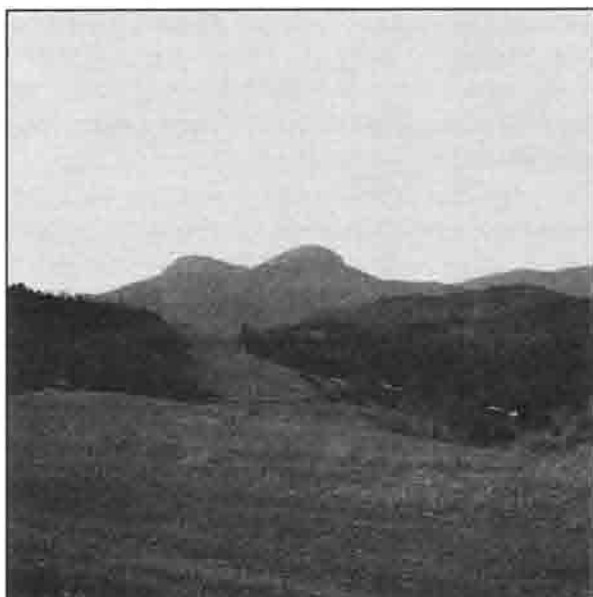
Շրջապարի համեմատ բավականին առանձնացած, ծովի մակերեսույթից 1315 մ բարձրությամբ,

40. Ըստ Մորուս Հասարայանի՝ սա համադասախառնում էր Հարանդ գավառի Զրվան գյուղին (Մ. Հասարայան, Պատմահնագիտ. ուսումնասիրություններ, էջ 155):

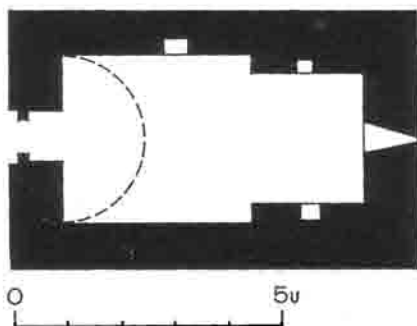
41. Ի դեպ, խառնարած Շոթլանի կոչված ցեղը, որից եւ իր անունն էր առել նրանց բնակավայրը, հայտնի էր իր առօրինի գործողություններով: Օրինակ՝ Խնձորեսկ գյուղին դասկանող 500 դեսիաշին հողատարածին 1913 թ. նրանց տիրապետող հանգամանքի ժամանակի մամուլի հավաստմամբ աղանդում էր վերածվել արյունահեղության («Հորիզոն», 1913, N124, էջ 3):

42. «Արցախ», նշվ. աբխ., էջ 400:

39. Ե. Լալան, Չանգեզուր, «Ազգագրական Հանդես», գիրք Դ, N2, Թիֆլիս, 1898, էջ 50:

ԱՍՈՒՏԵՂ. լեռան տեսքը հյուսիսից, գագաթնամերձ հասվածքը արևելքից, եկեղեցու տեսքը հյուսիս-արևմուտքից և հարավ-արևելքից

ԱՍՈՒՏԵՂ. լեռան գագաթին գտնվող եկեղեցու հասակագիծը

հարավ-արևմուտքից և արևմուտքից ամենի քարափներով երիզված Ամուրեղ լեռը գտնվում է Հակարի գետի ձախ ափից ուղիղ գծով 5 կմ արևելք:

Լեռան գագաթին ցայսօր կանգուն է XVII դարի վերջին կամ XVIII դարի սկզբներին կառուցված մի փոքրիկ եկեղեցի: Այն թաղածածկ, միանավ շինություն է՝ կառուցված կրաքարով և կրաշաղախով: Միակ' արեւմտյան ճակարից բացված մուտքի անկյունաքարերը սրբարաշ են: Խորանը ուղղանկյունաձեւ է: Արձանագրություններ չկան: Արտաքին չափերն են 7,67x4,79 մ:

Ամուրեղի եկեղեցին, մինչև Հարար գյուղի հայաթափվելը, հանդիսացել է վերջինների գլխավոր ուխտատեղին:⁴³

Հնավայրի առաջին նկարագրողներից մեկը՝ ե-

43. Այդ մասին տես ներկա աշխատության էջ 183-ում: Նաեւ՝ «Նոր Դար», 1899, N 63, էջ 3:

պիսկոպոս Բարխուդարյանը, նշել է «Քարուսիի պատմական պարսպապատ է վաղ ժամանակից սարիս գլուխն, որ ունի բազմաթիվ մեծություն, ամուր դիրք, պատմական փոխարան...»:⁴⁴ Հարկ է նշել, որ բացի «պատմական փոխարան»-ից մնացած փոխարաններն իրականությանը չեն համապատասխանում. պատվարժան հեղափոխությունը, հավանաբար անձամբ տեղում չլինելով, հենվել է ոչ լավագույն անձանց պատմամեթոդի վրա:⁴⁵

ԲԱՀԱՐԱԹ

Անշուշտ Բաշարաթը փոխյալ բնակավայրի պատմական անունը չէ, բայց թվում է, որ այն այդպես է կոչվել առնվազն XVIII դարի սկզբներից: Նույն դարի I-ին կեսին գյուղից հեռացած հայերի մի մասը հաստատվել է պատմական Կապադոկիայի Ծալեթ գյուղում, որտեղ նրանք կրել էին Բաշարաթյաններ (Պաշարաթյաններ) ազգանունը (հանդիպում է փոքրի բազմաթիվ փառապանագրերում):

Գյուղը գտնվում է Ամուրեղ լեռան արևելյան կողմում՝ լեռնալանջի հարավ-արևելահայաց թեքության վրա, իսկ ծովի մակերեսից՝ 1030-1160 մ բարձրության վրա:

Դեռևս XIX դարի վերջին գյուղում ավերակ դղրության մեջ է եղել եկեղեցին:⁴⁶ Ներկայում դրա հետքն իսկ չկա:

Հայաթափ գյուղատեղիում հաստատված թուրք խաշնարածների թիվը Բաշարաթում միշտ էլ աննշան է եղել: Այսպես, 1914 թ. այդտեղ ընդամենը 43 թուրք է եղել,⁴⁷ իսկ 1976-ին՝ 256:⁴⁸

1905-06 թթ. Բաշարաթը, չնայած իր սակավաբնակ լինելուն, գավառի առավել անհանգիստ գյուղերից էր: Այդ փարիներին Բաշարաթի ավագակարար թուրքերը մինչև իսկ ընդդիմացել էին կառավարական զորքերին, որի համար պատժվել են. «Ամսիս 16-ին, երբ կոզակների զորաբաժինը մղվում էր թուրքական Բաշարաթ գիւղը (Ջանգեզուրի գաւառում), Կոզակների վրա յամառ կրակ բաց արին: Կոզակները սրիպված էին պատասխանել թընդանօթաձգութեամբ: Կան քանդված փներ եւ սպանված թուրքեր»:⁴⁹

ՀԱՏՔ

Բաշարաթից 3 կմ հյուսիս-արևմուտք գտնվում է ըստ ամենայնի իր նախնական-պատմական ան-

վանմամբ մեզ հասած՝ գավառի փոքրիկ գյուղերից մեկը՝ Հափթը:

Այն տարածված է ծովի մակերեսից 1250-1260 մ բարձրություն ունեցող, հյուսիսից-հարավ ձգվող հորվանդանաձև տեղանքի վրա:

Գյուղի դեռևս XIX դարի վերջին կիսավեր վիճակով պահպանված եկեղեցու⁵⁰ հետքն իսկ այժմ չի մնացել, բայց ահա՝ գյուղից 250 մ հյուսիս գտնվող բլրի վրա, պահպանվում են հայոց գերեզմանատան անմշակ սալաքարայինները: Թաղումները իրականացվել են բավականին մեծ խտությամբ: Համանդման այլ հնավայրերի հետ վերջինիս համեմատական ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս փոխյալ գերեզմանոցը թվագրել XV-XVIII դարերով:

Հափթում հայ կյանքը մարելուց հետո XIX դարի վերջերից, այնտեղ հաստատված խաշնարածները իրենց հանգուցյալներին ամփոփել են հայոց գերեզմանատան արևելյան կողմում:

ՀԱՏՔ. տեսարան գյուղից

Հափթից 1,5 կմ արևելք գտնվում է քրդական Միլանլի ցեղանունը⁵¹ կրող, սակայն կառուցապատման առանձնահատկություններից ելնելով՝ անշուշտ, պատմական մի գյուղատեղի եւս:

ԴԱՇՏԱՀԱՏ

Այս անվամբ մեր օրերը հասած ոչ պակաս պատմական գյուղատեղին գտնվում է Հափթից ընդամենը 1,5 կմ հյուսիս-արևմուտք, Վաղավեր վրակի աջ կողմում, ծովի մակերեսից 1100 մ միջին բարձրության վրա:

Գյուղի արևմտյան եզրին տարածված է հայոց գերեզմանատունը, որը հար եւ նման է Հափթի վերոհիշյալ գերեզմանոցին, ուստի եւ թվագրվում է XV-XVIII դարերով: Գերեզմանոցի արևելյան կողմում

44. «Արցախ», նսվ. աւխ., էջ 401-402:

45. Ս. Կարապետյան, Նորահայտ հուշարձաններ Ղուբաթիից, «Հայրենիքի ծայր», 1994, N15, հունիսի 2-8:

46. «Արցախ», նույն տեղում:

47. "Кавказский календарь на 1915 г.", Тифлис, 1914, էջ 97:

48. «Արցախական խորհրդային հանրագիտարան», (նորոգմաներ), հատ II, Բաքու, 1978, էջ 48:

49. «Մեակ», 1906, N39, 22 փետրվարի, էջ 1:

50. «Արցախ», նսվ. աւխ., էջ 400:

51. «Մեղու Հայաստանի», 1877, N17, էջ 2:

52. «Արցախ», նսվ. աւխ., էջ 400:

ՀԱՏՔ. հայոց գերեզմանատան մնացորդները գյուղի
հյուսիսային եզրին

ՊԱՇՏԱՅԱՏ. հողաթմբի վերածված հայոց եկեղեցին եւ
գերեզմանոցը

նշմարվում են XIX դարի վերջին ավերակ,⁵² իսկ այժմ՝ գրեթե հիմնավեր եկեղեցու կրաշաղախ հիմքերը: Եկեղեցաբեդին ունի մոտավորապես 8x5 մ արտաքին չափեր եւ անկասկած՝ միանավ, թաղակապ շինություն է եղել:

Դաշտահատից 1,5 կմ հյուսիս-արեւելք պատմական Վաղավեր գյուղաբեդիի մնացորդներն են: Թուրքերն այն թարգմանաբար կոչում էին Թեզիսա-

րաբ: Գյուղը հայաբնակ է եղել մինչեւ 1950-ական թվականները, բայց քանի որ Վաղավերը երբեւէ վարչականապես Ղուբաթլուի շրջանին չի պատկանել, այլ, թեկուզ անկլավ դրությամբ պատկանել է ԼՂՀ Հաղորթի շրջանին (նախկինում էլ՝ ԼՂԻՄ-ի նույն շրջանի մեջ էր), նրան վերաբերող շարադրանքն այսօրեղ բացառում ենք:⁵³

ԿՈՎՍԱԿԱՆԻ (ՋԱՆԳԵԼԱՆ) ՇՐՋԱՆ

Պատմական ակնարկ: 707 թվմ մակերեսով շրջանը կազմավորվել է 1930 թ.: Այն համապատասխանում է պատմական Սյունիքի 12 գավառներից՝ Կովսականին: Վերջինիս սահմանները սպորադիկորոշված չեն, բայց ակնհայտ է, որ ներկայիս Ջանգելանի շրջանը զբաղեցնում է նախկին գավառի կենտրոնական մասերը:

Վաղ միջնադարում Կովսականի մի ծայրը (արևելյան) հասնում էր. «... մինչև Նակորգյան քաղաքը...»,¹ իսկ Նակորգանը, կարծում ենք, գտնվում էր Նակարի եւ Արաքս գետերի միախառնման վայրից ոչ շատ հեռու (հավանաբար՝ ներկայիս Մինջեւանի տեղում), մասնավոր, որ հայրենի է նաեւ, որ Նակորգանը Աղավնագետի «պտույտների» (սպորին հոսանքում) մոտ էր գտնվում:²

Միջին դարերում Կովսական գավառն ավելի

հայրենի էր այնպիսի գտնվող Գրիան բերդի անունով. «Ութերորդը՝ Կովսական գավառը, որն այժմ Գրիան են կոչում»:³ Գավառում կային 53 հարկատու գյուղեր: Գրիանը, որի անունը փարսավել էր ողջ գավառի վրա, փարսաբեր գլխավոր բերդերից մեկն էր եւ կարեւոր դեր է կատարել Սյունյաց իշխանության (821-987 թթ.) եւ Սյունյաց թագավորության գոյության ընթացքում (987-1170 թթ.):

Գավառի հարկապես մերձարաքսյան հարվածները միշտ էլ հայրենի են եղել փառք կլիմայով: Օրբելյանը, նկարագրելով Վասակ մենակյացի այդպիսի ապրած 10 փարիները, նշել է, որ նա ապրել էր ընդհանրապես ու ծառայություններով, բանի որ «Երկիրը ամառ ու ձմեռ Եգիպտոսի պես էր»:⁴

XVII-XVIII դարերի ընթացքում երբեմնի Կովսական-Գրիանը փրոհվեց մի շարք գավառակների. Չավնդուր, Գիլաբերդ կամ Կովաբերդ,⁵ Գուրիան,

1. Անանիա Շիրակացի, Մատենագրություն, Երևան, 1979, էջ 295:

2. Մեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Երևան, 1986, էջ 117:

3. Նով. աշխ., էջ 402:

4. Նով. աշխ., էջ 114:

Աճան (Աճանան), մասամբ՝ Բարգուշար (հարավային մասը) և այլն: Մրանցից մի քանիսն իրենց հերթին բաժանված էին էլ ավելի փոքր մասերի, որոնցից էր, օրինակ, Բարգուշարի արեւմտյան մասը զբաղեցնող Քյուսիարա (նրա կազմում էին Մեւաքար, Չափնի, Ըրկենանց, Արծվանիկ, Ջեյվա, Խդրանց և Ագարակ գյուղերը):⁶

Խորհրդային հանրապետությունների սահմանագիծը որոշելիս թվարկված գավառակներից Աճանանը ամբողջապես միավորվեց ՀԽՍՀ Ղափանի շրջանի հետ, բայց մնացած գավառակների միայն արեւմտյան մասերը միավորվեցին Հայաստանի Հանրապետությանը, իսկ արեւելյան առավել ցածրադիր, հարվածները բռնակցվեցին նորաստեղծ Ադրբեջանին: Դրանց փարածքի վրա 1930-ին գոյացվեց Ջանգելանի վարչական շրջանը, որտեղից, անցնող փաստաթղթերի ընթացքում, դուրս մղվեցին դեռեւս հայաբնակ գյուղերի վերջին բնիկ բնակիչները (օրինակ՝ Տանձաթափա գյուղը վերջնականապես հայաթափ եղավ 1967 թ.), և շրջանն իսպառ հայազրկվեց: Դրա փոխարեն ավելացավ թուրք ազգաբնակչության թիվը: Վերջիններս համալրվեցին նաեւ թուրքերի հետ արագորեն ծուլվող քրդերով: Արդյունքում՝ արդեն 1978 թ. շրջանն ուներ 81 թրքաբնակ գյուղ, մեկ ավան՝ Մինջեւանը և մեկ քաղաք՝ Ջանգելանը: Վերջինս մինչեւ 1957 թ. մի աննշան գյուղ էր, հետո՝ քաղաքափայ ավան, իսկ 1967-ից՝ հանրապետական ենթակայության քաղաք: 1979 թ. հունվարի 1-ի մարդահամարի համաձայն՝ Ջանգելանի շրջանն ուներ 28,400 բնակիչ:⁷

Ջանգելանի շրջանը հիմնականում զբաղեցնում է Ողջի գետի ստորին հոսանքի շրջանը: Շրջանի կազմի մեջ ընդգրկված են նաեւ Ծավ կամ Բասուր և Ղակարի գետերի հոսանքի ստորին շրջանները:

Պարմական հուշարձաններով հարուստ են շրջանի հարկապես արեւմտյան, այն է՝ Հայաստանի Հանրապետության հետ սահմանակցող, առավել լեռնային և զգալի մասով նաեւ անփառաձայն հարվածները: Այդ հարվածի գյուղերը և քաղաքները ընդհանրապես, պաշտպանության դեպքերում առավել հուսալի և հարմար են նկարվել, ուստի և պարահական չէ, որ հայերն այդ հարվածում ավելի երկար են գոյատևել, իսկ մերձարաքսյան դաշտավայրային հարվածները ավելի վաղ են հայազրկվել, ինչով էլ պայմանավորված՝ այդ տեղերում ավելի հազվադեպ են պահպանված հայ մշակույթի հետքերը:

Ջանգելանի շրջանի հին բնակավայրերն ու պարմական հուշարձանները հարմար ենք նկարել ներկայացնել այն նույն սկզբունքով, որն արդեն կիրառել ենք Քարվաճաղի, Քաշաթաղի և Քաշունիքի շրջանների համար, այն է՝ ըստ գեոհիստորիկների: Տվյալ դեպքում Ղակարի գետի ստորին հոսանքի շրջանը, նույն գետի ավազանին պարկանող Թորոսաձորը, Ողջի գետի ստորին հոսանքի շրջանը, Բասուրաձորի ստորին հոսանքի ավազանը և մերձարաքսյան շրջանները:

Ղակարի գետի ստորին հոսանք: Ղակարին աջից Որոսանիսն ընդունելուց հետո, հազիվ մի քանի կիլոմետր անց, մտնում է ներկայիս Ջանգելանի շրջանի փարածքը: Այդտեղ այն հոսում է բավականին լայն հունով և միանգամայն հարթ տեղանքով: Գետի աջ ու ձախ կողմերով, մինչև Արաքսին խառնվելը, ձգվում են մեծ ու փոքր մի շարք գյուղեր, որոնք ներկայումս հայրենի են միայն վերջին 1-2 հարյուրամյակի ընթացքում ստացած անուններով: Մասնավորապես՝ գետի աջ ափին իրար հաջորդում են Ռաբենդ, Ալիբեյլի, Մարալ, Խումարլի, Շարիֆան և Հաջալի գյուղերը, իսկ ձախակողմում՝ Աղալի, Բաբայի, Մամեդբեյլի, Խավալի և Զեռնալի գյուղերը:

Գեոհիստորիկ այս հարվածում հայ մշակույթի հետքերը գրեթե իսպառ վերացված են: Աղալի գյուղի մզկիթն ակնհայտորեն հիմնված է միջնադարյան հայոց եկեղեցու հիմքերի վրա,⁸ իսկ Մամեդբեյլի և Շարիֆան գյուղերում պահպանվում են XIV դարով թվագրվող դամբարաններ: Բերդաշտարակի ավերակները պահպանվել են Հաջալի գյուղի մոտ:

Ըստ երեսույթին, այս շրջանում է գտնվելիս եղել հեթանոսական Գյուր անվանված, Վասակ մենակյացի կողմից V-VI դարերում հիմնադրված այն վանքը, որի համար Սյունյաց իշխանը հասարարել էր հետեյալ սահմանները. «Տվեցին հինգ գյուղ՝ այսպիսի սահմաններով՝ սկսած Մեւասարից⁹ մինչև Բոթիբոթեր, դեպի վար, որտեղ Թգենու գետն է, մինչև ուրկանոցի այգիները, այնտեղից մինչև Աղավնո գետի պտույտները, Նակորգանի եկեղեցու դիմաց, մինչև Աստիս քաղաքը»:¹⁰

ԹՈՐՈՍԱՁՈՐ

Թորոսաձորը «... գտնվում է Եմազու գետի հանդեպ և ձգում է Խդրանցից մինչև Բարկուշարի գետը»:¹¹ Վրական իր անունն առել է 1720-ականների սկզբին այդտեղ հաստատված Թորոս իշխանի անունից: Ըստ Օրբելյանի. «...Թորոս իշխանը գաղ-

5. Ղուկաս Մեքսասցի, Ղավիթ Բեկ կամ Պասմոքյուն Ղափանցոց, Երևան, 1992, էջ 83:

6. «Ազգագրական հանդես», գիրք XII, Թիֆլիս, 1905, էջ 177:

7. «Ադրբեջանական խորհրդային հանրագիտարան» (ադրբեջաներեն), հ. IV, Բաքու, 1980, էջ 317:

8. Այդ մասին տես՝ «Առեւտում», N16, 1996, էջ 19:

9. Մեւասարը հետագայում քաղաքացիական կոչվեց Ղարադաղ:

10. Սեփանոս Օրբելյան, նշվ. աշխ., էջ 117:

11. «Ազգ. հանդես», գիրք XII, Թիֆլիս, 1905, էջ 189-190:

թած է եղել Սողանլուից եւ հասարակարկել է Թորոսաց-ձոր աստուած փեղում, որ գտնուում է Եմազու գիւղի հանդէպ...»:¹² Այս վրակի հովիտում եւ մերձակայքում են գտնվում Վերին, Ներքին եւ Միջին Եմազու գյուղերը, ինչպէս նաեւ Սպիտակաղբյուր (Աղբիւս), Խաչարափ (Մարալիխեշտաբ), Տանձարափ (Ղարաբաբա), Մեծ եւ Դարա Գիլյաթաղ, Վթանանց (Վենեթի), Կգրխանա (Գիգրխանա), Ալադին (Շամի) եւ Իսթյանդարբեկլի գյուղատեղիները: Թվարկված գյուղերի մեծ մասին ուշ շրջանում փրկված օտար անունների կողքին, բարեբախտաբար, մոռացության չեն մատնվել նաեւ դրանց պատմական անունները:

ՏԱՆՉԱՏԱԺ

Աղավաղված ձեռով Տանձարափա կամ Ղարաբաբա անվանված հինավուրց Տանձարափը գտնվում է Թորոսաձորի ձախ կողմում՝ Կապանի շրջանի սահմանից ընդամենը 2 կմ հեռու, Ագարակ գյուղից 4,5 կմ հարավ-արեւելք, ծովի մակերեսույթից 700-740 մ բարձրության վրա:

Գյուղի վերաբերյալ մատենագրական հնագույն տվյալներ հայտնի չեն, այն հաճախակի սկսում է հիշարակվել XVIII դարի 20-ական թվականներից: Հայտնի է, որ Դավիթ Բեկի զինակից Թորոս իշխանը, նստավայր ունենալով ներկայիս Կապանի շրջանի Եղվարդ գյուղը, իշխում էր նաեւ. «... Ագարակ, Խդրանց, Վժանիս, Զէյլա եւ այժմ աւերակ Գեղարքունի, Ղարաբաբա, Գըզըրխանա եւ այլ գիւղերի վրայ...»:¹³ Հայտնի է, որ Թորոս իշխանի կողմից սեր որդու՝ Նեթումի որդիներից երկրորդը՝ Քարամը, որ արտասովոր ուժի փեր անձնավորություն էր, մեծիքական իրավունքներով իշխում էր Քյուփարա գավառակի վրա: Մեծիք-Քարամն ու իր հաջորդները (իր քաջությամբ հայտնի էր նաեւ Քարամի թոռ՝ Հայրումը) իրենց նստավայրը Ագարակ գյուղից տեղափոխում են Տանձարափ (Տանձարափա) գյուղը: Սկսած Մեծիք-Քարամից՝ փոքրիկ ներկայացուցիչները կոչվում են Մեծիք-Քարամյաններ:¹⁴ Տարածքի ռուսաց փիրապետության փակ անցնելուց հետո մեծիքները շարունակում են իրենց փիրայիններին փիրապետել կալվածափիրական (բեկական) իրավունքներով: Ի դեպ, մի լրագրական նյութի մեջ կա այն վկայությունը, որ գյուղը կառուցվել (հավանաբար՝ վերաշինվել) է 1870-ական թթ.: Ընդ որում, իբր՝ սկզբում 3-4 ընտանիք է եղել, եւ 30-35 տարվա

ընթացքում (1906 թ. դրությամբ) հասել 33-35 տան:¹⁵ 1897 թ. գյուղը բաղկացած էր 29 ծխից (218 շունչ), բոլորն էլ հայեր:¹⁶ Հայտնի է նաեւ, որ 1906 թ. օգոստոսի 10-ին. «... թուրքերի մի ահագին խուժան յարձակեց Տանձարափայի վրա: Մինչեւ կես օր դիմադրելով՝ հայերն անկարող եղան կանգնեցնել խուժումը: Ժողովուրդը հազիւ կարողացաւ փախչել Ագարակ: Հարուստ Տանձարափան բոլորովին կողոպտեց եւ հրդեհեց: Խուժանը տարավ 300 գլուխ փաւար, հարիւրաւոր բեռներով ցորեն, գարի եւ այլ փնային հարուստ իրեր: Ժողովուրդը փախաւ բոլորովին պլոկւած՝ 5 զոհերով եւ մի քանի վիրատուներով: Սպանեցին՝ Մեծիք Քարամյանների տանից՝ Միքայել-բեկը՝ 70 տար., Բեգլար-բեկը՝ 65 տար., Բահրամ-բեկը՝ 45 տար., Բախշի-բեկի կինը՝ 40 տար. եւ Հաթամ-բեկի աղջիկը՝ 19 տար.: Թուրքերը նույնպէս ունեցան զոհեր, բայց անյայտ թուով...»:¹⁷ Ի նպաստ գրկյալ հայրենակիցների՝ Տիրմեզից Մեծիք-Քարամյան եղբայրները 300 ռուբլի օգնություն էին ուղարկել:¹⁸

Ներագա փարիներին, սակայն, Տանձարափը կրկին շենացել է: Այն նույնիսկ խորհրդային մի քանի տասնամյակների ընթացքում (մինչեւ 1967 թ.) շարունակեց մնալ հայաբնակ, որից հետո վերածվեց գուր թրքաբնակ գյուղի:

Գյուղի հյուսիսային ծայրում, բլրաշարքի բարձրադիր տեղում, դեռեւս կանգուն է միանավ, թաղածածկ ծխական եկեղեցու շենքը: Այն կառուցված է անմշակ քարով, կրաշաղախով: Որոշ անկյունաքարեր սրբափաշ են: Ներքուստ սվաղված է: Խորանի երկու կողմերում ավանդապնեւ են, իսկ հյուսիսային պատի մեջ՝ իր ավանդական տեղում, մկրտարանի ավազանն է: Միակ մուտքը, որն այժմ ավերված է, բացված է հարավային ճակարկից: Արտաքին չափերն են 14,50x8,30 մ: Արձանագրություններ չեն պահպանվել: Ըստ կառուցողական առանձնահատկությունների՝ կարելի է թվագրել XIX դարի կեսերով:

Եկեղեցու շուրջ տարածված գերեզմանոցը միփոմնավոր կերպով ավերվել է 1989-93 թթ. ընթացքում, մինչեւ տարածքի ազատագրումը: Ներկայումս հնավայրում պահպանվում են միայն բազմաթիվ բեկորված տապանաքարեր: Դրանցից մեկի վրա՝ Մեծիք-Քարամյան փոքրից Հաթամբեկի հիշարակին (բեկորի չափերը՝ 63x53 սմ) կա եռափող արձանագրության մնացորդներ:

(ԱՅՍ Է) ՏԱՊԱՆ ՅԱԹԱՍ ԲԷԿ(Ի)...

...(Ա)ԿՈՐԶԱՆ ԲԷԿ ՄԷԼԻԲ Բ(Ա)...

12. «Ազգ. հանդէս», նույն տեղում:

13. «Ազգ. հանդէս», էջ 189:

14. Թորոս իշխանից սերված տոհմի մասին ավելի մանրամասն տեղեւորումներ տրվում են «Մեծիքի» մոտացության թմբիւում՝ հոդվածը («Հայաստանի Հանրապետութիւն», օրաթերթ, 1995, 21 օգոստոս, N209, էջ 2:

15. «Մշակ», 1906, N 257, 23 նոյեմբերի, էջ 2:

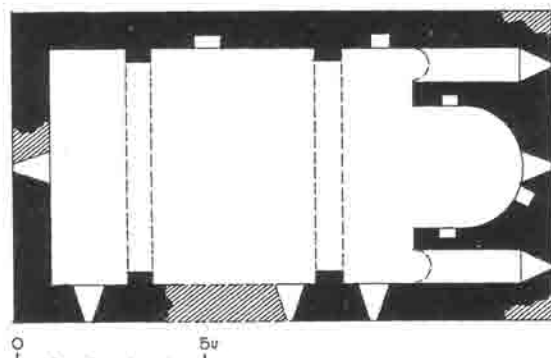
16. Ա-Դ-Օ, Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թթ.), Երեւան, 1907, էջ 247:

17. Նշվ. աւել., էջ 292:

18. «Մշակ», 1906, N257, 23 նոյեմբերի, էջ 2:

ՏԱՆՉԱՏԱՓ. եկեղեցու շենքը հարավ-արեւմուտքից եւ հարավ-արեւելքից, խաչաքանդակ եկեղեցու հարավային ճակատում եւ տաղանաքարի քեկոր՝ շուրջը տարածված հիմնավեր գերեզմանոցում

ՏԱՆՉԱՏԱՓ. եկեղեցու հասակագիծը

... (18)82 ԱՄԻ:

Գյուղի հյուսիս-արեւմտյան կողմում Թորոսաձորով հոսող վտակի ափին, պահպանվում են 2 ջրաղացների ավերակները:

Տանձարալից 1 կմ հյուսիս, խաղողի նորափունկ այգիների տարածքում գտնվող երբեմնի

ՏԱՆՉԱՏԱՓ. խաղողի այգիներ հիմնելու հետեւանով ոչնչացված գերեզմանոցում տաղանաքարի քեկոր (XII-XIII դդ.)

խաչքարերով գերեզմանոցը հիմնավորապես ավերվել է այգու սրբեղման ժամանակ: Առանձին վազերի շարքերում պահպանվում են միայն բեկորված խաչքարեր: Դրանցից մեկն ունի XI-XII դարերին բնորոշ ոճավորում ունեցող խաչաքանդակներ (անարձանագիր է):

ԽԱՉՏԱՓ

Խորհրդային փարիներին Ջանգելանի շրջանում միմյանցից 5 կմ հեռավորությամբ, թրքաբնակ դար-

ԽԱՉՏԱՓ. Ագարակ գյուղ փոխադրված խաչքար

ձած երկու գյուղեր կրում էին Կույուդարախեշվար եւ Սարալիխեշվար անունները: Վերջինից 1 կմ արեւմուտք՝ Կապանի շրջանի սահմանի մոտ, խիտ մացառուրի մեջ, պահպանվել է միջնադարյան խաչքարերով գերեզմանոց: Հնավայրից գտնված խաչքարերից մեկը փարիներ առաջ ագարակցի հայերը փոխադրել են իրենց գյուղ եւ կանգնեցրել նորոգված ծխական եկեղեցու հարավային պարի փակ: Խաչքարն անարձանագիր է: Ոճական առանձնահատկությունները բնորոշ են XVII-XVIII դարերին:

Սարալիխեշվարից 2,7 կմ արեւելք Աղբիս գյուղաբնակիչն է: Հավանաբար սա Բարկուշար գավառի Սալիփակ Աղբյուր¹⁹ գյուղն է, որի կենտրոնում ցայսօր պահպանվում են հայաշեն աղբյուրի միակտոր քարերից կերտված գոթերը:

ՎԹԱՆԱՆՅ

XVIII դարի վերջերին այստեղ հաստատված թուրքերը, աղավաղելով գյուղի պատմական անվանումը, այն կոչել են՝ Վենեթի, իսկ բնիկներից մնա-

ցած նյութական մշակույթի հետքերը ժամանակի ընթացքում ջանադրաբար ոչնչացրել են:

Վթանանցը գտնվում է Թորոսաձորով հոսող Ալադին կոչվող վրակի ձախ ափին, ծովի մակերեսույթից 490-530 մ բարձրության վրա:²⁰

Գյուղից 1 կմ արեւմուտք՝ Դարա Գիլյաթաղ գյուղի հյուսիսային եզրին, վրակի աջ ափից քիչ բարձր, պահպանվում է գյուղի երբեմնի բնիկներից «ժառանգված» քարաշեն աղբյուրը, որի գոթերից մեկի հարավահայաց ճակատին ձգվող հայերեն արձանագրությունը միտումնավոր կերպով քերված է:²¹

ԴԱՐԱԳԻԼՅԱԹԱՂ. աղբյուրի գուռ միտումնավոր փակած հայերեն արձանագրությամբ

Աղբյուրը հայտնի է «Աթրջանի աղբյուր» անվամբ: Վիմագրից ընթեռնելի է միայն մի քանի տառ:

ԿԸԶԸՐԻՄԱՆԱ

Վթանանցից 5 կմ արեւմուտք՝ Սուսանսարի հյուսիս-արեւելահայաց անտառախիտ փեշին, պահպանվում են Կըզըրխանա գյուղաբնակիչի մնացորդները: Մերձակա բնակիչներն այն անվանում են Գիզրխանա, բայց XVII-XVIII դարերում կազմված Բարգուշար գավառի գյուղացուցակում այն նշված է «Կեազարխունի» ձեռով:²² Հայաբնակ է եղել մինչեւ XIX դարի սկզբները: XVIII դարում գյուղը մաս էր կազմում Թորոս իշխանի տիրույթների:

Ի դեպ, գյուղի անվանը հանդիպում ենք նաեւ Ագարակ գյուղի եկեղեցու հարավային պատին՝ 1831 թ. փորագրված մի նվիրատվական արձանագրության մեջ.

ԿԸԶԸՐԻՄԱՆՅԻ ՍԱՐԳԻՍ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ |
ԵՒ ԻՒՐ ԿՈՂԱԿԻՅ ԳՆԵԱ ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ |
ԵՏՈՒՆ ՔԱՐ ԱՅՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՔԵԱՆ |
ԵԿԵՂԵՅԻՆ ՕԳՆԱԿԱՆ ԼԻՅԻ ՊԱՆՊԱՆ |

20. Այդ գյուղի մասին տես՝ «Ժամանակագրություն...», նույն տեղում:

21. Այդ մասին տես՝ «Առեւտում», 1996, N16, էջ 18:

22. «Ժամանակագրություն...», էջ 42:

19. «Ժամանակագրություն...», Երեւան, 1942, էջ 42:

ԿԱՐԴԱՅՕՂՆ Խ(Ո)Ջ(Ա) ՄԱՐԳԱՐԻՆ ԱՄԷՆ
ՈՂՈՐՄԻ ԱՄԵՆ | 1831 ԱՄԵՆ | ՅՆԹ-Ն
(Հիսուս Նազովրեցի Թագավոր Հրեից):

Կրճղրիսանայից 2 կմ հարավ-արեւմուտք՝ Սուսանսարի բարձրադիր մասում, պահպանվում են «Օհանա եղցի» վանքի եւ միջնադարյան բերդի ավերակները, որոնք, հավանաբար, պարկանում են մեծահռչակ Գրիսան բերդին:

Ողջի գետի ստորին հոսանքի շրջան: Կապան քաղաքից 3-4 կիլոմետր անց Ողջի գետը մղվում է Ջանգելյանի շրջանի տարածք եւ մինչեւ Արաքսին խառնվելը՝ երկու կողմերից ընդունում է միայն մի քանի աննշան վտակներ: Գետի այդ հարվածի ափերին գտնվող գյուղերի հիմնական մասը հայաթափ է եղել XVIII դարի վերջերին:

Ողջիի ձախ ափին իրար են հաջորդում Չինարի (Սեյդլար), Գյոդակլար, Նամիլար, Թաղիլի, Գենլիկ, Մալաթեշին, Իչարի-Մուշլան, Կոսական²³ եւ Ջահանգիրբեկի գյուղատեղիները, որոնք բոլորն էլ հին հայկական բնակավայրերի տեղում XIX դարում գոյացած թրքաբնակ գյուղեր էին, եւ օտարաշունչ անուններն էլ ունեն առավելագույնը՝ 200 տարվա պարմություն:

Գետի աջ ափի գյուղատեղիների թիվն ավելի մեծ է: Դրանք նույնպես հիմնականում, մեզ են հասել օտարոտի անվանումներով՝ Ղազանչի, Աղբյանդ, Գեյալի, Խրդաղշլաղ, Շարիկան, Օթուզինջի, Գոն (Գյունդշլաղ), Փիրվեյալի, Ջանբար, Բուրունլու, Գեյալի (2-րդ), Նոխուբլու, Շայիֆլի, Մաֆարլար, Նաջաֆլար, Յուսիֆլար, Ղարագյոլ, Չախուրյուրդ, Նոր-գեղն (Թագաքյանդ), Մարիդշլաղ, Քեչիկլի, Բեշդալի, Ջանգելյան (շրջենստորոն), Ղըրըխ-Մուշլան, Ուղգյուն եւ Թուրաբադ: Դիված բոլոր գյուղերն էլ գտնվում էին ուշ միջնադարում կազմավորված Գիլաբերդ գավառակի մեջ: Նրանցից մի քանիսը (օրինակ՝ Գոն, Նոխուբլու, Չխուրուրդ, Նորգեղ) հիշվում են Տաթևի վանքին պողոտաբար կնարող գյուղերի շարքում:²⁴ Գոնը հիշվում է նաեւ Օրբելյանի Կովսակյան գավառի հարկավոր գյուղերի ցուցակում (5 դահեկյան հարկաչափով):²⁵

Ինչ վերաբերում է 1957 թ-ից քաղաքաբնակ ավանի, իսկ 1967 թ-ից հանրապետական ենթակայության քաղաքի կարգավիճակ ստացած Ջանգելյան շրջենստորոնին (մինչեւ 1957 թ. կոչվում էր Փիրջեյան), ապա սրա պարմական անվան պարզաբանման խնդրով զբաղվել եւ միանգամայն ճիշտ եզրահան-

գում է կարարել պարմաբան Հ. Կարագյոզյանը, ապացուցելով, որ Սպ. Օրբելյանի կողմից Կովսակյան գավառի կազմում հիշված Աշտարակ գյուղը՝ նույն ինքը ներկայիս Ջանգելյանն է. «... աշտարակ բառը դիվել է որպես բուրջ: Բնականաբար, բերդին (աշտարակին, բուրջին) կից բնակավայրի անունը կարող էր կազմվել բուրջ («աշտարակ») բառով. Բուրջի աան>Բուրջեյան>Բրջեյան: Փոխառու լեզուն այս տեղանունը ժողովրդական ստուգաբանության հիման վրա եւ արտասանության ունակությունների սահմաններում դարձրել է Փիրջիկան...»:²⁶

Հայ մշակույթի հետքերը ցայսօր առկա են հետեւյալ վայրերում.

- Եկեղեցի՝ Ջանբարի արեւմտյան եզրին (կանգուն է):

- Եկեղեցի՝ Գեյալի գյուղի մութ, Նոխուբլու գյուղատեղիում (ավերակ):

- Եկեղեցի՝ Նաջաֆլարից 1 կմ արեւելք (ավերակ):

- Եկեղեցի եւ գերեզմանոց՝ Չխուրուրդ գյուղատեղիում (ավերակ):

- Աղբյուր, գերեզմանոց եւ գյուղատեղի Թաղարյան գյուղատեղիում, Շայիֆլուից 0,5 կմ հարավ-արեւմուտք, Մաֆարլար տանող ճանապարհին:

- Եկեղեցի՝ Քեչիկլի եւ Բեշդալի գյուղերի միջեւ: Այն մինչեւ վերջին տարիներն օգտագործվում էր իբր պահեստ եւ ամբողջապես կանգուն էր, բայց 1990-1993 թթ. միջակայքում քանդել են: Ոչ հեռու պահպանվում է նաեւ հայաշեն աղբյուրը:

Բասուրաջրի ստորին հոսանքի շրջան: Այս շրջանն էլ խորհրդային հանրապետությունների սահմանաձեւման ժամանակ բռնակցվեց Ադրբեյջանի հանրապետությանը:

Ուշ միջնադարում ձեւավորված Չավնդուր գավառը ճշգրտորեն զբաղեցնում է Բասուրաջրի ավազանը: Հովտում գտնվող գյուղերի մեծ մասը մեզ է հասել XVIII-XIX դարերում ստացած նոր անուններով: Հազվադեպ հանդիպում են նաեւ միջնադարյան անվանումները պահպանած գյուղեր: Բասուրաջրի ձախ ափին իրար են հաջորդում Քյոլլուշլաղ, Բերքնի (Շաֆարիս), Մեշադի-Իսմայիլի, Շաֆիբեկլի, Ղարադարա եւ Բահարիլի, իսկ աջ ափին՝ Չինարի (Ռանջարա, Ռագդարա), Թոփ, Խընձըր, Քոթանլար, Սվաջուր (Մեւաջուր), Օրդաքլի եւ Ղարագյոզ գյուղերը: Թվարկածից զար Բասուրաջրի ավազանի մեջ են մտնում նրա աջակողմյան Ծոբաջուր վտակի հովտում գտնվող Ծոբի(Սոբու), Տորվանուր (Տարվանուր, Թարնեյուր), Ղարաշլար եւ Չոպադարա գյուղատեղիները:

23. Ա. Ղարագյոզյանը այն միտքն է հայտնել, թե գյուղի անունը հնագույն ժամանակից է ողջ գավառի վրա (Արմեն Ղարագյոզյան, Սյունյաց աշխարհի Կովսակյան գավառի տեղադրությունը. X դ., «ԼՀԳ», 1980, N12, էջ 100):

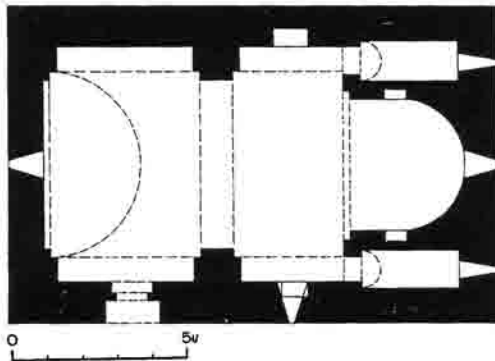
24. «Ժամանակագրություն...», էջ 41-42:

25. Մեկանոս Օրբելյան, էջ 402:

26. Հովհաննես Կարագյոզյան, Հակահայկական սեղան եւ նրա չորս Երջենստները. «Երկիր» օրաթեր, 1994, 12 հուլիսի, N131, էջ 5:

ԲԵՐՔՆԻ (ՇԱՏԱՐԻՍ)

Գյուղատեղիից 0,9 կմ հյուսիս-արեւմուտք, Կապանի շրջանի սահմանից 1 կմ հեռավորությամբ, ծովի մակերեւոյթից 910 մ բարձրության վրա դեռեւս կանգուն է միանավ, թաղածածկ եկեղեցին, որի շուրջը երբեմնի հայաբնակ Բերքնի գյուղի մնացորդներն են: Այն կառուցված է անմշակ քարով, կրաշաղախով: Ներքուստ սվաղված է: Ունի մեկ մուտք (հարավից), ավանդաբներ

ԲԵՐՔՆԻ. եկեղեցու տեսքը հարավ-արեւելից եւ հասակագիծը

(խորանի երկու կողմերում), մկրտարան (հս. պարի մեջ): Արտաքին չափերն են 14,50x9,10 մ: Երեսապարի որոշ քարերի հարթեցված մակերեսներին քանդակված են XVI-XVII դարերի ոճավորմամբ, պարզ խաչեր: Եկեղեցու կառուցողական եւ հորինվածքային առանձնահատկությունները եւս բնորոշ են նշված ժամանակաշրջանին:

ՔՅՈՒՆՈՒՇԼԱՂ

Ավազակաբարո թուրքերի հանգրվաններից մեկն էր: Գտնվում է Բասուրաջրի եւ նրան ձախից միախառնվող Շիկահողի վրակի միջեւ՝ շար մոտ Կապանի շրջանի սահմանին:

1906 թ. ամռանը, երբ թուրքերը Հանդ եւ հարա-

ԹՈՓ. կամրջի տեսքը հարավից եւ աջափնյա խելը (XVI-XVII դդ.)

կից հայաբնակ գյուղերը գրավելու փորձ էին արել, քյուլուղշաղցիները եւս մասնակցեցին այդ ավազակաբարո հարձակմանը, բայց չարաչար պարտվեցին: Օգոստոսի 6-ին հայերը ոչ միայն զսպեցին արդեն Հանդ գյուղի մարագների մուրեցած եւ դրանք հրո ճարակ դարձրած թուրքերին, այլեւ հեպ մղելով ու հեպապնդելով, իրենք հարձակվեցին Քյուլուղշաղ, Մթնաձոր եւ Սանալու գյուղերի վրա:²⁷ Այնուամենայնիվ, փարիներ անց այդտեղից փախածները վերստին համախմբվեցին նույն տեղում: Նրանց թիվը 1914 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ կազմել է 76 շունչ:²⁸

27. Ա-ԳԹ, նսվ. աթխ., էջ 300-301:

28. "Кавказский календарь на 1915 г.", 1914, Тифлис, էջ 139:

ԹՈՓ

Տաթևի վանքին պողահարկ վճարող փոքր գյուղերի թվում էր Չավնդուրի Թոփ գյուղը:²⁹ Այն գտնվում է ներկայիս Կապանի շրջանի Ներքին Հանդ գյուղից 4 կմ արեւելք, Բասուրաջրի աջ ափից 3 կմ հարավ, Թոփ վրակի աջ ափին: Շրջապատված է թափ անտառով:

Գյուղի հյուսիս-արեւմտյան եզրին, Թոփ վրակի վրա կանգուն է XVI-XVII դարերի կառույց՝ միաթիչք (5 մ), քարաշեն, կամարակապ կամուրջը: Այն կառուցված է անմշակ քարով, կրաշաղախով: Մինչև վերջին տարիներս (1980-ականները) կամրջի մոտ կանգնած էր նաեւ մի գեղաբանդակ խաչքար:

Թոփից 2,5 կմ հյուսիս՝ Բասուրաջրի աջ ափին, գտնվում է Չինարի կամ Ռանջդարա (Ռազդարա) գյուղատեղին, որի հարավային եզրին հայոց գերեզմանատան մնացորդներն են: Մինչև 1980-ականներն այդ գերեզմանատունը շատ ավելի բարվոք վիճակում էր եղել:

ԾՈՒԲ

Ծոբին գավառի հինավուրց գյուղերից է: Այն հիշվում է դեռեւս Օրբելյանի՝ Կովսական գավառի հար-

ԾՈՒԲ. գյուղի տեսքը

կարու (12 դահեկան հարկաչափով) գյուղերի ցուցակում:³⁰ XVIII դարի վերջերից հայաթափ այս գյուղատեղիում հաստատված խաչնարածները գյուղը սկսեցին կոչել Մոբի կամ Մոբու: Ծոբի եւ Մոբու տեղանունների նույնականությունը նույնպես ապացուցված է:³¹

29. «Ժամանակագրություն...», էջ 42:

30. Մեկիանոս Օրբելյան, նշվ. աշխ., էջ 402:

31. Գ. Մ. Գրիգորյան, նշվ. հոդվածը, էջ 235:

Ծոբին գտնվում է Բասուրաջրի աջակողմյան վրակի ձախ ափին, լեռնակողի հարավ-արեւելահայաց լանջին: Ցավոք, այս գյուղում եւս հաստատված խաչնարած թուրքերը հասցրել են իսպառ վերացնել հայ մշակույթի հետքերը:

Ծոբից 1,5-2 կմ հյուսիս, միմյանցից 1 կմ հեռավորության վրա պահպանվում են Խընգըր (խնձոր) եւ Քոթանլար գյուղատեղիները: Վերջինս (1300 միավոր պողահարկով) հիշվում է Չավնդուր գավառի գյուղերի ցուցակում:³²

ՏԱՐՎԱՆՈՏ (ՏՈՐՎԱՆՈՒՏ)

Ծոբից 2 կմ հարավ-արեւելք, թափ անտառների մեջ գտնվում է Օրբելյանի՝ Կովսական գավառի հարկարու (6 դահեկան հարկաչափով) գյուղերի ցուցակում նշված Տարվանուր գյուղի ավերակները: Հիմնավեր վիճակում են թե՛ եկեղեցին, թե՛ գերեզմանոցը: Տարածքում պահպանվել են միայն տների հիմնապատերն ու վաղուց ի վեր վայրենացած մըրգատու ծառերը:

Վերջին մեկ-երկու հարյուրամյակներին աղավաղելով գյուղի անվանումը՝ այն կոչում էին նաեւ Թարնավուր կամ Թարնայուր:

ՏՈՐՎԱՆՈՒՏ. տեսարան գյուղատեղիից

ՄԵՐՉԱՐԱՔՍՅԱՆ ԳՅՈՒՂԵՐ

Չանգելանի շրջանի՝ Արաքսի ձախափնյակին ընկած գյուղերի թիվը մեծ չէ: Արաքսի հեղ միախառնվող մի քանի մանր վտակների հովիտներում գտնվող գյուղերի ու գյուղատեղիների հետ միասին,

32. «Ժամանակագրություն...», էջ 42:

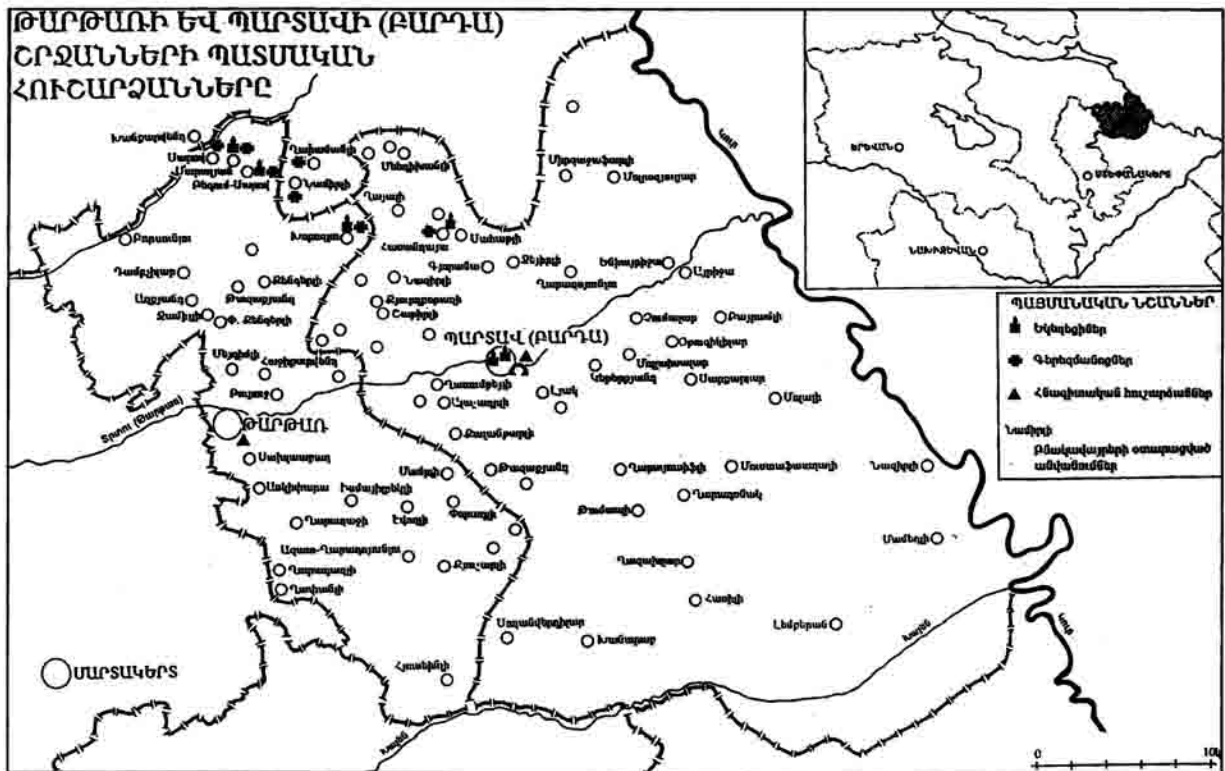
այդ թիվը հասնում է 9-ի (Աղբենդ, Վեժնալի կամ Դաշդայա, Էմիրխանլի, Բարթազ, Քարդուլու, Դալաբլի, Ուլաի, Ներգի եւ Փիրիվարպա):

Նշված բնակավայրերից պատմական անվանումը (փոքր-ինչ աղավաղված) ցայսօր պահպանել է Բարթաղը (այժմ Բարթազ): Այն հիշվում է Տաթև վանքին հարկավոր գյուղերի ցուցակում (1100 միավոր հարկաչափով):³³

XIX դարում տարածքի՝ ռուսաց տիրապետության ներքո անցնելուց հետո, իբրեւ սահմանային ամրություն նորոգվել է Էմիրխանլի գյուղից 1 կմ հարավ-արեւմուտք (Արաքսի ձախ ափից 2,5 կմ հեռավորության վրա), Ղզղալա լեռան գագաթին (ծ.մ. 1023 մ) գտնվող եւ խաշնարածներից՝ Կաթըրդալասի անվանումը ստացած՝ փոքրիկ, միջնադարյան ամրոցը:

33. «Ժամանակագրություն...», էջ 42:

ԹԱՐԹԱՌԻ (ՄԻՐ-ԲԱՇԻ) ՇՐՋԱՆ

Պարսական ակնարկ: Լեռնային Ղարաբաղի Նանրապետությունից դեպի արևելք ու հարավ-արևելք փարածված եւ բավական ընդարձակ մակերես զբաղեցնող հարթավայրային շրջանները եզրափակվում են Կուր եւ Արաքս գետերով: Միջնադարում այդ լայնածավալ շրջաններն ընդգրկված էին հիմնականում երեք՝ Պարսավ կամ Ուրի-Առանձնակ, Բեղամեջ եւ Բայրական (Բելուկան) գավառների կազմում: Առաջինը զբաղեցնում էր համառուն քաղաքին հարող ընդարձակ փարածքները, 2-րդը՝ նրանից հարավ. «...ի մօր եւ ի փոքր փողիս, որ կայ ի մէջ երկուց քաղաքացն՝ Պարսաւայ եւ Բելուկանայ յամրագոյն փողիս, զոր Բեղամեջն կոչեն...»¹ եւ 3-րդը՝ Բեղամեջից էլ ավելի հարավ գտնվող Բայրական գավառը, որը եւս իր անունն առել էր համառուն քաղաքից:

Տարածաշրջանը վաղնջական ժամանակներից ի վեր բնակեցված է եղել լեռնաշխարհի բնիկներով՝ հայերով: Նրանցից մնացած եւ մեզ հասած մշակույ-

թի հետքերը հիմնականում հասնում են մինչեւ XIII-XIV դարերը, որոշ փեղերում՝ մինչեւ իսկ XVIII-XIX դարերը եւ այնուհետեւ գրեթե իսպառ մարում են: Երեւույթի բացառությունն այն է, որ դեռեւս արաբական փիրապետության շրջանում պաշտպանության կազմակերպման տեսակետից նվազ հուսալի դաշտային շրջաններից հայերն այդ ժամանակաշրջանում արդեն իսկ զգալի չափով քաշվել ու ամրացել էին հարեւան լեռնային ու անտառածածկ վայրերում, իսկ մնացող դաշտաբնակներն էլ կենտրոնացել էին առանձին բերդաքաղաքներում (Տիգրանակերտ, Բայրական, Պարսավ եւ այլն):

Կուր-Արաքսյան ափամերձ միջագետքում երկրի բնիկ ու հողագործ փարսն էլ ավելի էր փեղի փվել թուրք-սելջուկյան արշավանքների ժամանակ, իսկ մոնղոլ-թաթարական արշավանքներից հետո, կարելի է հաստատաբար պնդել, որ հայաբնակ վայրերի թիվն ավելի քան սակավաթիվ էր: Ներագա դարերում փարածքը մեծագույն մասով բնակեցվեց թուրքական ծագումով զանազան խաշնարած ցեղերով, որոնք երկրամասի լայնարձակ շրջաններն օգտագործում էին սոսկ իբրեւ ձմեռոց՝ իրենց անթիվ անասնափերի համար: Արդյունքում շարքից դուրս եկան բազմաթիվ ջրանցքները, խոպանացան

1. Կիակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 202-203: Հիշակի, առ այսօր էլ Պարսավի (Բարդա) եւ Բայրականի միջեւ ընկած միջանկյալ սահմանի մի ընդարձակ մասը ծածկված է կիսաճահճացած մեծ ու փոքր բազմաթիվ լճերի, ճահիճների եւ աղուների ցանցով:

ռոտգովի հողափարածքները, եւ բարեգարդ երկիրը վերածվեց չոր փափաստանների ու կիսանապարհի: Երկրի հողագործ փարրի հեռանալուն զուգահեռ անշուքացան ու ամայացան նաեւ երկրամասի երբեմնի փարթամ քաղաքներն ու գյուղերը:

Իրավիճակը գրեթե անփոփոխ պահպանվեց մինչեւ XIX դարի կեսերը, երբ ցարական իշխանությունները սկսեցին ուշադրություն դարձնել լայնածավալ, բայց խալառ խոպանացած փարածքի վրա:²

XIX-XX դարերի սահմանագլխին, հարյուրամյակների անուշադրությունից հեքո, վերսկսվեցին հին ջրանցքների վերականգնման եւ նորերի կառուցման աշխատանքները: Այդպես գլուխ եկավ անհիշելի ժամանակներից ի վեր գոյություն ունեցող եւ թուրք խաշնարած ցեղերից «Գյավուր-արխ» հորջորջվող (ասել է թե՝ «քրիստոնյաների ջրանցք») ջրանցքի վերագործարկումը: Վերջինս, սկիզբ առնելով Արաքս գետից, իր մեջ էր առնում ու կանոնավորում Քոնդալան, Խոնաշեն, Կարկառ, Խաչեն եւ այլ ավելի մանր գետերի ջրերն ու ռոտգում հազարավոր հեկտար հողափարածքներ (խորհրդային փարիներին ջրանցքին պաշտոնապես փրվեց «Վերին Ղարաբաղյան» անունը):

Մինչեւ 1910-ական թվականները Կուր-Արաքսյան միջագետքում բացվեցին նաեւ մի քանի նոր «Աթաբեկով» ընկերության, իշխանուհի Ումցեւայի, Ռուսփամբեկովների եւ այլոց ծախսերով բացված նոր ջրանցքները:³

Հիշյալ լայնափարած ջրանների յուրացումը, սակայն, անհնարին էր իրականացնել առանց փարածքում հողագործ բնակչության առկայության: Խնդրի լուծումը հարկապես բարդացած էր նրանով, որ հողագործության բնագավառին վարժ ու գործուն փարրը՝ հայ բնակչությունը, արդեն վաղուց խալառ լքել էր փարածաշրջանը, իսկ նրանց փեղերը բռնած ու քոչվորական կյանքով ապրող խաշնարած ցեղերը նման ծրագրին բնավ պիտանի լինել չէին կարող: Ի վերջո, ցարական իշխանությունները խնդրի լուծումը գլխին ջրանցքների ու գետերի ափերին ռուս գաղթականների գյուղեր ու ագարակներ հիմնելով: Գործընթացը, սակայն, միայն հաշված փարիների կյանք ունեցավ, որովհետեւ 1918 թ. հեքո ռուս վերաբնակիչների մեծագույն մասը լքեց նորահիմն գյուղերը:

Տարածքի խորհրդայնացումից հեքո, այս անգամ արդեն Ադրբեջանի իշխանությունները, կրկին բախվեցին միեւնույն խնդրին: Ծիշո է, 1920-30-ական թվականներին կառավարության սփյուռմամբ քոչվոր ցեղերի մի զգալի մասն արդեն անցել էր նըս-

փակյաց կենցաղավարության ու զբաղեցրել ռուսների հիմնած եւ նրանցից թափուր մնացած բնակավայրերի մեծ մասը, սակայն խոպանացած երկրամասի մշակության գործը պահանջում էր հողագործության բնագավառում հմուտ բնակչության ներկայություն: Ուստի, դրությունը փրկելու համար, սկսած 1930-ականների կեսերից Ադրբեջանի իշխանությունները սկսեցին վարել զանազան արտոնությունների ու խոստումների գնով Կուր-Արաքսյան միջագետքի փափաստաններն ու աղուփները Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի գերբնակեցված ու սակավահող գյուղերից հեռացող հայերով բնակեցնելու քաղաքականություն: Այդպես, վերափին գոյացան հայաբնակ մի քանի գյուղեր՝ Աղջաբեդու եւ Ժդանովի (այժմ Բայլազան) ջրջաններում:

Ուշագրավ է, որ հայ բնակիչներն իրենց համար բնակչության վայրեր ընտրեցին նախկինում ռուսներով բնակեցված, սակայն պարսկական այն գյուղափեղիները, ուր, թեկուզ ավեր դրությամբ, այնուամենայնիվ դեռ պահպանվում էին հայոց հիմնավորը եկեղեցիների կամ այլ հնությունների հեքերը: Դրանք էին Թագաբյանդն ու Շահումյանը (Աղջաբեդու ջրջանում), Խաչինսարոյը եւ Քեբիրլին (Ժդանովի ջրջանում):

1960-ական թվականների սկզբներից հիշյալ գյուղերում կամաց-կամաց հանգրվան գլխին աղըրբեջանական թուրքերի առաջին ընտանիքները: Դրան զուգահեռ՝ ծայր առավ հայերի արտագաղթը (հիմնականում վերադարձ դեպի Լեռնային Ղարաբաղ): Նարթավայրային ջրջաններից վերջին հայ ընտանիքները բռնագաղթվեցին 1988 թվականին:

Նշված լայնափարած հարթավայրերը, ժամանակակից Ադրբեջանի վարչա-փարածքային բաժանման համաձայն, ընդգրկված են մի քանի վարչական ջրջանների կազմի մեջ: Դրանք են Թարթառի (նախկինում՝ Միր-Բաշիրի), Պարավալի (թուրք. Բարդայի), Աղդամի, Աղջաբեդու, Բայլազանի (նախկինում՝ Ժդանովի), Ֆիզուլու (նախկինում՝ Կարյազինի) եւ Ջաբրայիլի ջրջանները:

Շրջանը կազմավորվել է 1930 թ. եւ մինչեւ 1949 թ. կոչվում էր Թարթառի ջրջան: 1963-ին այն միացվել է հարեւան Պարավալի (Բարդայի) ջրջանին, բայց 1965-ից կրկին հանդես է եկել իբրեւ ռանձին վարչական միավոր: Տարածքն է 412 քկմ:⁴ Զբաղեցնում է Տրփու (Թարթառ) գետի ստորին հոսանքի ջրջանը՝ հյուսիսում սահման ունենալով Ինջա գետը, իսկ հարավում Խաչենագետը: Մահմանակցում է ԼՂՄ արտակերպի ջրջանին (արեւմուտքից) եւ Ադրբեջանի Կասում-Իսմայիլովի, Եվլախի, Պարավալի եւ Աղդամի ջրջաններին:

2. Краткое сведение о древнем водопроводе Гияурарх, "Каваз", 1852, №23, էջ 106:

3. Տե՛ս 1905 թ. հրատարակված «5 վերսանց» փարթգր:

4. «Ադրբեջանական խորհրդային հանրագիտարան» (ադրբեջաներեն), հատ. VI. Բաքու, 1982, էջ 587:

1981թ. դրությամբ շրջանում կար 1 քաղաք (շրջ-կենտրոն Միր-Բաշիրը) եւ 49 գյուղ, որոնցից մեկը՝ հայաբնակ (Բեգում-Սարով գյուղը):

Միջնադարում շրջանի ներկայիս փարածքը մըր-նում էր Պարսիկ գավառի կազմի մեջ: Մինչեւ XIX դարի կեսերն այն կազմում էր Բարդա-Բասան գա-վառի մի մասը:⁵ Շրջկենտրոն Միր-Բաշիրի փա-րածքում է փեղորոշվում (ըստ ակադ. Ս. Տ. Երեմյա-նի) Հայոց Արեւելից Կողմանց նշանավոր բնակա-վայրերից մեկը՝ Կաղանկավայրը:⁶ Մինչեւ փարած-քի խորհրդայնացումը շրջանի ներկայիս փարած-քում հայաբնակ էին ստորեւ ներկայացվող գյուղերը:

ԲԵԳՈՒՄ-ՍԱՐՈՎ

Պարսկական հարուստ անցյալով նշանավորված Սարով կամ Սարավ գյուղը, որի անվանն ուշ միջ-նադարում ավելացել է նաեւ «Բեգում» մասնիկը, գտնվում է հանրահայտ Պարսիկ քաղաքից 16 կմ հյուսիս-արեւմուտք, իսկ Թարթառ շրջկենտրոնից՝ 13 կմ հյուսիս: Հեռավորությունը Կուրի աջ ափից՝ 22 կմ է: Գյուղի ընդարձակ թաղամասերը փոված են ծովի մակերեսային 120-140 մ բարձրությամբ արգա-վանդ հարթավայրում: Աջից է ընկնում հայկական (հավրկապեւ՝ լեռնային) գյուղերին ոչ բնորոշ նոսր կառուցապատումով, ընդ որում՝ յուրաքանչյուր փուն շրջապարված է բազմափետակ ու փարթամ մրգա-փու ծառափետակներով (նուռ, սերկեխ, թուզ, խըն-ծոր, փանձ, արքայանարինջ, փխիլ, շագանակ, ըն-կույզ, հոն եւ այլն): Ընդհանուր առմամբ Սարովն ու-նի 1,5 կմ երկարություն եւ նույնքան էլ լայնություն:

Տեղաբնակների խնդրում գերակշռում են հենց նրանց՝ սարովցիներին բնիկներ համարող կարծիք-ները,⁷ բայց կան նաեւ այլ վկայություններ, ինչպես, օրինակ. «Գիւղական համայնքը կազմում է իսկա-կան սարովցիներից, որոնք գաղթել են Կուր գետի հովտում եղած Աղջա-Ղովախ գյուղից՝ Արեւու գա-ւառում եւ իրենց մեջ Ջանի-Բեգի անունով կոչում են «Ջանի-Բագլի» եւ նորեկներից, որոնք գաղթել են զանազան փեղերից»⁸ կամ «Բնակիչները հայադա-ւաններ են եւ գաղթած են Պարսկաստանից»:⁹ Բա-ցի վերջին վկայությունից, որ գրեթե անհավանա-կան է (գուցեւ շփոթ՝ Գանձակի Սարովի հետ), մնացած բոլոր դեպքերում հաստատվում է բնակիչ-ների՝ բնիկ լինելու հանգամանքը: Ի վերջո, եթե ան-գամ ստույգ է սարովցիների Արեւի Աղջա-Ղովախից գաղթած լինելը, որը Սարովից հեռու է 26 կմ (Կուրի

ձախ ափից 2 կմ), ապա դա էլ չի խանգարում վեր-ջիններիս բնիկներ համարելու, քանի որ գաղթը կա-րարվել է գրեթե աննշան հեռավորության վրա, ան-փոփոխ են մնացել բնակլիմայական պայմանները:

Աղբյուրները սարովցիներին բնիկներ են համա-րում հնագույն ժամանակներից ի վեր. «Այս գիւղը ... բնակեցրած է հայերով սկսեալ այն ժամանակներից, երբ հարեւան Բարդա գիւղը (այժմ՝ Թրքաբնակ) հա-մարվում էր աթոռանիստ քաղաք Աղուանից աշ-խարհում...»:¹⁰

Կամ մեկ ուրիշը. «Ինչպես ենթադրում են. Սարո-վը գոյություն ունի հին ժամանակներից ի վեր, եւ հե-րագայում նրա անվանը միացվել է մեկ այլը՝ Բեգու-մը՝ ի փարբերություն մյուս Սարովի, որը առաջինից 3 մղոն հեռու է: Բեգում Սարովն իր անվանումը ստացել է Ղարաբաղի Մեհրի Ղուլի-խանի՝ Ազադ Բեգումի քրոջ անունից, որն իբրեւ օժիւր ստացել էր այս գյուղը: Սարով գյուղում հնագույն ժամանակնե-րից բնակվում են հայեր, եւ այդ հաստատվում է նրա-նից երկու մղոն հեռավորության վրա դեպի արեւելք գտնվող հինավուրց գերեզմանոցը: Գերեզմանոցն ընկած է հարթ մակերես ունեցող բլրածեւ բարձուն-քում: Բոլոր փապանաքարերից իր հնությանը ար-ժանահիշատակ է հայերեն արձանագրություն ունե-ցող մեկը, որը ժամանակի ընթացքում ջնջվել է եւ այն ընթերցելն այժմ անհնար է, բայց հնաբնակները հավաստիացնում են, թե իրենց ներկայությամբ Սա-րովի հոգեւորականները կարդացել են այս գրերը, ո-րոնք վկայում են, որ քարի փակ ամփոփված է Քրիստոսի ծնունդից ի վեր 4-րդ դարում ապրած մի հայ մեծիքի աճյունը: Այս դամբանի շուրջ խմբված են սարովցի հանգուցյալների գերեզմանները...: Սարով գյուղի՝ հնուց քրիստոնեական բնակչություն ունենա-լու պարագան ապացուցող հնագիտական հուշար-ձաններից կարելի է մատնանշել հնադարյան հըն-ձանները (չերառւնէրը), որպէղ բոքիկ ուրբերով մզել են խաղողի հյութը: Այդ հնձանները հանդիպում են այգիներում, սակայն, մեծ մասամբ ծածկված են լինում հողով: Մերձակա բլուրներում մարդիկ հա-ճախ ջարդված կարասներ են գտնում»:¹¹

Ներաբերքի է Մ. Բարխուդարյանի վկայու-թյունը գյուղի գերեզմանափան մասին, ուր ամփոփ-վում էին նաեւ մերձակա հայաբնակ գյուղերի հանգու-ցյալները. «Գիւղիս հանգստարանում ամփոփուած են ցարդ եւ ամփոփում են Սարովիս, Ղահրիլարի, Բոզ-լուի եւ Մարալեան-Սարովի ննջեցեալներն, որոց մեջ մի փապանաքարի վերայ փորագրուած է. «ՏԱ-ՊԱՆՍ ՄԵԼԻՔԻՆ, ՌՃԻԲ ԷՐ»:¹² Անշուշտ, 1673 թ. այս փապանագիրը գյուղի այնքան էլ խոր հնության

5. ՀՀՊՊԿԱ, դ. 56, գ. 1, գ. 305, ք. 47:

6. Տես՝ «Հայաստանը ըստ Աւխարհացոյց»-ի, Երեւան, 1963, էջ 75:

7. «Նոր-Ղար», 1887, N 55, էջ 1: Նաեւ՝ ՇՄՄՄԿ, VI, Կիսկի, 1888, էջ 123-132:

8. «Նոր-Ղար», 1888, N 211, էջ 3:

9. «Նոր-Ղար», 1890, N 122, էջ 3:

10. «Նոր-Ղար», 1887, N 55, էջ 1:

11. ՇՄՄՄԿ, նույն տեղում:

12. «Արցախ», էջ 33:

վկայությունը չէ. համեմայնդեալս այն ավելի հին է, քան XVIII դարում այս եւ Կորի ծախսափնյա շրջանների հայության շրջանում կարարված փոխադարձ արտագաղթերն ու բռնի դավանափոխությունները: Սա կրկին հավաստում է սարովցիների՝ իրոք բնիկներ լինելու անվիճահարույց հարցը:

Չնայած հարթավայրային տեղադրությանը Բեգում-Սարովի արեւելյան թաղամասը 10-15 մ ավելի ցածր է արեւմտյանից, իսկ ընդհանուր առմամբ՝ հարթավայրն ունի հյուսիս-արեւելահայաց մեղմ թեքություն: Երկու հիմնական թաղերը իրարից զանազանվել են «վերին» եւ «ներքին» բնորոշումներով. «Գիւղը բաժանում է երկու մասի՝ վերին եւ ներքին, վերին մասը կոչւում է Նոր-Շէն (Նոր-գիւղ): Գիւղի կեդրոնով հոսում է մի առուակ, որը վերցում է Թարթառ գետից. այս գետակիցն են ջրում թէ արտերն եւ թէ այգիները»:¹³

Մինչեւ 1860-ական թվականները գյուղի բնակելի տները հիմնականում գետնափոր էին, բայց հետգիտարե դրանք սկսեցին փոխարինվել բարեկարգ շենքերով. «Տները միմեանցից այնքան հեռու են շինուած, որ նայողի աչքին Սարովը ներկայանում է մի փոքրիկ քաղաք: Գոմերը եւ մարագները մեծ մասամբ կից են բնակարաններին: Մի քանի տարի առաջ գոյութիւն ունեցող գետնափոր խորճիթները այժմ անհետանում են եւ նրանց տեղերը կանգնում են քարէ կամ աղիւտ տներ...»¹⁴ կամ «Գիւղը նշանաւոր է իրեն լայն եւ ընդարձակ բակերով. հին գետնափոր տները անհետանում են՝ նոր քարաշէն եւ աղիւսի տների առաջ...»:¹⁵

Նորի պակասը Սարովում միշտ էլ զգացնել է տվել իրեն: Ի հետեւանք դրա՝ սարովցիները վարձով մշակում էին մոտակա թուրքաբնակ գյուղերի հողերը:¹⁶

Սարովի բնակչության թվաքանակին վերաբերող ձեռքի տակ եղած տվյալները ներկայացնում են հետեւյալ պատկերը.

Տարեթիվ	տուն	առական	իգական	միասին
1841	39	62	58	120 ¹⁷
1851	56	125	103	228 ¹⁸
1862	80 ¹⁹			
1873	117 ²⁰			
1876				696 ²¹
1886	140 ²²			
1887	143 ²³			

13. «Նոր-Ղար», 1890, N 122, էջ 3:

14. «Նոր-Ղար», 1887, N 55, էջ 1:

15. «Նոր-Ղար», 1888, N 211, էջ 3:

16. Այդ մասին տես՝ «Տարագ», 1892, N 19, էջ 225:

17. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, ք. 47:

18. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 93:

19. «Նոր-Ղար», 1887, N 94, էջ 3:

20. ՇՄՄՊԿ, VI, Тифлис, 1888, отд. 1, էջ 124:

21. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 6775, ք. 115-116:

22. ՇՄՄՊԿ, նույն տեղում:

23. «Նոր-Ղար», 1887, N 94, էջ 3:

1889	494	416	910 ²⁴
1891	141	484	924 ²⁵
1901	761	561	1322 ²⁶
1908			1344 ²⁷
1976			1113 ²⁸

Չնայած բնակչության անընդհատ աճին՝ Սարովում ժամանակ առ ժամանակ շնչերի կտրուկ նվազում է տեղի ունեցել: Այդպես է եղել, օրինակ, 1887-ի հուլիս-սեպտեմբերից մինչեւ 1888-ի փետրվարի վերջը, երբ ծաղիկ հիվանդության զոհ են գնացել 110 երեխա:²⁷

Սարովը հայաբնակ ու շեն մնաց մինչեւ 1988թ.՝ Ադրբեջանի հայության համատարած բռնազաղթը: Ստիպված լքելով հարազատ օրրանը՝ սարովցիները բնակություն հաստատեցին Մարտակերտի շրջանի դաշտային գյուղերում, ապա 1992թ. Մարտակերտի անկումից հետո, ցրվեցին զանազան վայրեր (գլխավորապես՝ Հյուսիսային Կովկաս):

Սարով գյուղում նշանավոր էր Մր. Ասովաձաժին եկեղեցին: Այն վավերագրերում առաջին անգամ հիշվում է 1846թ. (մի կողոպուտի առթիվ):³⁰ Հայտնի է նաեւ, որ 1887թ. մարտի 24-ին եկեղեցին ենթարկվել էր նոր կողոպուտի: Հետագայում հարեւան Մարալյան-Սարով գյուղից գտնվել ու ետ էին վերադարձվել եկեղեցուց գողացված «Մեծ Պապ» կոչված երեք ձեռագիր մատյանները:³¹ Պահպանվել է հիշատակում այն մասին, որ 1888-ին սարովցի Եսայի Սարգսյանը եկեղեցուն էր նվիրել մի զանգ, որ գնել էր Մոսկվայում 150 ռուբլով:³² Եկեղեցին 1890 թ. գտնվում էր քայքայված վիճակում,³³ եւ սարովցիները ձեռնարկել էին. «...վարենորոգել ի հիմանց զքայքայեալ եկեղեցին սեպիական ծախսիք իւրեանց»:³⁴ Աշխատանքները սկսելու թույլտվությունը ստացել էին 1891 թ. հունվարի 2-ին:³⁵ Այդ նպատակով 1892-ին արդեն իսկ կոտակվել էր շինանյութը:³⁶ Նույն թվականի սեպտեմբերի 20-ի ուժեղ անձրեւից հետո, երբ փլվել էին արդեն իսպառ խարխուլված եկեղեցու տանիքն ու հյուսիսային պատը,³⁷ սարովցիների համար այլեւս օրակարգի խնդիր էր հին տեղում նոր եկեղեցի կառուցելու հարցը: Հոկտեմբերի 25-ին հանդիսավոր կերպով, Չայլու եւ Մարաղա գյուղերի քահանաների ներկայությամբ, օծվեց կառուցվելիք եկեղեցու հիմքը:³⁸ Վե-

24. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8583, ք. 45-46:

25. «Արցախ», էջ 33:

26. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 205, ք. 241-242:

27. «Кавказский календарь на 1910г.», Тифлис, 1909, էջ. 360:

28. «Ադրբեջանական խորհրդային համալսարան», (արքեպիսկոպոս), Բաքու, 1978, հատ. II, էջ 140:

29. «Նոր-Ղար», 1888, N 26, էջ 2:

30. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2124, ք. 1:

31. «Նոր-Ղար», 1887, N 55, էջ 1:

32. «Նոր-Ղար», 1888, N 188, N 167, էջ 3:

33. Նույն տեղում:

34. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8584, ք. 34:

35. Նժժ. գործը, ք. 35:

36. «Նոր-Ղար», 1890, N 122, էջ 3:

37. «Նոր-Ղար», 1890, N 148, էջ 3:

38. «Նոր-Ղար», 1890, N 168, էջ 2:

րաշինված եկեղեցին սարովցիների առաջ իր դռները վերստին բացեց 1895թ.: Ժամանակի մամուլը վկայում է. «Ահա չորրորդ տարին է անցնում, որ սարովցիները ձեռնարկել էին հին եկեղեցու տեղը նորը կառուցանել: Եկեղեցու շինութիւնը կապալով վերցրել էր շուշեցի պ. Յ. Մելիք-Ղարազեօգեանը, որը կարելի է ասել բարեխղճութեամբ աւարտեց նոր եկեղեցու շինութիւնը: Եկեղեցու սիւները, հիմքը՝ գետնից մինչև մի արշին բարձր, սեղանը եւ դռի անկիւնները սրբատաշ քարից են, որը բերուել է սայլերով Կասպատ գիւղի մօտերքից, 45 վերստի վրայ: ... Մնում են բերի տանիքը, որ պիտի քիթեղով ծածկուի եւ հարաւային դռան գլխին մի զանգակատուն, որ շինելը յանձնուած է մի ուրիշ քարտաշի 600 ռուբլով: ... Սարովի եկեղեցին մատու է ժողովրդին մօտ 16 հազար ռուբլի: Փետրուարի 29-ին գեր. Կարապետ եպիսկոպոսն օծեց այդ նորակառոյց եկեղեցին: Հանդէսը շքեղ էր...»: 39 Ի դեպ, օծման հանդեսին ներկա էին նաեւ գավառապետ Ռաֆիբեկովը, նրա օգնական Ա. Մելիք-Փաշայանը, գավառի հաշտարար դատավոր Ի. Ռուսովիչը, բեկեր ու կալվածատերեր, ժողովուրդ՝ շրջակա գյուղերից (այդ թվում՝ թուրքեր): Ակամատեա եպիսկոպոս Բարխուտարյանցը գրել է. «... եկեղեցին նորաշէն, հոյակապ, բոլոր անկիւնքարերն եւ կամարներն շինուած սրբատաշ քարով, որի երկարութիւնն է 22 մետր 28 սանթ. եւ լայնութիւնն՝ 12 մետր 35 սանթ...»: 40

Սարովը շրջակա հայաբնակ գյուղերի մեջ միակն էր, որտեղ գործել է հայոց դպրոցը: Այն բացվել է 1873թ. եւ ունեցել 17 աշակերտ, 41 սակայն 1881-ին փակվել է՝ ուսուցիչ չլինելու պատճառով: 42 Այնուհետեւ, 1883թ. հոկտեմբերի 20-ից բացվել է սկզբնական միդասյան ժողովրդական ուսումնարան, ուր 36 աշակերտ ուսանում էին մայրենի եւ ռուսաց լեզուները: 43 Քիչ ուշ՝ 1884-ին 44 (մեկ այլ աղբյուրում նշված է 1887թ.) 45 հայկական ծխական, դպրոցի փոխարեն գյուղում բացվել է պետական արքունի դպրոց, որտեղ տեսչության պաշտոնը վարում ու զուգահեռաբար նաեւ դասավանդում էր Նիկողայոս Գրիգորյանը: 46 1890-ին դպրոցում սովորում էր 54 երեխա, որոնց թվում՝ նաեւ հարեւան գյուղերից հաճախող մի քանի աշակերտ: 47 Դպրոցական շենքը ավերակվեց 1905թ. հայ-թրքական ընդհարման ժամանակ: 48

նակ: 48 Ի դեպ, հիշյալ ընդհարման ժամանակ, 1905թ. նոյեմբերի վերջին, հայաբնակ հիմնական հատվածներից կտրված Սարովը (Մարալյան-Սարովի հետ մեկտեղ) շրջապատվել էր հազարավոր թուրք բաշխեզուկներով: Պաշարվածներին մոտենալ չէր կարողացել մինչև իսկ կազակների հարյուրյակը՝ 2 թնդանոթով հանդերձ, սակայն Դավիթ-բեկ Մելիք-Բեգլարյանը, թալիշեցի (Թրիշեցիք) քաջերի զուլխ անցած, գիշերային մի հուժկու հարձակումով փախուստի է մատնում թուրքերին, ճեղքում պաշարման շղթան եւ անխուսափելի կոտորածից ազատում սարովցիներին՝ վերջիններիս առաջնորդելով Ջվան-շիր գավառի հայաբնակ գյուղերը: 49

ՄԱՐԱԼՅԱՆ-ՍԱՐՈՎ

Մարալյան-Սարով գյուղը հյուսիս-արեւմուտքից գրեթե կից է Բեգում-Սարովին: Գտնվում է միեւնույն բնական պայմաններում, ինչ Սարովն էր, բայց միայն այն տարբերությամբ, որ Մարալյանի բնակիչները դարերի փորձությունների հետեւանքով կորցրել էին իրենց մայրենի լեզուն եւ դարձել էին թրքախոս. «Այս գիւղի բնակիչները հայադասաններ են: Սարով-Մարալեան գիւղի բնակիչները թէ իրենց կենցաղավարութեամբ եւ թէ սովորութեամբ շատ մօտ են սարովցիներին. միայն ցաւալին այս է, որ հայերէն խօսել չգիտեն. իրար հետ թուրքերէն են խօսում...»: 50 Մեկ այլ դեպքում Մարալյանը բնութագրված է որպէս «թրքաբարոյ հայաբնակ գիւղ»: 51

XIX դարում գյուղի տերերն էին թուրք բեկերը: Ինչպէս Բեգում-Սարովում, այստեղ եւս նրանք խել էին Մարալյան-Սարովին պատկանող հողատարածքները: Կորցրածը (որ հնուց ի վեր այդ գյուղին էր պատկանել) ետ վերադարձնելու հույսով Մարալյան-Սարովի բնակիչ Շամիր Ջիլփիդարյանը դատ էր հարուցել շրջակա թուրք գյուղերի բեկերի դեմ, բայց հենց այդ պատճառով էլ 1895թ. ապրիլի 24-ին խորամանկությամբ սպանվել էր թուրքերի ձեռքով: 52

Հայ բնակիչների թիվը, ըստ աղբյուրների, հետեւյալ պատկերն է ներկայացնում.

Տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1841	14	20	19	39 ⁵³
1851	10	39	34	73 ⁵⁴
1876				177 ⁵⁵
1889		121	123	244 ⁵⁶
1891	32	126	124	250 ⁵⁷

49. «Հորիզոն», 1913, N 214, էջ 2, «Մշակ», 1906, N 20, էջ 1:

50. «Նոր-Ղար», 1890, N 122, էջ 3:

51. «Նոր-Ղար», 1890, N 148, էջ 3:

52. «Նոր-Ղար», 1895, N 77, էջ 2-3:

53. ՀՀՊԳԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, ք. 305, ք. 47:

54. ՀՀՊԳԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, ք. 2596, ք. 93:

55. ՀՀՊԳԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, ք. 6775, ք. 115-116:

56. ՀՀՊԳԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, ք. 8583, ք. 45-46:

57. «Արցախ», էջ 34:

39. «Նոր-Ղար», 1895, N 36, էջ 2:

40. «Արցախ», էջ 33:

41. Ս. Խուրդյան, Արեւելահայ դպրոցները 1830-1920 թվականներին, Երևան, 1987, էջ 384:

42. Նույն տեղում:

43. «Նոր-Ղար», 1887, N 55, էջ 1:

44. «Արձագանք», 1886, N 42, էջ 550: Տես նաեւ՝ «Նոր-Ղար», 1897, N 164, էջ 2: «Մշակ», 1906, N 53, էջ 2:

45. «Նոր-Ղար», 1890, N 122, էջ 3:

46. Ն. Գրիգորյանը հեղինակն է ՇԱՄԻՐ ԺԻԼՓԻԴԱՐՅԱՆԻ ինքնակենսագրությանը: Տե՛ս նաեւ՝ Մարով գյուղի մասին մի ուսագրով հոդվածի:

47. «Նոր-Ղար», 1890, N 148, էջ 3:

48. Ս. Խուրդյան, նույն տեղում:

1901	189	142	331 ⁵⁸
1908			329 ⁵⁹

Չնայած գյուղի նկատելի սակավամարդության, Բեգում-Սարովի մամուռն Մարալյան-Սարովը նույնպես ունեցել է իր եկեղեցին (հողաշեն, փայտածածկ)՝ Սբ. Աստվածածին անվամբ։ Մրա կառուցման ժամանակը հայտնի չէ, բայց 1841թ. այն արդեն հիշատակվում է վավերագրերում։⁶⁰

ԽՈՐՈՋԼՈՒ ԿԱՍ ՂԱՀՐԻԼԱՐ

Պարտավի դաշտավայրում Բեգում-Սարովից 7 կմ հարավ-արևելք, ծովի մակերեսույթից 117-123 մ բարձրության վրա գտնվող հայաբնակ գյուղերից է Խորոզլուն։ Տեղի հայերը նույնպես բնիկներ էին եւ ներկայանում էին հին Պարտավ գավառի հայության վերջին փշրանքներ։ Գյուղամիջում գոյություն ունեւ Սբ. Աստվածածնի անվամբ օծված հողաշեն ու փայտածածկ եկեղեցին։⁶¹

Արդեն XIX դարի կեսերին Խորոզլու-Ղահրիլաւում գերակշռում էին թուրք գյուղացիները։ Ըստ տարիների՝ հայերի թիվը Խորոզլուում ներկայացնում է հետեւյալ պատկերը.

Տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1851	4	19	21	40 ⁶²
1889		64	63	127 ⁶³
1891	20	60	53	113 ⁶⁴
1901		42	39	81 ⁶⁵
1905		59	44	103 ⁶⁶
1908		66	54	120 ⁶⁷

ՂԱՐԱՄԱՆԼՈՒ (ԲՈՋԼՈՒ) ԵՎ ՂԱՄԱՐԼՈՒ

Ներկայիս Թարթառի (Միր-Բաշիրի) շրջանի սահմանից դուրս, 1965 թվականին ձեւավորված Եվլախի շրջանի վարչական տարածքում գտնվում են երկու հարակից Ղարամանլու եւ Նամարլու գյուղերը, ուր մինչեւ XX դարի սկզբները նույնպես որոշ թվով հայեր են բնակվել։ Վարչական միավորը, որի կազմում ընդգրկված են ներկայացվելիք երկու գյուղերը։

Ղարամանլուն գտնվում է Բեգում-Սարովից 3 կմ արևելք, Խորոզլուից 4 կմ հյուսիս, դարձյալ հարթ տեղանքում։ Երբեմնի զուտ հայաբնակ, բայց արդեն XIX դարի վերջերին մեծամասամբ քրքաբնակ Ղարամանլու գյուղում հայերի թիվը խիստ աննշան էր։

Տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1851	4	17	19	36 ⁶⁸
1889		24	20	44 ⁶⁹
1891	7	29	28	57 ⁷⁰
1901		51	45	96 ⁷¹
1905		59	53	112 ⁷²
1908		73	64	137 ⁷³

Ներկայիս Եվլախի շրջանի կազմում է գտնվում նաեւ Ղարամանլուից 1 կմ հարավ-արևմուտք գտնվող Նամարլու գյուղը։ Սա նույնպես հնում զուտ հայաբնակ է եղել, բայց արդեն 1890-ին նրա 200 տուն բնակչից հայեր էին միայն 5-ը (մնացածը՝ թուրք)։⁷⁴

ԹՈՒՐԲ-ՍԱՐՈՎ

Թարթառի շրջանի կազմում է գտնվում նաեւ Սարով անունը կրող 3-րդ գյուղը։ Ի տարբերություն Բեգում եւ Մարալյան Սարովների՝ վերջինս ավելի հայտնի էր Թուրք-Սարով անվամբ։ Հետաքրքիր փաստաթուղթ է այս գյուղի բնակիչ Ազիզ-Հյուսեին օղլու՝ հոգեւոր իշխանությանը 1858թ. հղված մի խնդրագիրը,⁷⁵ ըստ որի պարզվում է, որ Հայ Առաքելական Եկեղեցու ծեսով վերամկրտվելու վերջինիս ցանկության դրդապատճառն այն է, որ խանական տիրապետության օրոք (XVIII դարի կեսերին) նրա նախնիներին բռնությամբ մահմեդական էին դարձրել, եւ նա, օգտվելով բարեպատեհ առիթից, խնդրել էր իրեն վերստին մկրտել Հայոց Եկեղեցու ծեսով։

Այս փաստը առիթ է տալիս կարծելու, որ Թուրք-Սարով գյուղի բնիկ բնակիչները, ի տարբերություն Մարալյան-Սարովի քրքախոս բնակիչների, որոնք պահպանել էին իրենց դավանանքը, զոհաբերել էին նաեւ իրենց նախնյաց հավատքը, ուստի՝ խալաթ թուրքացել։

58. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 205, ք. 241-242:

59. "Кавказский календарь на 1910г.", Тифлис, 1909, էջ 360:

60. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, ք. 47:

61. «Արցախ», էջ 32:

62. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 93:

63. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8583, ք. 45-46:

64. «Արցախ», նույն տեղում:

65. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 205, ք. 241-242:

66. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 10403, ք. 140-141:

67. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 10837, ք. 223-224:

68. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 93:

69. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8583, ք. 45-46:

70. «Արցախ», էջ 33:

71. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 205, ք. 241-242:

72. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 10403, ք. 140-141:

73. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 10837, ք. 223-224:

74. «Նոր-Ղար», 1890, N 148, էջ 3:

75. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3666, ք. 18:

ՊԱՐՏԱՎԻ (ԲԱՐԴԱ) ԵՐԶԱՆ*

Պարսավի ակնարկ: Պարսավի շրջանը կազմավորվել է 1930թ.: Տարածքն է 957 քկմ:¹ Ջրադեցնում է Կուր գետի աջակողմին տարածված հարթավայրերը՝ Խաչեն և Տրտու գետերի ստորին հոսանքի շրջանում: Սահմանակից է Եվլախի, Թարթառի, Աղդամի, Աղջաբեդու, Աղդաշի և Ջարդուբի շրջաններին: 1976թ. դրությամբ ուներ 1 քաղաք (շրջկենտրոնը) և 107 գյուղ: Երջանի ներկայիս տարածքում մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումը գոյություն ուներ միայն մեկ հայաբնակ գյուղ (Հասանդայա):

Միջնադարում տարածքն ընդգրկված էր Ուտի-Առանձնակ գավառի կազմում, բայց հաճախ այն հիշվում էր գավառի գլխավոր ու միակ քաղաքի՝ Պարսավի անունով: Մինչև իսկ XIX դարում գավառի համար առավել գործածական էր Բարտաբասան (Պարսավի գավառ) անվանումը:

Զնայած Հայոց Արեւելից Կողմանց պատմության մեջ իր կատարած նշանակալի դերին, այնուամենայնիվ ներկայիս Պարսավ քաղաքում և գավառի բնակավայրերում հայ մշակույթի հետքերը մեծաթիվ չեն:

ՊԱՐՏԱՎ

Առավել քան 2000 տարվա պատմություն ունեցող Պարսավան Հայաստանի խոշորագույն քաղաքներից մեկը՝ Պարսավը գտնվում է դաշտային Արցախի՝ Տրտու (Թարթառ) գետի ափին:

Քաղաքի հիմնադրման ժամանակի վերաբերյալ սկզբնաղբյուրներում պահպանվել են մի քանի իրար փոքր-ինչ հակասող տվյալներ: Մասնավորապես՝ պարսիկ պատմիչ Դավիդինի վկայությամբ Պարսավը հիմնվել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու աշխարհակալության օրոք (մ.թ.ա. 336-323թթ.),² իսկ հայ պատմիչները հաղորդում են, որ Պարսավի հիմնադիրն է Սասանյան Պերոզ (459-484) արքան. «Եւ ի հրամանէ Պերոզի՝ պարսից արքայի, շինեցաւ ի Վաչէէ Պերոզապատ մեծ քաղաքն, որ այժմ կոչի Պարտաւ»:³ Գուցե թե այդ վկայությունը քաղաքի հերթական հիմնավոր վերաշինությանն է վերաբերում, իսկ այն, որ աշխատանքների իրականացումը իրոք գլխավորել է Աղվանքի հայ թագա-

վոր Վաչեն, հաստատվում է նաեւ այլ աղբյուրով. Խոսքը Մխիթար Այրիվանցու աշխատության մասին է, ուր նա ուղղակիորեն վկայում է. «Պարտավ շինեցաւ ի Վաչէէ արքայէ...»:⁴

Քաղաքի հերթական վերաշինումը կապվում է Սասանյան Կավատ (488-496, 498/9-531) արքայի գործունեության հետ. «Ապա Կավատը... Առանում կառուցեց Բայլական քաղաքը և Պարտավը (Բարդա), որն ամբողջ սահմանային գոտու [գլխավոր] քաղաքն է...»:⁵ Հետագա դարերում նույնպես Պարտավը բազմիցս ավերվել է, սակայն ամեն անգամ վերստին շինացել:

Առհասարակ, որեւէ պատմական անցքի հիշատակման առիթով Պարտավի անունը նշելիս պատմիչները մշտապես շեշտել են այդ քաղաքի առաջնային ու մեծ լինելու հանգամանքը: Օրինակ, 450թ. Խաղիսաղի ճակատամարտում Վարդան Մամիկոնյանի զորքից պարտված պարսից բանակի մնացորդները, Եղիշեի վկայությամբ, ապաստան են գտել շահաստան քաղաքում:⁶ Առանց Պարտավի անունը տալու էլ արդեն հասկանալի է, որ խոսքը Պարտավի մասին է, քանզի այդ տարածաշրջանում Պարտավը միակ «շահաստան» քաղաքն էր (շահաստան անունն էին կրում մեծ ու վաճառաշահ քաղաքները, նահանգների կամ գավառների գլխավոր քաղաքները):

Քաղաքը. «...Պարտավ շահաստան...» է հիշում նաեւ VII դարի պատմիչ Դեոնդը,⁷ իսկ Կաղանկատվացին. «Եւ մայրաքաղաք ունի զմեծն Պարտաւ»⁸ կամ «... յԱղուանս ի գերաւորակ քաղաքդ Պարտաւ»:⁹ Մեկ այլ հիշատակությունից պարզվում է, որ Պարտավը բերդաքաղաք էր. «... ի մեծ մայրաքաղաքն Պարտաւ բերդին...»:¹⁰ Արաբ պատմիչ Իսթախրին վկայում է, որ Պարտավն ուներ ավելի քան 1 փարսախ¹¹ լայնություն և նույնքան էլ երկարություն:¹² Դա նշանակում էր, որ քաղաքը զբաղեցնում էր մոտ 40 քկմ մակերես կամ

4. Մխիթարայ Այրիվանցույ Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 47:

5. Իբն-ալ-Ասիր, Երևան, 1981, էջ 40: Տես նաեւ Markwart, Eranshahr, Berlin, 1901, էջ 118: Հ. Մանանդյան, Զննական տեսություն հայ ժողովրդի դասնության, հասո Բ, մաս Ա, Երևան, 1957, էջ 310:

6. Եղիշեի Վարդանանց դասնությունը, Երևան, 1958, էջ 71:

7. Դեոնդ, Պատմություն, Երևան, 1982, էջ 96:

8. Մ. Կաղանկատվացի, էջ 9:

9. Նով. աբխ., էջ 303:

10. Նով. աբխ., էջ 135:

11. 1 փարսախը շուրջ 6 կմ է:

12. «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1985, էջ 12:

* Երջանի դասական հուշարձանների ֆաբեղը տես՝ էջ 211:

1. «Աղբյուրական խորհրդային հանրագիտարան» (աղբյուրներն), հասո II, Բաբու, 1978, էջ 146:

2. «Երթ» (աղբ. և ռուս. լեզուներով), Բաբու, 1987, էջ 7:

3. Մովսես Կաղանկատացի, Պատմութիւն Աղուանից Աւարիի, Երևան, 1983, էջ 42, 355:

4000 հեկտար:¹³ Նկարագրելով քաղաքը Իբն-ալ-Ֆակիհը նշել է, որ շինությունները կանգնեցված էին գլխավորապես գաճից եւ կղմինդրից: Սրան հարկ է ալելացնել նաեւ հում եւ թրծված աղյուսն ու գետաքարը, որոնք օգտագործվել են հին քաղաքատեղիի տարածքում գոյացած ժամանակակից Բարդայի կառուցապատման ժամանակ:¹⁴

Հայոց եկեղեցական շինությունների վերաբերյալ աղբյուրներում որոշակի տեղեկություններ չեն պահպանվել, բայց դրանց գոյությունը Պարտավում՝ քրիստոնեության տարածման առաջին իսկ դարերից, որեւէ կասկած չի հարուցում: Համեմայն դեպք, երբ 551թ. «... փոխեցին զաթոռ հայրապետութեանն Աղուանից ի Չորայ քաղաքէն ի մայրաքաղաքն Պարտավ վասն հիմնահալած արշաւանաց թշնամեաց խաչին Քրիստոսի»,¹⁵ քաղաքում հարկավ արդեն գոյություն ունէր քրիստոնեական ժողովարանը՝ եկեղեցին: Զիչ ուշ Պարտավի Սբ. Գրիգոր մեծ եկեղեցու մասին հիշվում է պատմական հետեւյալ դիպվածների առիթով: 711 թ. երբ Աբդ-Ազիզ իշխանը Պարտավում ազատների տոհմից սերված Մանկիկին նահատակեց քրիստոնեությունը չորանալու համար, քաղաքաբնակ հայերը նրա մարմինը ամփոփեցին հիշյալ եկեղեցում. «Եւ Եղան պատուական մորա մշխարք ի մեծ եկեղեցուցն Պարտավայ՝ ի սուրբն Գրիգոր...»:¹⁶ Ի դեպ, «Պարտավ վանք Սուրբ Աստուածածինն» անվամբ մի վանք էլ գոյություն ունէր ի թիվս Երուսաղեմի հայոց վանքերի:¹⁷

Հայոց եկեղեցու Աղվանից ճյուղի կաթողիկոսանիստը Չողից (Չոր) Պարտավ փոխադրելուց հետո այդտեղ գահակալած առաջին հայրապետը եղավ Տեր Աբասը (551-595):¹⁸ Պատմիչի վկայությամբ «Տէր Աբաս կաթողիկոս Աղուանից ի Դարբանդայ ի Պարտավ գայ եւ դնէ զաթոռն»:¹⁹ Միմյանց հաջորդած թվով 20 կաթողիկոսներ²⁰ Պարտավն անփոփոխ պահեցին իբրեւ աթոռանիստ քաղաք: Միայն 799-824թթ. գահակալած Հովհաննես կաթողիկոսը հայրապետական աթոռը Պարտավից փոխադրեց Տրտուի ափին գտնվող Բերդակուր ամառանոցը. «Տէր Յովհաննէս, ... փոխեաց զկաթողիկոսարանն ի

Բերդակ՝ ... յորժամ հանաւ ի Պարտավայ»:²¹ Վ դարի վերջին կամ VI դարի սկզբին Աղվանում գումարված եկեղեցական ժողովին Պարտավից մասնակցել էին. «Շուփհաղիչոյ՝ Պարտավայ արքեպիսկոպոս...»:²² եւ «Մատթէ՝ Պարտավայ երեց...»:²³

623-624 թթ. ամբողջ ձմեռը, իր բանակով հանդերձ, Պարտավում էր անցկացրել Բյուզանդիայի կայսր Հերակլը: Մեկը մյուսին հաջորդող նվաճողների պատճառած արհավիրքներից հերթական անգամ Պարտավը գերծ էր մնացել Չաքարիա կաթողիկոսի (629-644) օրոք: «Աղոթիւք իւրովք ապրեցոյց զմեծ քաղաքն Պարտավ ի գերութենէ», վկայում է պատմագիրը:²⁴

Հայոց եւ Աղվանից եկեղեցիների միաբանությունը անխախտ պահելու եւ Պարտավում իրեն՝ Ներսէս կաթողիկոս հռչակած Բակուր եպիսկոպոսին պատժելու նպատակով (սա զաղտմաբար համակիր էր քաղկեդոնականությանը) 706 թ. Պարտավ է ժամանում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Եղիան (703-717): Նա մախ ամարգելով հեռացնում է ինքնակոչ Բակուր-Ներսէսին (մերկացված նստեցնում է մի էշի վրա ու ման տալիս Պարտավի փողոցներով), ապա գումարում եկեղեցական ժողով եւ, ինչպես վկայում է պատմագիրը «...ի տեղի մորին նստուցանել զՍիմէոն սարկաւագապետն կամօք ժողովոյն Աղուանից»:²⁵

Արաբական տիրապետության ժամանակ, սկըսած 789 թվականից, Պարտավը խալիֆաթի կողմից նշանակված կառավարիչների (ոստիկանների) նստավայրն էր:²⁶ Հետագայում Պարտավը վերածվեց Արմինիայում արաբ ոստիկանների վարչական՝ երկրորդ նշանակության նստավայրի (առաջինը՝ Դվին քաղաքն էր):²⁷

Հարուն-ալ Ռաշիդ խալիֆի օրոք՝ 793-94 թթ., հայերից բացի Պարտավն արդեն ուներ զգալի թիվ կազմող պարսիկ բնակչություն: Ահա, հիմնականում վերջիններս էլ բարձրացրել էին արաբների դեմ ուղղված այնպիսի հզոր մի ապստամբություն, որը ճնշելու համար պահանջվել էին խալիֆի բանակները (Արմինիայի ոստիկաններին այդ անել չէր հաջողվել):²⁸

IX դարի կեսերին արաբական բանակի՝ ծագումով թուրք Բուղա զորապետը հայ իշխան Եսայի Աբու-Մուսեի հետ պատերազմելուց առաջ «...զմաց մտավ Պար-

13. Հ. Մանանդյան, նւվ. աւխ., հ. Բ, մաս Բ, Երեւան, 1960, էջ 366-14, «Եարժ», նույն տեղում:

15. Մ. Կաղանկատացի, նւվ. աւխ., էջ 119:

16. Նւվ. աւխ., էջ 319:

17. Նւվ. աւխ., էջ 285:

18. Նւվ. աւխ., էջ 350:

19. Մխիթարայ Այրիվանեցոյ դասմութիւն..., էջ 48-49, Կաղանկատացոյ մոտ (նւվ. աւխ., էջ 342-343). «Տէր Աբաս, որ ի սկզբանն բուականիս Հայոց փոխեաց զաթոռ հայրապետութեանն ի Չորայ ի Պարտավ...»:

20. Պարտավում գահակալած 19 կաթողիկոսներն էին՝ Աբաս (551-595), Վիր (595-629), Չաքարիա (629-644), Հովհան (644-671), Ուխանես (671-683), Եղիազար (683-689), Ներսէս (689-706), Սիմէոն (706-707), Միքայել (707-744), Անաստաս (744-748), Հովսեփ (748-765), Դավիթ (765-769), Դավիթ (769-778), Մասթի (778-779), Մովսէս (779-781), Ահարոն (781-784), Սողոմոն (784), Թեոդորոս (784-788), Սողոմոն (788-799):

21. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երեւան, 1961, էջ 198: Տես նաեւ՝ Մասթիս Ուխանեցի, Ժամանակագրություն, Երեւան, 1991, էջ 249:

22. Կաղանկատացի, նւվ. աւխ., էջ 89:

23. Նւվ. աւխ., էջ 90: Այդ մասին տես նաեւ՝ Գանձակեցի, նւվ. աւխ., էջ 194:

24. Գանձակեցի, նւվ. աւխ., էջ 195:

25. Կաղանկատացի, էջ 296-297, Մեփանոս Օրբելյան, նւվ. աւխ., էջ 357:

26. «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի եւ հարեւան երկրների մասին», էջ 145-146:

27. Ղեւոնդ, Պատմություն, Երեւան, 1982, էջ 131, 169 (ծանոթ. 146):

28. Հ. Մանանդյան, նւվ. աւխ., հ. Բ, Երեւան, 1960, էջ 33, 60, 225:

տավ մեծ քաղաքը»,²⁹ իսկ 853-ին Արցախի հայ իշխանավորներին դալով գերելուց եւ Սամառա ուղարկելուց հետո. «...մտավ Պարտավ՝ ծանեալու...»:³⁰

X դարում Պարտավը 2 անգամ հայտնվել է նաեւ ռուսների ձեռքում: Նախ՝ 913 թ., ապա՝ 943-944թթ. «Ռուսները գրավեցին քաղաքը, ... շատ ժողովուրդ կոտորեցին եւ կոտորելուց հետո էլ մի քանի տասնյակ հազար գերեվարեցին: Մնացածներին հավաքեցին սգկիթում եւ ասացին՝ ձեր փրկագինը տվեք, թե չէ կկոտորվեք: Նրանց համար միջնորդեց մի քրիստոնյա..., սակայն այս բանը ընդունեցին միայն խոհեմները: Երբ ռուսները տեսան, որ ոչինչ չի դուրս գալիս, բոլորին կոտորեցին, եւ միայն փախչողներն ազատվեցին: Նրանք [քաղաքի] բնակիչների ունեցվածքը ավարի տվին, գերեվարեցին եւ կանանցից, ով որ իրենց հաճելի թվաց, տարան»:³¹ Նշված իրադարձությունների մասին մեկ այլ վկայություն. «Հիջրի 332 թվականին (943-944) մի խումբ ռուսներ ծովից անցան եւ Կուր գետով հասան մինչեւ Պարտավ քաղաքը, որին տիրեցին... ապա նավերով վերադարձան դեպի իրենց երկիրը»:³² Դժվար է ասել, թե ի՞նչ դրության մեջ էր Պարտավը ռուսների գրավումից հետո, բայց աղբյուրների՝ թեկուզ միառժամանակ, բացակայությունն ինքնին քաղաքի անկումային եւ անմխիթար կացության մեջ գտնված լինելու արտահայտությունն է: Փոքր-ինչ ուշքի եկած Պարտավի հերթական գրավումը եղավ 1121թ., վրաց Դավիթ թագավորի կողմից:³³ Թուրք-Սելջուկների տիրապետության ներքո հայտնված Պարտավի ազատագրումը հայ-վրացական միացյալ ուժերով (Ջաքարե եւ Իվանե եղբայր-իշխանների գլխավորությամբ) կատարվեց 1211թ.³⁴ «... [Ալա վրացիք] դիմեցին Պարտավ (Բարդավ)՝ հինավուրց մեծ քաղաքը, եւ կործանեցին Առանը եւ սաստիկ պատերազմներով նվաճեցին...»:³⁵

Այնուհետեւ Պարտավն իրենց բանակների համար իբրեւ ձմեռոց ծառայեցրին երկրամաս ներխուժած մոնղոլները (1230-ական թվականներին):³⁶ Այն հանգամանքը, որ հետագա մի քանի դարերում Պարտավն այլեւս աղբյուրներում գրեթե չի հիշատակվում, ցույց է տալիս, որ մոնղոլները Պարտավում կատարել էին այն առավելագույնը, ինչին առհասարակ ընդունակ էին նրանք:

Ուշ միջնադարում Պարտավը նորից կենդանացել էր, բայց անպակաս էին արհավիրքները: Մասնավո-

րապես հայտնի է, որ երբ 1579/80թ. Դարբանդի կողմից մեծաքանակ բազմությամբ Արցախ աշխարհի վրա էին հարձակվել լեզգիներն ու դաջաղները, Պարտավում կային հայ իշխաններ. «...եւ զիշխանն Գանձայոյ եւ Պարտաւոյ փախստական արարին: Եւ ինքեանք սփռեալ ընդ դաշտս եւ ընդ լեռինս՝ զԳանձայ եւ զԲարտայ...»:³⁷ Ըստ ամենայնի այդ իշխաններն իրենց իրավական վավերացումները ստացել էին պարսից շահերից (ինչպես Արցախի որոշ մեկիքները), բայց պատմագրության մեջ նրանց մասին միայն կցկտուր տվյալներ են պահպանվել: Մասնավորապես՝ 1630թ. մի վավերագրում հիշվում է. «Մելիք Սարովսան Բարտայոյ» հայ իշխանի մասին:

1691 թվականին Աղվանից երկրի հոգետը եւ աշխարհիկ ներկայացուցիչների՝ կողմից Աղվանից Երեմիա կաթողիկոսին (1676-1700) տրված «Թուրք դաշնադրութեան» ներքո ի թիվ այլ հայ մեծամեծաց կա նաեւ Պարտավի հայ մեկիքի ստորագրությունը. «Ես մելիք Թուրշիս Պարտու դապով արի մերեցի»:³⁸

XVIII դարի սկզբներին լեզգիները, ըստ կաթողիկոս Հասան Ջալալյանցի վկայության, թալանի նպատակով պարբերաբար ներխուժում էին Պարտավ եւ հարակից շրջաններ. «...ամ ամէ ասպատակ սփռեալ յայս կողմ եւ յայն կողմ Կուր գետոյն... յոլովք ի զիւրօրէիցն Պարտայոյ, եւ զդաշտավայր զիւրօրայսն միահողոյն կոտորեալ, գերի եւ աւարի առեալ ամայի արարին, եւ զմնացեալսն փախստեալ ի լեռինս եւ ի գարանձաւ Արցախու...»:⁴⁰

Նույն դարի 20-ական թվականներին՝ Արցախում ծավալված ազգային-ազատագրական շարժման շրջանում, Պարտավի շրջանը, անտարակույս, դեռեւս հայաբնակ էր: Ավելին, նրանք ունեին բավականաչափ զինուժ, որը զորապետ Եսայու գլխավորությամբ 1723 թ. միացել էր հարեւան Ջրաբերդի հետ ու ամրացել լեռներում, հիմնել հատուկ զորակայան՝ աղնախ: Խնդրո առթիվ ուշագրավ է ժամանակի վավերագրերից մեկը, ուր մասնավորապես նշված է. «...Հայոց ասկէս քանի մի ընդդեմագոյն զօրանաքք, ... որ մեկ քանի հազար զորք ունին ի լեռանց ամուր տեղաց աղնախ են արել, որ զմին Եսային, որ է Պարտաւո երկրէն եւ երկրորդն Սարգիսն Չարապերթո երկրէն»:⁴¹

Ցավոք, անհայտ է, թե մինչեւ ո՞ր թվականն է Պարտավն ունեցել իր հայ մեկիքները, մինչեւ ե՞րբ է եղել հայաբնակ, բայց այն հանգամանքը, որ Պար-

29. Թովմա Արծունի եւ Անանուն, Պատմություն Արծունյաց Տան, Երևան, 1978, էջ 191:

30. Նով. աշխ., էջ 203:

31.

32. «Արաքական աղբյուրներ...», նով. աշխ. էջ 214:

33. Ջուանեթ, էջ 119-120:

34. Մեկիսան Օրբելյան, նով. աշխ. էջ 16: Տես նաեւ՝ «ՄԺԱ», էջ 399:

35. Վրաց աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, Խ. Բ. Երևան, 1936, էջ 14:

36. Նով. աշխ., էջ 58:

37. «ՄԺԲ», էջ 242:

38. «Արարս» ամսագիր, 1914, օգոստոս, էջ 736:

39. Խ. Ծ. Վ. Դ., Երկու վաեղագրեր Տ. Խաչիկ վարդապետի ձեռագիրների ժողովածուից, «Արարս», 1900, էջ 320:

40. Պատմություն համառոտ Աղուանից երկրի յօդհեալ ի Տ. Եսայի Աղուանից կաթողիկոս Հասան Ջալալյանց, Յերուսաղեմ, 1868, էջ 23:

41. «Армяно-русские отношения в XVIII веке», Խաչո 2, մաս 2, Երևան, 1967, էջ 29: Այդ մասին տես նաեւ՝ Ջավեն Արզումանյան, Սղմախների առաջացումը եւ ռազմաբաղաժական նշանակությունը, «ԼՀԳ», 1982 թ. 9, էջ 79:

տավի թուրքական մզկիթի կառուցումն իրականացվել է Դարաբադում խան հռչակված Փանահի (1747-1761) օրոք ու նրա իսկ հոգածությամբ,⁴² հուշում է այն հնարավոր հանգամանքը, որ Պարտավը հիմնականում հայաթափ է եղել XVIII դարի 2-րդ քառորդին: Դրան մպատել է, անշուշտ, նաև Նադիր շահի արշավանքը:

XIX դարում երբեմնի մեծահռչակ Պարտավ քաղաքն արդեն վերածվել էր գուտ քրքաբնակ, Բարդա հորջորջվող մի գյուղի: Ուրիշ համանման գյուղերից այն առանձնանում էր միայն յուրաքանչյուր ուրբաթ այդտեղ բացվող տոնավաճառով և խանութների ու մի քանի արհեստանոցների առկայությամբ: Դրանց հիմնական մասի տերերը Շուշեցի հայեր էին: 1888թ., օրինակ, գյուղում կար արծաթագործ հայերին պատկանող 5 և դերձակների 6 խանութ: Հայերն այդտեղ ունեին նաև 4 դարբին, 2 սուսերագործ, 1 ներկարար (բոլորն էլ Շուշեցի):⁴³

Այնուամենայնիվ, Բարդա գյուղի կարևոր առանձնահատկությունն էր հին դարերից մնացած նյութական մշակույթի բազմաթիվ և տարաբնույթ հիշատակների առկայությունը: Դրանց առաջին և կարևոր նկարագրությունը տվել է Մակար Եպիսկոպոս Բարխուտարյանը. «Այժմ համարեա թե մի գիւղ է Պարտամ, զորում իւր մեծութեան և հարստութեան փառքից, սակայն հնութիւններն ու աներակներն այնքան շատ են, որք պահպանած են քաղաքի յատկութիւն:

Քաղաքս ունեցած է համարեա թե մի մղոն երկարութիւն և կէս մղոնից անելի լայնութիւն, ինչպէս երեսում է աներակի հետքերից և փորումածքների նշաններից: Հին շէնքերն ընդհանրապէս շինուած են եղել եփած աղիսով և պարզ հողեայ ցեխով, զոր օրինակ երեսում են նոր ի նորոյ քանդած ստորերկրեայ հնութիւններից: Հողն ունի կաճային զօրութիւն, որ անքակ պահած է մօտ հազար տարի ստորերկրեայ բնակարանները: Մինչէ 6 մեթր փորումածքներից ելնում են ոսկի, արծաթ, պղինձ, հին դրամներ և անօթներ և երկաթեղէն ու խեցեղէն գործիքներ, կարասիներ և ամաններ»:⁴⁴ Բարխուտարյանը, որ քաղաքի մնացորդները տեսել էր 1880-ական թվականների վերջերին, ուշագրավ տվյալներ է հաղորդում նաև քաղաքատեղիի երբեմնի շրջապարսպի և դրանց հզորացրած բրգածե աշտարակների ավերակների վերաբերյալ. «Այժմ անհետացած են քաղաքիս շրջապարսպի պատերն, բայց տակաւին մնում են երեք միջնաբերդեր, որոնց պարիսպներն շինուած են հողեայ ցեխով: Առաջին միջնաբերդն, որ գտնուում է փոշտի ճանապարհի տակին, այս է արեւելյան կողմում, ունի վեց բարձրագոյն բուրգեր և հաստ ու

բարձր պարիսպ, որի արեւելյան կողմից խախտուած է փոքր ինչ տեղ: Շրջապարսպիս մէջ տեղում արձանացած է մի երկյարկ աշտարակ, որ շինուած է թրծեալ աղիսով և կրաշաղախ ցեխով...: Երկրորդ բերդակն, որ մմանապէս շինուած է հողեայ ցեխով, առանց բուրգի է և կիսաւեր և գտնուում է մեծ ճանապարհի արեւմտեան բլրի մօտ և ունի 104 մետր երկարութիւն և 93 լայնութիւն: Բերդակից շատ հեռի չեն և միւս միջնաբերդերն»:⁴⁵

Հին Պարտավի եկեղեցիներից և ոչ մեկը կանգուն վիճակով մեզ չի հասել, բայց դրանցից մեկը, որը թուրքերը քիչ ձեւափոխելով վերածել էին մզկիթի, դեռևս XIX դարում պահպանել էր իր մի շարք հայկական նշանները. «Պարդաւում կայ մի ուխտատեղի, որ թուրքերը կոչում են «չարվիշտ իմամզադայ» (այսինքն, չարվիշտ մարգարէի որդի): Այդ ուխտատեղին մի եկեղեցի է, և այդ եկեղեցու զվսին միմարէներ են պատրաստել, որպէսզի հայերը չկարծեն, թէ դա հայի եկեղեցի է: Այդ եկեղեցու մէջ կայ երեք խորան, սեղանի բեմի վրայ դրած է մի զիւրք՝ որ անտարան է, մի քառանկիւնի հարթած քար, վրան խաչ, հաւանական է, որ դա շարժական սեղան եղած լինի. կան նաև մի քանի խաչեր պատերի վրայ նկարած, թէև թուրքերն աշխատել են ջնջել, որպէս զի շէնքն իրենց սեպհականութիւնը համարուի: Եկեղեցու մէջ, սեղանի առաջ, կայ մի սին: ... Այդ եկեղեցուց դուրս մի ջնջուած արձանագրութիւն կայ... «ԵՍ ԿԱՄԻ», ուրիշ ոչինչ: Եկեղեցու հիւսիսային կողմը կայ մի ուրիշ ջնջուած գրութիւն, այսպէս՝ «ՌՌՂ»:⁴⁶ Թ. Ս. ՀՈՎԱՆ»:⁴⁷ 1893թ. հրապարակած իր մի հոդվածում Ջրաբերդի Կուսապատ գյուղի ուսուցիչ Օսիպովը մզկիթի վերածված մույն եկեղեցու մասին գրել է. « Ինչպէս պարմում են րեղացի հայերը, Իմամը եկեղեցի է եղել, բայց թաթարներն այն վերածել են մզկիթի, իսկ ներսի պարիսպի արձանագրություններն ու սրբապատկերները՝ ոչնչացրել»:⁴⁸ Մզկիթի վերածված այդ եկեղեցին կառուցված է եղել. «...թրծեալ աղիսով և կրաշաղախ ցեխով...»:⁴⁹ Նրա երեք մուտքերը բացված են եղել հարավային, արեւմտյան և հյուսիսային ճակատներից:

Մեկ այլ ավերակ եկեղեցու հիմքերը հայտնաբերվել են 1970 թ. Ռ. Գեյուշեի ղեկավարությամբ քաղաքատեղիում կատարված պեղումների ընթացքում: Վերջինս ուներ եռանավ բազիլիկի հորինվածք, արեւելակողմում կիսաշրջան եզրագծով երեք խորաններ: Եկեղեցու արտաքին չափերն էին 11x6 մ: Պատերը, որ պահպանվել էին հազիվ 1,5 մ բարձրությամբ, շարված են եղել տարբեր չափերի թրծված աղյուսով: Առյուսապատ է եղել նաև եկեղեցու հատակը: Խորանը

42. Г. Осипов, Селение Барда, СМОМПК, VII, Тифлис, 1893, էջ 136:

43. «Նոր-Դար», 1888, N 217, էջ 3:

44. «Արցախ», էջ 29:

45. Նով. աշխ., էջ 29-30:

46. ՌՌՂ=1690 թ. (փրկչականով):

47. «Նոր-Դար», 1888, N 217, էջ 3:

48. СМОМПК, նույն տեղում:

49. «Արցախ» էջ 30:

սրահի հատակի համեմատ ունեցել է որոշակի բարձրություն, իսկ գլխավոր մուտքը բացված է եղել արևմտյան ճակատից: Ուսումնասիրությունները պարզել են, որ եկեղեցին ավերվել էր ուժեղ հրդեհի հետևանքով, VIII դարի սկզբում: Հայկական այս եկեղեցու վերաբերյալ եղել են աղբյուրաբանական գիտնականների մի շարք հրապարակումներ, որտեղ, սակայն, այն միատունավոր կերպով ներկայացված է իբրև ոչ հայկական, այլ «աղվանական»:⁵⁰

Հին Պարտավից մնացած ավերակ հիշատակների թվին է պատկանում մառի քաղաքի մոտ, Տրտու գետի հին հունի վրա գցված կամուրջը, որի կառուցումն ավանդաբար վերագրվում է Աղվանից Վաչե Բ քազավորին: Կամուրջն ուներ. «... 170 մետր երկարությամբ, 5 մետր լայնությամբ եւ 16 աշ, որոնց կամարներն արդեն քանդուած են եւ մնում են միայն ոտներն եւ երկու կողմերի պատերն: Սրբատաշ եղած են բոլոր անկիւնաքարերն, իսկ անտաշ՝ մնացեալ քարերն: Ինչպէս վկայում են, ունեցած է հայերէն արձանագրութիւն, բայց անյայտացած է, չկայ այժմ...»:⁵¹

Աղբյուրաբան խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Պարտավ քաղաքատեղիի տարածքում գտնվող թրքաբնակ Բարդա գյուղն արագ թափով սկսեց ընդարձակվել ու կառուցապատվել:⁵² Այդ ընթացքում պարբերաբար հայտնաբերվող հնագիտական նյութերն ի վերջո գրավեցին Բարձի «գիտնականների» ուշադրությունը, որոնք, սակայն, յուրաքանչյուր դեպքում առնչվելով ակնհայտ՝ քրիստոնեական մշակույթի հուշարձաններին, իրենց մի շարք ուսումնասիրություններում ու հրապարակումներում⁵³ դրանք միատունավոր կերպով ներկայացնում էին որպես «աղվանական» մշակույթի արժեքներ:

50. *Р. Б. Гейшоев, Раскопки на хромовом участке средневековой Барды (Тезисы докл. посвящ. итогам полевых археол. исслед. в 1970 г. в СССР. Тбилиси, 1971):* Նույնի՝ *Христианство в Кавказской Албании, Баку, 1984, էջ 88:* Ի դեպ, հայտնի է, որ փաղափսեղիի ճարտարական հնագիտական տեղումները սկսվել են 1881 թվականից (այդ մասին տես՝ *Е. Вейденбаум, Путеводитель по Кавказу, Тифлис, 1888, էջ 394*):

51. «Արցախ», էջ 31-32:

52. 1874 թ. Բարդայում բնակվում էին 337 տուն շիա ղափանաճի մահմեդականներ («Кавказский Календарь на 1886 г.», Тифлис, 1885, էջ 126:

53. *З. Бунятов, Азербайджан в VII-IX вв., Баку, 1965. С. Ашурбейли, Ремесла и торговля раннесредневековых городов Азербайджана, "Труды Музея истории Азербайджана", том 2, Баку, 1957. Տես նաև՝ Бардинский клад 1940 г., "Известия Аз. ФАН СССР", 1943, №8.*

ՀԱՍԱՆՂԱՅԱ (ՀԱՍԱՆԻԲԶ)

Պարտավի դաշտավայրում գտնվող եւ մինչեւ XX դարի սկզբները հայաբնակ մնացած գյուղերից ամենաարեւելյանը ներկայիս Բարդայի շրջանում գտնվող (Բարդա շրջկենտրոնից 7 կմ հյուսիս-արեւմուտք) Հասանղայան է: Այն տարածվում է ծովի մակերեսից 77-85 մ բարձրության վրա (ի դեպ, ամենացածրը Կուր գետի ստորին ավազանի երբեմնի հայաբնակ գյուղերից): Ուներ նոսր կառուցապատված ընդարձակ ու այգեւետ թաղամասեր: Այստեղի բնիկ հայերի թվաքանակը՝ ըստ տարիների, հետեւյալ պատկերն է ներկայացնում.

Տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1841	22	45	42	87 ⁵⁴
1851	18	77	74	151 ⁵⁵
1876				248 ⁵⁶
1889		142	88	230 ⁵⁷
1891	46	158	160	318 ⁵⁸
1901		220	168	338 ⁵⁹
1908				459 ⁶⁰

Հայտնի է, որ տեղի հայերը. «...գգուելով իւր պարսիկ բէկի անկարգ արարմունքներից՝ 1880 թուին տեղափոխուում են Փիրումեանց Նիկալայ-բէկի կալուածն, որ գտնուում է Մարաղայ գիւղից վերեւ եւ բնակութիւն հաստատուում նոյն կալուածի մէջ: Սակայն 1883-ին՝ որպէս թէ անհամաձայնութեան պատճառաւ վերստին վերադառնում են իւրեանց մախկին գիւղն Հասան Դայա...»:⁶¹

Հասանղայան Պարտավի դաշտավայրի այն հայաբնակ գյուղերից էր, ուր մինչեւ XX դարի սկզբները գործել է եկեղեցին (Սբ. Աստվածածին): Վավերագրերում վերջինիս մասին ամենավաղ հիշատակությունը վերաբերում է 1841թ.:⁶² Ըստ վկայության այն եղել է հողաշեն եւ գետնափոր:⁶³

54. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, թ. 47:

55. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, 2596, թ. 93:

56. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, 6775, թ. 115-116:

57. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8583, 45-46:

58. «Արցախ», էջ 32:

59. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 205, թ. 241-242:

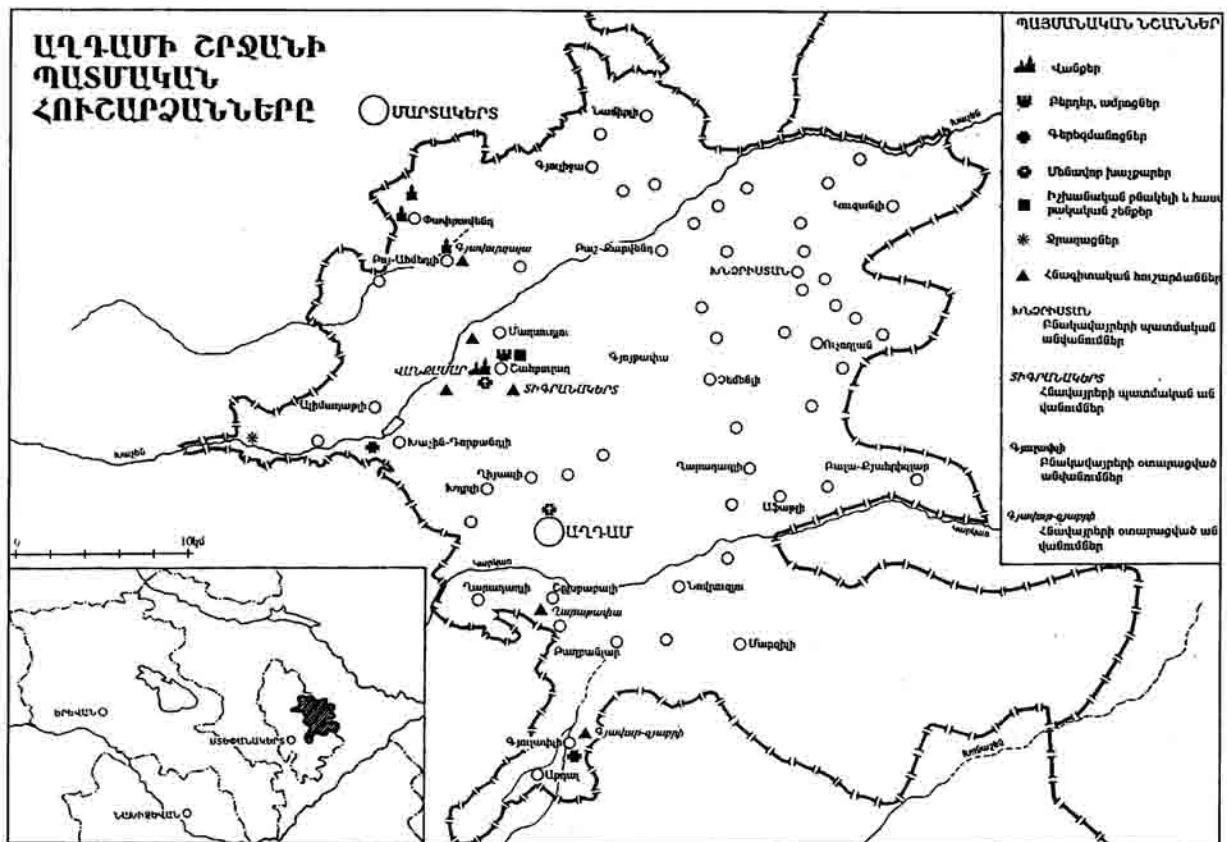
60. "Кавказский календарь на 1910г.", Тифлис, 1909, էջ. 219:

61. «Արցախ», էջ 32:

62. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, թ. 47:

63. «Արցախ», էջ 32:

ԱՂԳԱՄԻ ՇՐՋԱՆ

Պատմական ակնարկ: Կարկառ եւ Խաչեն գետերի միջին եւ ստորին ավազանների շրջանում, 1094 թվմ մակերես գրադեցնող Աղղամի շրջանը կազմավորվել է 1930թ.: Սահմանակից է ԼՂ Հանրապետության Մարտակերտի, Ասկերանի եւ Մարտունու շրջաններին, իսկ Աղբեջանից՝ Թարթառի, Պարտավի եւ Աղբաբեղու վարչական շրջաններին: Ունի 1 քաղաք (Աղղամ շրջկենտրոնը) եւ 119 գյուղ:¹

Շրջանի ներկայիս տարածքը միջնադարում մտնում էր Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Ուտի-Առանձնակ գավառի կազմի մեջ (վերջինիս հարավային մասն էր), որտեղ, առանձնապես, հայտնի էր Տիգրանակերտ ավանը: Առնվազն վաղ միջնադարից գոյություն ունեցած մի քանի հնավայրեր ներկայումս հայտնի են սոսկ XIX-XX դարերում դրանց տրված օտարտի անվանումներով, իսկ պատմական անվանումները մոռացության են մատնվել:

Առհասարակ, Աղղամի շրջանի տարածքում պահպանված հայ մշակույթի հուշարձանների մեծագույն մասը վերաբերում է միջնադարի վաղ շրջա-

նին: Միայն սակավաթիվ հուշարձաններ են թվագրվում XIII-XIV դարերով: Ասել կուզի՝ ներկայիս Աղղամի շրջանի տարածքի մեծ մասը, հարթավայրային բնաշխարհ ունեցող այլ վայրերի նմանությամբ, համեմատաբար ավելի վաղ շրջանից է հայազրկվել ու բնակեցվել զանազան խաշնարած ցեղերով:

ԱՂԳԱՄ

Ժամանակակից Աղղամ քաղաքի տարածքը մինչեւ XVII դարի 2-րդ կեսն անմարդաբնակ էր. այն, փաստորեն, որսատեղի էր (նշվում է, որ Փանահ խանը (1747-60) Շուշիին տիրանալուց հետո ներկայիս քաղաքի տեղում որսորդների համար իբրեւ գիշերատեղ կառուցել էր տվել մի քարաշեն տուն:² Ավելի ուշ Փանահն ու նրա հաջորդները Աղղամն օգտագործում էին իբրեւ ձմեռոց:

Աղղամի առաջին բնակիչները մույն Փանահի հովանավորությամբ Ղարաղաղի շրջանից հրավիրված ազերի թուրքեր էին: Հետագայում Աղղամը

1. «Աղբեջանական խորհրդային հանրագիտարան» (աղբեջաներեն), հ. I, Բաբու, 1976, էջ 105:

2. «Кавказ», 1883, №212, էջ 2:

համարվեց Պարսկաստանի նաև այլ շրջաններից եկած թուրք ցեղերով, եւ նորահիմն բնակավայրը ձեւավորվեց որպէս գյուղ:³ 1805 թ. այն արդեն «մեծ գյուղ էր»:⁴ 1868 թ. ի վեր Աղղամում յուրաքանչյուր կիրակի գործում էր տոնավաճառը: 1868-70թթ. ընթացքում գյուղում կառուցվել էր նաև մզկիթ:⁵

1886-ին Աղղամում արդեն հաշվում էին 99 տուն թուրք բնակիչ (458 շունչ),⁶ իսկ 1914-ին՝ 260 շունչ (նվազման պատճառը մեզ հայտնի չէ):⁷ Խորհրդային տարիներին (1930-ից) Աղղամը վերածվեց համանուն շրջանի կենտրոնի եւ դարձավ քաղաքային բնակավայր:

1980-ական թթ. Աղղամի կենտրոնական մասում, մարզադաշտի հարեւանությամբ, քաղաքային իշխանությունները հիմնել էին բացօթյա քանդաքան, որտեղ հավաքել էին շրջանի զանազան հնավայրերից փոխադրված մի շարք հուշարձաններ, դրանց թվում՝ Վանքասարի եկեղեցու մոտից բերված մի գեղաքանդակ խաչքար (XIII-XIV դար)՝ կերտված սպիտակ կրաքարից: Խաչքարը պահպանվել է եզրերից փշրված վիճակով: Չափերն են 136x80 սմ:⁸

ՎԱՆՔԱՍԱՐ

Աղղամ շրջկենտրոնից 8,5 կմ հյուսիս-արեւմուտք, Շահբուլաղ գյուղից 1,5 կմ արեւմուտք վեր է խոյանում շրջապատի նկատմամբ բավական առանձնացած (ստորոտից մինչեւ գագաթ 290 մ է) Վանքասար լեռը, որը ծովի մակերեսից ունի 681 մ բարձրություն:

Այդ լեռան գագաթին, մինչեւ 1980-ական թվականների սկզբները, կիսավեր դրությամբ պահպանվում էր մի եկեղեցի, որը, շնորհիվ իր պատկառելի հնության (VI-VII դարեր) եւ հորինվածքային առանձնահատկությունների (խաչածեւ-գմբեթավոր, եռախորան), արժանացել է պատմաքան-ճարտարապետների ուշադրությանը: Այս եկեղեցու մասին գրավոր առաջին խիստ թուուցիկ հիշատակությունը թողել է Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալյանը. «Ի գագաթ լեռին է աւերակ մեմաստանի, զորմէ

աւանդեն զոլ առաջնորդարան այսր նահանգի»:⁹ Ավելի ուշ՝ Եղիշե ավագ քահանա Գեղամյանցը (Հայկունի) նշել է, որ «Յիշեալ մատոռին ժողովուրդը անուանում է «Լեւոնաբերդ»»:¹⁰

1890-ականների սկզբներին հնավայր է այցելել նաև Խ. Վ. Դադյանը, որը գծագրել է (առանց չափերը նշելու) եկեղեցու հատակագիծն ու ընդօրինակել եկեղեցու մոտ գտնված «4 արշին» երկարությամբ մի խաչքարի արձանագրությունը.

ԵՍ ՇԱՀԱՆՇԱՀ ՈՐԴԻ ԱՇՈՏԱՅ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶԽԱՇՍ ՀՈԳԻՈՅ ԻՄՈՅ, ՈՎ ԿԱՐԴԵՔ ՅԱՂԱԽԹՍ ՅԻՇԵՑԵՔ, ԹՎԻՆ ՉՏԲ(1263):¹¹

1895-ին իր ուսումնասիրությունը հրատարակած Մակար եպիսկոպոսը Վանքասարի եկեղեցուն վերաբերող բաժնում ներկայացրել է մի քանի ավանդույթներ: Ըստ դրանցից մեկի՝ եկեղեցու կառուցումը վերագրված է Վաչե Բ գահերեց իշխանին (V դար). «...Աղղամից Վաչե Բ շինած է մի խաչածեւ մեմաստան, որի գլուխն այժմ խոնարհուած է ամբողջապես...»:¹²

Տասնամյակներ անց, արդեն խորհրդային տարիներին, Վանքասարի եկեղեցուն նվիրված մի հոդված է հրապարակել Զ. Յամպոլսկին: Այդտեղ ընդարձակ նյութին աղբյուրներ, առաջին անգամ հրատարակել են նաև եկեղեցու հատակագիծն ու լուսանկարները:¹³ Նշելով հայերեն արձանագրության ու հայատառ բազմաթիվ նշանագրերի գոյության մասին եւ շեշտելով եկեղեցու հորինվածքային առանձնահատկությունների նույնականության հանգամանքը հայկական վաղ միջնադարյան մի շարք այլ եկեղեցիների հետ՝ Յամպոլսկին, սակայն, տուրք տալով յուրաքանչյուր հայկական հուշարձան «աղվանական» հայտարարելու՝ Բաքվի «գիտնականների» նկրտումներին, միանգամայն անհիմն կերպով եկեղեցին «աղվանական» է համարել:

Ըստ էության խնդրի մեջ որեւէ պարզաբանում չի մտցրել նաև Հայաստանի եւ Կովկասյան Աղվանքի (Բուն Աղվանք) ճարտարապետական առնչություններին եւ մասնավորապես Վանքասարի եկեղեցուն նվիրված հետազոտության մեջ Ա. Յակոբսոնը:¹⁴

Այնուհետեւ մի քանի անգամ վերահրատարակած իր աշխատասիրության մեջ Վանքասարի եկեղեցուն մի ամփոփ բաժին է հատկացրել Շ. Սլըրտ-

3. Նույն տեղում:

4. Վ. Պոսն, *Ղարաբաղի առաջին կամավորները*, Երևան, 1976, էջ 14:

5. Մ. Շ. Գադալաև, *Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX - начала XX века*, Ленинград, 1986, էջ 264-265:

6. "Свод статистических данных извлеченных из посемейных списков населения Кавказа. Елисаветопольская губерния", Тифлис, 1888, էջ 13:

7. "Кавказский Календарь на 1915 г.", Тифлис, 1914, էջ 83: Տես նաև մեր՝ «ԼՂՀ-ն Երջանայող Աղրեքանի Բաղաբները 80 տարի առաջ» հոդվածը, «Ազատամարտ», 1994, N46, էջ 14:

8. Ի դեպ 1986 թ. այն դեռևս զննվում էր իր նախնական տեղում Վանքասարի եկեղեցու մոտ, ավերված գերեզմանոցում: Այդ մասին տես մեր՝ «Մի խաչքարի հետքերով» հոդվածը, «Ազատամարտ», 1994, N47 էջ 14:

9. Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալյանց, *Ճանապարհորդություն ի մեծն Հայաստան*, Տփլիս, 1858, մասն Բ, էջ 344:

10. «Մեղու Հայաստանի», 1885, N 64, էջ 3:

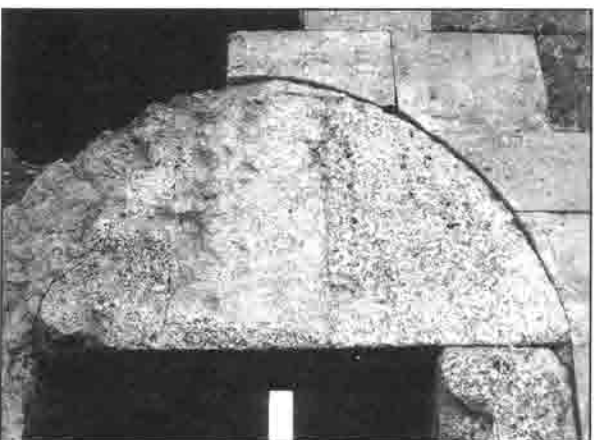
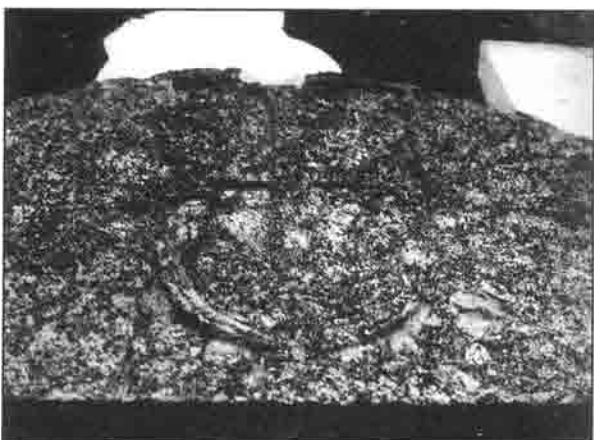
11. ՀՀԳԿԿԱ. ֆ. 319, ց. I, գ. 137, ք. 4:

12. «Արցախ», էջ 414:

13. Յ. Շ. Կամոլսկի, *Памятники Кавказской Албании на горе Бешидаг*, "Советская археология", 1960, №2:

14. А. Л. Якобсон, *Архитектурные связи Кавказской Албании и Армении*, «ՊԲՀ», 1976, N1:

ՎԱՆՔԱՍԱՐ. լեռան տեսքը արեւմուտից, եկեղեցու արեւմտյան մուտքի բարավորի խաչաքանդակը 1986 թ. եւ «վերականգնումից» հետո, վանքասարից Աղղամ փոխադրված խաչքար (XII-XVI դդ), «վերականգնված» որմնախարխու (1993 թ.)

չյանը:¹⁵ Վերջինս, ի դեպ, օգտագործել է ճարտ. Արմեն Ղազարյանի չափագրական աշխատանքները:

Վանքասարի եկեղեցին հայ մշակույթից օտարելու եւ «աղվանացնելու» նպատակ հետապնդած Չ. Յամպոլսկու հրապարակմանն արժանի գնահատական ու պատասխան է տվել ճարտ. Վ. Գրիգոր-

յանը, փաստելով հերքելով՝ այլ հուշարձաններում եղած նշանագրերի հետ Վանքասարի նշանագրերի «չհամընկնելու» եւ, իբր, աղվաններն արձանագրությունները VIII դարում քերված (2-րդ խաչուր կղովանը) լինելու պնդումները:¹⁶

1986 թ., ճարտ. Ա. Ղազարյանի հետ տեղում կատարած ուսումնասիրությունների ընթացքում, «վերականգնման» անվան ներքո արդեն զգալի չափով աղավաղված եկեղեցու արեւմտյան մուտքի հյուսի-

15. Շ. Մկրչյան, Լեռնային Ղարաբաղի դասման արտադրական հուշարձանները, Երևան, 1980, էջ 60-61: Նույնի նվ. աշխ., լրացված 2-րդ հրատ., Երևան, 1985: Նույնի նվ. աշխ. (ռուսերեն), Երևան, 1988, էջ 63-64: Նույնի նվ. աշխ. (ռուսերեն 2-րդ հրատ.), Երևան, 1989, էջ 63-64:

16. Վահագն Գրիգորյան, Հայաստանի վաղ միջնադարյան կենտրոնագրեր փոքր հուշարձանները, Երևան, 1982, էջ 26-27, 102:

րած՝ 1263 թ. արձանագիր խաչքարը, բայց եկեղեցու բակում շինարարական մնացորդների մեջ մենք նկատեցինք գեղաքանդակ ու անարձանագիր մեկ այլ խաչքար, որը հետագայում փոխադրվեց Աղդամի բացօթյա թանգարան:

Վանքասարի եկեղեցուց 2 կմ հյուսիս, Խաչենագետին նայող լեռան արեւմտահայաց ժայռապատ լանջին պահպանվում է վիմափոր մի մատուռ: Այն ունի 8,0x3,5 մ ներքին չափեր եւ 4,7 մ բարձրություն: Եկեղեցու արեւելյան կողմում ընդամենը 2 քմ մակերես զբաղեցնող խորանն է: Պատերին կան պարզ խաչաքանդակներ, իսկ առջեւում՝ ոչ մեծ վիմակերտ հարթակ: Ավելի ցած՝ վաղ միջնադարյան հայկական գերեզմանոցի մնացորդներն են: Ինչպես վիմափոր եկեղեցին, այնպես էլ գերեզմանատունը 1970 թ. ուսումնասիրել են Ռ. Գեյուշեյն ու Ն.Գուլիեյն, որոնք, սակայն, հուշարձաններին վերաբերող հրապարակումների մեջ դրանց, միտումնավոր կերպով, «աղվանական» պիտակն են տվել:¹⁷

Վանքասարի հարավ-արեւելյան ստորոտում, «Շահբուլաղ» անվամբ հայտնի հորդառատ աղ-

ՇԱՀԲՈՒԼԱՂ. ամրոցի տեղը XIX դարի սկզբին

բյուրից քիչ հարավ պահպանվում է անկյուններն ու միջնապատերը կիսաշրջանաձեւ աշտարակներով հզորացված եւ ուղղանկյուն հատակագծով մի փոքր, բայց ամուր բերդակ: Սրա մասին Եղիշե ավագ քահանա Գեղամյանը նշել է. «Թառնագիրտ կամ Տիգրանակերտ աւերակների վրայ առաջին անգամ Փանահ-խանը մի բերդ շինեց, որ հայ մելիքները քանդեցին: Յետոյ այդ բերդը պարսից ձեռքով վերստին նորոգուեցաւ»:¹⁸ Հայտնի է, որ սկզբնապես Բայաթ բերդում¹⁹ հաստատված

Փանահ-Ալին խնամիրքյան ճանապարհով միանալով Քարթլի թափառական ցեղի հետ, Նաղիր շահի սպանվելուց (1747) հետո՝ 1748-ին. «...նորի է հանում իր քոչվոր թաթարներին եւ իրեն հռչակում է Ղարաբաղի խան»:²⁰

Առանց երկար ժամանակ կորցնելու Փանահը «Իրեն հակառակ ցեղերի եւ հայ մելիքների դեմ հաջողությամբ կռվելու համար ... մի նոր բերդ հիմնեց Թարնակյուտ անունով տեղում, Շահբուլաղ մեծ աղբյուրի վրա, որ համարյա Խաչենի սահմանագրելու էր կազմում: Այդ նոր բերդի մեջ էլ նա շուկա ու մզկիթ կառուցեց եւ 1749 թ. հաստատվելով այնտեղ՝ սկսեց ընդհարումներ Ջրաբերդի եւ Գյուլիստանի մելիքների հետ՝ աշխատելով քանդել մելիքների միությունը»:²¹

Մերձակա աղբյուրից իր անունն առած Շահբուլաղի բերդն էլ Փանահին իբրեւ հենակետ երկար չձառայեց, քանի որ արդեն 1752-ից նա հաստատվել էր մելիք Շահնագարի կողմից տրամադրված Շոշ (Շուշի) ամրոցում:

Անտերությունից արդեն քայքայվող ամրոցը կրկին ռազմավարական մեծ նշանակություն է ստանում հատկապես 1805-12 թվականներին, երբ ռուսական զորախմբերի հրամանատարներ Կորյազինն ու Կոտլյարեւսկին հայ կամավորների աջակցությամբ մի շարք փայլուն հաղթանակներ են տանում պարսից զորքերի նկատմամբ:

Արժանահիշատակ է նաեւ 1890 թ. ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շանթր ամուսինների կողմից տրված վկայությունը, որոնք հնավայր այցելել էին Գանձակից Շուշի մեկնելիս. «...Չորս կողմը գտնուած աւերակներէն հաւաստի թուի կարծելը թէ Շահ-պուլաք մասնատր կարեւորութիւն ունեցող տեղ մը եղած լլլայ ատենով, ունենալով նաեւ իր խաղացած դերը Հայոց ազգի պատմութեան մէջ, որ դժբաղդաբար՝ տեղազրական մասամբը շատ խառնակ է»:²²

XIX դարի վերջին արդեն կիսավեր վիճակում գտնվող բերդի մասին Մակար եպիսկոպոսը նշում է լույս. «... մի նոր բերդակ, որ շինուած է ամբողջապէս սրբատաշ քարով եւ կոշուում է Թառնագիւտի կամ Շահբուլաղի բերդ»:²³

Ի դեպ, 1980-ականներին Վանքասարի եկեղեցուն զուգահեռ, այս ամրոցը նույնպես վերականգնվել է:

17. Р. Б. Гейушев, Н. М. Гулиев, О пещерном храме Кавказской Албании (Материалы сессии посвящ. итогам археолог. исслед. 1971 г. в Азербайджане, Баку, 1970 (աղբրջաններն): Р. Б. Гейушев, Христианство в Кавказской Албании, Баку, 1984, էջ 98-99:

18. «Մեղու Հայաստանի», 1885, №64, էջ 3:

19. Բայաթ կամ Բոյաթ բերդի ավերակները դաժողանվում են մերկայիս Աղջաբերդու շրջանի համանուն գյուղի մոտ:

20. Վ. Պոմո, Ղարաբաղի առաջին կամավորները, Երևան, 1974, էջ 6-7: Տե՛ս նաեւ՝ В. Помто, Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, том 1, выпуск 3, СПб, 1885, էջ 405-418: Е. Вейденбаум, Путеводитель по Кавказу, Тифлис, 1888, էջ 394-395:

21. Լեո, Երկերի ժողովածու, հատ. 3, գիրք երկրորդ, Երևան, 1973, էջ 265:

22. «Բազմավեպ», 1892, էջ 154:

23. «Արցախ», էջ 28:

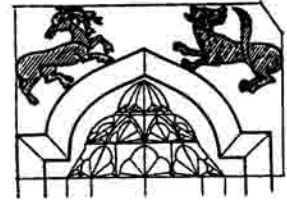
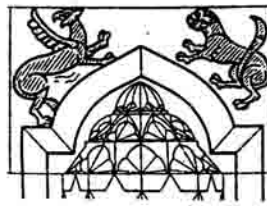
ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

Հայոց Տիգրան Մեծ արքայի (մ.թ.ա. 95-55) կողմից հիմնված եւ իր իսկ անունը կրող 4 քաղաքներից մեկը հետազոտողները տեղորոշում են Շահբուլաղ ամրոցից հյուսիս-արեւելք՝ հռչակավոր աղբյուրի եւ ներկայիս Թարնոյուտ (Թառնագյուտ) գյուղի (Վանքասարի ստորոտում) եւ կամ Գյավուրդալա քաղաքատեղիի տարածքում:

Հարկ է նշել, որ Աղծնիքում, Գողթնում, Ուտիքում եւ Արցախում գտնվող եւ միեւնոյն Տիգրանակերտ անունը կրող 4 քաղաքներից վերջին երկուսի վերաբերյալ առկա մատենագրական տվյալները ուսումնասիրողների կողմից շփոթված են իրար հետ: Մասնավորապես, սկզբնաղբյուրներում հիշված Տկոակերտը գտնվում էր ոչ թե Արցախում, այլ Ուտիքում, Շամբոր գետի աջ ափին:²⁴

ԽԱՉԵՆ-ԴՈՐՔԱՆՂԻ

Վանքասարից 6 կմ հարավ-արեւմուտք, դարձյալ Խաչենագետի աջ ափին փռված է նստակեցության անցած խաշնարածների կողմից Խաչեն-Դորքանղի կամ Ջինլի անվանումը ստացած գյուղը, որից 1 կմ արեւմուտք, խաղողի այգիներով շրջապատված մի բլրաթմբի վրա տարածված գերեզմանոցի կենտրոնում, ամբողջական վիճակով պահպանվում է 1314 թ. կառուցված մի դամբարան: Հատակագծում բազմանիստ եւ սրածայր վեղարով ավարտվող «քյումբազը» կառուցված է համակ սրբաւատաշ դեղնավուն կրաքարից: Ներքուստ, նրա որմերի մեջ բացված խորշերի շուրջ պատկերված ցլի, վագրի եւ կենդանակերպ այլ հարթաքանդակների կատարման ոճն ու գեղարվեստական առանձնահատկությունները հար եւ մնան են 1301 թ. Եղվարդում՝ Շահիկ վարդպետի (ճարտարապետի) կառուցած Սբ. Աստվածածին եկեղեցու արեւմտյան ճակատի հարթաքանդակներին: Բացի պատկերաքանդակներից, համանման են նաեւ այդ շինությունների զարդաքանդակները եւ, հատկապես, ստալակտիտավոր լուծումները (դամբարանում՝ խորշերի, իսկ եկեղեցում՝ մուտքի բարավորի փոխարեն): Առկա ընդհանրությունները, նաեւ կառուցման ժամանակաշրջանի համընկնումը (ընդամենը՝ 13 տարվա տարբերություն) առիթ են տալիս կարծելու, որ Խաչեն-Դորքանղիի դամբարանի ճարտարապետը նույն ինքը՝ Շահիկ վարդպետն է (վարդապետ=ճարտարապետ):

ԽԱՉԵՆ-ԴՈՐՔԱՆՂԻ. նմուշներ դամբարանի հարթաքանդակներից

ԵՂՎԱՐԴ. Ասվածածին եկեղեցու արեւմտյան ճակատի դարձաքանդակը

ԳՅԱՎՈՒՐԴԱԼԱ

Վաղ միջնադարի ծաղկում եւ մարդաշատ մի քաղաքատեղիի ավերակները, որի պատմական անունը, ցավոք, մեզ չի հասել (որոշ ուսումնասիրողներ ենթադրում են, թե հենց սա է Արցախի Տիգրանակերտը) եւ ներկայումս հայտնի է խաշնարած ցեղերի կողմից հնավայրին տրված Գյավուրդալա (թարգմ. անհավատների=քրիստոնյաների=հայոց, դալա=բերդ) անվամբ, գտնվում է Խաչենագետի ձախ կողմում, Աղղամի շրջանի Բոյ-Ահմեդլի եւ նրան արեւելքից գրեթե կից՝ Սոֆուլու կոչված գյուղերի միջեւ, շրջկենտրոնից 12 կմ հյուսիս-արեւմուտք:

1950-ական թվականներից հնավայրում պեղումներ են կատարել բաբվեցի «գիտնականները», որոնք այստեղ եւս հայտնաբերված ամեն հայկա-

24. Տե՛ս Բաում եւ Բաւում գյուղերի ԵՐԶԱՆԻ մանրատեսչությունների փաթեթը «Գաղղամա» ամսաթերթ, 1996 N3, էջ 7): Ըստ էության, այս ուղղությամբ դեռեւս անհրաժեշտ խորությամբ ուսումնասիրություն չի կատարված:

կանը ներկայացրել են իբրեւ «աղվանական»:²⁵

Պեղումները քաղաքատեղիում ի հայտ են բերել հայոց եկեղեցու հիմքերը, գերեզմանոց, արձանագիր տապանաքար եւ այլ բազմաթիվ հնություններ:

Եկեղեցին բազիլիկ հորինվածքով շինություն է՝ 11.95 x 5.25 մ արտաքին չափերով, կառուցված՝ կրաքարով եւ կրաշաղախով: Հատակը պատված է քառանկյունի սալաքարերով: Արեւելյան կողմում խորանն ունի կիսաշրջանաձեւ եզրապատ:

Եկեղեցու շուրջ տարածված է եղել հայոց գերեզմանոցը: Այդտեղ, եկեղեցուց քիչ արեւմուտք, ի քիվս այլ շիրմաքարերի, հայտնաբերվել է նաեւ սայիտակ կրաքարից կերտված, երկթեք վերնամասով, երկու մասի բաժանված ու անթվակիր արձանագրությամբ մի տապանաքար: Ինչպես պարզվում է քառատող տապանագրից, այն կերտվել է IX դարի 2-րդ կեսում սպանված Աղվանից Համամ քազավորի եղբոր հիշատակին:

ԱՅՍ ԴԻՐ ԴԱՄԲԱՆԻ ... ԵՂԱՒԻ ՀԱՄԱՄ ԻՇԽԱՆԻ | ԵՒ Տ(ԵԱՌ)-Ն ՓՂԻՊԵՒ ԵՒ Տ(ԵԱՌ)-Ն ՍՆՊԱՏԱ...ՁՐԿԵԱԼ Ի ՃՈՐՏ ՀԱՄԱԿԵ ԵԱՍ ՅԱՇԽԱՐՀԵՍ. ԴԱՌ-Ն ԹՈՂԻ ՍՈՒԳ ՁԳԻՐՍ ՁԱՅՍ ՄԻ ՈՔ ԻՇԽԵՍՏԵ ՄԵՐՉԵՆԱԼ Ի ՍՄԱ ՆՁՈՎԵԱԼ ԵՂԻՑԻ Ի Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Է Ա(ՍՏՈՒՇՈ)Յ:²⁶

Տապանաքարը, որի արձանագրությունը տարբեր աշխատություններում հրատարակվել է նաեւ հետագա տարիներին,²⁷ հայտնաբերումից հետո փոխադրվել է Բաքու:

Գյավուրդալա քաղաքատեղիում հայտնաբերվել են նաեւ բազմաթիվ այլ կառույցների մնացորդներ (կառուցված գլխավորապես կրաքարից) եւ սյուների խարսխաքարեր: Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ քաղաքում միաժամանակ գոյություն են ունեցել երկու գերեզմանատներ, մեկը՝ ջրհատնեական (իմա՝ հայոց), իսկ մյուսը՝ հեթանոսական:²⁸ Հայկական գերեզմանոցը թվագրվում է IV-IX դարերով, իսկ եկեղեցին՝ VIII-IX դարերով:²⁹

ՓԱՓՐԱՎԵՐԴ

Գյավուրդալա հնավայրից ընդամենը 3 կմ հյուսիս-արեւմուտք, Գյուլաթաղ վտակի ափերին, ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի սահմանին գրեթե կից գտնվում է մինչեւ վերջերս (1992 թ.) թրքաբնակ, Փափրավենդ անունը կրող գյուղը: Այստեղ պահպանվել են գմբեթավոր հորինվածքով եւ բոլորածեւ հատակագծով մի եկեղեցու ավերակները: Վերջինիս արեւելյան պատից բացվում է մի նեղ լուսամուտ, մուտքը արեւմտյան ճակատից է: Հյուսիսային եւ հարավային պատերի մեջ ունի ոչ մեծ խորշեր: Կառուցված է անմշակ քարով, կրաշաղախով: Թվագրվում է VI-VII դարերով:³⁰

Նույն գյուղի մոտ, Մարտակերտ-Աղդամ մայրուղուց ոչ հեռու պահպանվում է նաեւ քաղակապ հորինվածքով մեկ այլ եկեղեցի, որին մերձաբնակ հայերը կոչում են «Սուրբ», իսկ թուրքերը՝ «Փիր» (փիր=սուրբ): Անմշակ քարով կառուցված այս եկեղեցին եւս արեւելյան կողմում ունի կիսաբոլորածեւ եզրապատով խորան:³¹

ՂԱՐԱԹԱՓԱ (ՂԱԼԱԹԱՓԱ)

Հնավայրը, որը մի բարձր դամբարանաբլուր է, գտնվում է Կարկառ գետի աջ կողմում՝ թրքաբնակ Շխրաբալի գյուղի հարեւանությամբ:

XIX դարի վերջին հնավայրում պեղումներ է կատարել Է. Ռ-յուլերը: Հայտնաբերված նյութերը՝ կարասային թաղումներ եւ այլն, վերաբերում էին մախաբիստոնեական շրջանին:³²

ԳՅՈՒԼԱՔԻ

Աղդամի շրջանի Գյուլաթալի եւ Աբդալ միմյանց հարեւան գյուղերը, որոնք իրենց պատկանող հուշարարածքով փռված են պատմական Վարանդա գավառի բարեբեր հովիտներից մեկի տարածքում, գտնվում են սեպածեւ երկարած մի նեղ ձորակում:

XIX դարի ընթացքում այդտեղ նստակեցությամբ անցած թրքական ցեղերն, առհասարակ, հայտնի են եղել իրենց ավազակաբարո վարքով: Նրանց չարագործությունները չէին դադարել մինչեւ իսկ XX դարի սկզբներին: Ահա թե ինչ է գրել ժամանակի մամուլն այդ առթիվ. «Եթե Ղարաբաղում կան թրքական յայտնի գիւղեր, որոնց արտադրած աւազակների գործունեութիւնն առասպելական բնատրոթիւն է ստացել եւ պատմում է հայ գիւղերում

25. P. M. Баидов, Ковурчала археоложи газынтылары, Азербайчанын мадди мэдэнийэти, II. 6, Бафու, 1965: P. Б. Геюшев, Каменные идолы нового типа, ДАН, Азерб. ССР, 1966, № 6, էջ 77-79: Նույնի՝ „Раскопки городища Гявур кала, „Археологические открытия в Азербайджане за 1971 год“, Баку, 1972: Նույնի՝ Работы на городище Гавур кала, „Археологические открытия 1977 года“, Москва, 1978: Նույնի՝ Христианство в Кавказской Албании, Баку, 1984, էջ 60:

26. Ս. Բախտուրյան, Տաղանագիր Համամ իսխանի անունով, «Տեղեկագիր ԳԱ», 1964, N 1, էջ 61-64:

27. «Դիվան հայ վիմագրության», դրակ 5, Երեւան, 1982, էջ 136: P. Б. Геюшев, Христианство в Кавказской Албании, էջ 85:

28. Նոսրը այն գերեզմանոցի մասին է, որտեղ հայտնաբերվել են խազարներին վերագրվող մարդակերո կորոզ-գերեզմանաբեր: Դրանց մեծ մասը դեղումներից հետո փոխադրվել է Աղդամի քաղաք քանդաղան-բաղնիքում:

29. P. Б. Геюшев, Христианство в Кавказской Албании, էջ 60:

30. Ն. Վ. ա. խ., էջ 97:

31. Ն. Վ. ա. խ., էջ 64:

32. Эмиль Рёслер, Археологическая изыскания в Закавказье, «Кавказ», 1903 г., N 134, էջ 2: Տես նաեւ՝ «Էլմ վն հայր» («Գիտություն եւ կյանք» (այդրեւաներն), Бафու, 1990, N 5, էջ II-13:

բերնէ բերան. եթէ կան քրքական յայտնի գիւղեր, որոնց մօտով հայը առանց երեսը խաչակնքելու չի անցնում, այդպիսի գիւղերից մէկն էլ Գիւլափլու գիւղն է, որը գերազանցում է միւս բոլոր աւագակաբարոյ գիւղերին, որպիսիք են օրինակ՝ Սէյդար, Շելլու, Ղաջար, Ջարգեար, Դիւաղարդա եւ այլն»:³³

Ըստ ամենայնի մինչեւ XVIII դարի կեսերը հայաբնակ, բայց այնուհետեւ եկվոր խաշնարած ցեղերից գրավված Գյուլաբլու գյուղում դեռեւս XIX դարի վերջերին նկատելի էին երբեմնի բնիկների թողած մշակութային արժեքների հետքերը: Ըստ ականատեսի վկայության. «Վարանդ գաւառակի հայ գիւղերի շարքում կայ մի թուրքի գիւղ «Գիւլափլու» անունով, որ ունի 700 ծովա.³⁴ այդ գիւղում երեսուն են հայի գերեզմանների յիշատակներ եւ ինչպէս պատմում են, թուրքերը նկատելով այդ գիւղի դիրքը՝ լաւ եւ ընտիր տեղը հետգիտել հալածել են հայերին, որոնք այժմ նրա մօտակայ լեռներում գիւ-

ղեր շինած ապրում են, իսկ թուրքերը բուն դրած այն տեղերը փառաւորապէս ապրում են: Տեղի համար խօսք չկայ ասելու, ահագին մեծութեամբ այգիներ, ծառաստաններ, որքան ջրադացներ եւ այդ ամենով լիանում է թուրք ազգը...»:³⁵

Գյուլաբլու գյուղի մերձակայքում պահպանվել են մեծաթիվ հնագիտական հուշարձաններ:

Դեռեւս XIX դարի վերջերին դրանց վրա իր ուշադրությունն է բեռնել գերմանացի հնագետ Է. Ռյուպերը. «Գյուլաբլու գյուղի մերձակայքում եւ հանդիպեցի 3 տեսակ թաղումների. 1) քարարկղային թաղումներ, 2) վերելից սալաքարով ծածկված հողափոր թաղումներ եւ 3) դամբարանաբլուրներ: Հետազոտվեցին առաջին տեսակից ընդամենը 36 գերեզման, երկրորդից՝ 5, իսկ երրորդից՝ 3 դամբարանաբլուր: Քարարկղային թաղումները գտնվում էին լեռան ստորոտում, տեղի գյուղացիներին «գյավուր-կաբրի» անվամբ հայտնի էին գերեզմանոցում...»:³⁶

33. «Նոր-Դար», 1903, N 52, էջ 3:

34. Այնհայտ չափազանցություն է. քանի որ 1886 թ. գյուղն ուներ 250 տուն (876 աղ., 536 իգ. թուրք բնակիչ): Տես՝ *Свод статистических данных, извлеченных из посемейных списков населения Кавказа. Елисаветопольская губерния*, Тифлис, 1888, էջ 176-177:

35. «Նոր-Դար», 1887, N 109, էջ 2:

36. Эмиль Рёслер, նույն տեղում: Ի դեպ, թուրքերից Գյավուր-գաբրի հորջորջված անվան բառացի թարգմանությունն է անհավասների, իմա՝ Բիստոնյանների՝ հայոց գերեզմանոց:

սի մատույցները) ասպատակելով, ետդարձին բանակել էին Բեղամեջում, նրանք, պատմագրի վկայությամբ. «...ամրացուցին զաղխս իւրեանց ի մօր եւ ի տղմութ տեղիս, որ կայ ի մէջ երկուց քաղաքացն՝ Պարտաւայ եւ Բելուկանայ յամրագոյն տեղիս, զոր Բեղամեջն կոչեն, եւ ինքեանք յամրագոյն յարձակմամբ արեւելին զբազում գաւառս»:²

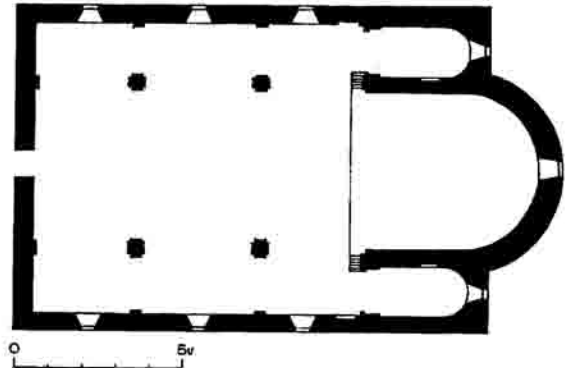
Առհասարակ ներկայիս Աղջաբեդու ամբողջ շրջանը զբաղեցնում է Կուր-Արաքսյան ողջ միջագետքը ներառող Առանի (Մուղան) լայնարձակ դաշտավայրի մի նշանակալի մասը. «...յինքնաբաւ դաշտն Ըռանայ, որ ասի Մուղան»:³ Վերջինս, ինչպես հայտնի է, հարկ եղած դեպքերում պաշտպանություն կազմակերպելու տեսանկյունից իր ունեցած ծայրահեղ անբարենպաստ պայմանների պատճառով արդեն միջնադարում մեծավ մասամբ մնացել էր անբնակ ու ամառային: Մինչև ուշ միջնադար երկրամասի բնիկները նահանջել ու ամրացել էին Արցախի լեռներում, իսկ լայնարձակ տափաստանները զբաղեցրել էին թափառական խաշնարած ցեղերը (քաբրլի, ջվանշիրլի, օթուզինջի, քուլանի եւ այլն): Ճիշտ այս հանգամանքով է պայմանավորված, որ ներկայիս շրջանի տարածքում պահպանված հայ մշակույթի հուշարձանների մեծագույն մասը վերաբերում է նախաքրիստոնեական եւ քրիստոնեության վաղ շրջաններին:

ԹԱՋԱՔՅԱՆԴ

Աղջաբեդի շրջկենտրոնից 14 կմ հյուսիս-արեւմուտք, միանգամայն հարթ տեղանքում գտնվող Թաճաքյանդ գյուղից 3 կմ հեռավորությամբ, «Չաթաթափա» կոչված բլրի հարեւանությամբ 1969թ. կատարված գյուղատնտեսական աշխատանքների ընթացքում միանգամայն պատահաբար հայտնաբերվեցին վաղ միջնադարյան մի եկեղեցու մնացորդներ: Եռանակ բազիլիկի հորինվածք ունեցող տաճարի (արտաքին չափերն են 16,5x9,25) ուշագրավ առանձնահատկությունն է ավագ խորանի նաեւ արտաքուստ ընդգծված կիսաբոլորաձեւ եզրապատը: Ունի ավանդատներ: Միակ մուտքը բացված է արեւմտյան ճակատից: Առավելագույնը մինչև 1,6 մ բարձրությամբ կանգուն մնացած եկեղեցու պատերը եւ սյուները շարված են անմշակ եւ կոփածո քարով, ինչպես նաեւ թրծված աղյուսով: Վերջինս օգտագործված է նաեւ եկեղեցու հատակապատման համար: Սրահի հատակի համեմատ խորանն ունեցել է 45 սմ բարձրություն:

Ինչ վերաբերում է եկեղեցու թվագրման խնդրին, ապա դրան հատկապես նպաստում է հնավայրում առատորեն հայտնաբերված խեցեղեն նյութի ուսումնասիրությունը, համաձայն որի, եկեղեցին, որոշ պայմանականությամբ, թվագրվում է VI դարով:⁴

Մատենագիր աղբյուրները Բեղամեջ գավառում կառուցված միայն մի եկեղեցու մասին են տվյալներ հաղորդում, եւ այդ տվյալները, միանշանակ կերպով, ինչպես տեղագրորեն, այնպես էլ ժամանակագրորեն,

Պազարաթաշի եկեղեցու հասկապահին

նակագրորեն, համընկնում են վերոհիշյալ եկեղեցու թվագրման եւ տեղադրման մասին ենթադրվող տվյալներին: Մասնավորապես՝ Մովսես Կաղանկատվացին, անդրադառնալով Չողում նստած (մինչև 551 թ.) Աղվանից Պազար հայրապետի գործունեությանը, վկայում է. «Սա շինեաց Պազարապատ գտեալ ի Բեղամեջս, զոր եկեղեցին Պանտալեովնի, եւ շինե ահատր տեսամբ»:⁵

ԲՈՅԱԹ (ԲԱՅԱԹ)

Աղջաբեդուց 26 կմ արեւմուտք, շրջկենտրոնից դեպի Աղդան ձգված ճանապարհին գտնվող Բոյաթ գյուղը ուշագրավ է այն բազմաթիվ դամբարանաբլուրների առկայությամբ, որ պահպանվել են այդ գյուղի մերձակայքում եւ ներկայում հայտնի են խաշնարածներից տրված Ղըշալթիթափա, Ղոշաթափա, Գաբիթիստանլոթափա եւ Ղալաթափա անուններով: Մասնավորապես՝ դեռ 1883 թ. գնդապետ Վեյս-Ֆոն-Վեյսենհոֆը Բայաթի տարածքից հայտնաբերել էր ջնարակած աղյուս եւ խեցեղեն մնույններ, որոնք գրավել էին գիտնականների ուշադրությունը:⁶

Ուշագրավ է նաեւ միջին դարերին վերաբերող՝

2. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 202-203:

3. Մխիթար Այրիվանեցու Պատմություն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 66:

4. P. B. Geosue, նվ. աշխ., էջ 86-87:

5. Մովսես Կաղանկատացի, նվ. աշխ. Պատվով, էջ 350:

6. H. Z., Археологические находки на Кавказе, "Кавказ", 1884, № 222, էջ 2-3:

Շահարգահ հնավայրը:⁷

Բոյաթ գյուղը դաշտավայրով մեկ սփռված բազմաթիվ այլ գյուղերից առանձնանում է նաեւ նրանով, որ այստեղ, XVIII դարի 40-ական թվականներին, թափառական խաշնարած ցեղերից մեկի առաջնորդ Փանահը հին ամրոցի հիմքերի վրա կառուցեց թուրքական առաջին մզկիթը. «Քաբիրլի գավառամասում նա շինեց այդպիսի մի բերդ, որը կոչվեց Բայաթ: Բերդը շրջապատեց խոր խրամատով, մեջը կառուցեց մզկիթ: Այս մի աչքի ընկնող երեսույթ էր թափառական խաշնարածների աշխարհում, եւ նոր բերդը շատ բնակիչներ գրավեց զանա-

զան կողմերից»:⁸

Բայաթի հնությունների նախնական ուսումնասիրությամբ եւ լուսանկարահանումներով առաջինը զբաղվել է գերմանացի հնագետ Է. Ռյոպերը:⁹

Աղջաբեդի շրջանի տարածքում, հավանաբար ժամանակակից Հինդարխ գյուղի տեղում էր գտնվում Հունան բնակավայրը, քանի որ այն գտնվում էր Պարտավի եւ Բայլականի մեջտեղում. «Յունան-վայր՝ Պարտավից յոթ փարսախ հեռավորության վրա: Այնտեղից մինչեւ Բայլական յոթ փարսախ հեռավորություն է»:¹⁰

7. «Աղբեջանական խորհրդային հանրագիտարան» (աղբեջաներեն), հ. II, Բաֆու, 1978, էջ 223:

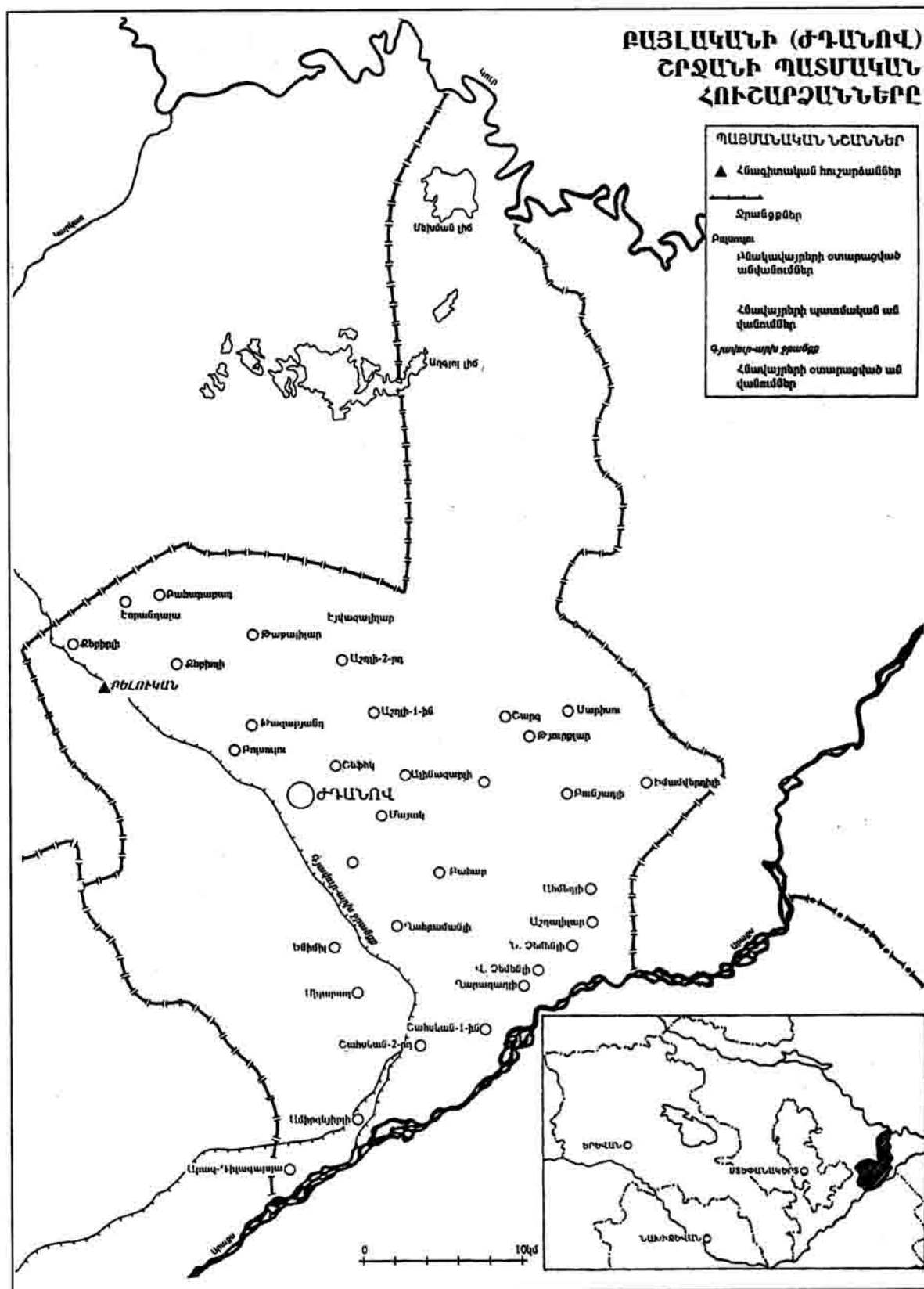
8. Լեռ, Երկնի ժողովածու, հասր 3, գիրք երկրորդ, Երեւան, 1973, էջ 265:

9. "Kasak", 1903, №134, էջ2:

10. «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի եւ հարեւան երկրների մասին», հասր 3, Երեւան, 1965, էջ 121:

ԲԱՅԼԱԿԱՆԻ ՇՐՋԱՆ

Պարմական ակնարկ: Պարմական Հայաստանի Արցախ նահանգի հարավ-արեւելյան ծայրում, Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետության սրբեղծումից հետո, 1939 թ., ձեւավորվել է Ժդանովի վարչական շրջանը՝ 1131 քմ մակերեսով: 1963-ին այն միացվել է հարեւան Իմիշլիի շրջանին, բայց 1964-ից կրկին հանդես է եկել որպես առանձին վարչական միավոր: Ունի 1 քաղաք՝ Բայլազան (Ժդանով) շրջկենտրոնը (մինչեւ 1932-ը՝ ավան, 1932-66-ը՝ քաղաքապետական, այնուհետեւ՝ քաղաք) եւ 39 գյուղ (1979 թ.):¹ Մահմանակցում է Ադրբեջանի Աղջաբեդու, Ֆիզուլու, Իմիշլի եւ Զարդոբի շրջաններին, ինչպես նաեւ Արաքս գետով՝ Պարսկաստանին:

Բացառապես հարթավայրային մակերեսույթ ունեցող ներկայիս շրջանի տարածքն ուշ միջնադարում արդեն իսկառ հայաթափ էր: Կուր-Արաքսյան միջագետքի այլ հարվածների հայերի նման այդ տարածքի հայությունն ամբողջապես քաշվել ու անրացել էր Արցախի լեռնային գոտու գյուղերում:

Բայլականի շրջանի տարածքի մի զգալի մասով է անցնում Արաքս գետից սկիզբ առնող Գյավուր-Արիս կոչված հնագույն ջրանցքը, բայց առանձնապես մեծ հռչակ է վայելում այդ ջրանցքի հարեւանությամբ գտնվող հինավուրց Բելուկան (Բայլական) քաղաքը (այժմ Բայլազան):

ԲԵԼՈՒԿԱՆ (ԲԱՅԼԱԿԱՆ)

Հակառակ այն հանգամանքին, որ Բելուկան-Բայլականն ունեցել է բավականին հարուստ պարմական անցյալ եւ բազմիցս վկայակոչված է հայ եւ օտար մատենագիրների երկերում, այնուամենայնիվ մինչեւ XX դարի 30-ական թվականներն այդ մեծահռչակ քաղաքի տեղն անգամ գիտությանը հայրենի չէր: Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանն այն նույնացրել է Բայաթ ամրոցի հետ. «Բելուկան աներակ քաղաքաբեդին Գարգարի ձախ կողմում, որ այժմ կոչվում է Բայեթա...»,² իսկ պարմական Լեոն նշել է. «Նահանգն իր անունը ստացել է Փայրակարան քաղաքից, որ հիշարակվում է շատ անգամ, բայց որի տեղը որոշել անկարելի է»:³

Սակայն, ներկայիս Բայլազանի (նախկին Ժդանովի) շրջանի Զյաբուլի եւ Խաչինսարոյ գյուղերի միջեւ գտնվող եւ խաշնարածների կողմից Էորանդալ անվանումը ստացած հնավայրում 1933 թ. սկսված եւ տասնամյակներ տեւած ուսումնասիրությունները սպառիչ կերպով հստակեցրին խնդիրը, պարզելով, որ այդ հնավայրը նույն ինքը՝ Բայլական կամ Բելուկան քաղաքաբեդին է:

Բայլական քաղաքն, իր գոյության ընթացքում առանձնահատուկ նշանակություն է ունեցել հայ ժողովրդի պարմության մեջ:

Արաբական աղբյուրները քաղաքի հիմնադրումը հիմնականում վերագրում են Սասանյան Կավար արքային (488-496, 498/9-531),⁵ սակայն այլ տվյալների առկայությունը գալիս է հավաստելու, որ Կավար արքան կարող էր լինել միայն քաղաքի վերաշինողը եւ ոչ երբեք՝ հիմնադիրը:

IX դարի կեսերին արաբական աղբյուրները հիշարակում են Բայլական գավառի մասին: Ուշագրավ է, որ այդ ժամանակ նրա կազմում է հիշվում նաեւ Լեռնային Արցախի հարավում գտնվող Քիշ բերդը (այժմ՝ Հադրութի շրջանի Տոլ գյուղի մոտ). «Ապա Բուղան գնաց Իսա իբն Յուսուֆի (Եսայի Աբու-Մուսե-Ս.Կ.) դեմ, որը Քիշ (Քարիշ) ամրոցում էր Բայլականի գավառում»:⁶

Բայլականը աննախադեպ արհավիրքի ենթարկվեց 1221թ., մոնղոլ-թաթարական արշավանքի ժամանակ «Թաթարները հարձակվեցին, կռվեցին, ապա սրի ուժով գրավեցին քաղաքը (վեց հարյուր տասնութ թվականի Ռամադան ամսին (30 հոկտ. - 28 նոյ.) ու սրի քաշեցին, կենդանի չթողնելով ոչ փոքրին, ոչ մեծին, ոչ էլ կանանց...)»,- վկայում է արաբ պարմագիրը:⁷ Նույն դեպքերի առնչությամբ պարմագիրը նշում է նաեւ. «Նրանք հասան Առան երկրի Բայլական քաղաքը, որը պաշարեցին ու գրավեցին, բնակիչներին կոտորեցին այնքան, որ գրեթե բնաջինջ արեցին»:⁸ Ուշագրավ է, որ չնայած մոնղոլների կողմից բնակչության կոտորածից հետո քաղաքը հորդեհվել էր, այնուամենայնիվ նվաճողների հեռանալուց հետո այն չէր լքվել, այլ կրկին շենացվել էր. «... Թաթարները եկան եւ սպանեցին ձեռքն ընկած բնակիչներին, կոտորեցին, հետո այրեցին քաղաքը: Երբ նրանք հեռա-

4. Քաղաքի տեղադրության մասին. «... (Արաբիս - Ս. Կ.) միանում է Կուր եւ երկուսի միջեւ մնում է Բայլական քաղաքը...» («Արաբական աղբյուրները Հայաստանի եւ հարեւան երկրների մասին», հ. 3, Երեւան, 1965, էջ 69): Տես նաեւ նշվ. աշխ., էջ 171 եւ 148-ի N 114 ծանոթագրությունը:

5. Մասնավորապես, Իբն-ալ-Ասիրը հաղորդում է. «Աղա Կավաթը հասավ նրանց ետեւից եւ Առանում կառուցեց Բայլական քաղաքը...» (Իբն Ալ-Ասիր, էջ 40): Կամ. «... հիմնադրողը եղավ Կավաթ թագավորը Արմինիային սիրելուց առաջ: Ունեմ էլ ասում են, թե նրա հիմնադրողն է եղել Կոմանի որդի, Լամ-սայի որդի, Արմանի որդի Բայլականը» («Արաբական աղբյուրները...», հ. 3, Երեւան, 1965, էջ 40): Կամ. «Կորազը ինձն իր զորավարի ետեւից հասնելով, խազարներին տեղահան անելուց հետո, Առանում կառուցել զվեց Բայլական եւ Բադդաս քաղաքները» (նշվ. աշխ., էջ 17):

Բազմաթիվ ուսումնասիրողներ Բայլականը նույնացրել են հայկական աղբյուրներում բազմիցս հիշատակվող Փայսակարանի հետ: Աղբյուրների համալիր ֆնմության շնորհիվ այդ հնավորությունը բացառել է Բ. Հարությունյանը (ես նրա՝ «Փայսակարան քաղաքը եւ նրա տեղադրությունը» հոդվածը, ԲՀԳ, 1981, N 12, էջ 61-76):

6. Իբն-Ալ-Ասիր, նշվ. աշխ., էջ 159:

7. Նշվ. աշխ., էջ 303:

8. Նշվ. աշխ., էջ 307:

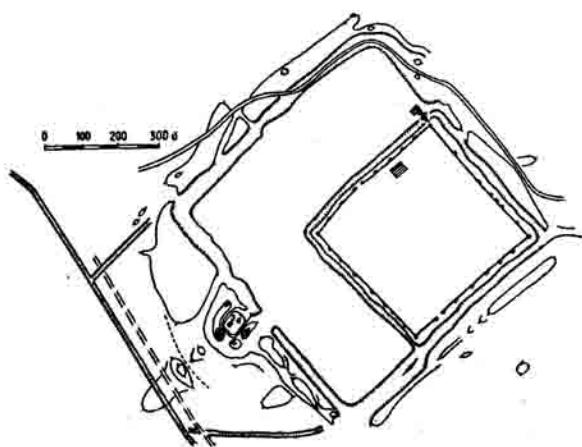
1. «Ադրբեջանական խորհրդային հանրագիտարան» (աղբյուրներ), հատ. IV, Բաքու, 1980, էջ 265:

2. «Արցախ», էջ 28:

3. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երեւան, 1966, էջ 160:

ցան, փախստական բնակիչները կրկին վերադարձան եւ վերստին բնակություն հաստատեցին այն-տեղ» վկայում է պարմագիրը:⁹ Մեկ տարի անց, 1222-ին, Բայլական մտան հայ-վրացական միացյալ զորքերը:¹⁰

1246 թ. Գրիգ վանքի մի ընդարձակ արձանագրության մեջ Բայլական քաղաքը՝ Բելուկան ձեռով հիշվում է որպես հիշյալ վանքի թեմական իրավասության ներքո գտնվող վայր. «...ԴԻՋԱԿՈ ԲԵ-ԼՈՒԿԱՆ ԻԻՐ ԿԵՐՈՎԱՆ...»:¹¹ Ուշագրավ է, որ եթե IX դարի դեպքերի առթիվ Քթիշ (Գրիգ) բերդն է հիշվում որպես Բայլական գավառի մեջ գտնվող վայր, ապա XIII դարում Բայլականն է հիշվում Դիզակի կազմում: Այսինքն՝ փարաձաշրջանի գավառական տեսակետից Բայլականը տեղի էր

ԲԱՅԼԱԿԱՆ. Բաղաձաշրջանի կենտրոնական մասի հատկապատկեր

տվել Դիզակին:

Բայլական քաղաքին վերաբերող վերջին հիշատակություններից մեկը թողել է իսպանացի ճանապարհորդ Ռույ Գոնցալես դի Կլավիխոն, XV դարի սկզբին. «... Թիմուրը սովորություն ուներ նախապես այդ դաշտերը գալու, ուր նա հաստատվում էր իր ձրմռան բնակատեղը, եւ հիրավի վերջերս նա հրամայել էր մի քաղաք (կոչված Բեյլագան) կառուցել այս-տեղ, ուր արդեն հաստատված 20.000 մարդիկ կային»:¹²

Վերջին դարերի մարտնադրական աղբյուրների բացակայությունն ինքնին վկայությունն է այն իրողության, որ քաղաքն այլեւս պարմական ասպարեզից դուրս էր մղվել, այլ կերպ ասած՝ իբրեւ բնակա-

վայր դադարել էր գոյություն ունենալ, եւ երբեմնի գավառանիստը XX դար էր հասել նաեւ պարմական անվան կորստյամբ, սուկ իբրեւ մի ավերակ քաղաքատեղի:

Խորհրդային տարիներին Պարմական Նայաս-տանի Արեւելից Կոդմանց (Արցախ, Ուրիք նահանգները) շար գավառների թվում նորաստեղծ Ադրբեջանի կազմում հայտնվեց նաեւ Բայլական քաղաքատեղին, որն արդեն, առավելապես հայտնի էր խաշնարած ցեղերից ստացած Էռանդալա անվանումով: Այստեղ, ինչպես նշել ենք, սկսած 1930-ականներից մի քանի տասնամյակ շարունակ պեղումների ուղեկցմամբ հնագիտական ուսումնասիրություններ իրականացրին բաբվեցի «գիտնականները»՝ ամեն հայտնաբերվածը ներկայացնելով կամ իբրեւ «աղվանական» եւ կամ էլ որպես «ադրբեջանական»:¹³

ԹԱՋԱՔՅԱՆԴ

Բայլագանի (Ժդանովի) շրջանում, շրջկենտրոնից 4,5 կմ հյուսիս-արեւմուտք գտնվող Թագաքյանդ գյուղը հիմնել են Մարտակերտի, Մարտունու եւ Նադդուրի շրջաններից եկած հայերը 1938թ. փետրվարին: Նայերից առաջ, նախախորհրդային տարիներին այդտեղ ռուսներ էին բնակվել: Սկզբնապես զուր հայաբնակ Թագաքյանդում 1988-ի դրությամբ բնակվում էին 44 տուն հայեր, 1 տուն՝ լեզգի եւ 350 տուն թուրքեր: Նույն թվին գյուղի բոլոր հայերը բռնազաղթվեցին:

Բայլագան վերանվանված նախկին Ժդանովի շրջանում սակավաթիվ հայեր բնակվում էին նաեւ շրջկենտրոնում, Խաչինսարոյ գյուղում եւ Դաշբուռում երկաթուղային կայարանում: Նրանք եւս բռնազաղթվել են 1988 թվականին:

13. И. М. Джафарзаде, Отчет о раскопках городских ворот городища Орен-кала в 1933...: Նույնի՝ Археологические раскопки городища Оренкала в 1951 г., Труды Института истории и философии, том 4, Баку, 1954. Н. В. Минкевич-Мустафаева, О ремесленном квартале Байлакана, "Советская археология", 1958, №4. А. Л. Якобсон, Раскопки на городище Орен-кала в 1953-1955 г., "Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции, т. 1, МИА СССР, №67, М.-Л., 1959. Н. Наджафова, Редкий вид Азербайджанской художественной ангобированной керамики из раскопок Оренкала и старой Гянджи, "Известия АН Аз. ССР", 1959, №4, էջ 15-25: Г. М. Ахмедов, Поздняя городская стена города Байлакана, "Известия АН Аз. ССР", 1962, №6, էջ 17-31: В. П. Фоменко, Стекланные изделия VIII-X вв. городища Оренкала, "Известия АН Аз. ССР", 1962, №7, էջ 31-41: Г. М. Ахмедов, Оренкала, Баку, 1962, Նույնի՝ "Тимуревской" стене города Байлакана, "Советская Археология", 1964, №1. նաեւ "Труды Азербайджанской экспедиции", МИА СССР, №125, М.-Л., 1965.

9. «Արաբական աղբյուրներ...», հ. 3, Երևան, 1965, էջ 40: Իրական հիմք չունի Հ. Մանանդյանի այն կարծիքը, թե. «1221 թ. խաղաղ կործանվեց Աղվանի խոշոր քաղաք Բայլականը, որն այլեւս չվերականգնվեց» (Քննական տեսություն հայ ժողովրդի դասնության, հատր 3, Երևան, 1952, էջ 257):

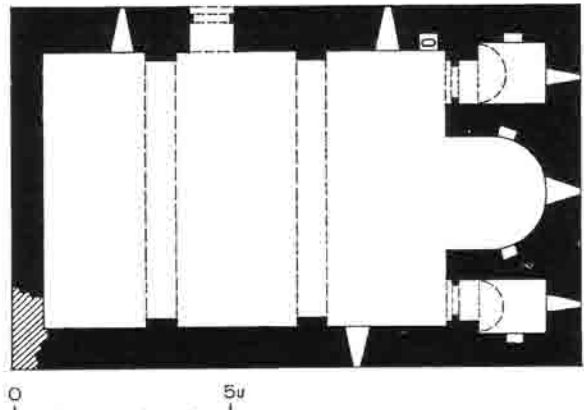
10. Հ. Մանանդյան, Ընթ. աշխ., էջ 186:

11. «Դիզակ...», V, էջ 183:

12. Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատր Ա, Երևան, 1932, էջ 129:

ՅՈՂԵՐ. եկեղեցու տեսքը հյուսիս արևելքից և հյուսիսային ճակատից բացված միակ սուրբ, հասված գերեզմանոցից և եկեղեցու հասակագիծը

բար լեռնային հարավածում, այսինքն՝ այն վայրերում, ուր հայերը կարողացել էին ավելի երկար դիմակայել (ի դեպ, նշենք, որ շրջանի Ղողեր գյուղը մինչև 1988 թ. դեռևս ուներ սակավաթիվ հայ բնակչություն:

ՀՈՂԵՐ (ՈՂԵՐ)

Մինչև 1938 թ. Հաղորութի շրջանի կազմում գրնդվող, բայց այնուհետև Ադրբեջանի Կորյագինի (1959-ից՝ Ֆիզուլու) շրջանին միացված Ղողեր հայաբնակ գյուղը գրնդվում է Իշխանազետի աջակողմում, Վնեսաբերդի հյուսիս-արևելահայաց լեռնալանջին, ծովի մակերևույթից 620-780 մ բարձրության վրա: Գյուղի առավել բարձրադիր մասը (780 մ) նրա հարավային ծայրին գրնդվող Սբ. Աստվածածին եկեղեցու շուրջ փարածված գերեզմանատունն է: Մուրավորապես 1890-ին գյուղ այցելած և բնակիչների փնտրմանը նվիրված հետազոտող Մակար Եպիսկոպոս Բարխուդարյանը նշել է, որ Ղողերի «բնակիչք բնիկ»-ներ էին, իսկ ծխական

եկեղեցու շենքն էլ գրնդվում է թերաշեն վիճակում. «... եկեղեցին կիսապ...»:³

Հայ բնակիչների թիվը, ըստ աղբյուրների, հետևյալ պատկերն է ներկայացնում:

Տարեթիվ	սուն	արական	իգական	միասին
1889		128	98	226 ⁴
1897	65 ⁵			
1914				630 ⁶
1921	139	288	312	600 ⁷

Հարկանշական է, նաև օրինաչափ, որ 1938 թվականից հետո, երբ գյուղը միացվեց թրքաբնակ Ֆիզուլու շրջանին, իսկույն ետք ծայր առավ հայերի

3. «Արցախ», էջ 71:

4. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8583, ք. 42-43:

5. Ա-Դ-Թ, Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թ.), Երևան, 1907, էջ 172:

6. «Кавказский Календарь на 1915 г.», Тифлис, 1914, էջ 110:

7. Карапетян М. М., Этническая структура населения Нагорного Карабаха в 1921 г. (по сельскохозяйственной переписи Азербайджана 1921 г.), Ереван, 1991, էջ 15:

արտագաղթը: Արդեն 1980-ականներին Ղոզերում մնացել էին միայն 3-4 հայ ընտանիք, իսկ գաղթած հայերի թափուր բնակարանները զբաղեցրել էին դրսեկ թուրքերը: 1986թ. գրեթե ամբողջովին թըրքաբնակ Ղոզերն ուներ 366 բնակիչ:⁸

1989-ից ի վեր աղբյուրաբանական կողմը արդեն իսպառ հայաթափ Ղոզերը վեր էր ածել մերձակա հայաբնակ Ջրակուս, Դուդուկչի, Դրախտիկ եւ այլ գյուղերին հարվածելու ռազմական հենակերպի: Այն վնասագրեծվեց 1992թ. մարտի 31-ին, երբ Արցախի ազադամարտիկները ազադագրեցին Ղոզերը:

Ղոզերի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, որ հին հիմքերի վրա XIX դարի վերջերին վերակառուցված միանավ թաղակապ շենք է, արխիվային վավերագրերից մեկում միեւնույն անվամբ հիշվում է 1880թ.:⁹ Կառուցված է անմշակ քարով, սրբապաշ են միայն անկյունաքարերը: Ըստ տեղանքի ընձեռած հնարավորությունների՝ եկեղեցու միակ մուտքը բացված է հյուսիսային ճակարից: Իր ավանդական տեղում է (հյուսիսային պարի մեջ) մկրտարանի քարե (միակտր) տաշտակածեւ ավազանը: Արեւմտյան ճակարը դրսի կողմից մեծ մասով թաղված է հողի շերտի մեջ: Շուրջը տարածված է գերեզմանոցը: Այստեղ արձանագրություն կրող պահպանված ամենահին շիրմաքարը 1807 թվականից է: Ուղղանկյունաձեւ տապանաքարի (149x28x40սմ) նեղ կողին երկտող փորագրված է.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՍԿԱՐԻ ՈՐԹԻ ԷՎԱՆԷՍ (Ի)Ն,
ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԾԶ (1807):

Թվակիր ամենաուշ մի քանի տապանաքարերը վերաբերում են 1960-ականներին:

Գերեզմանոցից ոչ հեռու, ձորակում պահպանվում է նաեւ ակնհայտորեն հայ վարպետների կառուցած աղբյուրը:

ԱԿԱՐՈՒՄ (ԽԱՆԱՅՇԱ)

Նաջորդ բնակավայրը, որ մինչեւ XIX դարի վերջերը նույնպես ուներ հայ բնակչություն, Ակարում կամ Խալաֆշա գյուղն է: Այն գտնվում է Ֆիզուլի շրջակայությունից 5 կմ հարավ-արեւմուտք, ԼՂՆ Նադրու թի շրջանի սահմանից հազիվ 1 կմ հեռավորության վրա, ծովի մակերեսույթից 500-650 մ բարձրությամբ, արեւելահայաց ձորալանջին:

Ցավոք, Ակարումից հայերի պատմությունը լուսաբանող արխիվային վկայագրերը խիստ սուղ են: Նայրնի է միայն, որ այդտեղ 1886 թ. բնակվում էին 8 տուն հայեր 58 շունչ (32 ար., 26 իգ): Ի դեպ, նույն աղբյուրի համաձայն, գյուղն արդեն ուներ նաեւ ավելի մեծաթիվ թուրք բնակչություն (33 տուն, 110 ա-

րակ., 95 իգ):¹⁰ 1889թ. մեկ այլ վիճակագրական վավերագիր Ակարում գյուղում հայ բնակիչների թիվը ցույց է տվել 122 շունչ (59 ար., 63 իգ):¹¹ Թըրքախառն գյուղում ու նաեւ այլ թըրքաբնակ գյուղերով շրջապարված Ակարումից հայերը ըստ ամենայնի դժվար թե երկար դիմանային եւ, իրոք, XIX դարի վերջին եւ XX դարի սկզբներին ստեղծված մի շարք վավերագրերում այլեւս Ակարում գյուղում հայերի գոյությունը չի արձանագրվում:¹² 1914 թ. զուր թըրքաբնակ Խալաֆշան (գյուղի այս անվանումը գործածում էին հայրկապես թուրքերը) ուներ 255 բնակիչ:¹³ Խալաֆշայի արեւմտյան թաղի բարձրադիր մասում պահպանվել են հայոց գերեզմանատան մնացորդները:

ՂԱՐՂԱՔԱԶԱՐ

Ֆիզուլուց 6,5 կմ հարավ, հնուց ի վեր իր կարեւորությունը պահպանած գլխավոր ճանապարհի վրա փռված Ղարղաքազար գյուղը հայրկապես նշանավոր է եղել պարսից շահերի տիրապետության վերջին շրջանում XVII դարի 2-րդ կեսին, երբ այստեղ հայ քարգործ-վարպետների աշխատությամբ կառուցվել է պարսկական մզկիթ (1682թ.) եւ իջեւանատուն (1684թ.): 1960-ականներին այստեղ այցելած Ս. Բարխուդարյանը նշել է. «Ամբողջ քարավանատունը արտաքուստ անտաշ քարերով է շինված, իսկ հյուրասենյակները եւ մանավանդ սրահը՝ սրբապաշ քարով: Սրահի կամարները պայտածեւ են եւ կառուցված հայ ճարտարապետության միջնադարյան լավագույն ոճով: Այդ սրահի կենտրոնական կամարի սյան վրա խազագրով եւ անվարժ ձեռքով կա հետեւյալ հիշատակագրությունը.

ԵՍ ԶԼԻՎԱՐԴՍ ԵԿԻ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԼ(1681)...»:¹⁴

ՖԻԶՈՒԼԻ

Այնտեղ, որտեղ ներկայիս համանուն շրջանի կենտրոն Ֆիզուլի քաղաքն է, 1827թ. հիմնվել է Ղարաբուլաղ անվամբ բնակավայրը: Սկզբնական շրջանում նրա միակ բնակիչները ռուս աղանդավորներ էին (մալականներ), բայց հետագայում փոքրիկ Ղարաբուլաղը համալրվեց թուրքերով ու նաեւ փոքրաթիվ հայերով: 1886թ. Ղարաբուլաղը դեռ զուր ռուսաբնակ գյուղ էր (45 տուն, 213 շունչ՝

10. "Свод статистических данных извлеченных из посемейных списков населения Кавказа. Елисаветопольская губерния", Тифлис, 1888, էջ 104-105: Ղարաբազարի գյուղական հասարակության մեջ. բացի հայ եւ թուրք բնակչություն ունեցող Ակարում-Խալաֆշայից, միավորված էին նաեւ զուրքբաբնակ եւս 6 գյուղեր (Դադալի, Ջուվալի, Իւլիլի, Քոչ-Ամեդլի, Յալ-Փիր-Ամեդլի եւ Մանդիլու):

11. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8583, ք. 42-43:

12. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 205, ք. 238-239:

13. "Кавказский Календарь на 1915 г.", Тифлис, 1914, էջ 194:

14. «Դիվան...», տրակ 5, էջ 191:

8. «Աղբյուրների խորհրդային հանրագիտարան» (աղբյուրբացման) հ. X, Բաբու, 1987, էջ 259:

9. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 33, ք. 17:

ՂԱՐԱՔՅՈՓԱԿ-ԹՈՓԱ. բլրի ընդհանուր տեսքը

104 ար., 109 իգ.),¹⁵ բայց, օրինակ, 1915 թ. արդեն Կորյագինո վերանվանված նախկին Ղարաբուլաղում ռուսները (65 Կոն) իրենց թվաքանակով զիջում էին Կեդի թուրքերին: Ըստ վկայագրության՝ «Վարանդայի եւ Դիզակի գաւառամասերի գիւղացիների առեւտրական կենտրոնը Կարեւագինն է: Այսպէս ազգաբնակչության ճնշող մեծամասնութիւնը թուրքեր են կազմում, որոնք զբոսաւորապէս պարապում են առեւտրով: Թուրքերից յետոյ երկրորդ տեղն են բռնում մօլօկանները:... Մօլօկանների գլխաւոր զբաղմունքը հողագործութիւնն է. այգեգործութեան ճիւղին մեծ զարկ են տուել: Մասնաւորապէս հայերը չնչին փոքրամասնութիւն են կազմում, որոնց մի մասը խանութպաններ են, իսկ միւս մասը դերձակներ ու կոշկակարներ...»:¹⁶ Ի դեպ, եւ թուրքերի, եւ հայերի հիմնական մասը այդ տեղ էր գաղթել Շուշիից, քանի որ ռուսների հիմնադրած գյուղը, իր աշխարհագրական հարմար դիրքի շնորհիվ ամենշաբաթյա տոնավաճառների վայր էր դարձել:¹⁷

1959 թվականից Ֆիզուլի վերանվանված շրջակենտրոնը նշանավոր է հայրկապես քաղաքի հյուսիսային եզրին գտնվող եւ շուրջ 50 մ բարձրություն ունեցող մի ուշագրավ բլրով: Թուրքերն այն կոչում են «Ղարաքյոփակթափա»: Բլրի հարթ մակերեսային ամբողջապես ծածկված է խեցեղեն կտոր-տանքներով: Արդեն XX դարի սկզբներին հնագետների ուշադրությունը գրաված հնավայրում 1964 թվականից ի վեր պեղումներ են կատարվել: Հայտնաբերված նյութերը, որ թվագրվում են մ.թ.ա. IV-III հազարամյակներով,¹⁸ ներկայանում

են իբրեւ Հայկական Լեռնաշխարհի բազմաթիվ այլ հնավայրերից ի հայտ եկած նյութերին հարազատ ու անբակտելի մաս:

ՂԱՋԱՐ, ԴԻԼԱԳԱՐԴԱ, ՎԵՅՍԱԼՈՒ

Հայտնի է, որ թուրքաբնակ գյուղերից, առհասարակ, թալանի նպատակով պարբերաբար ավազակային հարձակումներ էին գործում հայաբնակ գյուղերի վրա: Այդ գյուղերի մեջ հատկապես առանձնանում էին ներկայիս Ֆիզուլու շրջանի տարածքում գտնվող՝ Դիլագարդա, Վեյսալու եւ Ղաջար գյուղերը:

Նախախորհրդային տարիներին դրանց գործած բազում չարիքների մասին վկայություններով լեցուն է հայրկապես ժամանակի մամուլը: Մասնավորապես՝ Դիլագարդա գյուղի վրանաբնակ թուրքերի հիմնական զբաղմունքը մերձակա եւ նույնիսկ հեռավոր հայ գյուղերից անասնագոռությունը եւ սպանություններն էին:¹⁹ Վեյսալուցիները հմրացել էին անասնագոռության եւ դրանք փրկագնով հայերին երկրորդարձնելու մեջ:²⁰ Ղաջարցիների հիմնական զբաղմունքը ճանապարհներին դարանակալելն ու խեղճ գյուղացիներին թալանելն ու սպանելն էր: Այդ ավազակաբարո հարձակումներն ուղղակի անտանելի էին դարձել 1906 թ. հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ՝ համապարած անպարտելիության պայմաններում:

Ի պատասխան դրա, ինչպես վկայում է ժամանակի մամուլը, 1906 թ. հունվարի 11-ը դարձավ ավազակաորջի կործանման օրը. «...Վերջապես...: ...քանդվեց աւազակների որջը: Տասնեակ տարիների ընթացքում կրած տառապանքների վրէժը վերջապես այսօր լուծեց Տիգրիսի եւ Վարանդայի հայ ժողովուրդը: Ղաջարը քարոքանդ եղաւ այդ բառի կատարեալ իմաստով...»:²¹

Ներագայում այն կրկին վերաբնակեցվեց թուրքերով: 1993 թ. ապրիլին հայ ազատամարտիկները ազատագրեցին ադրբեջանական թուրքերի կողմից ռազմական հենակետերի վերածված եւ Արցախի հայաբնակ գյուղերը հրետակոծող Ղաջար գյուղը:

Ինչ վերաբերում է պատմական հուշարձաններին, ապա Ղաջարը հայտնի էր իր աղբյուրով, որի կառուցման համար, ինչպես վկայում է Բ. Օհանյանը, հրավիրվել էին Վարանդայի հայաբնակ Թավարդ գյուղի վարպետները:²²

15. "Свод статистических ...", էջ 174:

16. Ա. Ա. Տոյառութիւններ Կարեւագինի, «Մժակ», 1915, N86:

17. Լ. Յովսէփեան, Նամակ Ղաղարաղից, «Մժակ», 1905, N132, էջ 2:

18. А. А. Ивановский, По Закавказью, МАК, VI, Москва, 1911. Г. С. Исмаилов, Гаракекек теле - древний памятник материальной культуры Азербайджана, "Известия АН Азерб. ССР", 1969, №1, «Էլմ վն հայաթ», Բաքու, 1988, №2, էջ 20-21:

19. «Նոր-Ղար», 1896, N142, էջ 3:

20. «Մժակ», 1900, N204, էջ 2:

21. «Մժակ», 1906, N14, 21 յունվարի, էջ 1:

22. Բ. Օհանյան, Շուշուց-Թարիզ (Ճանապարհորդական նկատողութիւններ), «Մուրճ», 1903, N1, էջ 59:

ԹՈՒՄԱՍ. գյուղի տեսքը արեւելից

ԹՈՒՄԱՍԱՐԵՐԴ. բերդասարի տեսքը արեւմուտից

Բնակավայրի պարմական՝ հայկական անվանումը անհայտ է: Նայրնի չէ նաեւ, թե մինչեւ ե՞րբ է այն հայաբնակ եղել: Նավանաբար գյուղը հայաթափ է եղել երկրամասի դաշտավայրային մասում գտնվող ուրիշ շատ բնակավայրերի հետ մեկտեղ՝ XVIII դարի սկզբներին:

XIX դարում այն արդեն զուտ թրքաբնակ փոքրիկ գյուղ էր: Մասնավորապես 1874-ին այն ուներ 250 շունչ շիա դավանանքի թուրք բնակիչ:³

Արժանահիշատակ հնություններից կարելի է նշել 1000-ամյա սոսու (չինարի) գոյությունը:⁴ Բնակավայրի՝ երբեմնի հայաբնակ լինելու հավաստումն են թեկուզ աղբյուրի խաչաքանդակ քարերը. «Այստեղի միակ կենդանացուցիչ փարրը համարվում է սառ քանքանի (ջրհոր) ջուրը, որ եթե հաւաք ընծայելու լինենք մերձակայ հայ գիւղացիների աւանդութեանը, Լուսաւորչի օրից է դուրս բերված, սրանց ասածը ոչ միայն հաւանականութիւն է ստանում, երբ Քանքանի սալայափակի վրա փորված խաչերը փեսնում ենք, այլ եւ կարծել է փալիս, որ երբեմն հայաբնակ եւս եղած է»:⁵ հավաստում է XIX դարի 70-ական թվականների մամուլը: Նայրնի է նաեւ, որ Ջաբրայիլում 1870-ական թվականների սկզբներին բացված արքունի դպրոցում ազգությամբ հայեր էին ոչ միայն աշակերտների մի զգալի մասը (1878-ին՝ 30 փղա), այլեւ դպրոցի ուսուցչական ողջ կազմը (փեսու՝ Աղեքսանդր Տեր-Աբրահամյան-1879 թ-ից, ուսուցիչ՝ Արշակ Թումա-

նյանց-1884 թ-ից, կրոնուսույց՝ Տեր-Գաբրիել Տեր-Նարությունյանց-1885 թ-ից):⁶

ԹՈՒՄԱՍ

Ջաբրայիլի շրջանի արեւմուտքում, Թումաս լեռան (1580 մ) հարավահայաց լանջին, գեղարեսիլ վայրում փռված է համանուն գյուղը: Առավել հին թաղամասը, ուր միայն փնափոսերն ու հիմնապատերն են մնացել, գտնվում է Թումաս⁷ գյուղի հյուսիսային եզրին: Գյուղի հենց այդ հատվածում էլ գտնվելիս է եղել դեռեւս XIX դարի վերջին ավերակ վիճակում գտնվող եկեղեցին:⁸ Խորհրդային փարիններին այն եւս վերջնականապես ավերվել է, իսկ քարերն օգտագործել են գյուղամիջի դպրոցի շինարարության համար: Այժմ էլ այդ դպրոցի կիսավեր շենքի պատերին՝ հափկապես 2-րդ հարկ բարձրացող քարե սանդուղքի մեջ նկարվում են երբեմնի եկեղեցու կոփածո եւ նախշազարդ քարերը:

Թումաս գյուղի կենտրոնում բխում է մի հորդ աղբյուր: Նրա հնաշեն քարե միակտոր գոեղը ակնհայտորեն միջին դարերին վերաբերող նմուշներ են: Վերջին անգամ կամարակապ հորինվածքով աղբյուրը դարաբաղցի վարպետների ձեռքով նորոգվել է 1929 թ.:

Թումասից 1,2 կմ հյուսիս-արեւելք, ծովի մակերևույթից 1150 մ բարձրության վրա, ոչ մեծ մակերես զբաղեցնող հարթակին պահպանվում են աննշան քարերով եւ առանց կրաշաղախի շարվածքով բերդապարսպի մնացորդները: Պարիսպը ձգվում է

3. "Кавказский Календарь на 1886 г.", Тифлис, 1885, էջ 126: Մեկ այլ տեղեկության համաձայն 1878 թ., գյուղի 125 տուն բուրեղի մեծ մասը դառնում էին սյունի դավանամբին («Մշակ», 1878, N 150, էջ 2):

4. "Лесная промышленность", 1984. IX. 8, էջ 4:

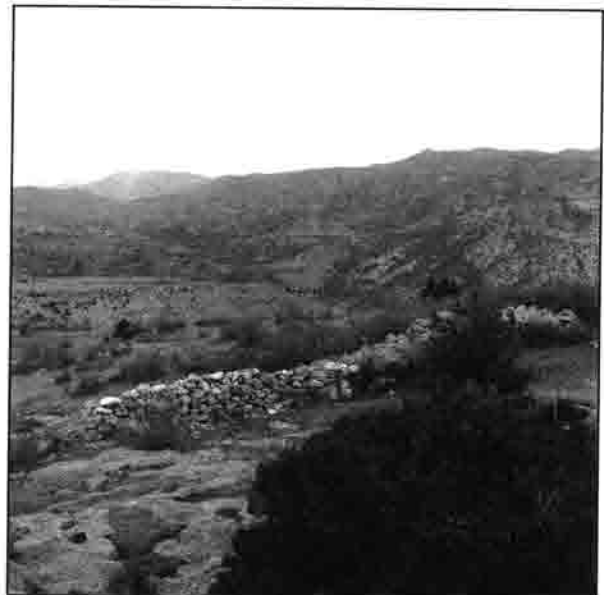
5. «Մշակ», 1878, N 150, էջ 2:

6. «Արձագանք», 1886, N 42, էջ 549-550:

7. Թումասը՝ Թումաս հասուկ անվան բարբառային ձևն է, որդես արտասանում են Արցախի հայերը:

8. «Արցախ», էջ 400:

ԹՈՒՄԱՍՍԱՐԵՐԻ. Տեսարաններ դարսդադաշից (arsafnulus եւ ներհուս)

բերդի միայն հյուսիսային եւ հյուսիս-արեւմտյան կողմում (մնացած կողմերից բերդը պաշտպանված է բնական անմարչելի ժայռերով), ունի 25 մ երկարություն, հարակազմում աղեղնաձեւ, 2 մ միջին հաս-րությամբ եւ ընդամենը 1,0-1,5 մ պահպանված բարձրությամբ: Բերդամիջում շինությունների հետ-քեր չկան: Բերդասարի հարավային եւ հարավ-ա-րեւելյան ստորոտում, ժայռերի փակ նկարվում են փնափոսեր: Հաշվի առնելով պարսպի պահպան-ված հարվածի շարվածքային առանձնահատկու-թյունները (մեծաչափ անմշակ կամ կիսամշակ քա-րեր, կրաշաղախի բացակայություն), կարծում ենք՝ այն կառուցվել է վաղ միջնադարում կամ, ավելի ստույգ, IV-VII դարերում:

Բերդից 1 կմ հյուսիս-արեւելք, ընդարձակ ու ջրառար հովտում կան հին գյուղատեղիի հետքեր:

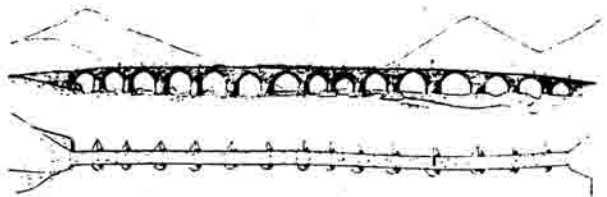
Թումաս գյուղից 3,5 կմ հյուսիս, խաշնարած թուրքերի կողմից խանազարուլաղ անվանվող հին գյուղատեղիի հյուսիսարեւելյան եզրին, ժայռերի մի-ջից բխող աղբյուրին կից կա քարակերպ մի փոքրիկ ավանդ:

Թումաս գյուղից 5 կմ արեւելք, մի նեղ ու սեղմ-ված ձորում պահպանվում են Ջրաբերդ գյուղա-տեղիի ավերակները, որին խաշնարածները քիչ աղավաղելով անվանումը, կոչում էին Չելաբի-լյար:

ԽՈՒԴԱՓԵՐԻՆ

Տաբրայիլի շրջանի եւ Իրանի սահմանի երկարու-թյամբ հոսող Արաքս գետի վրա, Խուդափերին գյուղի մոտ, միմյանցից 750 մ հեռավորության վրա պահ-պանվել են երկու բազմաթիվ կամուրջներ: Արաքսի այդ հարվածը, որտեղ գտնվում են կամուրջները, բա-

վական սեղմված է երկու ափերին վեր խոյացող լեռ-նազանգվածներով: Կամուրջների մոտ գետը հոսում է ծովի մակերեսային 247-248 մ բարձրության վրա:

ԽՈՒԴԱՓԵՐԻՆ. Ընդ կամրջի ճակատն ու հասակագիծը

Կանգուն վիճակում է եւ առայսօր իր նպատակին է ծառայում 15 թիչքից բաղկացած եւ 150 մ երկարու-թյուն ունեցող այն կամուրջը, որը կառուցվել է XVII դարում եւ հետագա դարերում բազմիցս նորոգվել: Կամրջի «... ուրերը շինուած են մանր քարերից եւ կանգնած են վիթխարի քարուածքի վրայ, իսկ կամարները շինուած են թրձած աղիսից»:⁹ Նրանից, գետի հոսանքով 750 մ վեր, պահպանվում են 11 թիչքներից բաղկացած, բայց արդեն մեծ մասամբ կործանված թաղերով կամրջի մնացորդները: Ի տար-բերություն նախորդի, որը գերազանցապես կառուց-ված է աղյուսով, վերջինս առավելապես շարված է սրբապաշտ եւ կոփածո քարով, կրաշաղախով: Ուսում-նասիրողները հանգել են այն հետազոտության, որ այն, առնվազն VII դարում կառուցված կամրջի հիմքերի վրա վերականգնվել է XIII դարում,¹⁰ բայց, այնուա-մենայնիվ, չի դիմացել ժամանակի փորձությանը:

9. Ք. Օհանեան, նշվ. հոդվածը, էջ 62:

10. А. В. Саламзаде, К. М. Мамедзаде, Мосты Азербай-джана XII-XIII вв. "Архитектурное наследие", Москва, 1983, էջ 91-97:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ամփոփելով շարադրանքը նշենք, որ քննության առարկա տարածաշրջանը չի կարելի համարել վերջնականապես ուսումնասիրված: Ընդհանրապես, որել տարածքի հուշարձանների առավել ամբողջական պատկերը կազմելու համար անհրաժեշտ է բնակիչ-ուղեցույցի առկայությունը: Այնինչ, մեր դաշտային աշխատանքները գերակշիռ մասով կատարվել է մի ժամանակահատվածում, երբ տարածքը համարյա անբնակ էր: Կարծում ենք, որ տարիներ անց այս աշխատանքը կարելի է լրացնել՝ արդեն տեղաբնակների օգնությամբ: Հարկ է նշել նաև, որ մեր նպատակը չի եղել ընդգրկել միայն հայկականը, սակայն ներկայացված ոչ հայկական տարբեր տարրերի (շուրջ՝ 100) եւ հայկական (շուրջ՝ 1700) հուշարձանների քանակային հարաբերակցությունը եւ ժամանակագրական տարբերությունը լիովին փաստում են տարածքի՝ հնուց անտի հայապատկանությունը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Անանիա Շիրակացի, Մարենագրություն, Երևան, 1979:

Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք Պարմութեանց, Երևան, 1990:

«Արաբական աղբյուրները Հայաստանի եւ հարեւան երկրների մասին», հ. 3, Երևան, 1985:

Գրիգոր Խլաթեցի, Յիշատակարան աղեկից, Վաղարշապատ, 1897:

Եղիշեի Վարդանանց պարմությունը, Երևան, 1958:

Զաքարեայ սարկաւազի պարմագրություն, Վաղարշապատ, 1870:

Թովմա Արծրունի եւ **Անանուն**, Պարմություն Արծրունյաց րան, Երևան, 1978:

Իբն-Ալ-Ասիր, Երևան, 1981:

Կիրակոս Գանձակեցի, Պարմություն Հայոց, Երևան, 1961:

Համառօտ Պարմություն Վրաց ընծայեալ **Ջունշէրի պարմէի**, Վենետիկ, 1884:

Ղևոնդ, Պարմություն, Երևան, 1982:

Ղուկաս Մեքաստացի, Դավիթ Բեկ կամ Պարմություն Ղափանցոց, Երևան, 1972:

Մալթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1991:

Միխայիլ Ասորի, Ժամանակագրություն, Երուսաղէմ, 1871:

Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պարմութին Հայոց, Մոսկվա, 1860:

Մովսէս Կաղանկարուացի, Պարմութին Աղուանից Աշխարհի, Երևան, 1983:

Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պարմագրաց, Վաղարշապատ, 1893:

Սյրեփանոս Օրբէլյան, Սյունիքի Պարմություն, Երևան, 1986:

Սյրեփանոս Օրբէլեան, Պարմություն նահանգին Միսական, Թիֆլիս, 1911:

«Վրաց աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին», հ. Բ, Երևան, 1936:

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա-Դ-օ, Հայ-թուրքական ընդհարումները Կովկասում 1905-06 թթ., Երևան, 1907:

«Աղդրեջանական Խորհրդային Հանրագիտարան» (աղդրեջաներեն), հ. I, Բաքու, 1976. հ. II, Բաքու, 1978. հ. III, Բաքու, 1979. հ. IV, Բաքու, 1980. հ. V, Բաքու, 1981. հ. VI, Բաքու, 1982. հ. VII, Բաքու, 1983:

Ալիշան Ղ., Միսական, Վենետիկ, 1893:

Ալիշան Ղ., Արցախ, Երևան, 1993:

Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վենետիկ, 1901:

Անմեղով Գ. Մ., Էորանդալա (աղդրեջաներեն), Բաքու, 1962:

Ամինե Ավդալ, Անդրկովկասյան քրդերի կենցաղը, Երևան, 1950:

Ասարյան Գառնիկ, **Գեւորգյան Նիկոլայ**, Աղդրեջան. յուրացման սկզբունքը եւ իրանական աշխարհը, Երևան, 1990:

Բարխուդարեանց Մ., Արցախ, Բաքու, 1895:
Գրիգորյան Վ., Հայաստանի վաղ միջնադարյան կենտրոնագմբէթ փոքր հուշարձանները, Երևան, 1982:

«Դիվան Հայ Վիմագրության», պրակ 3, Երևան, 1973:

«Դիվան Հայ Վիմագրության», պրակ 5, Երևան, 1982:

«Դիւան Հայոց Պարմութեան», Գ, Թիֆլիս, 1894:

Էփրիկեան Ն. Ս., Բնաշխարհիկ բառարան, Վենետիկ, 1900:

Էփրիկեան Ն. Ս., Պարկերազարդ Բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա, Վենետիկ, Ս. Ղազար 1903-05:

Էֆենդիեւ Մամեդ օղլի, Քարերն են խոսում (աղդրեջաներեն), Բաքու, 1980:

Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պարմության, Երևան, 1948:

Թօփճեան Յակոբ Յ., Յուցակ ժողովածուաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Բ, Վաղարշապատ, 1900:

«Ժամանակագրութիւն Սյրեփանոսի Օրբէլեանի» (հավելված), Երևան, 1942 թ.:

«Ժ- դարի Հայերեն Ձեռագրերի Հիշարակարաններ», Երևան, 1950:

«Ժ- դարի Հայերեն Ձեռագրերի Հիշարակարաններ, հ. Ա, Երևան 1955, հ. Գ. Երևան., 1967:

«Ժ- դարի Հայերեն Ձեռագրերի Հիշարակարաններ», հ. Ա, Երևան, 1976:

«Ժ- դարի Հայերեն Ձեռագրերի Հիշարակարաններ», հ. Բ, Երևան, 1978:

«Ժ- դարի Հայերեն Ձեռագրերի Հիշարակարաններ», հ. Գ, Երևան, 1984:

Լեո, Հայոց Պարմություն, հ. 1, Երևան, 1966. հապոր 3, գիրք 1, Երևան, 1969, հապոր 3, գիրք 2, Երևան, 1973:

Լեօ, Պարմություն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի. 1838-1913, Թիֆլիս, 1914:

Խուրդոյան Ս. Կ., Արեւելահայ դպրոցները 1830-1820 թվականներին, Երևան, 1987:

Կարապետ Եպիսկոպոս, Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին. Դօփեանք եւ Մելիք Շահնազարեանք, պրակ. Բ, Էջմիածին, 1914:

Հակոբյան Հովհ., Ուղեգրություններ, հ. Ա, Երևան, 1932:

«Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963:

«Հայ Ժողովրդի Պարմություն», հապոր 4, Երևան, 1972:

Հասրաթյան Մորուս, Պարմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1985:

Հասրաթյան Մ. Մ., Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը, Երևան, 1992:

«Հայերեն արձանագրությամբ առարկաներ»,

պրակ 1, Երևան, 1964:

Նովհաննիսյան Գ. Ա., Սովետական իշխանության հաստատումը Լեռնային Ղարաբաղում, Երևան, 1971:

Նովսեփյան Գ., Խաղբակյանք կամ Պոռշյանք Նայոց պարմության մեջ, Վաղարշապատ, 1928:

Ղանալանյան Ա., Նայկական ավանդություններ, Երևան, 1989:

Մանանդյան Ն., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պարմության, հ. Գ, Երևան 1952. հ. Բ, մաս Ա, Երևան 1957:

«Մանր Ժամանակագրություններ», հարոր Ա, Երևան, 1951:

«Մանր Ժամանակագրություններ», հարոր Բ, Երևան, 1956:

«Մարենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. հրովարդակներ», պրակ երկրորդ, Երևան, 1957:

Մկրտչյան Շ., Լեռնային Ղարաբաղի պարմաճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1980. 2-րդ հրապարակությունը՝ Երևան, 1985:

Յովհաննես եպիսկոպոսի Շահրիարցույ - Սյորագրություն կաթողիկե Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարաբայ, հարոր Բ, Էջմիածին, 1842:

Յովհաննիսեան Ա., Պետրոս դի Սարգիս Գիլանեց, Վաղարշապատ, 1916:

Նասիր Ռ-գան, Ժայռերն են խոսում (աղբրեջաներն), Բաքու, 1985:

Ոսկանեան Ղ., Արցախի վանքերը, Վիեննա, 1953:

Պարմություն համառոտ Աղուանից երկրի յօրինել ի **Տ. Նասյի Աղուանից կաթողիկոս Նասան Ջալալեանց**, Յերուսաղէմ, 1868:

Պուրտո Վ., Ղարաբաղի առաջին կամավորները, Երևան, 1976:

Ջալալեան Սարգիս վարդապետ (արքեպիսկոպոս), Ճանապարհորդություն ի Մեծն Նայաստան, մասն Ա, Տիֆլիս, 1842. մասն Բ, Տիֆլիս, 1858:

Ջամբո համաժողովեցեալ եւ շարադրեցեալ ի **Միմեօնե կաթողիկոս Երեանցույ**, Վաղարշապատ, 1873:

Մահինյան Ա., Քասաղի բազիլիկայի ճարտարապետությունը, Երևան, 1855:

Մերովբե Կարնեցի, Ուղեգրություն Բաղդադից Էջմիածին, Երևան, 1968:

Տեր-Մովսիսեան Մեսրոպ արքեպիսկոպոս, Նայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթեի, Նաղարծնի եւ Դադի եկեղեցիները եւ վանական շինությունները..., Երուսաղէմ, 1938:

«Յուցակ Ձեռագրաց», հ. Ա, Երևան, 1965, Բ, Եր., 1970:

Ուլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975:

«Азербайджанская ССР, Административно территориальное деление», Баку, 1979:

«Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века», հ. 2, մաս 1, Եր. 1964, հ. 2, մաս 2, Եր. 1967:

Ахундов Д. А., Архитектура древнего и

ранне-средневекового Азербайджана, Баку, 1986:

«**Барда**» (արդր. եւ ռուս. լեզուներով), Բաքու, 1987:

Бунятов З., Азербайджан в VII-IX вв., Баку, 1965.

Букшпан А., Азербайджанские курды, Баку, 1930.

Вейденбаум Е., Путеводитель по Кавказу, Тифлис, 1888.

Геюшев Р. Б., Христианство в Кавказской Албании, Баку, 1986.

Григорян Вардан, Насилственная ассимиляция в Азербайджане (Азербайджанский вариант решения Курдского вопроса), Ереван, 1992.

Дурново Л. А., Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, Москва, 1979.

«Елисаветопольская губерния. свод статистических данных извлеченных из посемейных списков населения Кавказа», Тифлис, 1888.

Карапетян М. М. Этническая структура населения Нагорного Карабаха в 1921 г., Ереван, 1991.

Մկրտչյան Յ., Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, Ереван, 1989:

Սոթո Վ., Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, том I, выпуск 3, СПб, 1885.

Սոթո Վ., Генерал-адъютант Иван Давидович Лазарев, Тифлис, 1900.

Расим Эфенди, Декоративно-прикладное искусство Азербайджана, Баку, 1976:

Расим Эфенди, Народное искусство Азербайджана, Баку, 1984:

Բатуллаев Յ. Ս., Градостроительства и архитектура Азербайджана XIX - начала XX века, Ленинград, 1986.

Markwart J., Eranschahr, Berlin, 1901;

"Documenti Di architettura Armena. Gharabagh, N19, Milano, 1988.

Donabedian Patrich, Mutaflan Claude, Artsakh, Histoire du Karabagh, Paris, 1991.

The Life and Adventures of **Joseph Emin**, London, 1792:

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ

«Ազգաբնակչություն», 1992, N15, 22: 1993, N17, N40, N49, 1994, N29, 40, 43, 44, 46, 47:

«Ազգ», 1995, N 2:

«Ազգագրական Նանդե», գիրք Դ, N 2, Թիֆլիս, 1898, գիրք XII, Թիֆլիս 1905, գիրք XXV, N 2, Թիֆլիս, 1913, գիրք XXVI, Թիֆլիս, 1916:

«Առավոր», 1995, N 23:

«Առերեսում», 1996, N5, N16:

«Ար», 1995, N 9:

- «Արարար» ամսագիր, 1879, 1896, 1900, 1902, 1905, 1910, 1911, 1914, 1915, 1916:
- «Արձագանք» 1886, N 42, 44, 1892, N111:
- «Արշալոյս», 1905, N 6:
- «Բազմավեպ», 1892:
- «Բանբեր Երևանի Համալսարանի», 1972, N 2, 1978, N 3:
- «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի», գիրք Ա և Բ, Երևան, 1921-1922:
- «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների», 1975, N 3:
- «Բանբեր Մարենադարանի», N 15, Երևան, 1986:
- «Բիզանտիզմ», 1901, N 1492:
- «Գարդմանք», 1996, N 3:
- «Գիտություն և տեխնիկա», 1981, N 9:
- «Երկիր», 1994, N 107, 131, 166:
- «Երկրապահ», 1998, N 14:
- «Էլմ վե հայթ» («Գիտություն և կյանք» (աղբյուրներն)), 1987, N 3, 1988, N2, 1990, N 5:
- «Էջմիածին», 1971, Զ-Է, 1986, Զ, 1987, Ե-Զ:
- «Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների», 1984, N8: 1980, N 12, 1981, N 12: 1982, N 9, 1987, N1, 2, 1989, N 7:
- «Հայկական Հայկագետան Հանդես», Պեյրուր, 1980, Ը:
- «Հայկական Համաշխարհային Համագումար», 1995, N1:
- «Հանդիպում», 1995, N9:
- «Հայք», 1995, N105:
- «Հայրենիքի Ջայն», 1993, N12, 19, 20, 26, 27, 1994 N15:
- «Հայաստանի Հանրապետություն», 1995, N 49, 52, 89, 209, 216:
- «Հորիզոն», 1913, N124, 129, 136, 146, 214:
- «Մեղու Հայաստանի», 1862, N28: 1877, N 17, 1885, N 64, 65, 78, 80, 94, 101:
- «Մշակ», 1878, N 150, 1888, N 94, 122, 217, 1890, N 1, 1895, N 77, 1896, N 86, 107, 1900, N 204, 1902, N161, 1905, N132, 1906, N 2, 5, 11, 14, 20, 39, 53, 56, 70, 240, 257, 1913, N 171, 1914, N 39, 154, 1915, N 86:
- «Մուրճ», 1899, N 1, 1903, N 1, 1905, N 10:
- «Նոր Դար», 1887, N 55, 94, 1888, N 26, 33, 188, 211, 1885, N 28, 29, 34, 104, 1890 N 122, 148, 168, 158, 1891, N123, 1892, N15, 1893 N17, 1895, N 77, 1896, N142, 1897, N 164, 1899, N 29, 63, 64, 1903, N 52:
- «Նպաստակ», 1995, N1:
- «Պատմա-Բանասիրական Հանդես», 1966, N 4, 1979, N 1, 1980, N 2, 1998, N 1-2:
- «Սովետական Հայաստան», 1984, N 6:
- «Տարազ», 1892, N 19, 1913, N7-8:
- «Տեղեկագիր ԳԱ», 1964, N1:
- «Փորձ», 1880, մայիս:
- «Ազատամարտ», 1992, N9 7:
- «Археологические открытия в Азербайджане за 1971 год», Баку, 1972.
- «Археологические открытия 1977 г.», Москва, 1978.
- «Археологические открытия 1980 г.», Москва, 1981.
- «Архитектурное наследство», N9 33, Москва, 1983.
- «ДАН Азерб. СССР», 1966, N6.
- «Известия АН Аз. ССР», 1959, N9 4. 1962, N9 6, 7.
- «Известия Азербайджанского комитета», Баку, 1925, выпуск 1.
- «Известия Аз. ФАН ССР», Баку, 1943, N98, 1969, N91.
- «Лесная промышленность», 1984.
- «Кавказ», 1852, N9 23. 1883, N9 212, 1884, N9 222, 1903, N9 134.
- «Кавказ и Византия», Երևան, 1980, N2:
- «Кавказский календарь на 1886 г.», Тифлис, 1885.
- «Кавказский календарь на 1910 г.», Тифлис, 1909.
- «Кавказский календарь на 1915 г.», Тифлис, 1914.
- «Кавказский календарь на 1917 г.», Тифлис, 1916.
- «Материалы сессии посвященной итогам археологии, исслед. 1971 г. в Азербайджане», Баку, 1970.
- СМОМПК, выпуск VI, Тифлис, 1888, выпуск VII, Тифлис, 1893, выпуск XXV, Тифлис, 1898.
- «Советская археология», 1958, N9 4. 1960, N9 2. 1964, N9 1.
- «Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции, том 1, МИА СССР, N9 67, М-Л, 1959, N9 125, М-Л, 1965.
- «Материалы по археологии Кавказа», VI, Москва, 1911.
- «Тифлисский листок», 1902, N9 139.
- «Труды Музея истории Азербайджана», том 2, Баку, 1957.
- «Труды института истории и философии» том 4, Баку, 1954.
- «NT», 1995, 5 ամիսի:
- «Revue des Etudes Arméniennes», IV, Paris, 1967, XVI, Paris, 1982.

ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ

- ՀՀԴԿԱ, ֆոնդ 56, ցուցակ 1, գործ 305, 1127, 1837, 2596, 3666, 6775, 8583, 8584, 10403:
- ՀՀԴԿԱ, ֆոնդ 56, ցուցակ 4, գործ 422:
- ՀՀԴԿԱ, ֆոնդ 56, ցուցակ 6, գործ 33, 675, 2124:
- ՀՀԴԿԱ, ֆոնդ 56, ցուցակ 14, գործ 205:
- ՀՀԴԿԱ, ֆոնդ 56, ցուցակ 18, գործ 968, 1127:
- ՀՀԴԿԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 1, գործ 4, 139, 400:
- ՀՀԴԿԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1851:
- ՀՀԴԿԱ, ֆոնդ 150, ցուցակ 1, գործ 59:
- ՀՀԴԿԱ, ֆոնդ 319, ցուցակ 1, գործ 5, 95, 137, 155, 165:
- ՀՀԴԿԱ, ֆոնդ 468, ցուցակ 2, գործ 73:

ԳՈՒՆԱՎՈՐ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

1. Լեւ գետի կիրճը ստորին հոսանքի շրջանում
2. Մոսկվի լեռնաշղթայի հարավահայաց լանջերն ու Լեւ գետի կիրճը Նանդաբերդից
3. Տրբու (Թարթառ) եւ Դուրխու գետերի վերին հոսանքի ջրբաժան գիծը
4. Նանդաբերդ. տեսքը հարավ-արեւմուտքից եւ արեւմտակողմի պարսպաշարը
- 6-7. Նանդաբերդ. բերդասարը եւ կեղծ դարպասը հարավից
- 8-9. Լեւ գետի հովիտը Նանդաբերդից եւ դիտակետ աշտարակ «Պահակ» լեռան գագաթին
- 10-11. «Թաքյաղայա» գյուղ. եկեղեցի XIII-XIV դդ. (տեսքը արեւմուտքից եւ բարավորը)
- 12-13. Չափնի գյուղ. մահարձան եւ խաչքարը 1275 թ.
14. Չափնի գյուղ. խաչքար 1281 թ.
15. Չափնի գյուղ. խաչքար XIII դ.
- 16-17. Գորպագարակ լիճը Մոսկվ լեռնաշղթայի հարավահայաց լանջին
- 18-19. Երիցուշեն գյուղատեղի. եկեղեցի XVII դ., տեսքը հարավ-արեւմուտքից եւ ներքին տեսքը դեպի արեւելք
20. Եկեղեցի (XIII դ.). Բարսղիշեն եւ Ղամշի գյուղատեղիների միջեւ (տեսքը արեւմուտքից)
21. Սբ. Աստվածածին վանքի սյունասրահը, XII դ.
- 22-23. Եկեղեցի «Քիլիսա» գյուղում (XVII դ.). տեսքը հարավից եւ մուտքի մեջ ագուցված խաչքարերը (XIII դ.)
24. Դուրխուի հովիտը. տեսարան «Քիլիսա» գյուղից
- 25-26. Ցրկոնուր (Սողոմոնուր) գյուղ. կամուրջ (XII-XIII դդ.) Տրբու (Թարթառ) գետի վրա
- 27-28. Ծար (Չառ) գյուղ. Սբ. Սարգիս եկեղեցի (1279 թ.). տեսքը արեւմուտքից եւ արեւելյան ճակարից բացված լուսամուտը
- 29-30. Տրբու գետի հովիտը Դադի վանքի մոտ եւ հարված նույն գետի վերին հոսանքի շրջանից
31. Դադի վանք. տեսքը հարավ-արեւմուտքից
- 32-33. Դադի վանք. տեսքը հարավից եւ արեւմուտքից
34. Դադի վանքի կաթողիկե եկեղեցու (1214 թ.) տեսքը հյուսիս-արեւելքից
35. Դադի վանք. զանգակատունը (1283 թ.) հյուսիս-արեւմուտքից
- 36-37. Դադի վանքի գմբեթավոր փոքր եկեղեցին հյուսիս-արեւմուտքից եւ խաչքարեր ագուցված արեւմտյան ճակարում
- 38-39. 1190 եւ 1173 թվականների խաչքարեր ագուցված գմբեթավոր փոքր եկեղեցու մուտքի աջ եւ ձախ կողմում:
- 40-41. Ժամապան (1224 թ.) եւ կաթողիկե եկեղեցու թմբուկները՝ ներքուստ
42. Խաչքար (916 թ.). Քարվաճառում
43. Մենավոր խաչքար (XIII դ.) Ներքին խաչ եւ Չայքենդ գյուղերի միջեւ
44. Նաճավ գյուղատեղի, աղբյուր, 1677 թ.
45. Ծար գյուղ. տեսքը հարավից
- 46-47. Ծիծեռնավանք (VI-VII դդ.). տեսքը հարավ-արեւմուտքից եւ հյուսիս-արեւմուտքից
- 48-49. Ծիծեռնավանք (VI-VII դդ.). տեսքը հարավ-արեւելքից եւ փապանաքար (1809 թ.) հարավային պարի փակ
50. Ծիծեռնավանք. ընդհանուր տեսք
- 51-52. Վարազգոմ գյուղատեղի. եկեղեցու (IX-XI դ.) տեսքը հարավ-արեւմուտքից եւ հյուսիս արեւմուտքից
- 53-54. «Մկնաբանի խաչ» եկեղեցու (XIII դ.) տեսքը արեւմուտքից եւ հյուսիս-արեւմուտքից
55. Կաթոսավանքի (IX-X դդ.) եւ տեսքը հարավից
56. Կամրջի մնացորդ (XII-XIII դդ.) Կաթոսավանքի մոտ, Նոչաս գետի վրա
57. Վիմավոր եկեղեցի (XII-XIII դդ.) «Ղարաղշլաղ» գյուղի մոտ
58. Շեյլանլի գյուղ. կամուրջ (XIII դ.) Նոչաս գետի վրա
- 59-60. Տապանաքարեր (XVII դ.) ագուցված Արքո (Արքըլի) եւ Շավվա գյուղերի եկեղեցիների արեւելյան ճակարներում
61. Շավվա գյուղ. եկեղեցու (XVII-XVIII դդ.) տեսքը արեւմուտքից
62. Տանձաբափ գյուղատեղի. եկեղեցու (XIX դ.) տեսքը հյուսիս-արեւելքից
- 63-64. Նարար գյուղ. եկեղեցու տեսքը հարավից եւ բարավորի տեղում ագուցված փապանաքար (XVII դ.)
- 65-66. Պահու՝ բերդը Քաշունի գետի ձախ ափին (պարիսպները հարավից եւ բերդասարը արեւելքից)
- 67-68. Եկեղեցի Ամուրեղ լեռան գագաթին, տեսքը հյուսիս-արեւմուտքից եւ հարավ-արեւելքից
69. Խալաշ գյուղ. բեկապարկան փուն (XIX դ.)
70. Մազրա գյուղատեղի. եկեղեցի 1694 թ. (տեսքը հարավ-արեւմուտքից)
71. «Լալազար» կամուրջը (1867 թ.) Որոտան գետի վրա

**ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻՆ ԲՈՆԱԿՑՎԱԾ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ**

ՍԱՄՎԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

RAA Հրապարակչակազմ

Մասնագիտ. խմբագիր՝	ԷՄԻԼ ԴԱՆԵՂՅԱՆ
Խմբագիր՝	ԼԱՈՒՐԱ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ
Ռուսերենից հայերենի թարգմանիչ՝	ՍԵՐԳԵՅ ՄԿՐՏՉՅԱՆ
Համակարգչային ձեւավորումը՝	ԿԱՐԻՆԵ ԱՐՁՈՒՄԱՆՅԱՆ

Գունաբաշխումը եւ սեւ-սպիտակ լուսանկարների պատրաստումը՝ «ՓՐԻՆԹԻՆՖՈ» ՍՊԸ

Ստորագրված է տպագրության 20.01.1999
Տպագրությունը օֆսեթ, չափսը՝ 42x60. 1/8
Տպագրական 36 պայմանական մամուլ:
Տպաքանակը՝ 500
Գինը՝ պայմանագրային

«ՌՈՒԲԻՆ» տպագրական ԱԶ
Երեւան-33, Գյուլբենկյան 38

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

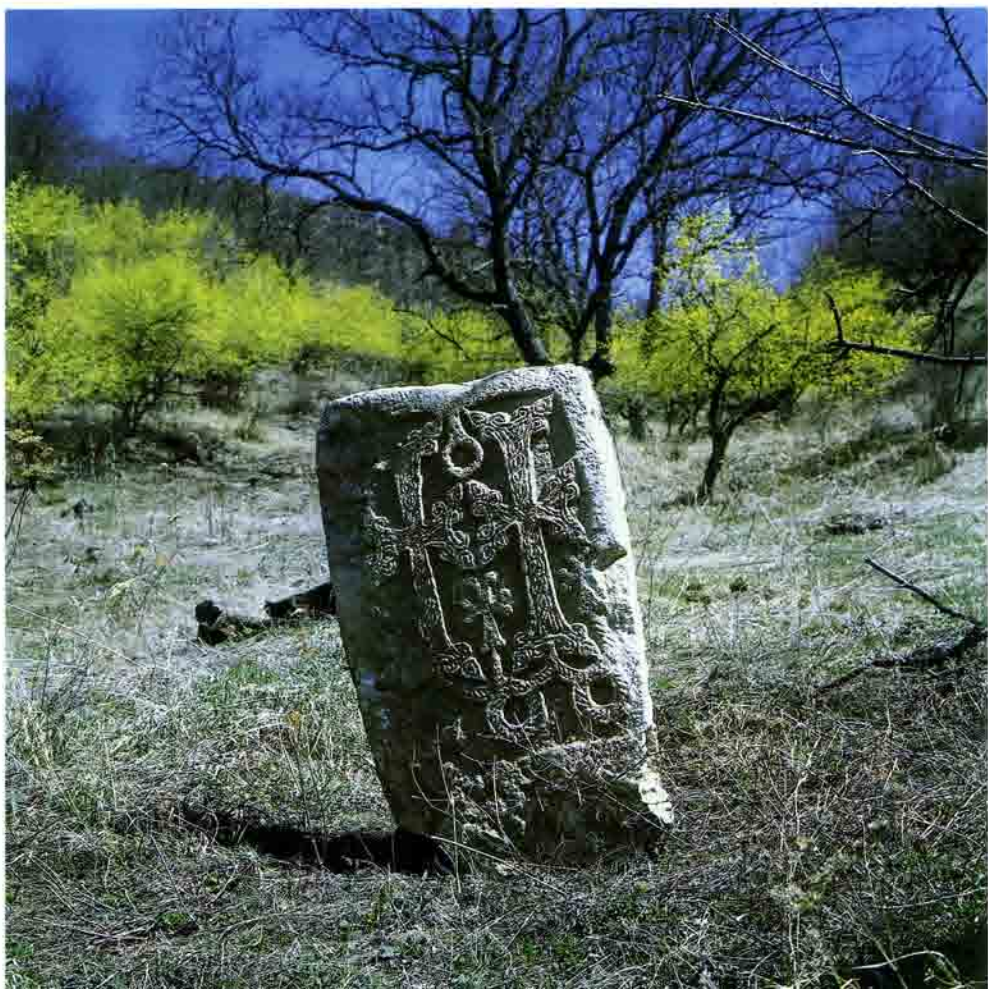

14

15

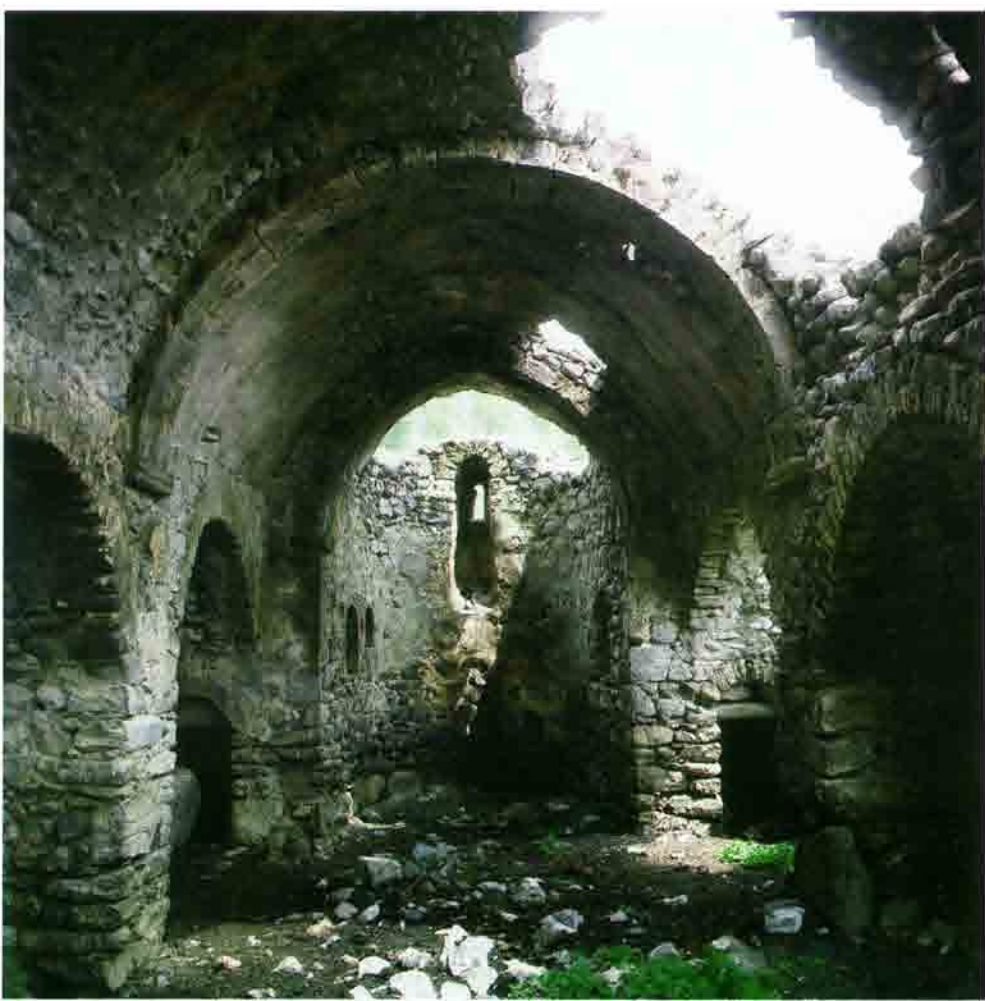
16

17

18

19

20

21

22

23

25

26

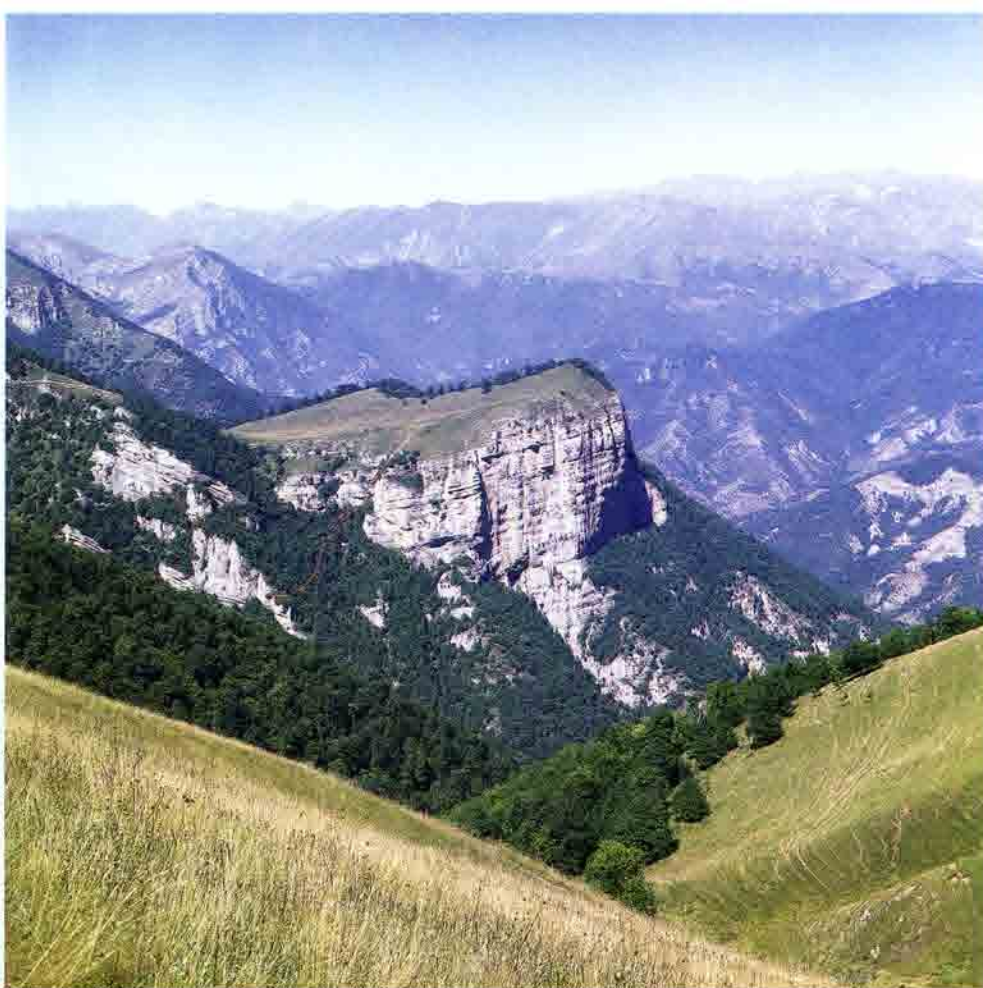

27

28

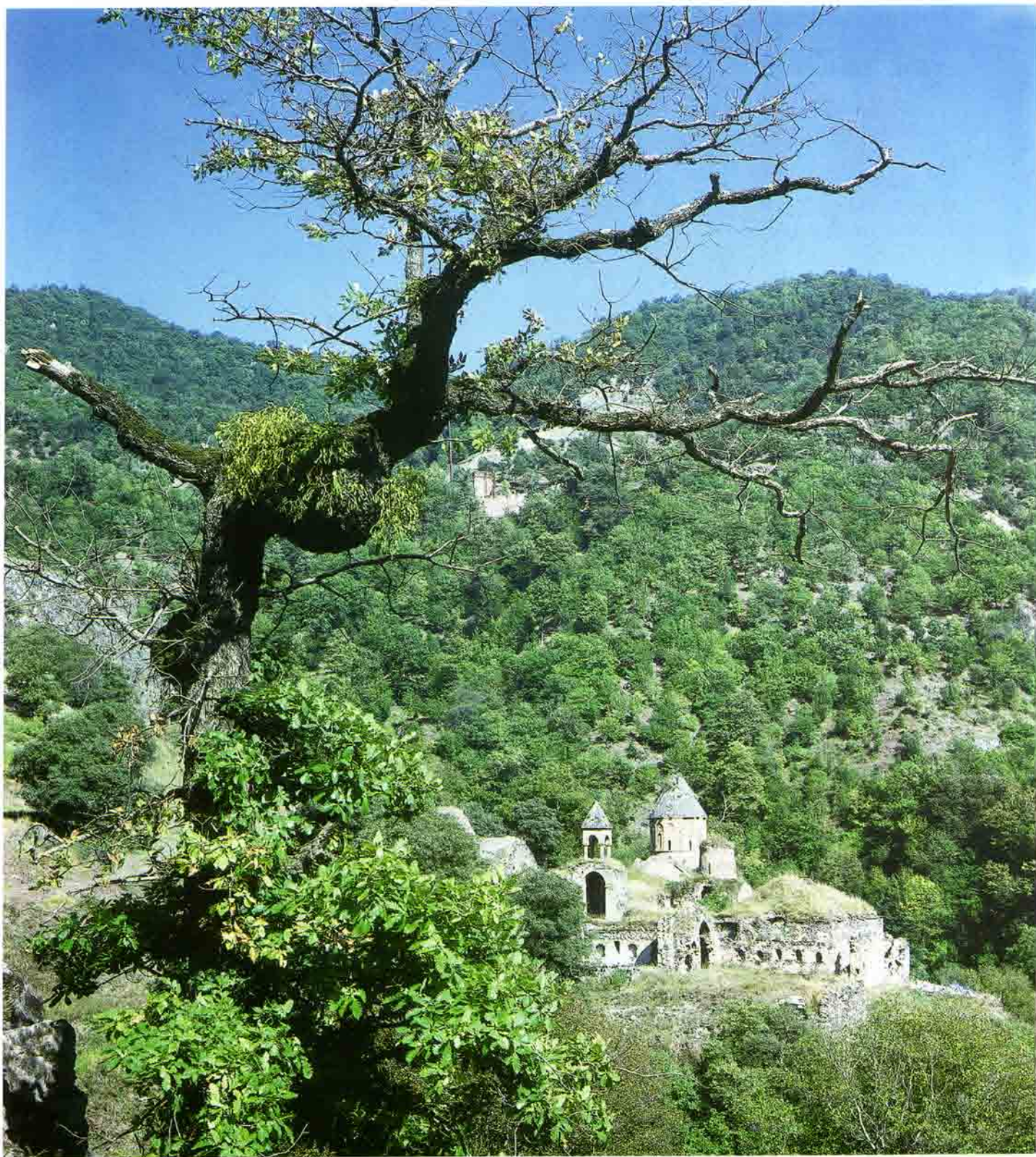

29

30

32

33

36

37

38

39

40

41

46

47

48

49

51

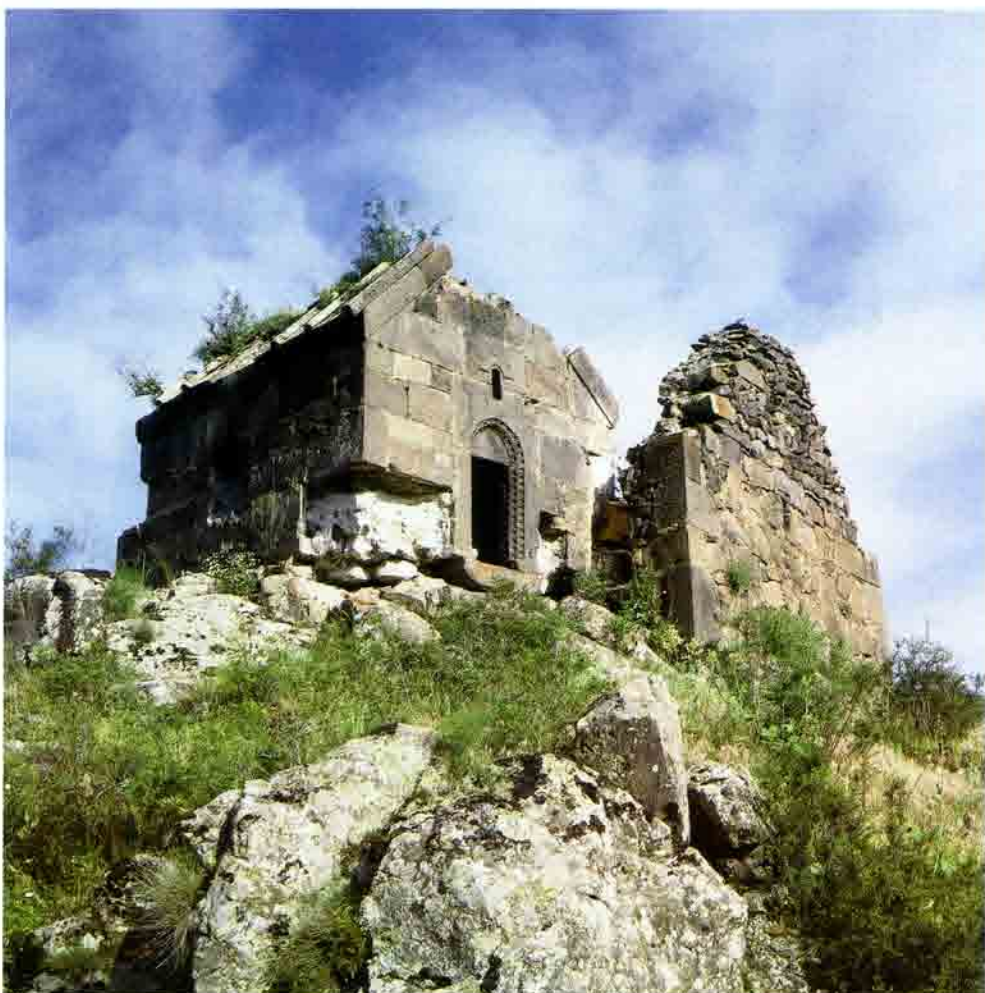

52

53

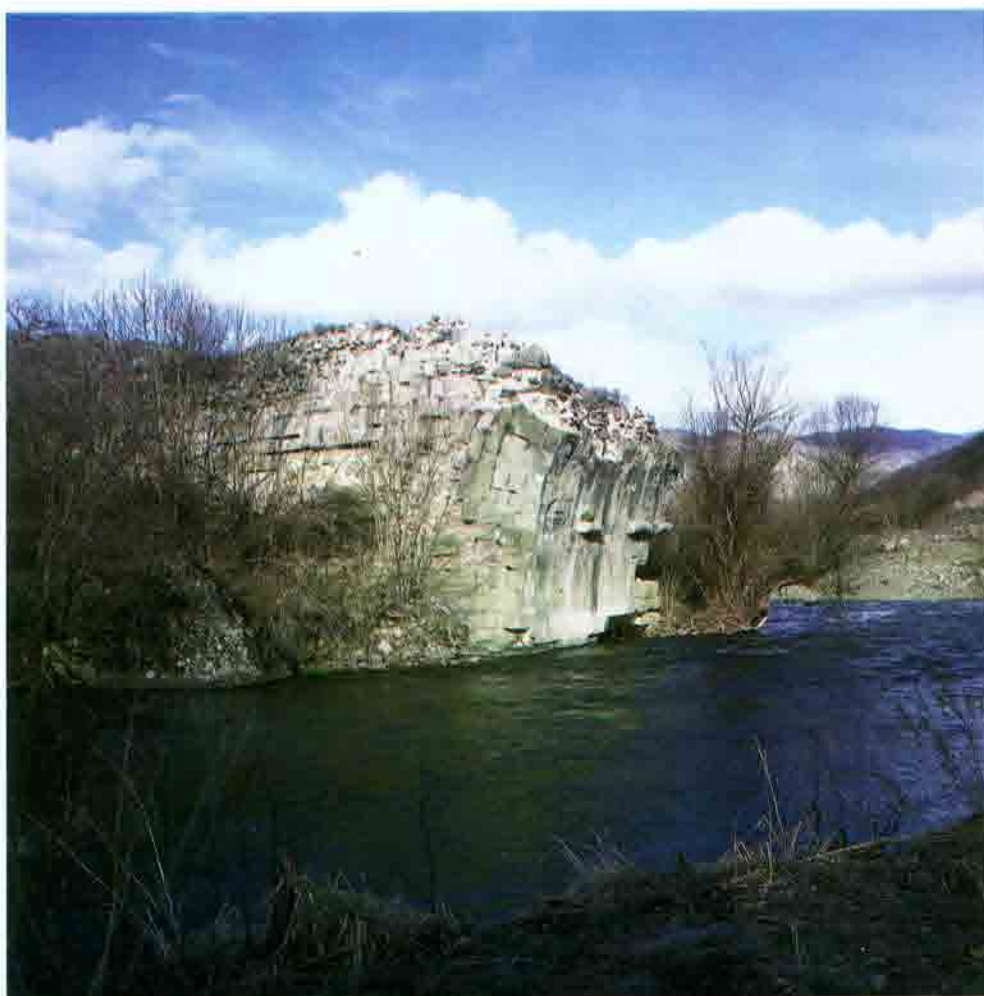

54

55

56

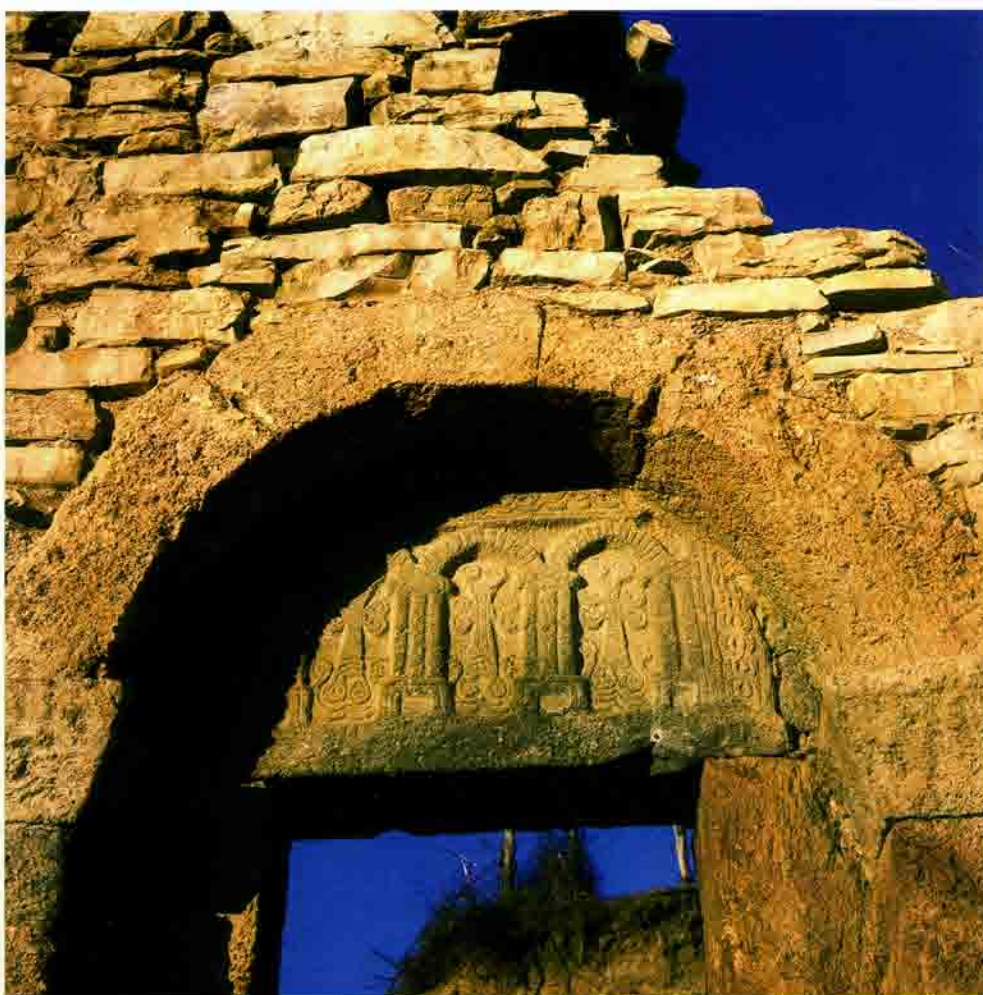

63

64

65

66

67

68

